

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ІНСТИТУТ АРХІТЕКТУРИ ТА ДИЗАЙНУ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ

КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ

Львів 2022

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

**ІНСТИТУТ АРХІТЕКТУРИ ТА ДИЗАЙНУ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ**

**КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ**

**COMPREHENSIVE SCIENTIFIC RESEARCH
IN CONSERVATION OF ARCHITECTURAL
MONUMENTS**

**Колективна монографія
Під ред. проф., д. арх. Миколи Бевза**

Львів – 2022

**КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В
РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ:**

Колективна монографія під ред. проф., д. арх. Миколи Бєвза –

Львів: НУ «Львівська політехніка», вид-во «Растр-7», 2022 – 346 с., іл.

ISBN 978-617-8134-85-3

У колективній монографії висвітлено проблемні питання реалізації комплексних наукових досліджень при реставрації пам'яток архітектури. Консерваційні та реставраційні роботи на пам'ятках архітектури мусять базуватися на передпроектних дослідженнях, завданням яких є поглиблене вивчення пам'яток і отримання повної інформації про їх технічний стан, конструкції і матеріали, їх ціннісні характеристики, автентичні та додані субстанції та інші складові. Розроблення проекту реставрації пам'ятки завжди є дуже складним завданням, в якому архітектор мусить мусить працювати і як дослідник і як творець. Проводячи дослідження, реставратор повинен «зрозуміти» суть пам'ятки. Це часто вимагає від архітектора великої інтелектуальної праці скерованої не лише на пам'ятку, але й на ширші горизонти – виявлення історико-містобудівної специфіки ділянки, реконструкції всіх етапів розвитку пам'ятки та її оточення, вивчення історії міста загалом та ін. В презентованій монографії автори намагаються розкрити проблемні питання проведення як стандартних, усталених методів комплексних досліджень пам'яткових об'єктів, так і висвітлюють ситуації, коли існує потреба в ширшому погляді на об'єкт та в новітніх методах його ідентифікації й оцінки.

Матеріали подано в авторській редакції.

*Підготовка до видання – Кафедра архітектури та реставрації, Інститут архітектури та дизайну,
Національний університет «Львівська політехніка»*

Технічний редактор: Погранична І.І.

*Рекомендована до друку рішенням Вченої ради
Інституту архітектури та дизайну
Національного університету «Львівська політехніка»,
Протокол №2 від 13 жовтня 2022 р.*

*В рамках кафедральної тематики наукових досліджень з державною реєстрацією
№ 0116U004111 «Реставрація пам'яток архітектури»*

© Колектив авторів, 2022

© Видавництво «Растр-7», 2022

ЗМІСТ

ВСТУП. КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ – ВАГОМА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ РЕСТАВРАЦІЇ	9
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНО УСПАДКОВАНОГО СЕРЕДОВИЩА	16
1.1. АНАЛІЗ ПРОГРАМ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ Олег Рибчинський	17
1.2. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО АРХІТЕКТУРНОГО ВИРІШЕННЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ВТРАЧЕНИХ АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ КНЯЖОЇ ДОБИ Василь Петрик, Юрій Лукомський	34
1.3. ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ТА ОБЛІК МОНУМЕНТАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЧНИХ ЦВИНТАРІВ ГАЛИЧИНИ Олена Стасюк	41
РОЗДІЛ 2. АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	48
2.1. СУЧАСНІ МЕТОДИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНИХ КОМПЛЕКСІВ Микола Бевз, Юрій Лукомський	49
2.2. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ СТУДІЇ ТА АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕДРИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ XIII СТ. В МІСТІ ХОЛМІ) Микола Бевз, Юрій Лукомський, Василь Петрик	61
2.3. РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМПЛЕКСУ РЕШТОК ДЕРЕВ'ЯНОЇ І МУРОВАНОЇ ЦЕРКОВ БЛАГОВІЩЕННЯ У ДАВНЬОМУ ГАЛИЧІ Юрій Лукомський	83
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ	119
3.1. РЕСТАВРАЦІЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ ЗІШЕСТЯ СВЯТОГО ДУХА У ПОТЕЛИЧІ. АРХІТЕКТУРНИЙ АСПЕКТ. Юрій Дубик	120
3.2. ВПЛИВ СОБОРУ СОФІЇ В КОНСТАНТИНОПОЛІ НА ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА РУСИ-УКРАЇНИ Юрій Дибя	133

3.3. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ СВ. МИКОЛАЯ У ЛЬВОВІ Леся Чень	141
3.4. РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ІСТОРІЇ СВЯТИНИ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ВЕЛИКА СИНАГОГА В СТРИЮ Оксана Бойко	150
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА СТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ КОМПЛЕКСІВ	164
4.1. СТИЛЕВИЙ І КОМПОЗИЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ПАЛАЦІВ КІН. ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ. АВТОРСТВА АРХІТЕКТОРА ЯКУБА КУБИЦЬКОГО Ірина Погранична	165
4.2. АРХІТЕКТУРНИЙ ОБРАЗ РЕЗИДЕНЦІЇ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО В МЕЖИРІЧІ ОСТРОЗЬКОМУ (ЗГІДНО ІНВЕНТАРНИХ ОПИСІВ 1621 ТА 1640 РОКІВ) Олег Рибчинський	189
4. 3. ПОМОРЯНСЬКИЙ ЗАМОК ЯК ПРИКЛАД ПОЄДНАННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ ТА ПАЛАЦОВОЇ АРХІТЕКТУРИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ Калина-Теодора Гаврилів	195
РОЗДІЛ 5. ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В РЕСТАВРАЦІЇ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТЛОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЕЛЬ	200
5.1. ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ І ВИМОГИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ БАГАТОКВАРТИРНИХ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ ПЕРІОДУ ІСТОРИЗМУ Мирон Демків, Ірина Погранична	201
5.2. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ І ЗАСОБИ В РЕСТАВРАЦІЇ ФАСАДУ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ - КАМ'ЯНИЦІ НА ПЛ. РИНОК, 4 У МІСТІ ЛЬВОВІ Олег Рибчинський	212
5.3. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ, КОНСЕРВАЦІЇ І РЕСТАВРАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО НАСТІННОГО РОЗПИСУ КІНЦЯ ХІХ СТ. У ФОЙЄ КОЛИШНЬОГО «ПАЛАЦУ ПРАВОСУДДЯ ГАЛИЧИНИ» (19-ГО НАВЧАЛЬНОГО КОРПУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА») Микола Бевз, Сергій Гетьманчук	219

5.4. КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ПЕРЕДПРОЕКТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНЦЕПЦІЯ РЕСТАВРАЦІЇ ІНТЕР'ЄРУ АКТОВОЇ ЗАЛИ (AULA MAGNA) ГОЛОВНОГО КОРПУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»	231
Микола Бевз, Олег Рибчинський, Сергій Гетьманчук, Мирон Демків, Віктор Мельник	
РОЗДІЛ 6. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ І КОМПЛЕКСІВ	248
6.1. АНАЛІЗ ВИБРАНИХ ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ В АСПЕКТІ ЇХ АДАПТАЦІЇ ДЛЯ ТУРИСТИЧНИХ ФУНКЦІЙ	249
Микола Бевз, Зоряна Лукомська, Володимир Гайдар	
6.2. ПРИЧИНКИ БУДІВНИЦТВА І ПРИЗНАЧЕННЯ ПОРОХОВОЇ БАШТИ У ОБОРОННІЙ СИСТЕМІ СЕРЕДМІСТЯ ЛЬВОВА	266
Микола Бевз	
6.3. ПЕРЕДМОСТОВІ МИКОЛАЇВ-РОЗВАДІВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ ЛИСОЇ ГОРИ	277
Василь Петрик	
6.4. ФОРТИФІКАЦІЇ МІСТА РОГАТИНА: КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ОХОРОНА ТА ВІДЗНАКУВАННЯ	288
Максим Ясінський, Роксолана Ясінська	
6.5. ПРОБЛЕМАТИКА ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБРОННИХ СПОРУД МОНАСТИРІВ XVII – XVIII СТ.: ТЕРЕН ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ	297
Михайло Хохонь	
6.6. ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ ФОРТЕЦІ КІЛЯ ЗА ІКОНОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ 1770-1794 РОКІВ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТА	324
Юлія Фролова	
ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ	342

CONTENTS

INTRODUCTION. COMPREHENSIVE SCIENTIFIC RESEARCH OF ARCHITECTURAL MONUMENT IS AS AN IMPOTENT COMPONENT OF THE CONSERVATION PROCESS Mykola Bevz	9
CHAPTER 1. PROBLEMS OF THE PRESERVATION METHODS OF THE HISTORICAL ENVIRONMENT	16
1.1. ANALYSIS OF CULTURAL HERITAGE PRESERVATION PROGRAMS IN UKRAINE Oleh Rybchynskyi	17
1.2. METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ARCHITECTURAL SOLUTION OF MUSEUMIFICATION OF LOST ARCHITECTURAL OBJECTS OF THE PRINCELY AGE Vasyl Petryk, Yuriy Lukomskyi	34
1.3. INVENTORY AND ACCOUNTING OF MONUMENTS OF THE HISTORICAL CEMETERIES OF HALYCHYNA Olena Stasyuk	41
CHAPTER 2. ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF HERITAGE OBJECTS	48
2.1. MODERN METHODS OF ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF HISTORICAL URBAN COMPLEXES Mykola Bevz, Yuriy Lukomskyi	49
2.2. HISTORICAL AND ARCHITECTURAL STUDIES AND ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE 13TH-CENTURY CATHEDRAL OF THE VIRGIN MARY IN KHOLM (CHELM) Mykola Bevz, Yuriy Lukomskyi, Vasyl Petryk	61
2.3. RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE COMPLEX REMAINS OF WOODEN AND MASONRY CHURCHES OF THE ANNUNCIATION IN ANCIENT HALYCH Yuriy Lukomskyi	83
CHAPTER 3. RESEARCH OF THE MONUMENTS OF SACRAL ARCHITECTURE	119
3.1. RESTORATION OF THE WOODEN CHURCH OF THE DESCENT OF THE HOLY SPIRIT IN POTELYCH. ARCHITECTURAL ASPECT Yuriy Dubyk	120

3.2. THE ROLE OF THE CATHEDRAL OF SOFIA IN CONSTANTINOPLE IN THE FORMATION OF TRADITIONS OF CHURCH BUILDING IN RUSSIA-UKRAINE Yuriy Dyba	133
3.3. HISTORICAL AND ARCHITECTURAL INVESTIGATION OF THE CHURCH OF ST. MYKOLAI IN LVIV Lesia Chen	141
3.4. RECONSTRUCTION OF THE ARCHITECTURAL HISTORY OF THE SANCTUARY IN THE URBAN SPACE: THE GREAT SYNAGOGUE IN STRYI Oksana Boyko	150
CHAPTER 4. PROBLEMS OF ATTRIBUTION AND STYLIST ANALYSIS OF PALACE AND PARK COMPLEXES	164
4.1. STYLE AND COMPOSITION ANALYSIS OF THE PALACES OF THE END OF THE XVIII - BEGINNING OF THE XIX CENTURY DESIGNED BY JAKUB KUBITSKY Iryna Pohranychna	165
4.2. ARCHITECTURAL IMAGE OF THE RESIDENCE OF JANUSZ OSTROZHISKY IN MEZHRYCH OSTROZHSKI (ACCORDING TO THE INVENTORY DESCRIPTIONS OF 1621 AND 1640) Oleh Rybchynskyi	189
4. 3. POMORIAN CASTLE AS AN EXAMPLE OF A COMBINATION OF FORTIFICATION AND PALACE ARCHITECTURE: MAIN STAGES OF DEVELOPMENT Kalyna Gavryliv	195
CHAPTER 5. PROBLEMS OF COMPLEX RESEARCH IN THE CONSERVATION AND RECONSTRUCTION OF RESIDENTIAL AND PUBLIC BUILDINGS	200
5.1. PLANNING FEATURES AND REQUIREMENTS FOR THE RECONSTRUCTION OF HISTORIC APARTMENT BUILDINGS Myron Demkiv, Iryna Pohranychna	201
5.2. METHODOLOGICAL APPROACHES AND TOOLS IN THE CONSERVATION OF THE FACADE OF 4, MARKET SQUARE HOUSE IN LVIV Oleh Rybchynskyi	212

5.3. METHODOLOGY OF INVESTIGATION, CONSERVATION AND RESTORATION OF ART WALL PAINTINGS OF THE XIX CENTURY IN THE LOBBY OF THE FORMER “JUSTICE PALACE OF HALYCHYNA” (EDUCATIONAL BUILDING OF THE LVIV POLYTECHNIC NATIONAL UNIVERSITY) Mykola Bevz, Serhiy Hetmanchuk	219
5.4. COMPLEX SCIENTIFIC PRE-PROJECT INVESTIGATION AND CONCEPT OF CONSERVATION OF THE ASSEMBLY HALL INTERIOR OF THE MAIN BUILDING OF THE LVIV POLYTECHNIC NATIONAL UNIVERSITY Mykola Bevz, Oleg Rybchinskyi, Serhiy Hetmanchuk, Myron Demkiv, Viktor Melnyk	231
CHAPTER 6. HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESEARCH OF FORTIFICATION OBJECTS AND COMPLEXES	248
6.1. ANALYSIS OF THE ELECTED CASTLES AS A TOURIST OBJECTS: ASPECTS OF CONSERVATION AND ADAPTATION Mykola Bevz, Zoryana Lukomska, Volodymyr Haydar	249
6.2. HISTORY OF THE CONSTRUCTION AND PURPOSE OF THE POWDER TOWER IN THE FORTIFICATION SYSTEM OF THE MDTOWN OF LVIV Mykola Bevz	266
6.3. MYKOLAIV-ROZVADIV FORTIFICATIONS AS THE DEFENSIVE BRIDGE COMPLEX NEAR THE LISA HORA SITE Vasyl Petryk	277
6.4. FORTIFICATIONS OF THE CITY OF ROHATYN: COMPREHENSIVE RESEARCH, PROTECTION AND MARKING Maksym Yasinskyi, Roksolana Yasinska	288
6.5. PROBLEMS OF THE PRESERVATION OF DEFENSE STRUCTURES OF MONASTERIES OF THE XVII-XVIII CENTURIES. TERRAIN OF WESTERN UKRAINE Mykhailo Khokhon	297
6.6. THE HYPOTHETICAL RECONSTRUCTION OF THE SPATIAL STRUCTURE OF THE KILIA FORTRESS ACCORDING TO ICONOGRAPHIC SOURCES OF THE YEARS 1770-1794 AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE PRESERVATION OF HISTORICAL AND TOWN PLANNING CITY ENVIRONMENT Yulia Frolova	324
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	342

ВСТУП

КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ – ВАГОМА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ЇЇ РЕСТАВРАЦІЇ

Микола Бевз

Архітектурна реставрація – це одна з наймолодших гілок архітектурно-будівельної діяльності, яка виникла щойно у XIX ст., але активно почала розвиватися в Україні після 1960-х років.

Велика кількість пам'яток архітектури і містобудування та завдання їх постійної опіки, захисту від руйнування вимагають планування та проведення пам'яткоохоронних і реєстраційних заходів, поглибленого вивчення пам'яток, комплексної методики їхніх натурних досліджень та програм щодо їх збереження та реставрації. Пам'ятки архітектури і містобудування, що складають основу національної культурної спадщини й інтегрують у собі майже весь спектр історично культурних надбань, визначають своєрідність історичних міст, сільських поселень, їхні архітектурно-мистецькі образи. Але, щоб зберегти дані об'єкти необхідно передусім забезпечити належну охорону пам'яток та дотримання фахових робіт з консервації та реставрації пам'яток архітектури.

Пропонована тематика колективної монографії висвітлює частину наукових досліджень, які проводяться кафедрою у рамках виконання наукової теми державної реєстрації № № 0116U004111 *«Реставрація пам'яток архітектури»*.

Основною метою розроблення теми «Комплексні наукові дослідження в реставрації пам'яток архітектури» є необхідність вдосконалення теоретико-методологічної бази передпроектних досліджень пам'яток архітектури та містобудування. Передпроектна стадія надзвичайно важлива для правильної ідентифікації стану пам'ятки, об'єктивної оцінки її архітектурної, мистецької чи іншої вартості. Добрі результати передпроектних досліджень, які завжди повинні бути комплексними, дозволяють фахово виконати наступні роботи з консервації та реставрації пам'яток архітектури чи цінних містобудівних комплексів. Основні положення та вимоги щодо виконання комплексних наукових досліджень пам'яток відображені у державних будівельних нормах – ДБН А.2.2-14:2016 - «Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування» (редакція 2020). В державних нормах викладено вимоги щодо повноти та характеру необхідних досліджень пам'ятки. Вони висвітлені у розділі 6 – «Склад та зміст комплексних наукових досліджень». Проте, враховуючи складну видову та типологічну специфіку пам'яткових архітектурних та містобудівних об'єктів, питання вдосконалення методики передпроектних досліджень (та досліджень, що реалізуються у ході виконання реставраційних робіт) залишаються актуальними і можуть бути основою для розроблення новітніших рекомендацій з поглиблених досліджень та способів виконання консерваційних та реставраційних робіт.

Згідно з ДБН комплексні наукові дослідження повинні включати (ДБН А.2.2-14:2016):

- Історико-архівні та бібліографічні дослідження.
- Обмірні креслення.
- Архітектурні дослідження.
- Інженерно-конструкторські дослідження.
- Дослідження інженерних систем.
- Науково-технологічні дослідження.
- Археологічні дослідження.
- Дослідження живопису і предметів внутрішнього оздоблення.

- Дослідження території пам'ятки. Фотофіксаційні матеріали.

Склад та зміст кожного розділу комплексних наукових досліджень також регулюється ДБН. Комплексні наукові дослідження пам'ятки проводяться на основі попередньо розробленої та погодженої програми науково-дослідних робіт. Склад комплексних наукових досліджень відображається в реставраційному завданні, яке готується для кожної пам'ятки. За потреби, наукові дослідження виконуються протягом всього процесу проектування та виконання робіт на пам'ятці.

Комплексні наукові дослідження здійснюються для отримання інформації про:

- а) культурну, історичну і наукову цінність пам'ятки;
- б) первісну матеріальну структуру пам'ятки та її пізніші історичні нашарування;
- в) інженерні та технологічні рішення пам'ятки;
- г) хімічні, фізичні та фізико-технічні характеристики матеріалів пам'ятки;
- д) стан збереженості конструкцій;
- е) стан збереженості матеріалів пам'ятки;
- ж) геологічні та гідрологічні умови території пам'ятки;
- з) природні та антропогенні чинники впливу на пам'ятку.

Комплексні наукові дослідження виконуються до початку науково-проектних робіт та складаються з (ДБН, (2016):

- а) історико-архівних та бібліографічних досліджень;
- б) натурних досліджень та вишукувань;
- в) камеральних (в тому числі лабораторних) досліджень.

Історико-архівні та бібліографічні дослідження включають: збір та вивчення опублікованих джерел, виявлення архівних матеріалів та їх систематизацію, що стосуються пам'ятки та її середовища. Результати історико-архівних та бібліографічних досліджень оформлюються у вигляді історичної (історико-архітектурної) довідки.

Натурні дослідження виконуються з метою вивчення матеріальної структури пам'ятки, визначення частин (елементів) первісного ядра та пізніших історичних нашарувань пам'ятки, виявлення місць втрачених частин та/або елементів пам'ятки. Зміст натурних досліджень визначається програмою натурних досліджень, які можуть включати:

- а) обміри: архітектурні, архітектурно-археологічні, фотограмметричні (обміри та виконані за ними креслення є основою документації, яка розробляється для збереження пам'ятки, та невід'ємною складовою результатів натурних досліджень); б) архітектурні дослідження; в) архітектурно-археологічні дослідження; г) інженерні дослідження; д) конструкторські дослідження; е) науково-технологічні дослідження; ж) дослідження території, прилеглої до пам'ятки; и) фотофіксацію.

В межах завдань, поставлених у програмі науково-дослідних робіт, розробляються плани, фасади, перерізи (перетини) із позначенням місць влаштування зондажів, шурфів з метою дослідження мурування, результати яких формують наукову базу з вивчення та систематизації пам'яток та є складовою частиною науково-дослідних робіт.

Результатами комплексних наукових досліджень в кожному окремому випадку є:

- а) архітектурні або архітектурно-археологічні обміри із фіксацією усіх змін в об'ємній та планувальній структурі пам'ятки з їх описом.

- б) звіт про інженерне обстеження з фіксацією стану мереж та висновками щодо їх експлуатаційних показників та рекомендацій щодо їх подальшої експлуатації;
- в) звіт про конструкторське обстеження з фіксацією стану конструкцій та висновками щодо їх

експлуатаційних показників та рекомендацій щодо їх підсилення, укріплення;

- г) звіт про хіміко-технологічне обстеження та дослідження з рекомендаціями щодо застосування матеріалів та технологій;

- д) звіт про дослідження живопису і предметів внутрішнього оздоблення;
- е) звіт про археологічні дослідження з фіксацією археологічних та архітектурно-археологічних складових пам'ятки (за потреби);
- ж) звіт про інженерно-геологічні вишукування з висновками та рекомендаціями;
- и) звіт про архітектурні дослідження.

Усі дані, отримані в процесі дослідження та зафіксовані шляхом фотографування, оформлюються окремою книгою "Фотофіксаційні матеріали" з анотацією кожного фото. Невід'ємною частиною книги "Фотофіксаційні матеріали" є схема фотофіксації, яка в кожному окремому випадку становить схематичні плани, фасади, перерізи (перетини), на яких наносяться: точки та напрямки фотофіксації, номери фотографій (ДБН, 2016).

Загальним результатом комплексних наукових досліджень є фіксація первісного ядра пам'ятки та її пізніших історичних нашарувань (в тому числі археологічних та архітектурно-археологічних), визначення функціональної типології, ролі у навколишньому середовищі, належності до архітектурного стилю (стилів), колористичного вирішення, авторства тощо. Отримані дані є єдиним об'єктивним джерелом визначення автентичності пам'ятки в цілому, її окремої частини (елемента), пізніших історичних нашарувань пам'ятки (ДБН, 2016).

Результати, отримані під час проведення комплексних наукових досліджень, є науковою

базою для обґрунтування та прийняття проектних рішень та приводяться в пояснювальній записці на стадіях «Ескізний Проект», «Проект» та «Робочий проект». Комплексні наукові дослідження є найважливішою частиною фахового процесу реставрації архітектурних об'єктів. Слід визнати, що у переважній більшості випадків при реалізації проектів реставрації пам'ятки архітектури, комплексні наукові дослідження не завершуються на передпроектній стадії (Małachowicz E. 1994). Вони продовжуються у процесі проведення консерваційних, реставраційних, адаптаційних робіт. Реалізація комплексних наукових досліджень сьогодні часто може мати ширші завдання пов'язані зі збереженням та відродженням матеріальної та нематеріальної спадщини у конкретному містобудівному середовищі і може бути пов'язана з необхідністю розробки інноваційних варіантів ревіталізації культурної спадщини в міждисциплінарному аспекті – поєднуючи економічні, культурно-музеефікаційні, етнографічні, дизайнерські та інші фактори.

Кафедра Архітектури і реставрації створена на архітектурному факультеті університету в 1992 році. Це була перша кафедра в Україні, яка почала готувати архітекторів-реставраторів. Зі створенням кафедри у Львові було відновлено давню традицію проведення пам'яткоохоронних досліджень і підготовки кадрів для виконання реставраційних проектів.

Традиція охорони пам'яток та реставрації у Західній Україні сягає своїми коренями середини XIX ст., коли в 1856 р. у Львові було утворено філію "Центральної комісії для дослідження і збереження пам'яток старовини" (Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler) за розпорядженням уряду у Відні. Відтоді розпочалися систематичні наукові дослідження та публікації про пам'ятки краю у часописі «Mitteilungen der K. K. Central-Commission für Erforschungen und Erhaltung der Kunstund Historischen Denkmäl», який друкувався у 1856 - 1917 роках, а згодом в інших виданнях, найпопулярнішим з яких була «Тека консерваторська» (виходила друком починаючи з 1888 р.). Велике значення для наукового росту реставраційної справи мала видана друком у 1869 році праця історика, члена Краківської філії Центральної комісії Владислава Луцкевича з вказівками щодо збереження будівель костелів, церков і творів мистецтва та старожитностей які в них зберігалися. Праця містила рекомендації з догляду за зовнішнім видом сакральних будівель, захисту і ремонту оздоблення. Торкалася праця і питань догляду за цвинтарями. Описано частини будівель різних храмів і архітектурні деталі у тому числі стародавня

столярка, окуття, дзвінниці, щити будівель, фаціяти, покриття дахів та ін. У другій половині XIX ст., коли за участю тодішніх провідних архітекторів та професорів політехніки Юліана Захарієвича та Едгара Ковача розпочалися дослідження давніх будівель Львова, Галича, Белза, Жовкви та інших міст, виникли перші реставраційні проектні розробки і були реалізовані перші дослідницькі експедиції до архітектурних та археологічних пам'яток давніх столичних міст - Галича і Белза. У першій половині 1880-их у Львівському окрузі Центральної комісії для трьох груп пам'яток було призначено чотирьох консерваторів (професорів університету Л.Цвіклінського, В.Дідушицького, А.Петрушевича, К.Ліске) та вісьмох кореспондентів, серед яких – професора Львівської політехніки, архітектора Юліана Захарієвича. Від 1877 року у Львові починає виходити часопис “Dzwignia” (з 1883 до 1939 року – “Czasopismo Techniczne”), на сторінках якого нерідко публікуються повідомлення про реставраційні роботи на теренах Галичини. На посаді керівника львівської філії Центральної комісії працювало багато знаних істориків та дослідників старожитностей – М. Потоцький, В.Поль, В.Лозинський, знаний історик Антоній Шнайдер та ін. Цю посаду називали також як «консерватор історичних пам'яток» (Бевз М., 2018).

Перші архітектурні реставрації з'являються у Львові у 1880-тих роках. Першою вважають роботу архітектора А.Минасевича, який провів “стилістичну” реставрацію збудованого у 1743-1780-тих роках костелу Сакраменток. Під час перебудови об'єкту, він намагався надати йому форм, які панували в архітектурі XVIII ст., добудувавши до головного фасаду костелу завершення у вигляді необарокової вежі. 1885 року у Львові була проведена польсько-руська археологічна виставка, присвячена першому у Львові з'їзду польських і українських археологів. Ця виставка мала великий вплив на збільшення інтересу суспільства до питань дослідження та охорони пам'яток старовини. У 1887 році було здійснено реставрацію костелу св. І.Хрестителя у Львові за проектом архітектора Ю.Захарієвича. Провідною ідеєю реставрації було “надання стилеві форми цілій будівлі”, внаслідок чого пам'ятка набула рис романського стилю. У 1885-1888 рр. стараннями Політехнічної школи у Львові (Ю.Захарієвича, Г.Бізанца, В.Ковальчука) з'являється друком альбом “Пам'ятки мистецтва у Польщі” (“Zabytki sztuki w Polsce”). Це видання охоплювало також барокові пам'ятки, які починають трактуватися тут уперше як цінні архітектурні об'єкти.

Першим завідувачем кафедри Реставрації і реконструкції архітектурних комплексів був професор, доктор архітектури А.М.Рудницький (Бевз М., 2019). Перше гроно викладачів сформувалося шляхом переходу частини викладачів з кафедр «Містобудування» та «Архітектурне проектування». Заступником завідувача працював ст.викл., канд.арх. Микола Бевз, членами кафедри стали – ст. викл. Алла Медвецька, асистент Юрій Гаврилов, асистент Марія Служинська, доцент, канд.техн.наук Мирон Демків, асистент Володимир Думальський, старшим лаборантом працював Семен Колодруб. Згодом кафедра поповнилася працівниками науково-дослідного інституту «Укрзахідпроектреставрація» Юрієм Дубиком, Юрієм Дибою, Валентиною Федик та Орестом Антонюком. Деякий час на кафедрі працював за сумісництвом канд.арх., директор інституту «Укрзахідпроектреставрація» Іван Могитич. Залишилися працювати на кафедрі кращі її випускники які були направлені на навчання в аспірантуру – Олег Рибчинський та Василь Петрик. Зважаючи на наукові та дидактичні потреби, на кафедру була запрошена працювати історик, кандидат наук Мар'яна Долинська. Згодом продовжуючи розпочаті у колективі дослідження, вона закінчила докторантуру та захистила докторську дисертацію. У даний час на кафедрі працює на посаді професора доктор історичних наук Ярослав Тарас.

Сьогодні на кафедрі працюють: зав. каф., док. арх., професор Микола Бевз, доктор іст. наук, професор Ярослав Тарас, д. арх., доц. Юрій Діба, д. арх., доц. Олег Рибчинський, доцент Юрій Дубик, канд. арх., доц. Ростислав Гнідець, канд.техн. наук, доц. Мирон Демків,

канд. арх., доцент Юрій Лукомський, канд. арх., доц. Олена Стасюк, канд. арх., доц. Василь Петрик, канд. арх., доцент Леся Чень, канд. арх., асистент Ігор Бокало, к. арх., ст. викладач (заст. зав. каф.) Максим Ясінський, к. арх., асистент Погранична Ірина, ст. викл. Орест Ших, асистент Назар Ратушинський,. Навчальний процес організовує допоміжний персонал – провідний спеціаліст Дарія Маруняк. У різний час на кафедрі працювали архітектори Світлана Лінда, Андрій Котлярчук, Олег Болюк, Михайло та Валентина Федик. Перші проби з опрацювання методики реставрації історичних меблів та їх практичного втілення виконав інженер Михайло Мельник. Завдяки його праці реставровано віднайдений у допоміжних приміщеннях дуже знищений професорський стіл з 1880-х років, а також два великі аудиторні столи, чотири професорські крісла, стіл кабінетний (всі ці реставровані історичні меблі XIX ст. є автентичними реліквіями Львівської політехніки, перебувають у користуванні в кабінеті проректора з наукової роботи, у приймальні вченого секретаря університету, у приміщеннях кафедри АТР).

Головним завданням колективу кафедри є освітня і наукова діяльність, пов'язана з теорією та практикою реставрації пам'яток архітектури і творів мистецтва, ревалоризацією та регенерацією містобудівних ансамблів і комплексів, історією розвитку архітектури і містобудування західного регіону України. Від часу утворення кафедри у Львівській політехніці були розгорнуті наукові дослідження з проблематики реставрації пам'яток архітектури та регенерації заповідних містобудівних комплексів і історичних міст. За 30 років викладачами та випускниками кафедри було захищено 18 кандидатських та дві докторські дисертації за науковою спеціальністю «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури», опубліковано ряд монографій та сотні статей у вітчизняних та зарубіжних журналах. На кафедрі працюють 4 доктори наук та 15 кандидатів наук, відсоток працівників з науковими ступенями сягає 75 %.

Формування кадрового складу кафедри проводиться здебільшого за рахунок залучення кращих власних випускників: магістрів та аспірантів. Протягом останніх років успішно захистили кандидатські дисертації такі науково-педагогічні працівники кафедри: І. Погранична (2019 р.), М. Шукатка (2018 р.), М. Хохонь (2018 р.), Н. Піддубна (2018 р.), М. Каплінська (2017 р.), М. Ясінський (2017 р.), О.Бойко (2010 р.), І.Бокало (2009 р.), Л.Чень (2007 р.), Р.Гнідець (2005 р.), Ю.Лукомський (2007 р.) та п'ять докторських робіт: М.Бевз (2004 р.), М.Долинська (2007 р.), Я.Тарас (2012 р.), Ю. Дибя (2014 р.), О. Рибчинський (2017 р.). Загалом на кафедрі понад половина науково-педагогічних працівників є її випускниками, що дозволяє забезпечити єдність поколінь, передання професійних знань та досвіду. Друга частина працівників має практичний досвід роботи в реставраційних проектних та виробничих організаціях, що дозволяє поєднувати в навчальному процесі теоретичні та практичні знання в галузі реставрації.

Загалом, починаючи від 1992 року, кафедрою Реставрації і реконструкції архітектурних комплексів Національного університету «Львівська політехніка» випущено близько 400 архітекторів-реставраторів. У 2010 р. Міністерством освіти і науки України поновлено спеціальність у державному переліку під зміненою назвою - «Реставрація пам'яток архітектури та містобудування і реконструкція об'єктів архітектури». Це була важлива подія, яка вселяла надію на покращення реставраційної справи в Україні. Однак у 2017 році спеціальність знову була викреслена з міністерського переліку, хоча за останні роки актуальність підготовки фахівців такого профілю зросла ще більше. Виконання вимог Закону 2001 р. «Про охорону культурної спадщини» в частині реставрації та консервації пам'яток архітектури може забезпечити лише архітектори-реставратори, котрі отримують відповідну фахову підготовку.

У фондах кафедри зберігаються інвентризаційні картки кількох тисяч архітектурних споруд Львова та інших міст та поселень Західних областей України, що можуть бути

використані для визначення цінності цих будівель при визначенні їх майнової вартості, при реконструкції та прийнятті рішень щодо внесення до Реєстру об'єктів культурної спадщини. Ці матеріали нагромаджені у результаті 20-літніх інвентаризаційних робіт, які за спеціальною програмою виконуються студентами старших курсів. На кафедрі сформовано велику колекцію автентичних будівельних матеріалів та архітектурних елементів з історичних споруд та пам'яток архітектури регіону. Частина цих елементів зібрана з об'єктів, що на даний момент вже є втраченими. Лише колекція будівельної кераміки 11-19 століть налічує понад 200 одиниць. На підставі цієї колекції розпочато створення навчального музею.

Кафедра є провідною навчальною та науковою одиницею свого профілю в Україні. При кафедрі діє науково-дослідна лабораторія (НДЛ-104 з регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст України), створена наукова школа з досліджень проблем реставрації пам'яток архітектури та регенерації історичних містобудівних комплексів, якою керує д.арх., проф. М.В.Бевз.

Наукову та освітню діяльність кафедра проводить у співпраці із закордонними партнерами у галузі реставрації з Польщі, Австрії, Німеччини, США та інших країн. На кафедрі щороку проводиться міжнародна студентська конференція з проблем реставрації пам'яток архітектури, а також проблемні наукові конференції та семінари з питань вдосконалення теорії і практики досліджень і реставрації об'єктів культурної спадщини, щорічна наукова конференція з проблем дослідження і збереження історичних фортифікацій.

Література:

Бевз М., (2019). Кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів інституту архітектури за керівництва професора Андрія Рудницького [в] *Андрій Рудницький: архітектурний портрет на фоні епохи*. Колективна монографія Львів: НУЛП - 2019, s. 70-77.

Бевз М., (2018). Реставрація пам'яток архітектури на Львівщині у ХХ ст. на тлі розвитку реставраційних поглядів у Галичині [в] *Андрій Шуляр та його внесок у розвиток архітектури, містобудування, збереження архітектурної спадщини Львівщини*. Матеріали конференції, Львів, 13 грудня 2018 р.

ДБН, (2016). ДБН А.2.2-14:2016 - «Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування» (редакція 2020). Мінрегіонбуд.

Małachowicz E. (1994) Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie. Wrocław: Oficyna wydawnicza politechniki wrocławskiej, s. 324-325

Murzyn M., Purchla J. (2007) Cultural Heritage in the 21st Century Opportunities and Challenges. Edited by Monika Murzyn, Jacek Purchla. Krakow, ICC, 326 p.

Reeferences

Bevz M., (2019). Department of Restoration and Reconstruction of Architectural Complexes of the Institute of Architecture under the leadership of Professor Andriy Rudnytskyi [in] Andriy Rudnytskyi: an architectural portrait against the background of the era. Collective monograph Lviv: NULP – 2019. P. 70-77.

Bevz M., (2018). Restoration of architectural monuments in the Lviv region in the 20th century. against the background of the development of restoration views in Halychyna [in] Andriy Shulyar and his contribution to the development of architecture, urban planning, preservation of the architectural heritage of Lviv Oblast. Materials of the conference, Lviv, December 13, 2018. P. 3-9.

DBN A.2.2-14:2016 - "Composition and content of scientific and project documentation for the restoration of monuments of architecture and urban planning" (edition 2020). Ministry of Regional Construction

Małachowicz E. (1994) Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie. Wrocław: Oficyna wydawnicza politechniki wrocławskiej, s. 324-325

Murzyn M., Purchla J. (2007) Cultural Heritage in the 21st Century Opportunities and Challenges. Edited by Monika Murzyn, Jacek Purchla. Krakow, ICC, 326 p.

РОЗДІЛ 1.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНО УСПАДКОВАНОГО СЕРЕДОВИЩА

1.1. АНАЛІЗ ПРОГРАМ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Олег Рибчинський

Культурна спадщина України складається з широкого спектру матеріальних та нематеріальних, рухомих та нерухомих, у тому числі містобудівних та архітектурних пам'яткових об'єктів. Актуальні проблеми їхнього збереження, реставрації та розвитку зумовлюють необхідність розробки таких науково-обґрунтованих програм, які сприятимуть розширенню та деталізації пам'ятко-охоронного законодавства в напрямку збереження культурної спадщини; вдосконаленню стандартів науково-проектної документації; вирішенню соціальних проблем, збільшенню рівня інвестицій в реставрацію і промоцію пам'яткових об'єктів, використання їх як чинника економічного розвитку міста та регіону.

В Україні спостерігаємо неналежне та споживацьке ставлення до культурної спадщини, а відсутність програми дослідження та розвитку пам'яток, сприяє спотворенню та фрагментації історико-культурних ландшафтів міст та регіонів.

Актуальність теми дослідження визначають наступні положення:

1. Формування перспективного майбутнього культурної спадщини України зумовлює необхідність визначення такого плану дій, який передбачає її продуманий, послідовний і гармонійний розвиток.

2. В умовах зростання вимог до оживлення культурної спадщини, як відображення матеріальних засобів та духовного життя суспільства, важливо не порушувати її традиційного характеру. Збереження та відродження матеріальної та нематеріальної спадщини повинно ґрунтуватися на принципах реставрації, реконструкції, модернізації, регенерації та ревалоризації. Отже, на сучасному етапі виникає необхідність розробки інноваційних варіантів оживлення культурної спадщини.

3. Сучасний спосіб розвитку гуманітарної сфери України зумовлює необхідність одночасності вирішення соціально-економічних проблем та збереження культурної спадщини. Для розв'язання цієї задачі необхідно вибрати відповідні методики та розробити теоретичні моделі оживлення культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми збереження та дослідження пам'яток аналізували Горбик В.О., Денисенко Г.Г., Скрипник П.І. (Горбик, Денисенко, Скрипник, 1994) Опалько Ю.В. (Опалько, 2007), Андрес Г.О. (Андрес, 2009), Червінський А. І. (Червінський, 2012) та ін. Досвід збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді проаналізувала Катаргіна Т.І. (Катаргіна, 2003) Юридичні аспекти охорони культурної спадщини розкриті в праці Курило Т.В. «Правова охорона культурної спадщини України» (Курило, 2005). Нормативно-законодавчу базу з питань охорони пам'яток в Україні аналізувала Малишева О.В. (Малишева, 2006).

У згаданих працях аналізують окремі аспекти та проблематику збереження культурної спадщини. Натомість аналіз проблем пам'ятко-охоронної діяльності та план дій для оживлення культурної спадщини залишилися поза увагою або не стали предметом окремого аналізу.

Головні документи щодо збереження культурної спадщини:

Україна ратифікувала такі міжнародні документи:

1. Європейська культурна конвенція від 19.12.1954 р.;
2. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 р.;

3. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 р.;
4. Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи 03.10.1985 р.;
5. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) від 16.01.1992 р.;
6. Європейська ландшафтна конвенція від 20.10.2000 р.;
7. Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини від 24.10.2000 р.;
8. Конвенція про охорону підводної культурної спадщини від 02.11.2001 р.
9. У 2008 році Україна приєдналась до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини (Закон України від 06.03.2008 № 132 «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини»)
10. Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження, ухвалена 33-ю Генеральною конференцією ЮНЕСКО (2005 р.) у Парижі й набула чинності в 2007 р.

Українська законодавча база та нормативне забезпечення.

1. У Конституції України 1996 року зафіксовано загальний обов'язок держави, органів місцевого самоврядування, громадян, а також юридичних осіб – суворо дотримуватись правового режиму виявлення, збереження, використання, вивчення і популяризації культурної і природної спадщини. У першому розділі Конституції України, а саме у статтях 11 та 12, записано: а) Українська держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, б) Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. У другому розділі статті 66, встановлено: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки».

2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України як невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначено права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

4. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначає процедури контролю та загальний порядок переміщення культурних цінностей за державний кордон України, а також надає перелік того, що відповідно до законодавства України є культурною цінністю і підлягає захисту з боку держави.

5. Закон України «Про архітектурну діяльність» визначає правові та організаційні засади здійснення архітектурної діяльності і спрямований на формування сприятливого життєвого середовища, досягнення естетичної виразності, економічної доцільності і надійності будинків, споруд та їх комплексів.

6. Закон України «Про планування і забудову територій» встановлює правові та організаційні основи планування, забудови та іншого використання територій і спрямований

на забезпечення сталого розвитку населених пунктів з урахуванням громадських і приватних інтересів.

7. Закон України «Про перелік пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації» зазначено, що пам'ятка може бути приватизована лише за умови укладення майбутнім власником з відповідним органом охорони культурної спадщини попереднього договору про укладення в майбутньому охоронного договору на пам'ятку (її частину) з викладенням його істотних умов, у тому числі щодо цільового використання пам'ятки, робіт, які майбутній власник зобов'язується провести на пам'ятці з метою утримання її в належному стані.

8. Закон України «Про культуру» визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них.

Критерії визначення пам'яток зафіксовані в постанові Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

Для пам'яток національного значення сформульовано такі критерії:

- пам'ятки національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

- справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни;

- безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;

- репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних містобудівників, архітекторів чи інших митців;

- були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Пам'ятки місцевого значення повинні відповідати таким критеріям:

- вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону;

- пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону;

- є творами відомих містобудівників, архітекторів або інших митців;

- є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи.

Отже, українська законодавча база у сфері збереження культурної спадщини синхронно узгоджується з міжнародними правовими документами у згаданій темі.

Аналіз закордонного досвіду у сфері збереження культурної спадщини.

У Великій Британії накопичено позитивний досвід державної та приватної співпраці. У 1992 р. почала діяти концепція управління державною власністю — «Приватна фінансова ініціатива» (Private Finance Initiative). З представниками приватного сектора укладають довгострокові контракти і угоди на надання послуг, а однією з головних умов є зобов'язання інвестиційного характеру (Шилепницький, 2010).

Валентина Холодок, досліджуючи зарубіжний досвід довірчого управління об'єктами історико-культурної та природної спадщини констатує, що у Великій Британії збереженням історичної і культурної спадщини опікується не лише уряд, а й церква, монархія, національний траст, групи "друзів", а також залучаються окремі громадяни. Серед безлічі

важливих і актуальних форм охорони національної спадщини особливе місце належить довірчому управлінню (Холодок, 2012).

Досвід соціалізації культурної спадщини розкриває у своїх дослідженнях Ольга Надирова (Надирова, 2009). Вона зокрема зауважує, що «У Франції існує поняття «педагогіка культурної спадщини» як міждисциплінарний напрямок, котрий поєднує в собі: педагогіку, психологію, етику, право, історію, маркетинг та інші галузі» (Надирова, 2009). Поняття педагогіки культурної спадщини розширює обізнаність місцевої громади щодо ресурсів спадщини, впроваджується через навчальні та просвітницькі уроки, тренінги семінари, відвідування музеїв, історичних дільниць, тощо. Ольга Надирова відзначає, що у Франції громадські організації в більшості працюють зі школярами та студентською молоддю, організовують просвітницькі заходи, які зазвичай є інтерактивними і поєднують теорію з дослідженнями на природі та практичними заходами: – відвідування музеїв, історичних місцевостей, пам'яток архітектури; – мапування історичних дільниць міста; майстер-класи з виготовлення національних традиційних виробів або копіювання відомих скульптурних та архітектурних творів; – анімація культурної спадщини; – семінари, тренінги, зустрічі з практиками та відомими особистостями; – волонтерські роботи з виконання нескладних реставраційних робіт та археологічних розкопів (Надирова, 2009). Отже, у Франції збереження та гармонійний розвиток пам'яток історії та культури залежить від стану високого рівня освіти, широкого спектра інформаційних джерел та популяризаторських заходів з використанням наукової та популярної літератури, використання наукового потенціалу фахівців різноманітних галузей знань (Надирова, 2009).

У дисертаційному дослідженні Ольга Надирова фіксує, що «Яскравим прикладом місцевої співпраці ЮНЕСКО, ІКОМОС, ICCROM та міської ради є проект пов'язаний з м. Нансі на сході Франції. Нансі визнано історичним містом, яке налічує 240 пам'яток історії та архітектури. Цікавим в цьому проекті є те, що окрім основних робіт по ремонту та реставрації історичного центру міста в результаті співпраці з міською радою була збудована туристична трамвайна лінія, маршрут котрої охоплює всі шедеври міста. З виїздом на місця реставрації ІКОМОС організувало декілька симпозіумів, які пригорнули увагу багатьох науковців, а також меценатів. Успішно було проведено інформаційно-розважальні заходи для місцевого населення з метою залучення їх до волонтерських робіт на об'єктах» (Надирова, 2009).

Ольга Надирова формулює важливий висновок, що багатовіковий досвід Франції у формуванні ефективної пам'ятко-охоронної системи може бути частково використаний і в українських реаліях. Зокрема пропонується:

- покращити законодавство України (виокремити положення про кожен з окремих типів культурної спадщини та акумуляцію в одному законодавчому документі всіх законодавчих засад оподаткування, умов управління, випадки кримінальної та адміністративної відповідальності, регулювання відносин з приватними власниками пам'яток культурної спадщини);
- перейняти деякі методи роботи громадських організацій (організація днів культурної спадщини в співпраці з державними органами влади та освітніми закладами);
- покращити інформаційно-пропагандистську роботу спрямовану як на місцеве населення так і на туристів (Надирова, 2009).

В працях закордонних дослідників щодо збереження культурної спадщини багато уваги приділяється проблемам розвитку сучасного світу та класичних принципів реставрації. Наприклад, професор Богуслав Шмигін (Польща) аналізуючи сучасні умови та можливості реставратора констатує, що дуже часто вимоги інвестора вимагають від реставратора

серйозних поступок від класичних основ реставрації, що може спричинити фізичне руйнування пам'ятки (Szmygin, 1996). Відтак, під час пристосування пам'яток до сучасних потреб виникає загроза для збереження автентичності об'єктів.

На особливості збереження спадщини також впливають регіональні технічні та фінансові чинники, філософія реставраційних підходів, місцеві традиції та релігія. На цю проблему звернув увагу професор Анджей Томашевський (Польща). Він вважає, що одним з шляхів вирішення проблеми збереження спадщини в сучасному світі є розвиток інтегрованої реставрації. За А. Томашевським «інтегрована ревалоризація ансамблю або історичного міста є важкою та складною проблемою. Повинно дійти до інтеграції сил та компетенції чотирьох співпрацюючих груп, які тільки разом можуть досягти позитивного результату. Це є представники: реставрації пам'яток; містобудівельники, дизайнери середовища, проєктанти комунікацій; дослідники історичної, технічної, просторової, громадської та господарської структури; міські громади та представники влади.» (Tomaszewski, 1997)

Методичні аспекти ревалоризації культурної спадщини історичних міст розробив професор Едмунт Малахович (Польща). Зокрема у його праці «Реставрація і ревалоризація архітектури в ансамблях та ландшафті» він визначає такі напрямки діяльності ревалоризації: ліквідація джерел небезпеки та знищення, покращення технічного стану міських структур, покращення стандартів та умов життя, покращення естетичної якості ансамблю. (Małachowicz, 1994)

Реставраційна практика в сучасному світі буде успішною, якщо опиратиметься на сформовану громадську думку. На цьому наголошує польський реставратор Цезарій Глушек (Польща) досліджуючи реставраційні стратегії та громадську діяльність при ревалоризації руїн замку в Рабштині: «всі долучені до ідеї ревалоризації замку у Рабштині є глибоко переконані, що він має особливе значення для місцевої громади. Вважають, що організація турнірів, конкурсів та інших форм рекреації та відпочинку намагаються переконати жителів ольхушської землі, що рабштинський замок має не лише особливу культурну цінність, але також економічну для цілого регіону. На всіх них лежить обов'язок його порятунку та збереження в якомога кращому стані для майбутніх поколінь.»

В сучасному світі активно змінюються підходи, мета та цілі збереження спадщини. Все більше уваги приділяється проблемам збереження культурного ландшафту, нового будівництва в охоронній зоні і навколо пам'ятки, використанню комп'ютерних технологій в дослідженні та реставрації пам'яток, активного використання архітектурної спадщини для соціокультурних цілей. (Minuto, 1989)

Аналіз діяльності пам'ятко-охоронних установ України.

З метою ефективного функціонування системи управління, обліку і фінансування пам'яток культури у 2002 році створили Державну службу охорони культурної спадщини, яка тривалий час діяла у складі Міністерства культури і підпорядковувалася йому. Відповідно до указу Президента України від 15 березня 2006 року «Про Державну службу з питань національної культурної спадщини» на її основі створили Державну службу з питань національної культурної спадщини. Основними завданнями Державної служби з питань національної культурної спадщини стали: участь у межах своєї компетенції у реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини та музейної справи; здійснення в межах своєї компетенції державного управління та забезпечення координації діяльності органів виконавчої влади у зазначеній сфері; здійснення державного контролю і нагляду за додержанням вимог законодавства з питань охорони культурної спадщини та музейної справи; виконання регуляторних та дозвольно-реєстраційних функцій у сфері охорони

культурної спадщини та музейної справи; забезпечення розвитку міжнародного співробітництва у зазначеній сфері.

Органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування вповноважені: популяризувати пам'ятко-охоронну діяльність на відповідній території; організовувати науково-методичну, експозиційно-виставкову та видавничу діяльність; організація досліджень об'єктів культурної спадщини; участь в організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини (ЗУ «Про місцеве самоврядування», 1997).

Так, проблемам охорони історико-культурної спадщини в сучасній Україні присвячена дисертаційна робота Ірини Комарницької «Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні 1991-2012 рр.: Історіографія». Автор аналізує роль окремих громадських організацій у відновленні пам'яток храмового зодчества; проблеми використання споруд релігійними конфесіями; зазначає, що об'єкти архітектури та містобудування стають найчастіше предметом полеміки, громадських обговорень на сторінках преси, на засіданнях місцевих органів самоврядування; вказує на порушення під час наданням документації на забудову і руйнування пам'яток задля продажу землі, на якій вони розташовані; звертає увагу на розмитість визначення “історико-культурний заповідник”, відсутність у заповідників прав органів охорони пам'яток, як на своїх територіях, так і в охоронних зонах, невирішеність питання про надання преференцій та пільг заповідникам при оподаткуванні, нерегульованість відносин між органами виконавчої влади й управлінням майном і діяльністю заповідників (Комарницька, 2013).

Удосконаленню механізмів державного регулювання у сфері охорони історико-культурної спадщини присвячена дисертаційна робота Валерія Мещерякова «Механізми державного регулювання у сфері охорони історико-культурної спадщини та пам'яток архітектури в регіонах». Наприклад, аналізуючи світовий досвід збереження пам'яток культури та архітектури В. Мещеряков наголошує на необхідності створення некомерційної національної трастової організації в Україні. Положенню про цю організацію необхідно законодавчо закріпити, а саме:

- Створення заохочувальної системи для меценатів, які жертвують фінансові кошти для збереження об'єктів спадщини;
- Заборона ділити отриманий трастом від використання об'єкта спадщини прибуток серед своїх засновників і членів;
- Дотримання принципу невідчуженості, тобто гарантування того, що об'єкт спадщини передається у вічне користування в інтересах усіх громадян;
- Звільнення трасту від податків на майно, оскільки об'єкт спадщини перебуває у довірчому управлінні і використовується в інтересах суспільства, куди доступ до нього гарантується;
- Передача прав на довірче управління об'єктами спадщини (Мещеряков, 2016).

Також Валерій Мещеряков слушно зазначає, що існує нагальна потреба в переосмисленні підходів до розуміння та аналізу взаємодії органів влади, громадськості та приватного сектору у сфері збереження та охорони історико-культурної спадщини та пам'яток архітектури. Відтак, слід посилити роль спільних інститутів співпраці (Громадських, консультативних, експертно-методичних рад), до основних функцій яких варто віднести всебічне забезпечення участі широкої громадськості у формуванні та реалізації державної політики у сфері культури шляхом: активної участі у процесах розробки законодавчих та інших нормативно-правових актів з охорони історико-культурної спадщини

в регіонах та належного контролю за їх виконанням; популяризації культурних цінностей на місцевому та регіональному рівнях; організації інспектування за зберіганням та реставрацією ОКС; внесення пропозицій щодо складання та постійного оновлення на базі національного охоронного реєстру переліку (державного опису) важливих культурних цінностей як державних, так і приватних, можливе вивезення яких означало б значне збідніння національної культурної спадщини та інші заходи (Мещеряков, 2016).

В результаті аналізу Валерій Мещеряков формулює основні чинники, які перешкоджають ефективному регулюванню органами державної влади сфери культурної спадщини:

- Норми законів часто не мають оформленого підзаконними актами механізму реалізації, та є розпливчастими для прямої дії;
- Неналежний контроль за виконанням чинних законів, нормативно-правових актів та прийнятих рішень у пам'ятко-охоронній сфері;
- Низький рівень обізнаності та правової компетентності фахівців у сфері охорони культурної спадщини (не знання ними законів, що діють у галузі та їх основного змісту);
- Відсутність чіткої та цілісної організаційно-управлінської вертикалі у цій сфері, а також системності та координації в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування при виконання нагальних робіт із охорони та збереження історико-культурної спадщини;
- Недостатній контроль з боку органів влади усіх рівнів за порушенням пам'ятко-охоронного законодавства;
- Невпорядкованість та незавершеність системи обліку об'єктів культурної спадщини;
- Недостатнє визначення джерел фінансового забезпечення заходів з охорони об'єктів культурної спадщини національного та місцевого значення;
- Неefективна робота місцевих органів влади щодо запровадження інноваційних проектів з питань охорони та популяризації культурної спадщини;
- Відсутність умов для запровадження корпоративної та приватної культури благодійництва та меценатства;
- Слаба оцінка дій влади щодо охорони історико-культурної спадщини представниками громадськості;
- Неналежний рівень співпраці державних і громадських інституцій (Мещеряков, 2016).

Визначенню ролі ЮНЕСКО в охороні та збереженні культурної спадщини присвячена дисертація Владлени Литовченко (Литовченко, 2014). Авторка зазначає, що «Перспективним напрямком співробітництва з ЮНЕСКО щодо охорони і збереження є розробка державних цільових програм збереження культурної спадщини на регіональному рівні. Такі програми повинні включати у себе питання збереження культурної спадщини того чи іншого регіону або території і сприяти запровадженню тих форм збереження та популяризації культурної спадщини, які виявили свою ефективність у праці ЮНЕСКО. Метою подібних програм має стати розроблення і здійснення комплексу науково-дослідних, ремонтно-реставраційних, природоохоронних, інформаційних, фінансово-економічних заходів для забезпечення збереження, використання та популяризації об'єктів культурної спадщини, створення нових туристичних маршрутів та сучасної туристичної інфраструктури регіонів України. Іншим перспективним напрямком співпраці України та ЮНЕСКО у культурно-охоронній сфері є підготовка кадрів. У цьому плані держава за активної підтримки ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій повинна сприяти підготовці фахівців та підвищенню кваліфікації кадрів у сфері збереження об'єктів культурної та природної

спадщини шляхом впровадження відповідних фахових дисциплін у спеціалізованих вищих навчальних закладах» (Литовченко, 2014).

Отже, в результаті аналізу діяльності пам'ятко-охоронних установ слід зазначити такі ключові проблеми: - неналежний контроль за виконанням чинних законів; - низький рівень обізнаності та правової компетентності фахівців у сфері охорони культурної спадщини; - неналежний рівень співпраці державних установ і громадських організацій.

Аналіз регіональних програм збереження культурної спадщини.

Останніми роками з'явилася практика опрацювання та втілення регіональних програм збереження культурної спадщини. Пропонується оглянути анотації цих програм.

Державна цільова програма збереження культурної спадщини та розвитку туристичної інфраструктури м. Глухова Сумської області на 2012-2016 роки затверджена постановою Кабінету міністрів України від 20 липня 2011 р. N 814. Основними завданнями Програми є: - забезпечення виготовлення проектно-кошторисної документації щодо реставрації, ремонту, пристосування, консервації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини, упорядження зон охорони пам'яток; - виконання робіт з реставрації, ремонту, пристосування, консервації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини, упорядження зон охорони пам'яток; - проведення реконструкції (будівництва) ремонту інженерних мереж та споруд, що впливають на стан збереження об'єктів культурної спадщини; - упорядження вулиць і площ історичного ареалу міста; - перенесення за межі історичного ареалу міста будівель, що не відповідають традиційному характеру його середовища; - забезпечення збереження природоохоронних об'єктів та рекреаційних зон.

Програма збереження культурної спадщини Тернопільського району на 2012 – 2015 рр. затверджена рішенням районної ради від 15 червня 2012 року №231. Для реалізації програми сформульовано такі завдання: - провести інвентаризацію 232 пам'яток (археології, історії та монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних); - провести комплексну інвентаризацію збереженості іконостасів, іконопису, скульптури, стародруків тощо в 3-х церквах - пам'ятках архітектури; - провести інвентаризацію аварійних пам'яток археології, історії та монументального мистецтва, архітектури та містобудування; - провести інвентаризацію 3 пам'яток садово-паркового мистецтва; - створити електронну базу даних про об'єкти культурної спадщини району в тому числі: картографічні, геодезичні, бібліографічні, архівні матеріали, фотографії об'єктів (фотоальбоми), тематичні каталоги; - розробити електронні паспорти на 232 об'єкти культурної спадщини (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні).

Програма збереження культурної спадщини Кременецького району на 2016 – 2020 роки зазначена в розпорядженні голови районної державної адміністрації від 22 січня 2016 року № 22 – од. . Для реалізації програми сформульовано такі завдання: - провести інвентаризацію 345 пам'яток археології, історії та монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва (2017 рік – 211 пам'яток археології, історії, монументального мистецтва; 93 пам'ятки архітектури та містобудування; 6 пам'яток садово-паркового мистецтва; 35 іконостасів в комплексі з іконами, стародруками тощо); - провести виявлення об'єктів культурної спадщини та натурне визначення їх меж, потужності культурного шару, вивчення об'єктів (обстеження, визначення предмета охорони, фотофіксація, складання облікової картки, короткої історичної довідки, акту технічного стану); - провести інвентаризацію аварійних пам'яток археології, історії та монументального мистецтва, архітектури та містобудування; - популяризувати об'єкти культурної спадщини

шляхом видання каталогів, довідників та іншої друкованої продукції, організовувати фотовиставки; - виготовити та встановити охоронні дошки на пам'ятках.

Комплексна програма збереження та використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2016 – 2020 роки затверджена рішенням Закарпатської обласної ради 22.12.2015 №91. Основними завданнями програми є: - забезпечення державного обліку та контролю за збереженням і використанням об'єктів культурної спадщини; - проведення на сучасному інформаційному рівні паспортизації об'єктів культурної спадщини; - створення електронної бази паспортів; - розроблення наукової проектно-кошторисної документації для проведення ремонтно-реставраційних робіт з метою виведення із аварійного стану пам'яток архітектури національного, місцевого значення, особливо пам'яток дерев'яної сакральної архітектури; - проведення експертної оцінки виготовленої проектно-кошторисної документації для виконання робіт з консервації, реставрації, ремонту, реабілітації та облаштування протипожежної і охоронної сигналізації, блискавкозахисту на пам'ятках архітектури національного та місцевого значення; - проведення безпосередньо робіт з консервації, реставрації, ремонту, реабілітації та облаштування протипожежної і охоронної сигналізації, блискавкозахисту на пам'ятках архітектури національного, місцевого значення, пам'ятках дерев'яної сакральної архітектури, інших об'єктах культурної спадщини; - сприяння залученню інвестицій для збереження, ремонту, реставрації, реабілітації, музеєфікації і використання пам'яток; - створення на території області розвинутої інфраструктури науково-дослідних, проектних, ремонтно-реставраційних організацій для збереження пам'яток культурної спадщини; забезпечення укладання охоронних договорів між відповідним органом охорони культурної спадщини та власниками (уповноваженими ними органами) і користувачами пам'яток; проведення робіт, пов'язаних із спорудженням пам'ятників та пам'ятних знаків (у тому числі проведення конкурсу відповідно до Наказу Державного комітету України з будівництва та архітектури, Міністерства культури і мистецтва від 30 листопада 2004 року №231/806), меморіальних дошок та впорядкування могил визначним діячам науки, культури та мистецтва, загиблим захисникам України; сприяння відродженню традиційних промислів Закарпаття в галузі художньої кераміки, художньої обробки дерева, художньої обробки металу та інших видів народних промислів; надання фінансової підтримки у розвитку їх матеріально-технічної бази; сприяння залученню об'єктів культурної спадщини до національних та світових туристичних маршрутів; розвиток міжнародного співробітництва у сфері охорони культурної спадщини; - удосконалення законодавчого забезпечення охорони та збереження об'єктів культурної спадщини; - систематичний контроль та нагляд за технічним і художньо-естетичним станом пам'яток.

Програма збереження об'єктів культурної спадщини Запорізького району на 2016-2020 роки затверджена на п'ятій сесії Запорізької районної ради Запорізької області 31.03.2016, № 19. Основними завданнями програми є: - забезпечення належного державного обліку та контролю за збереженням і використанням об'єктів культурної спадщини; - складання облікової документації встановленого державного зразку на пам'ятки археологічної спадщини, які пройшли інвентаризацію у 2013 році; - укладання охоронних договорів на пам'ятки археологічної спадщини; - встановлення охоронних знаків та дошок на пам'ятки культурної спадщини; - поліпшення технічного стану пам'яток історії та архітектури, проведення капітальних та поточних ремонтно-реставраційних робіт на цих об'єктах культурної спадщини; - проведення пошуково-дослідницької роботи з метою виявлення нових пам'яток культурної спадщини, складання відповідної облікової документації на них; -

широке ознайомлення населення з об'єктами культурної спадщини Запорізького району, популяризація пам'ятко-охоронної справи, залучення підростаючого покоління до заходів зі збереження пам'яток історії та археології; - включення до туристичних маршрутів об'єктів, що мають особливу історичну та культурну цінність.

Отже, в результаті огляду регіональних цільових програм слід зазначити такі ключові проблеми та недоліки: - програми відображають формальний підхід до збереження та розвитку культурної спадщини; - завдання поставлені у програмах не враховують можливостей співпраці із громадами та недержавними організаціями; - в програмах неналежно засвідчено проблеми оживлення культурної спадщини або її соціалізації.

Аналіз діяльності громадських організацій у сфері збереження культурної спадщини.

З метою збереження, реставрації, вивчення та пропаганди пам'яток історії та культури, а також контролю за дотриманням законодавства про їх охорону і використання 21 грудня 1966 року було створено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Товариство є добродійною науково-творчою громадською організацією. Для поглибленої розробки окремих напрямків роботи УТОПІК була створена низка наукових та культурно-просвітницьких центрів: Науково-дослідний центр «Часи козацькі», Культурологічний центр УТОПІК, Український центр біографічної некрополістики. З 1991 року діє спільна структура НАН України та УТОПІК – Центр пам'яткознавства. Товариство традиційно проводить широку просвітницьку діяльність: виступило засновником і видавцем інформаційно-методичних бюлетенів «Пам'ятки України: історія та культура» (1969-1989, з 1989 року – всеукраїнський науковий часопис) та «Вісник УТОПІК» (1997-2003). З ініціативи Товариства у 1992 році був відновлений науковий історико-філологічний журнал «Київська старовина» – колишній друкований орган Київської Старої Громади (1882-1906). Нині УТОПІК видає всеукраїнський часопис «Відлуння віків» (з 1994 року) та кілька наукових і науково-популярних видавничих серій. В межах пам'ятко-охоронних програм Товариства проводяться численні публічні та наукові заходи, покликані привернути увагу як офіційних органів, так і широкої громадськості до пам'яткознавчої і пам'ятко-охоронної проблематики. (Online доступно: http://pamjatky.org.ua/?page_id=420)

Щоб звернути увагу громадськості на теми розвитку міста, проект «Муніципальний розвиток та оновлення старої частини міста Львова» від 2012 року організовує «Майстерню міста». Щоліта, в червні в публічному просторі встановлюється спеціально для цього збудований відкритий павільйон, який протягом двох-трьох тижнів служить креативним місцем для різних заходів міської тематики. Тут проходять доповіді, семінари, виставки, освітні проекти для дітей та молоді, кінопокази. За допомогою різних засобів мешканців ознайомлюють з різноманітними темами, зокрема реставрацією, поводженням з історичними будівлями, залученням громадян до прийняття рішень, мобільністю тощо. Презентації «Майстерні міста» вже відбулися у Львові, Чернівцях, Одесі, Києві та Івано-Франківську. За чотири роки «Майстерня міста» стала ефективною платформою, що активно приєє співпраці між громадськими організаціями, громадськими ініціативами, міською адміністрацією, а також митцями, майстрами та усіма, хто цікавиться темою міста (Online доступно: <http://www.urban-project.lviv.ua/ua/gtz-projects/robota-z-gromadskisty/maisternia-mista>).

Можливість участі підприємств, закладів науки, освіти та культури, громадських організацій, громадян в охороні культурної спадщини у сфері збереження культурної спадщини України є зафіксована у статті 11 Закону України «Про охорону культурної спадщини», а саме: «Підприємства усіх форм власності, заклади науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі

з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони об'єктів культурної спадщини і поширенні знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до її охорони.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює пропаганду культурної спадщини і законодавства про її охорону, громадський контроль за її збереженням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією, музеєфікацією та ремонтом, сприяє роботі органів охорони культурної спадщини.

Незалежні групи спеціалістів з ініціативи об'єднань громадян, органів охорони культурної спадщини, а також інших органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах можуть здійснювати громадську експертизу з питань охорони культурної спадщини. Висновки даної експертизи можуть враховуватися органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування при прийнятті відповідних рішень згідно із законом.»

Отже, в результаті аналізу діяльності громадських організацій у сфері збереження культурної спадщини слід зазначити такі ключові проблеми: - недовіру громадських організацій до органів державного управління; - відсутність системності та координації дій у сфері збереження культурної спадщини; - відсутність логічних зв'язків між споживачем культурної спадщини – громадою – фахівцями у сфері збереження культурної спадщини – органами державного управління; - проблемними залишаються підтримка владних структур приватних ініціатив та генерування соціальної активності. Нажаль, сьогодні культурна спадщина України не є ключовим фактором для утвердження колективної самоповаги, згуртованості та не стала каталізатором соціально-економічного відродження.

Актуальні проблеми пам'ятко-охоронної діяльності.

1. Найбільшою проблемою є фінансування пам'ятко-охоронної діяльності. Відсутність державного програмного фінансування спричиняє занепад та втрату історико-культурних пам'яток.

2. Неякісний контроль за виконанням чинних законів та правових актів з боку пам'ятко-охоронних органів. Порушення законодавства з питань охорони та використання історико-культурної спадщини набули системного характеру, а порушники не несуть належної відповідальності.

3. Згідно ратифікованих конвенцій, рекомендацій UNESCO і Ради Європи актуальною для України є проблема формування реєстрів культурної спадщини. В Україні більшість історико-культурних пам'яток не мають науково опрацьованої облікової документації.

4. Розробка науково-методичних засад формування цифрового ресурсу пам'яток культури, технологія формування цифрових каталогів. Опрацювання каталогу віртуальної реконструкції та ключових національних культурних ресурсів.

5. Створення відповідних умов для розвитку культури, сприяння відродженню традиційної народної творчості, художніх промислів та ремесел, культурних традицій національних меншин.

6. Серйозною проблемою є брак системності та координації у діяльності органів державної влади зі збереження історико-культурної спадщини. На думку Юрія Опалько «Розпорошеність управлінських функцій між Міністерством культури і туризму України,

Міністерством будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України, іншими відомствами унеможливилося забезпечення комплексного державного керівництва охороною, використанням і відновленням культурної спадщини. Представниками громадських організацій та фахівцями вже багато років висловлюється думка щодо необхідності створення окремого, самостійного центрального органу виконавчої влади з цих питань. Це міг би бути окремий орган державного управління (Державний комітет з охорони історико-культурної спадщини, або ж Департамент охорони культурної спадщини у складі уряду».

7. Відсутність сприятливого клімату для залучення приватних коштів у відновлення культурної спадщини. Відсутні податкові пільги для спонсорів та благодійників.

8. Відсутність довіри та співпраці між органами державної влади та недержавними організаціями.

9. Органи державної влади не проводять регулярні консультації з мешканцями щодо проблем, потреб і побажань у сфері збереження культурної спадщини.

10. Немає програми, яка пов'язує способи збереження та розвитку культурної спадщини із елементами соціального планування.

11. Відсутність підтримки місцевою владою приватних ініціатив у сфері збереження та розвитку культурної спадщини.

Висновки. Діяльність у сфері збереження культурної спадщини повинна ґрунтуватися на якісній комунікації між представниками різних професій. В сфері збереження культурної спадщини якісні зміни настануть тоді, коли всі учасники процесу будуть згуртовано співпрацювати. Тому, кооперація фахівців різних галузей та органів місцевої влади повинна бути підтримана громадою, громадськими організаціями та активістами. Успішне, планове та гармонійне відродження культурної спадщини можливе за умови узгодженості дій між підприємницькою діяльністю та сформованою позицією місцевої громади. Рекомендується впроваджувати практику інтеграції громадян до процесів збереження культурної спадщини. Наприклад, уповноважувати громадян приймати спільні рішення в суспільних інтересах розвитку територіальної спадщини і громадського простору.

Процес формування ставлення місцевої громади до проблем збереження культурної спадщини варто скеровувати в такі напрямки: розвивати та популяризувати знання про особливості спадщини конкретного історичного міста, розробити програму збереження історичного ландшафту та правил регулювання забудови, консультувати мешканців щодо методів та способів збереження спадщини. Місцеві органи влади повинні переконати місцеву громаду, що культурна спадщина міста має велике значення для його розвитку.

До збереження культурної спадщини необхідно залучати такі інституції, які будуть незалежні від державних фінансових джерел. На культурну політику повинні впливати науковці та громадські організації, і їхня думка повинна мати не просто дорадчий, а вирішальний голос у питанні збереження культурної спадщини. Окрім того, ці незалежні науковці та громадські організації повинні мати визнання місцевої громади, для якої збереження культурної спадщини є пріоритетом.

В містах слід впроваджувати такі проекти які спільно організовують місцеві мешканці. Для того щоб змінити незадовільний стан розвитку культури у малих містах та містечках, необхідно відродити характерну для конкретного поселення історично-сформовану сферу економічної діяльності, розвивати напрямок надання послуг для місцевих жителів та гостей. Сьогодні, багато мешканців відірвані від активного життя міста, збереження культурної спадщини не має соціальної опори, що ставить під загрозу реалізацію програм збереження

культурної спадщини. Тому, необхідно відновлювати зв'язки між владою та мешканцями, між різними віковими та соціальними групами. Актуалізація історичних сфер діяльності властивих для поселення вирішить проблему створення нових робочих міст. Важливим чинником культурного розвитку будуть освітні програми, що залучать до цієї сфери діяльності небайдужих та ініціативних людей, заохотять їх до проведення фестивалів, волонтерських таборів, семінарів, конференцій, освітньо-туристичних заходів, днів міста, відзначення важливих історичних дат, пов'язаних з історією міста, регіону та країни.

Список використаної літератури та джерел:

Андрес Г.О. (2009) Охорона культурної спадщини України в контексті світових інтеграційних процесів (друга половина XX – поч. XXI ст.): Автореф. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства за спец.: 26.00.05 – музеєзнавство, пам'яткознавство / Г.О. Андрес. – К., с.11.

Горбик В.О., Денисенко Г.Г., Скрипник П.І. (1994) Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. – Київ: Інститут історії України НАН України, 42 с.

Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відом. Верховної Ради. – 1997. - №24. – С. 170.

Закон України N 2245-IV (2245-15) від 16.12.2004, Стаття 11

Катаргіна Т.І. (2003) Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). – Київ: Інститут історії України НАН України, 186 с.

Комарницька І.Ю. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні 1991 – 2012рр.: Історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2013. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - С.10-11

Курило Т.В. (2005) Правова охорона культурної спадщини України. – Л.: Львівський юридичний інститут МВС України, 156 с.

Литовченко В.В. (2014) Роль ЮНЕСКО в охороні та збереженні культурної спадщини в Україні (1954- 2010 рр.). – Київ: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 242 с.

Малишева О.В. (2006) Нормативно-законодавча база з питань охорони пам'ятників в Україні: проблеми та шляхи вирішення / О.В. Малишева // Актуальні проблеми державного управління. – Харків: Магістр, № 1(27)., с. 109-116

Мещеряков В. В. (2016) Механізми державного регулювання у сфері охорони історико-культурної спадщини та пам'яток архітектури в регіонах. – Київ, 2016. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. - с.169-190

Надилова О. (2009) Деякі форми та методи виховання поваги до пам'яток історії та культури (Досвід Франції). // Сіверянський літопис. – Чернігів, N 2/3., с. 145 -150

Надилова О.В. (2009) Діяльність державних і громадських організацій Франції по збереженню культурної спадщини (1991 – 2004 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ, с. 19

Опалько Ю.В. (2007) Збереження культурно-історичної спадщини в Сучасній Україні: проблеми та перспективи. // Стратегічні пріоритети, № 1(2). – Київ, с. 83-88

Червінський А. І. (2012) Актуальні проблеми збереження та охорони пам'яток архітектури Івано-Франківщини. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, Вип. XXXIV., с. 48-53

Шилепницький П.І. (2010) Дослідження природи державно-приватного партнерства // Регіональна економіка. - Київ, № 3., с. 187-194

Холодок В. (2012) Довірче управління об'єктами історико-культурної та природної спадщини: зарубіжний досвід. // Вісник Національної академії державного управління. – Київ., с 284.

Głuszek C. (2013) Zamek Rabsztyn – rewaloryzacja ruin. Właściwy kierunek konserwatorskiego i społecznego działania. // Ochrona i konserwacja ruin zamkowych. Wybrane problemy i przykłady. Pod redakcją Bogusława Szmygina. Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, s. 22

Małachowicz E. (1994) Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie. Wrocław: Oficyna wydawnicza politechniki wrocławskiej, s. 324-325

Minuto G. (1989) Architectural conservation in Genoa. // Heritage and successful town regeneration. Report of the Halifax Colloquy (United Kingdom). Architectural heritage Reports and Studies, No. 14 Strasbourg, s.76-80.

Szmygin B. (1996) Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji // Ochrona Zabytków 49/4 (1995), S. 349

Tomaszewski A. (1997) Na przełomie tysiącleci :międzynarodowa sytuacja konserwacji zabytków Ochrona Zabytków 50/2, s.107.

http://pamjatky.org.ua/?page_id=420

<http://www.urban-project.lviv.ua/ua/gtz-projects/robota-z-gromadskisty/maisternia-mista>

References:

Andres G.O. (2009) Protection of the cultural heritage of Ukraine in the context of world integration processes (second half of the 20th - beginning of the 21st century): Author's abstract. for obtaining sciences. candidate degree art history for special: 26.00.05 - museum studies, monument studies / G.O. Andres. - K., p. 11.

Horbyk V.O., Denysenko H.G., Skrypnyk P.I. (1994) Monuments of Ukraine: problems of conservation and research. - Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 42 p.

Law of Ukraine "On Local Self-Government" dated May 21, 1997 No. 280/97-VR // Official Gazette. Verkhovna Rada. – 1997. - No. 24. - P. 170.

Law of Ukraine N 2245-IV (2245-15) dated 16.12.2004, Article 11

Katargina T.I. (2003) Cultural Heritage Conservation in Great Britain, USA, Canada (History and Present). - Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 186 p.

Komarnytska I.Yu. Protection and preservation of monuments of history and culture in Ukraine 1991-2012: Historiography. – Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2013. Author's abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences. - P.10-11

Kurylo T.V. (2005) Legal protection of the cultural heritage of Ukraine. – L.: Lviv Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 156 p.

Lytovchenko V.V. (2014) The role of UNESCO in the protection and preservation of cultural heritage in Ukraine (1954-2010). - Kyiv: Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences. 242 p.

Malysheva O.V. (2006) Normative and legislative framework for the protection of monuments in Ukraine: problems and solutions / O.V. Malysheva // Actual problems of state administration. - Kharkiv: Magister, No. 1(27)., p. 109-116

Meshcheryakov V. V. (2016) Mechanisms of state regulation in the field of protection of historical and cultural heritage and architectural monuments in the regions. – Kyiv, 2016. Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of sciences in public administration. - pp. 169-190

Nadirova O. (2009) Some forms and methods of raising respect for monuments of history and culture (Experience of France). // Severyan Chronicle. - Chernihiv, N 2/3., p. 145 -150

Nadirova O.V. (2009) Activities of French state and public organizations on cultural heritage preservation (1991-2004). Abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences. - Kyiv, village 19

Opalko Yu.V. (2007) Preservation of cultural and historical heritage in Modern Ukraine: problems and prospects. // Strategic priorities, No. 1(2). - Kyiv, village 83-88

Chervynskiy A. I. (2012) Actual problems of preservation and protection of architectural monuments of Ivano-Frankivsk region. // Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University. – Zaporozhye, Vol. XXXIV., p. 48-53

Shilepnyskiy P.I. (2010) Study of the nature of public-private partnership // Regional economy. - Kyiv, No. 3, p. 187-194

Kholodok V. (2012) Trust management of objects of historical, cultural and natural heritage: foreign experience. // Bulletin of the National Academy of Public Administration. - Kyiv., p. 284.

Głuszek C. (2013) Zamek Rabsztyn – rewaloryzacja ruin. Właściwy kierunek konserwatorskiego i społecznego działania. // Ochrona i konserwacja ruin zamkowych. Wybrane problemy i przykłady. Pod redakcją Bogusława Szmygina. Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, s. 22

Małachowicz E. (1994) Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie. Wrocław: Oficyna wydawnicza politechniki wrocławskiej, s. 324-325

Minuto G. (1989) Architectural conservation in Genoa. // Heritage and successful town regeneration. Report of the Halifax Colloquy (United Kingdom). Architectural heritage Reports and Studies, No. 14 Strasbourg, s.76-80.

Szmygin B. (1996) Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji // Ochrona Zabytków 49/4 (195), S. 349

Tomaszewski A. (1997) Na przełomie tysiącleci :międzynarodowa sytuacja konserwacji zabytków Ochrona Zabytków 50/2, s.107.

http://pamjatky.org.ua/?page_id=420

<http://www.urban-project.lviv.ua/ua/gtz-projects/robota-z-gromadskisty/maisternia-mista>

ANALYSIS OF PROGRAMS FOR PRESERVATION OF UKRAINIAN CULTURAL HERITAGE

Oleh Rybchynskiy

The cultural heritage of Ukraine consists of a wide range of urban and architectural monuments. Current problems of their preservation, restoration and development necessitate the development of such scientifically based programs that will contribute to the expansion and detailing of monument protection legislation in the direction of cultural heritage preservation; improvement of standards of scientific and project documentation; solving social problems, increasing the level of investment and economic development of the historical city.

In Ukraine, we observe an inappropriate and consumerist attitude to cultural heritage, and the lack of a program of research and development of monuments contributes to the distortion and fragmentation of the historical and cultural landscape of the city.

The relevance of the research topic is determined by the following provisions:

1. The formation of the promising future of the cultural heritage of Ukraine necessitates the determination of such an action plan, which provides for its well-thought-out, consistent and harmonious development.

2. In the conditions of growing demands for revitalization of cultural heritage, as a reflection of the material means and spiritual life of society, it is important not to violate its traditional character. Preservation and revival of tangible and intangible heritage should be based on the principles of restoration, reconstruction, modernization, regeneration and revaluation. Therefore, at the current stage, there is a need to develop innovative options for revitalizing cultural heritage.

3. The modern way of development of the humanitarian sphere of Ukraine necessitates the simultaneous solution of socio-economic problems and preservation of cultural heritage. To solve this problem, it is necessary to choose appropriate methods and develop theoretical models of cultural revitalization.

Activities in the field of cultural heritage preservation should be based on high-quality communication between representatives of various professions. In the field of preservation of cultural heritage, qualitative changes will occur when all participants in the process will cooperate together. Therefore, the cooperation of specialists from various fields and local authorities should be supported by the community, public organizations and activists. A successful, planned and harmonious revival of cultural heritage is possible under the condition of coordination of actions between business activities and the formed position of the local community. It is recommended to implement the practice of integrating citizens into the processes of preserving cultural heritage. For example, to empower citizens to make joint decisions in the public interest of the development of territorial heritage and public space.

The process of forming the attitude of the local community to the problems of preserving cultural heritage should be directed in the following directions: develop and popularize knowledge about the specifics of the heritage of a specific historical city, develop a program for preserving the historical landscape and rules for regulating buildings, advise residents on methods and ways of preserving heritage. Local authorities must convince the local community that the city's cultural heritage is of great importance for its development.

In the preservation of cultural heritage, it is necessary to involve such institutions that will be independent of state financial sources. Cultural policy should be influenced by scientists and public organizations, and their opinion should have not just an advisory, but a decisive voice in the matter of preserving cultural heritage. In addition, these independent academics and public organizations must have the recognition of the local community, for which the preservation of cultural heritage is a priority.

Such projects should be implemented in cities, which are jointly organized by local residents. In order to change the unsatisfactory state of cultural development in small cities and towns, it is necessary to revive the historically formed sphere of economic activity characteristic of a particular settlement, to develop the direction of providing services for local residents and guests. Today, many residents are disconnected from the active life of the city, cultural heritage preservation has no social support, which endangers the implementation of cultural heritage preservation programs. Therefore, it is necessary to restore relations between the authorities and residents, between different age and social groups. Updating the historical spheres of activity characteristic of the settlement will solve the problem of creating new working towns. An important factor in cultural development will be educational programs that will attract interested and proactive people to this field of activity, will encourage them to hold festivals, volunteer

camps, seminars, conferences, educational and tourist events, city days, celebration of important historical dates related to history city, region and country.

Key words: preservation programs, cultural heritage, monument, restoration.

1.2. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО АРХІТЕКТУРНОГО ВИРІШЕННЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ВТРАЧЕНИХ АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ КНЯЖОЇ ДОБИ

Василь Петрик, Юрій Лукомський

Для археологічних об'єктів, на яких фрагментарно збережені архітектурні залишки або й пам'ятки архітектури, що включають елементи конструкцій втраченої будівлі чи споруди, необхідно передбачати комплексні проектні рішення, які передбачали б як консерваційні заходи, так і реставраційні, з музеєфікацією експозиційних ділянок автентичних мурувань.

Основні види музеєфікації втрачених архітектурних об'єктів:

1. Експозиція решток у музейному павільйоні;
2. Експозиція автентичних фрагментів в оглядових вітринах (чи приміщенні) та трасування контурів споруди на рівні денної поверхні.
3. Трасування контурів споруди на рівні денної поверхні без відкриття для огляду автентичних елементів (ДБН В.3.2-1-2004).

На сьогодні в Україні прикладом експозиції решток храму у музейному павільйоні є церква Івана Богослова у Луцькому замку. У 1984-1986 роках співробітники Інституту археології Академії наук СРСР провели розкопки залишків церкви, відкривши фундаменти та нижні частини стін, де збереглися фрагменти фресок. (Лукомський, Петрик, 2014)

У 90-х роках ХХ століття над мурами давньої церкви був споруджений експозиційний павільйон. Вхід по павільйону відбувається через окремо влаштовані прибудови, стилізовані під елементи середньовічної забудови.

Приклади такого влаштування павільйонів є поширеними і у європейській практиці. Зокрема, такі експозиційні павільйони дозволяють використовувати простір навколо решток будівель не тільки в якості музейного, але й як з поліфункціональним культурним наповненням.

Особливо активно такі рішення впроваджуються в країнах Північної Європи з досить суворими кламатичними умовами. Таким прикладом може бути консервація руїн храму XII ст. у місті Гамар (Норвегія).

До 1998 р. руїни храму, який був зруйнований в кінці XVI ст., перебували законсервованими згідно класичних підходів (див. фото), а у 1998-2005 рр. над ними був влаштований застелений павільйон, який має також багатофункціональне використання: експозиційний музейний простір, концертний зал, конференц-зал.

На кафедрі Реставрації та реконструкції Національного університету "Львівська політехніка" у 2013 р. під керівництвом проф., д.арх. М.Бевза та доц. В.Петрика студент М.Сірий розробив проект консервації та музеєфікації решток резиденції короля Русі Данила Романовича у м.Холмі (сучасна Польща), де запропоновано, серед варіантів, також і варіант влаштування експозиційного павільйону за прикладом споруди в м. Гамар. (Лукомський, Петри, 2014)

Яку ж концепцію слід використовувати для музеєфікації решток церков княжої доби на терені історичного Галича? Найбільш поширеним в наших умовах може бути варіант експозиції автентичних фрагментів в оглядових вітринах (чи приміщенні) з трасуванням решти контурів споруди на рівні денної поверхні. Цей варіант можливий також у випадку часткового збереження фрагментів наземних стін, які в пізніші часи зазнали перебудови, чи були включені в субстанцію пізніших будівель.

Такими прикладами є проект консервації та музеєфікації решток Церкви Спаса на Берестовому у Києві, зреалізований за підтримки World Monuments Found (2002 р.), а також –

проект консервації та музеєфікації пам'ятки археології – фундаментів Успенського собору XII ст. та пам'ятки архітектури – каплиці св. Василя XVII ст. в с.Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. (перебуває на стадії реалізації).

Ескізний проект виконано в 2001 році на замовлення Національного заповідника "Давній Галич" у зв'язку з необхідністю консервації та музеєфікації фундаменту найвизначнішої пам'ятки Галицької архітектури XII–XIII ст. – Катедральної церкви Пресвятої Богородиці (Успенського собору), та каплиці св.Василя Великого, спорудженої у XVII ст. на її руїнах. Обидві пам'ятки перебувають в аварійному стані. Об'єкти розташовані на Криносській горі – колишньому дитинці княжого Галича XII–XIII ст. та місці осідку Галицьких Митрополитів XIV ст., поблизу Успенської церкви XVI-XVIII ст. При розробці проекту основним завданням автори поставили першочергову консервацію автентичних субстанцій пам'яток, а потім – музеєфікацію та реставрацію з елементами відтворення окремих фрагментів. Наукове обґрунтування проекту зроблене за матеріалами археологічних досліджень Я.Пастернака (1936-41 рр.) та архітектурно-археологічних досліджень Ю.Лукомського (1992-1999 рр.).

Проект консервації та музеєфікації фундаменту Успенського собору в с.Криносі був зреалізований лише частково – на етапі першочергових робіт: влаштовано перехоплюючий дренаж навколо пам'ятки, влаштовано глуху глиняну консервацію лицевих частин збережених мурів XII ст., тимчасове накриття над виявленими під час досліджень кам'яними блоками, силами працівників Національного заповідника "давній Галич" впорядковано площину закритої глухою консервацією пам'ятки, а над місцем давнього престолу встановлений макет одного з варіантів графічної реконструкції храму. (БевзМ., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В., 2001).

Приклади з відзнакування контурів архітектурно-археологічних об'єктів - зокрема пам'яток сакральної архітектури, можемо побачити на сусідніх до України територіях Білорусі, Польщі, Словаччини, Румунії, де близькі кліматичні умови та подібні давні будівельні технології зумовлюють можливість взорування на прикладах консервації та музеєфікації пам'яток цих регіонів.

Одним з яскравих архітектурно-археологічних ансамблів є замок в Перемишлі (м.Перемишль, тепер - територія Польщі), де присутні одночасно різні принципи і підходи до музеєфікації в залежності від часу виконання робіт: від 60-х рр. XX ст. - і до початку XXI ст., - а також від стану самих пам'яток. Сьогодні на території замку під час реставраційних робіт протрасовано рештки споруд X–XI ст. (палац з ротондою), церкви Івана Хрестителя XII ст. (фундації князя Володаря) та оборонних мурів XIV – XVI ст., що свідчить про намагання здійснити натурну експозицію всіх стадій забудови замку. Основним засобом є трасування контурів стін, зафіксованих археологічними дослідженнями та зреструйованих на підставі архітектурно-композиційного аналізу.

У 2011-2013 рр. на дитинці Перемиського замку були проведені археологічні дослідження та впорядкування території, в ході яких було виконано відзнакування контуру втраченої церкви Івана Хрестителя. Попри різнохарактерність прийомів відзнакування втрачених пам'яток, Перемиський замок на сьогодні є яскравим прикладом комплексної їх експозиції на території існуючої архітектурної пам'ятки. Фрагменти архітектурних деталей, віднайдені під час археологічних досліджень, експонуються в залах музею, що розташовані у будівлях Перемиського замку та під відкритим небом (що не відповідає вимогам до їх збереження).

Аналогічна ситуація спостерігається і в Криносі, де білокам'яні архітектурні деталі розпорошені по різних місцях: фонди НЗ «Давній Галич» у м.Галичі, зали Музею історії Галича в с.Криносі, каплиця Св.Василя, тимчасовий навіс поблизу фундаментів Успенського собору.

Рис. 1. Інтер'єр експозиційного павільйону решток церкви Івана Богослова в Луцьку (Лукомкьий, Петрик, 2003)

Рис.2. Загальний вигляд накриття експозиційного павільйону решток церкви Івана Богослова на дитинці замку в Луцьку (Лукомкьий, Петрик, 2003)

*Рис. 3. Руїни катедрі XII ст. в м. Гамар (Норвегія). Фото 1890-х рр.
(Online доступно: https://en.wikipedia.org/wiki/Cathedral_Ruins_in_Hamar)*

Рис. 4. Павільйон над руїнами катедрі в м. Гамар, влаштований у 1998 р. - приклад тимчасового використання як концертного залу.
(Online доступно: https://en.wikipedia.org/wiki/Cathedral_Ruins_in_Hamar)

Рис.5. Концепція влаштування експозиційного павільйону над рештками резиденції короля Русі Данила Романовича у м.Холмі (сучасна Польща). Дипломний проект. Автор - М.Сірий, керівники: проф. М.Бевз, доц. В.Петрик.

Рис. 6. Ескізний проект консервації та музеєфікації фундаментів Успенського собору XII ст. (рис.О.Рибчинського, 2001 р.)

Рис. 7. Сучасний стан музеєфікації пам'ятки археології – фундаментів Успенського собору XII ст. в с.Крилосі (Національний заповідник "Давній Галич"): зліва - загальний вигляд консерваційного трасування фундаментних стрічок; справа - макет уявної реконструкції вигляду пам'ятки на місці давнього престолу.

Рис. 8 Дитинець замку в Перемишлі - загальний вигляд з вежі замку. На передньому плані - трасування контурів церкви св.Івана Хрестителя XII ст., далі - трасування фундаментів ротонди та палацу XI ст., в глибині - гіпотетично відтворені об'єми бапти та оборонних стін замку XIV-XVI ст.

Висновки. Для відповідної презентації архітектури втрачених об'єктів слід передбачати окремий експозиційний зал (чи музейну будівлю) з лапідарієм та представленням макетів і мультимедійних образів реконструкцій вигляду втрачених пам'яток. Така будівля повинна бути запроектована і зведена із застосуванням

найсучасніших інноваційних технологій. Добрим прикладом такої реалізації слід вважати сучасні експозиції археологічних музеїв, зокрема у Познані. Водночас актуальною проблемою для Галича є проблема збереження і водночас вирішення форм і засобів представлення автентичних субстанцій пам'яток Галицької архітектурної школи XII-XIII ст. "in situ" для туристичного огляду.

Список використаної літератури та джерел:

Аракелян М.А., Заклунна Т.П., Ключко В.І. (2005) Методичні рекомендації щодо музеєфікації археологічних об'єктів // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 1. - Київ.

Бевз М.В., Бевз В.В., Лукомський Ю.М., Петрик В.М. (2001) Успенський собор давнього Галича: проблеми дослідження, збереження та консервації / М.В.Бевз, В.В.Бевз, Ю.М.Лукомський, В.М.Петрик // Пам'ятки України.– Київ, №4., с.30-35.

ДБН В.3.2-1-2004 – Реконструкція, ремонт, реставрація об'єктів будівництва. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини. – Київ: Держбуд України, 2005.

Консервація і реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник. – Київ-Львів, 1996.

Лукомський Ю., Петрик В. (2014) Архітектурно-археологічні дослідження втрачених архітектурних об'єктів XII-XIII ст. на території Національного заповідника "Давній Галич" / Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 9. - Київ, СПД Павленко, 2014. - С.109-131.

Лукомський Ю. В., Петрик В. М. (2003) Основи археології та архітектурно-археологічних досліджень: Методичні вказівки до лекційного курсу для студентів спеціальності "Реставрація творів мистецтва з каменю" / Укл.: Лукомський Ю.В., Петрик В.М. – Львів.

Методичні рекомендації щодо музеєфікації пам'яток археологічної спадщини // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 5. - Київ: Фенікс, 2010. - С.358-361.

Історичний музей у Гамарі, Online доступно: https://en.wikipedia.org/wiki/Cathedral_Ruins_in_Hamar

References:

Arakelyan M.A., Zaklunna T.P., Klochko V.I. (2005) Methodological recommendations for the museumization of archaeological objects // Proceedings of the Scientific Research Institute of Monument Preservation Research. Issue 1. - Kyiv.

Bevz M.V., Bevz V.V., Lukomskiy Y.M., Petryk V.M. (2001) Dormition cathedral of ancient Halych: problems of research, preservation and conservation / M.V. Bevz, V.V. Bevz, Yu.M. Lukomskiy, V.M. Petryk // Monuments of Ukraine.– Kyiv, №4 ., pp. 30-35.

DBN V.3.2-1-2004 – Reconstruction, repair, restoration of construction objects. Restoration, conservation and repair works at monuments of cultural heritage. - Kyiv: State Building of Ukraine, 2005.

Conservation and restoration of architectural monuments. Methodical manual. – Kyiv-Lviv, 1996.

Lukomskiy Yu., Petryk V. (2014) Architectural and archaeological research of lost architectural objects of the 12th-13th centuries. on the territory of the National Reserve "Davniy

Halych" / Proceedings of the Research Institute of Monument Preservation Studies. Issue 9. - Kyiv, SPD Pavlenko, 2014. - P.109-131.

Yu. V. Lukomskyi, V. M. Petryk (2003) Basics of archeology and architectural and archaeological research: Methodical instructions for the lecture course for students of the specialty "Restoration of works of art from stone" / Comp.: Yu. V. Lukomskyi, V. Petryk M. - Lviv.

Methodical recommendations for the museumization of monuments of archaeological heritage // Proceedings of the Research Institute of Monument Preservation Research. Issue 5. - Kyiv: Phoenix, 2010. - P.358-361.

Historical Museum in Hamar, Online available: https://en.wikipedia.org/wiki/Cathedral_Ruins_in_Hamar

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ARCHITECTURAL SOLUTION OF MUSEUMIFICATION OF LOST ARCHITECTURAL OBJECTS OF THE PRINCELY AGE

Vasyl Petryk, Yuriy Lukomskyi

For objects that contain architectural monuments that include structural elements of a lost building, it is necessary to provide complex design solutions that include both conservation measures and restoration, with museumization of exhibition areas of authentic masonry.

The main types of museification of lost architectural objects:

- 1. Exposition of remains in the museum pavilion;*
- 2. Exposition of authentic fragments in viewing windows (or in the room) and tracing the contours of the building at the level of the daytime surface.*
- 3. Tracing the contours of the building at the level of the day surface without opening for inspection of authentic elements.*

For the appropriate presentation of the architecture of lost objects, a separate exhibition hall (or museum building) with a lapidary and presentation of models and multimedia images of reconstructions of the appearance of lost monuments should be provided. Such a building should be designed and built using the most modern innovative technologies. A good example of such implementation should be considered modern expositions of archaeological museums, in particular in Poznań. At the same time, an urgent problem for Halych is the problem of preserving and at the same time solving the forms and means of presenting the authentic substances of the monuments of the Galician architectural school of the 12th-13th centuries. "in situ" for tourist inspection.

Keywords: museification, conservation, tracing, architectural monuments.

1.3. ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ТА ОБЛІК ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЧНИХ ЦВИНТАРІВ ГАЛИЧИНИ

Олена Стасюк

Історичні кладовища є невід'ємною складовою частиною культурного пейзажу кожного міста чи містечка, цінним джерелом інформації про історію та традиції місцевого населення. У багатьох населених пунктах Галичини збереглися ці цвинтарі, які ми тепер називаємо історичними. Такі цвинтарі є частиною культурної спадщини Галичини і вже сьогодні є пам'ятками та представляють інтерес для дослідників та шанувальників історії, архітектури, мистецтва.

Коли говоримо про культурну спадщину то основною метою є її охорона та збереження. Коли ж говоримо про збереження такого об'єкту як історичний цвинтар, то тут постає питання збереження фізичної субстанції пам'ятки. А це вже є завдання реставрації котре в свою чергу ставить перед нами багато питань. Зокрема питання вибору об'єктів, методів та методик, філософії реставрації. Не даремно першим кроком в реставрації є докладне вивчення об'єкту реставрації, що допомагає знайти відповіді на ці питання.

Основи охорони пам'яток та широкої реставраційної діяльності були закладені в ХІХ ст. Це завжди було, як справою громадськості, так і держави. Одночасно виникає і само поняття пам'ятки, а одним з напрямків реставраційної діяльності стала фіксація пам'яток – фотографії, замальовки, обміри, описи. Це надзвичайно цінний матеріал, яким ми користуємося і нині. На жаль питання обліку, збереження і складування такої інформації не було належним чином вирішено і матеріали розсіяні по бібліотеках і архівах.

За останні 150 років наукові, теоретичні і практичні підходи до реставрації змінилися. Проте, інвентаризація пам'яток, їх фіксація і документація є однією з важливих форм роботи в пам'яткоохоронній діяльності. Базовим документом тут є інвентарна картка пам'ятки архітектури, з якою дослідник працює безпосередньо на об'єкті і яка є першим кроком до подальшого його вивчення і пропозицією до внесення об'єкту в перелік пам'яток.

Подібні картки функціонують в багатьох країнах світу - Канаді, Америці, Англії, Франції, Індії, Італії, Польщі, Мексиці та інших країнах. Метою створення таких карток є задокументування нововиявлених пам'яток, їх початкова фіксація і ідентифікація.

Інвентаризація пам'яток здійснюється кожною країною індивідуально, тому форми реєстрів та інвентарних карток дещо різняться у різних країнах. Кожна країна виробляє свою власну інвентарну картку виходячи з індивідуальних історичних та культурних особливостей, досвіду, технічних можливостей. Але є і ряд спільних рис. Інвентарна картка займає від одного до чотирьох стандартних листів А-4 формату. Сьогодні вона є комп'ютеризована. В різний спосіб – різні таблички, різні програми заповнення і зберігання. Незважаючи на різноманітність форм, сьогодні комп'ютеризація є обов'язковою складовою будь якої інвентарної картки.

Свого часу потужну працю про інвентаризацію пам'яток була опублікована доктором Мередіт Сайкс (Meredith Sykes, 1984). Проаналізувавши інвентарні картки з різних куточків світу автор виділила сім блоків інформації яка вноситься в інвентарну картку пам'ятки. Крім того кожен з блоків вміщає питання, що описують першочергову інформацію, другорядну інформацію та додаткову інформацію. Це свого роду схема на яку можна опиратися при складанні будь-якої інвентарної картки і виглядає вона наступним чином:

1. ІДЕНТИФІКАЦІЯ. Першочергова інформація: назва, тип, адреса.

- Другорядна інформація: історична або друга назва, первісне використання, майбутнє або можливе використання, альтернативна або первісна назва місцевості, розташування.

- Додаткова інформація: ім'я власника, ім'я першого власника, додаткова карта.

2. **ЗНАЧЕННЯ (ВАЖЛИВІСТЬ).** Першочергова інформація: категорія цінності (архітектурної, історичної, культурної), рівень захищеності.

- Другорядна інформація: законодавча база (охоронний номер, дата його присвоєння і т. д.).

- Додаткова інформація: цей пункт, як правило, відсутній

3. **ІСТОРІЯ ПАМ'ЯТКИ.** Першочергова інформація: датування, збереженість.

- Другорядна інформація: комплексні і часткові зміни, будівельна історія, історичні події, легенди і традиції пов'язані з пам'яткою.

- Додаткова інформація: немає.

4. **ОПИС ПАМ'ЯТКИ.** Першочергова інформація: матеріали, конструкції.

- Другорядна інформація: ситуація, тип плану, об'єм, загальний опис, стилі, матеріали специфічних частин, декоративні деталі, скульптура і твори мистецтва.

- Додаткова інформація: структурні частини та інші приміщення.

5. **ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ.** Першочергова інформація: загальний стан.

- Другорядна інформація: стан окремих частин, необхідний рівень збереження, необхідність спеціальних робіт, розвиток, адаптація, фінанси.

- Додаткова інформація: посилання на додаткові звіти, файли, праці.

6. **ДОКУМЕНТАЦІЯ.** Першочергова інформація: нові фото.

- Другорядна інформація: бібліографія, файли, посилання на додаткові спостереження.

- Додаткова інформація: посилання на додаткові звіти, файли, мікрофільми, карти, рисунки, плани, архіви, фото.

7. **СИСТЕМАТИЗАЦІЯ.** Першочергова інформація: дата заповнення, ідентифікаційний номер.

- Другорядна інформація: форма перевірки, ревізії, ім'я інспектора.

- Додаткова інформація: окремий лист перевірки інспектором

Вищеописана схема включає в себе найважливішу інформацію про об'єкт, що дає змогу охопити пам'ятку з усіх боків. Кожна з нині існуючих карток, тою чи іншою мірою включає всю першочергову інформацію, доповнюючи її в різний спосіб додатковою і другорядною. Проте кожна з карток має свою форму, свою структуру, свої безумовні плюси, але і свої мінуси, тому питання про їх вдосконалення постійно залишається відкритим.

В Україні на історичних цвинтарях Галичини працює багато іноземних дослідників, зокрема поляків. Досліджуючи і вивчаючи ці цвинтарі вони використовують інвентаризаційну методику, прийняту в їхніх країнах. Так зокрема були досліджені ряд історичних цвинтарів тернопільщини, зокрема в Бучачі та Заліщиках (A. S. Czyż, B. Gutkowski, 2008, Hauser, 2006), фтфкож івано-франківщини (Hauser, 1998). А зовсім недавно польськими дослідниками Анною Сільвією Чиж та Бартоломеем Гутовським був виданий підручник про інвентаризацію польських надробків і цвинтарів поза кордонами держави (A. S. Czyż, B. Gutkowski, 2020). В цій книзі подано різні карти для інвентаризації історичного цвинтаря, які функціонують в Польщі. Зокрема інвентарна картка пам'яток рухомих, інвентарна картка пам'яток нерухомих, інвентарна картка цвинтаря, а також інвентарна картка надгробка. Крім того існують ще таблиці для інвентаризації кущів і дерев. В приведених в підручнику інвентарних картках можна знайти всю першочергову інформацію зі схеми M. Sykes, яка традиційно доповнена додатковою.

В Україні інвентаризація культурної спадщини – це спеціальний вид науково-дослідної роботи з обліку кожної пам'ятки та складання їх списків (реєстрів), які в Україні затверджуються державними та місцевими органами влади. Цей облік здійснюється за видами пам'яток (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, та ін.). На підставі списків облікованих пам'яток формується Державний реєстр нерухомих пам'яток України (далі Реєстр) в якому за кожною пам'яткою закріплюється спеціальний охоронний номер.

Інвентаризація пам'ятки відбувається за допомогою внесення інформації про неї в спеціальну картку. Ці заповнені інвентарні картки виконуються у кількох примірниках і зберігаються в пам'яткоохоронних органах та служать вихідною інформацією для подальших робіт (наукових чи проектних) на пам'ятці.

Заповнена інвентарна картка є одним з документів на підставі якого відбувається подання та виноситься рішення про включення цієї пам'ятки у Реєстр. Коли таке рішення прийнято, то пам'ятці присвоюється так званий пам'яткоохоронний номер, який також вноситься в інвентарну картку.

Інвентарна картка пам'ятки архітектури, яка є в обігу у Львові, функціонує з 1970-х років. Її форма була опрацьована спеціалістами Комплексних архітектурно-реставраційних майстерень (сьогодні це науково-проектний інститут “Укрзахідпроектреставрація”). В розробці картки приймали участь архітектори М.Гайда, Л.Горницька, К.Присяжний, Р.Могитич та інші спеціалісти.

Наш досвід роботи з цією інвентарною картою показав потребу її розширення, особливо в частині графічної фіксації об'єкту, опису інтер'єрів та обладнання. Зважаючи на те, що робота з інвентарною картою висвітлювала певні її недоліки, на кафедрі АТР було опрацьовано нову версію інвентарної картки. Вона застосовується як з навчальною, так і з практичною метою від 1997 року.

Робота ж з інвентаризацією історичних цвинтарів Галичини, яка почалася у 1999 році показала потребу створення нової, іншої а властиво спеціальної картки для інвентаризації історичного цвинтаря. Така картка також була укладена на кафедрі архітектури та реставрації НУ «Львівська політехніка» (Рис.2). Цією картою ми користуємося з навчальною метою та під час студентських практик в експедиціях по впорядкуванню історичних цвинтарів Галичини. Ця картка була створена для інвентаризації окремого надгробного пам'ятника. Вона виправдовує себе в роботі на невеликих цвинтарях в містечках і селах Галичини. Такий цвинтар, який характеризується одним матеріалом виконання надгробних пам'ятників, одним стилем (чи локальною школою) і доволі обмеженою (чи стриманою) типологією надгробків.

Така інвентарна картка дозволяє доволі швидко зор'єнтуватися в реальній кількості і технічному стані надгробків на цвинтарі. Полегшує вибір стратегії реставрації. Наприклад вибір об'єктів на яких необхідно терміново провести антиаварійні рятувальні роботи. Акумулює матеріал для докладного опису і вивчення цілого цвинтаря в камеральних умовах. В нинішній час найціннішою частиною інвентарної картки є фото фіксація. Сучасна цифрова техніка дозволяє зробити таку фото фіксацію докладною, повною, широкою. І ще, що важливо, швидко. Робота на історичних цвинтарях Галичини показала наскільки вразливим є такий об'єкт. Вистарчає одної суворої зими чи весняної бурі з ураганом для руйнівних і безповоротних втрат. В такому випадку коли ми говоримо про збереження та реставрацію пам'яток фахово виконана фотофіксація є просто необхідною і фактично спасає ситуацію.

ІНВЕНТАРНА КАРТКА НАДГРОБНОГО ПАМ'ЯТНИКА
INVENTORY CARD OF THE TOMBSTONE

Назва та ідентифікація: Name and identification		
Місцезнаходження: Location	Поле: Field	Номер: Number
Документація про охорону: Security documentation		
Фотофіксація Photofixation:	Дата створення Date of creation:	
	Автор Author:	
	Збереженість Preservation _____ вигляд незмінений the appearance is not change _____ наявність втрат losses _____ доповнення addition	
	Технічний стан Technical condition: _____ добрий good _____ задовільний satisfactory _____ аварійний emergency	
	Цінність Value: _____ історія history _____ культура culture _____ мистецтво art _____ ремесло craft	
Напис Inscription:	Тип надгробка Type of tombstone:	
	Матеріал надгробка Tombstone material _____ вапняк limestone _____ пісковик sandstone _____ граніт granite _____ штучний камінь artificial stone _____ дерево wood _____ метал metal	
	Габарити Size: _____ висота height _____ ширина wight _____ довжина depth	
	Дата заповнення Filling date:	
	Підпис виконавця Executant signature :	
Реставраційні рекомендації Conservation recommendations		
Додадкові зауваження Additional remarks:		

Рис.2 Інвентарна картка надгробного пам'ятника

Висновки

Пам'яткоохоронна діяльність мусить супроводжуватися необхідною професійною документацією і базовим документом тут є інвентарна картка. Це є той документ з яким працюється безпосередньо на об'єкті А коли говоримо про збереження історичних цвинтарів, то інвентаризаційний пакет доцільно скласти з декількох спеціальних карток. Одна з них повинна описувати цвинтар в цілому, як архітектурний містобудівний об'єкт. Друга це інвентарна картка надгробного пам'ятника.

Історичні цвинтарі є дуже вразливими об'єктами, які вимагають постійного догляду і фактично постійного проведення реставраційних робіт. Питання вибору є нелегким викликом на історичному цвинтарі. Відповіді на однакові питання можуть бути різними в залежності від об'єкту, матеріалу, ситуації, тощо. І фактичний матеріал, зокрема фото фіксація, акумульований в інвентарній картці допомагає знайти відповіді на нелегкі питання.

References:

Anna Sylwia Czyż. (2020). Bartolomiej Gutkowski Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy I nagrobków poza granicami kraju. POLONICA, 209 s.

Czyż Gutkowski (2008). Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne. “Ochrona zabytków”, 1, t61, s.21-30

Hauser Z. (1998). Podróże po cmentarzach Ukrainy. – dawnej Małopolski Wschodniej, t 1. Województwo stanisławowskie, Kraków.

Hauser Z. (2006). Podróże po cmentarzach Ukrainy. – dawnej Małopolski Wschodniej, t 2. Województwo tarnopolskie, Kraków 2006.

Meredith Sykes. (1984). Manual on systems of inventorying immovable cultural property, Unesco, 180 p.

INVENTORY PROBLEMS IN THE CONSERVATION AND PRESERVATION OF THE HISTORICALLY INHERITED ENVIRONMENT (ON THE EXAMPLE OF THE HISTORICAL CEMETERIES OF HALICHINA)

Olena Stasyuk

Historic cemeteries are an integral part of the cultural landscape of any city or town, a valuable source of information about the history and traditions of the local population. These cemeteries, which we now call historic, have been preserved in many settlements in Galicia. Such cemeteries are part of the cultural heritage of Galicia and are already monuments and of interest to researchers and admirers of history, architecture and art.

When we talk about cultural heritage, the main goal is its protection and preservation. When we talk about the preservation of such an object as a historic cemetery, then there is the question of preserving the physical substance of the monument. And this is the task of restoration, which in turn raises many questions. In particular, the choice of objects, methods and techniques, the philosophy of restoration. It is not for nothing that the first step in restoration is a detailed study of the object of restoration, which helps to find answers to these questions.

Over the last 150 years, scientific, theoretical and practical approaches to restoration have changed. However, inventory of monuments, their fixation and documentation is one of the important forms of work in the field of monument protection. The basic document here is the

inventory card, with which the researcher works directly on the object and which is the first step to its further study and a proposal to include the object in the list of monuments.

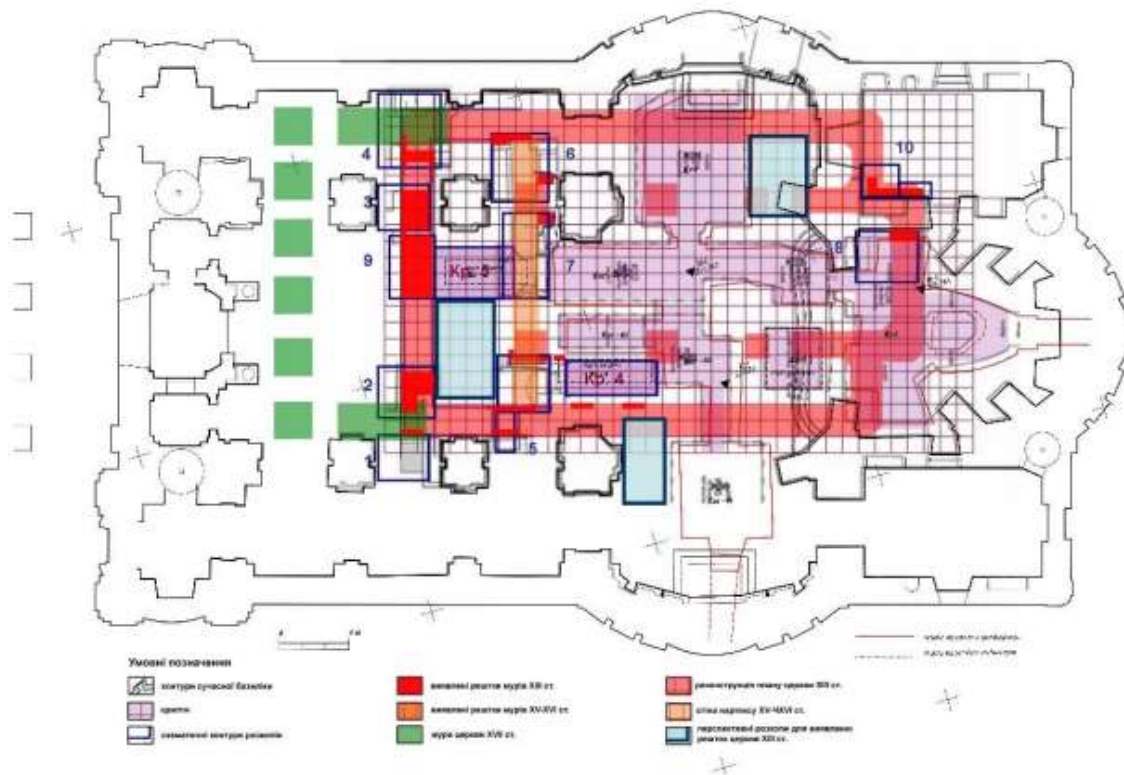
Monument protection activities must be accompanied by the necessary professional documentation and the basic document here is the inventory card. And when it comes to preserving historic cemeteries, it is advisable to make an inventory package of several special cards. One of them should describe the cemetery as a whole as an architectural town-planning object. The second is the inventory card of the tombstone.

Historic cemeteries are very vulnerable objects that require constant care and, in fact, constant restoration work. The question of choice is a difficult challenge in the historic cemetery. The answers to the same questions may vary depending on the object, material, situation, etc. And the factual material, in particular photo fixation, accumulated in the inventory card helps to find answers to difficult questions.

Key words: inventorying, historic cemeteries, preservation, conservation.

РОЗДІЛ 2.

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

2.1. СУЧАСНІ МЕТОДИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНИХ КОМПЛЕКСІВ

Микола Бевз, Юрій Лукомський

В Україні існує кілька десятків історико-архітектурних чи історико-культурних заповідників, які були утворені з метою збереження цінного історичного середовища колишніх визначних історичних комплексів. Зазвичай на території таких заповідників маємо поєднання об'єктів архітектурної та археологічної спадщини. У минулому ці пам'ятки могли бути визначними комплексами з фортифікаціями, низкою допоміжних будівель, окремі з яких були реліктами дерев'яно-земляної архітектури. Сьогодні значна частина таких об'єктів є втраченою. Можна навести перелік найбільш відомих заповідників: «Софія Київська», «Давній Галич», «Княжий Белз», історико-археологічний заповідник «Пліснесько», історико-архітектурний заповідник у місті Жовкві чи заповідник у місті Луцьку та багато інших. Як правило, планування дослідницьких та реставраційно-консерваційних робіт у таких заповідниках відбувається шляхом почергового вибору окремих об'єктів та намаганням довести їх до належного стану та музеєфікації. При такому методі планування втрачається найважливіша наукова компонента – дослідження та оцінка всього комплексу з його збереженими та незбереженими об'єктами (включаючи археологічні та ландшафтні елементи), фіксація всього багатства рухомої та нерухомої спадщини.

Сьогодні застосування такого вибіркового підходу зумовлене слабкою інструментальною базою заповідників та обмеженими можливостями залучення відповідних фахівців. Але ситуацію слід змінити. Вважаємо, що наукова діяльність та консерваційно-реставраційні роботи в таких заповідниках мусять базуватися на іншій методиці. У першу чергу, на території мусить бути виконана досконала і повна інвентаризація всіх об'єктів, включаючи неіснуючі археологічні. Реалізувати таку методику можна та необхідно за допомогою сучасних неінвазійних інструментальних методів.

На прикладі історико-культурного заповідника «Давній Галич» стараємося розкрити можливості програмного дослідження великих територій із використанням сучасних методів, застосовуючи георадар, дослідження за допомогою дронів та термовізійних камер, лазерне 3-D сканування, інспекційні мікро-відеокамери, археологічні свердління та ін.

З дирекцією історико-культурного заповідника «Давній Галич» нас пов'язує багаторічна співпраця та виконання низки науково-дослідних і проектних робіт. Тому формування науково-методичних рекомендацій щодо створення програми науково-дослідних та науково-проектних робіт на всій території городища літописного Галича (включаючи комплекси в селі Крилос та Залуква Івано-Франківської області), а також щодо інших окремих археологічних пам'яток, які були частиною давнього столичного комплексу, базується на нашому знанні об'єкту (Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В., 2001) та прагненні створити досконалу інформативно-інвентаризаційну базу для планування науково-дослідної та реставраційної діяльності на значну перспективу.

Територія заповідника складає кілька сотень гектарів (Рис. 1). Це дуже значна територія, на якій знаходиться велика кількість різночасових пам'яткових об'єктів, частина з яких є в археологічному виді – оборонні вали та рови, залишки дерев'яних та мурованих будівель, елементи давнього благоустрою і облаштування територій та ін. (Чачковський, Хмільевський, 1938). На сьогодні всі ці об'єкти не інвентаризовані та не ідентифіковані на

належному рівні, тому вважаємо, що саме ці роботи мусять бути першочерговими. Основні позиції програми науково-дослідних робіт можуть бути накреслені наступним чином:

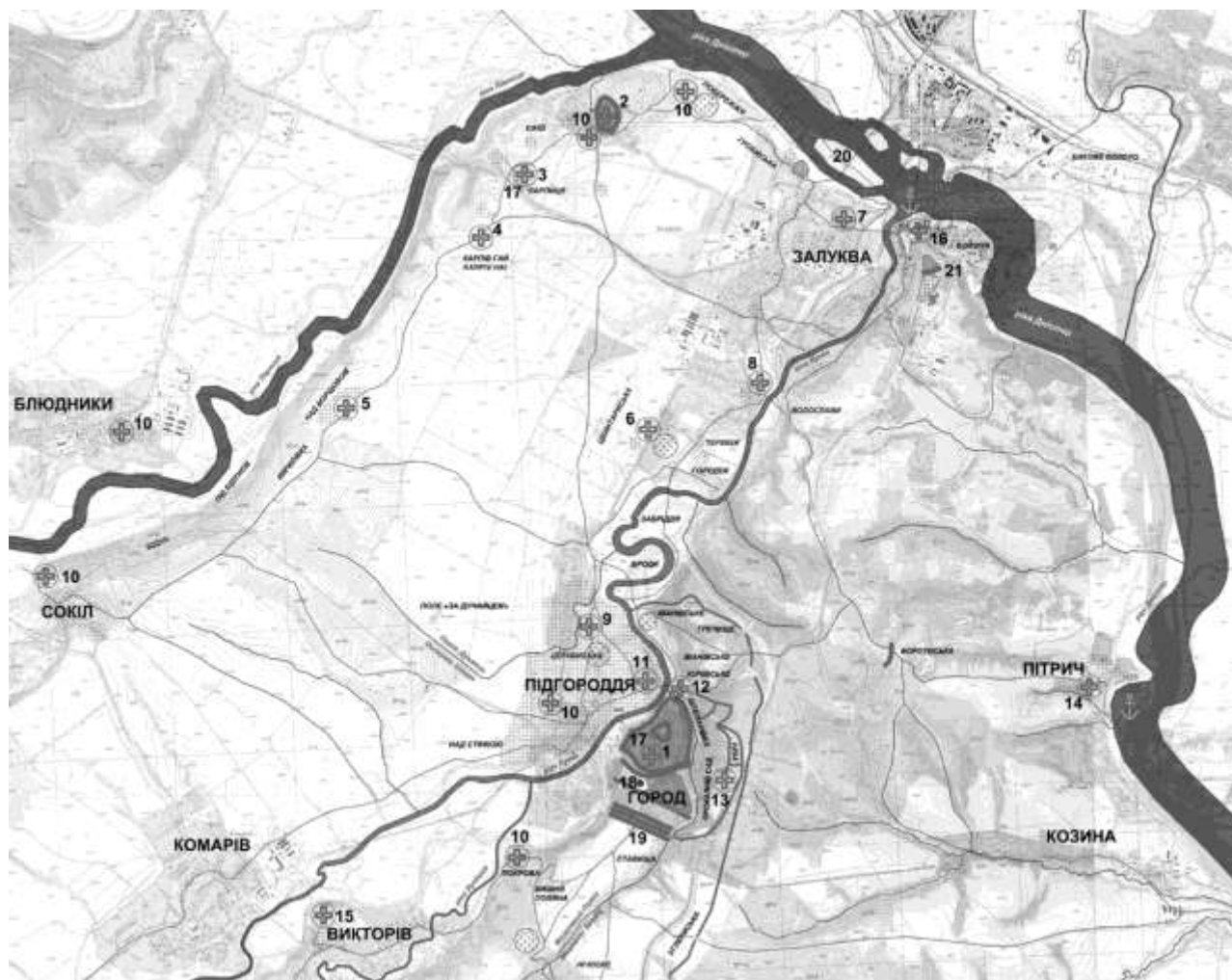

*Рис. 1. Реконструкція планувальної структури Галича XIII ст.
За Ю.Лукомським, В.Петриком*

Вважаємо, що **програма науково-дослідних робіт** повинна мати два рівні реалізації. Подаємо рекомендації щодо стислої характеристики робіт на кожному рівні:

А) Наукові дослідження всієї території пам'ятки археології національного значення – городища літописного Галича в селі Крилос. Вважаємо, що на даному етапі воно повинно виконуватися неінвазійними та напів-інвазійними методами; прикладом таких робіт є комплексне дослідження у Холмі (Bevz M., Bevz V., Łukomský J., Petryk W., 2016).

Б) Наукові дослідження окремих пам'яток та їх територій у межах городища та його оточення;

А.1. Складання повної деталізованої історичної довідки про городище літописного Галича з гіпотетичною реконструкцією етапів його розвитку та оцінкою сьогоденного стану збереження;

А.2. На основі детального топографічного знімання місцевості городища слід виконати серію прикладних інструментальних наукових досліджень неінвазійними та напів-інвазійними методами:

а) – повне георадарне сканування території городища; найсприятливіший термін реалізації такого дослідження – кінець серпня та вересень;

б) – доповнення результатів георадарного сканування розвідковими свердліннями у найбільш важливих місцях; дуже детальна фіксація матеріалів розвідок;

в) – детальне аеро-фотографування території за допомогою квадрокоптера у перехідні місяці року – перше у квітні-травні, друге – наприкінці жовтня – на початку листопада;

г) – вивчення території за допомогою термовізійного знімання (може бути виконане також за допомогою квадрокоптера або у ручному режимі за допомогою спеціальної установки); це дослідження також бажано виконувати у перехідні місяці року – перше у травні, друге – наприкінці жовтня – на початку листопада.

Застосування вказаних чотирьох методів досліджень дозволить скласти базу даних для всієї території городища, зокрема: карту потужності культурного шару у різних зонах городища; виявити точно місця втрачених архітектурних, інженерних та інших об'єктів; це дозволить скласти програму перевірочних розвідкових траншей чи шурфів для ідентифікації залишків втрачених об'єктів.

Увесь зазначений комплекс досліджень важко виконати відразу у короткий термін. Його реалізація та верифікаційні роботи потребують 2-3 років виконання. Сьогодні при провідних університетах вже створені відповідні групи фахівців із сучасним обладнанням. Досвід проведення таких досліджень є у фахівців Національного університету «Львівська політехніка», де наявне, перелічене вище, обладнання і нагромаджено досвід його використання при 5-річному дослідженні археологічно-архітектурних об'єктів в місті Холмі у Польщі (Бевз М., Лукомський Ю., 2018) та на об'єктах Львова (на базі НДЛ-104 з регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст, із залученням інших профільних наукових лабораторій університету). Окремим специфічним завданням є відчитання результатів георадарного знімання території. У цій справі дуже важливою вимогою є досвід роботи з такою документацією та наявність відповідного програмного забезпечення (Вуко, 2011). Без відповідних знань розрізнити на цифрових мапах муровані підземні субстанції або геологічні аномалії дуже важко (Кузик, 2017).

Б.1. Як окрему науково-дослідну роботу вважаємо слід розглядати історико-археологічний та архітектурний комплекс фундаментів собору Успіння Пресвятої Богородиці XII–XVI ст. та об'єктів, що з ним безпосередньо пов'язані (рис. 2, 3). Адже слід фахово продовжувати вже виконані роботи (Лукомський, Петрик, 2018).

Б.2. Окремим, але дуже важливим видом науково-дослідних робіт щодо Успенського собору слід вважати проведення 3D сканування всіх будівельних блоків, архітектурних деталей та елементів декору (рис. 4). Ці блоки, деталі та елементи знаходяться у восьми різних місцях: 1) в музеї “Давній Галич” на Крилоській горі та під навісом біля протрасованих фундаментів собору; 2) у фондах НЗ “Давній Галич”; 3) у фундаментах Шляхетської вежі Старостинського замку на Галич-Горі; 4) в архіві інституту «Укрзахідпроектреставрація»; 5) у Львівському історичному музеї; 6) у Львівському Національному музеї; 7) у Львівській Картинній галереї; 8) в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Лукомський, 2014). Слід врахувати, що має бути поміряна частина повторно використаних блоків, які є в мурах будівлі Успенської церкви, каплиці Св. Василя Великого та інших об'єктах Крилоської гори.

Рис. 2. Історичне ядро княжого Галича. Ортоплан, Я.Дорошенко

*Рис. 3. Єпископський центр Давнього Галича. Сучасний стан.
Ортоплан, Я.Дорошенко.*

Рис. 4. Зберігання автентичних рядових квадрів та деталей літописного Успенського собору XII—XVI ст. Фото Ю.Лукомський.

Б.3. Проведення 3D сканування може служити підставою для наступної науково-дослідної роботи – виконання гіпотетичної наукової моделі Успенського собору станом на 1187 р. та на наступний період після його перебудов у XIII ст. Виконання такої реконструкції-моделі – це окреме наукове завдання, яке може виконати лише міждисциплінарна група спеціалістів після великої підготовчої роботи (Кузик, Ставовий, Ільків, 2017). Ця робота потребує вивчення закордонних аналогів, стилістичного аналізу, прискіпливого аналізу будівельних технік та технологій, лабораторних аналізів заправ та вивчення низки інших питань пов'язаних з будівельними та архітектурними рисами будівлі собору. Окремою ланкою цієї роботи повинна стати перевірка гіпотез та встановлення авторства (авторств) Успенського собору. Дотеперішні гіпотетичні графічні реконструкції собору не проходили серйозного наукового обговорення на найвищому рівні. Без сумніву, ця робота потребує фінансування та не може бути виконана впродовж одного року. Це серйозна праця на декілька років.

Програма **науково-проектних робіт** може враховувати результати попереднього етапу, але також доцільно її розділити за рівнями актуальності на накопичення необхідної інформативної бази (дослідженості) про об'єкти.

2.1. Невідкладними протиаварійними роботами тут слід вважати:

- а) завершення робіт з влаштування дренажної системи довкола фундаментів Успенського собору; перехоплення та відведення підземної фільтрації вод, яка є основним руйнівним чинником для автентичних археологічних та архітектурних решток собору (ці роботи було розпочато, але не завершено у 2003-2004 рр.); робоча документація на ці роботи була виконана НУЛП (Снітко, 2014);

- б) завершення робіт з консервації, укріплення автентичних залишків фундаментів та фрагментів стін собору, значна частина яких ще за дослідженнями 2001-2003 рр. перебувала у незадовільному стані, а також влаштування консерваційних коронок на фундаментах для їх захисту та експозиції; на ці роботи також була виконана робоча документація НУЛП;

- в) виведення з аварійного технічного стану каплиці Св. Василя Великого, пам'ятки XVI ст.

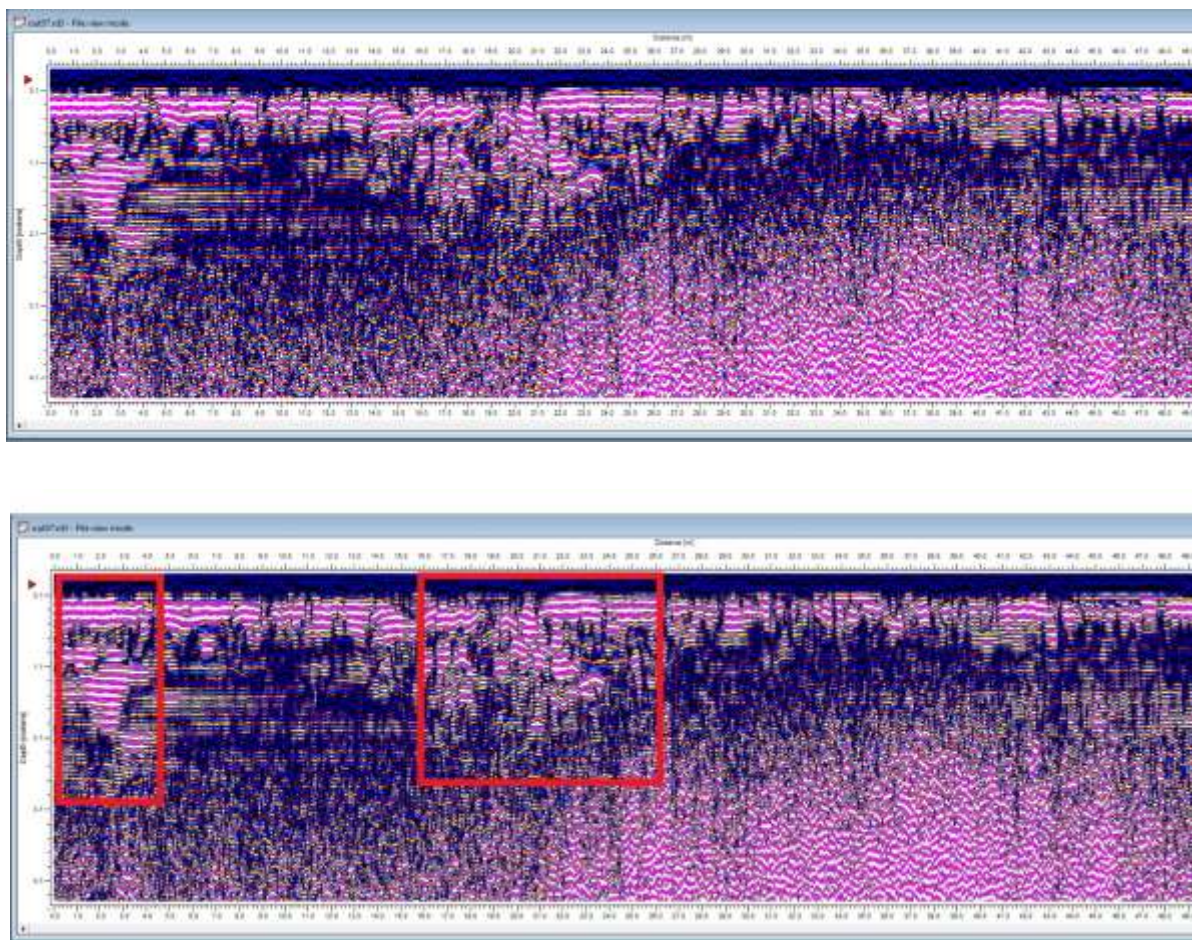

Рис. 5. Приклад картограми георадарного сканування шарів ґрунту (територія біля катедри Пресвятої Богородиці у місті Холмі, 2014 р.): А – перетин на глибину 4 м; Б – перетин з показом збережених фундаментних субстанцій старої будівлі (опрацювання: І. Ільчишин).

2.2. Розроблення історико-архітектурного опорного плану для зони городища Літописного Галича.

2.3. Розроблення науково-проектної документації «Плану організації території та розвитку Національного заповідника “Давній Галич”, зокрема у межах городища Літописного Галича, в с. Крилос»; у документації слід було б опрацювати черговість реалізації заходів, враховуючи питання важливості збереження та стану окремих об’єктів, необхідності їх музеєфікації та експозиції (Сердюк, 2011).

2.4. На основі попередньої документації (п. 2.2 та 2.3) можна було б планувати розроблення науково-проектної документації «Проекту комплексної організації та благоустрою території Національного заповідника “Давній Галич” (у межах городища Літописного Галича в с. Крилос)», у тому числі враховуючи функції відпустового місця Галицької Чудотворної ікони Божої Матері.

Крилоська гора, як унікальний історико-археологічний та архітектурний комплекс, потребує особливого благоустрою та ландшафтно-паркового вирішення. Це питання не

можна вирішувати спорадичними заходами випадкового характеру, як це діялося дотепер. Крилоське городище унікальна пам'ятка національної та світової ваги зі своїми специфічними зонами. Максимальна охорона середовища, недопущення новобудів, збереження та консервація середовища історичних зон, делікатне доповнення комплексу зонами обслуговування є тими ключами, без яких неможливо вирішити питання благоустрою. Розроблення цього питання слід починати із «Плану організації території та розвитку заповідника», в якому вирішуються стратегічні завдання щодо виділення зон та характеру благоустрою (Сердюк, 2011). На нижчих стадіях розроблення проектної документації питання ландшафтної архітектури та благоустрою повинні розроблятися таким чином, щоб врахувати унікальність комплексу та особливості кожної із зон, але зі збереженням загального спільного характеру історичного середовища. У загальній атмосфері такого середовища повинен домінувати музеєфікаційний та охоронний характер у всіх зонах.

2.5. Розроблення детальних планів території окремих зон городища та розроблення проектів консервації, реставрації, музеєфікації окремих археологічних та архітектурних об'єктів і зон.

2.6. Особливої уваги потребує питання ревалоризації та розвитку житлових ділянок, які є на території городища та його сусідстві. У вирішенні таких питань є позитивний закордонний досвід, який варто вивчити та впровадити. Рекомендуємо почати цю роботу з візиту дирекції до міста Казімеж Дольни у Люблінському воєводстві та зустрічі з воєводським консерватором. Протягом трьох десятиріч у цьому містечку дуже кваліфіковано реалізуються питання регулювання реконструкції та нової забудови з дотриманням специфіки історичних урбаністичних та архітектурних традицій місцевості. Є багато й інших позитивних прикладів інших країн – США, Італії, Німеччини та ін. (Murzup, Purchla, 2007). Очевидно, що для правильного вирішення цього питання необхідно провести спеціальні дослідження і лише після цього розробляти проектну документацію з ревалоризації та ревіталізації житлових ділянок. Цю роботу слід було б виконати на рівні детального плану території житлових ділянок.

У наших судженнях та рекомендаціях ми не торкаємося питання археологічних досліджень території. Оскільки в структурі заповідника працює археологічний відділ, маємо надію, що існують програмні документи щодо археологічних пошуків та розкриття на території заповідника. Проте, звертаємо увагу на необхідності проведення дослідження комплексного характеру неінвазивними інструментальними методами всієї території Крилоського городища (позиції А.2).

Без сумніву, що такі дослідження слід реалізувати й на території інших пам'яток заповідника – церкви Св. Пантелеймона, церкви Св. Пророка Іллі, Старостинського замку та багатьох інших колишніх передміських осередків княжої столиці.

Базуючись на наших міркуваннях про програмні завдання робіт на території, можемо накреслити загальні вимоги до їх етапності. У питанні планування етапності робіт вважаємо, що насамперед слід реалізувати роботи рятівного характеру – консерваційні та музеєфікаційні роботи на археологічному та архітектурному комплексі фундаментів собору Успіння Пресвятої Богородиці XII–XVI ст. Для їх реалізації необхідне попереднє обстеження та коригування робочої документації, яка виконувалася у 2000-2001 рр.

Виведення з аварійного технічного стану каплиці Св. Василя Великого потребує розроблення науково-проектної документації «з нуля». У процесі цих робіт дуже важливою складовою є консервація та експозиція автентичних алебастрових та вапнякових квадрів XII ст., на яких зведена каплиця.

Враховуючи велику актуальність та практичне значення програми для планування діяльності заповідника, пропонуємо поділ, рекомендованих нами, видів науково-дослідних та науково-проектних робіт на черги. Нижче пропонуємо умовне виділення з кожного виду робіт їх першої черги (таблиця 1).

Таблиця 1. Алгоритм реалізації першої черги робіт

№	Вид робіт
	Науково-дослідні роботи
1	Складання повної деталізованої історичної довідки про городище Літописного Галича з гіпотетичною реконструкцією етапів його розвитку, хронограмою та оцінкою сьогоденного стану. Довідка повинна містити текст та ілюстративний матеріал.
2	Георадарне сканування території городища (1 черга); найсприятливіший термін реалізації такого дослідження – кінець серпня та вересень.
3	Доповнення результатів георадарного сканування розвідковими свердліннями у найбільш важливих місцях з детальною фіксацією матеріалів розвідок.
4	Детальне аеро-фотографування території за допомогою квадрокоптера у перехідні місяці року – перше у травні, друге – наприкінці жовтня-на початку листопада.
5	Вивчення території за допомогою термовізійного знімання (може бути виконане також за допомогою квадрокоптера або у ручному режимі за допомогою спеціальної установки); це дослідження також бажано виконати перехідні місяці року – перше у травні, друге - наприкінці жовтня-на початку листопада.
6	Складання цифрової бази даних для всієї території городища (на основі перелічених вище робіт), зокрема: карти георадарного сканування, карти величини культурного шару у різних зонах городища; схеми локалізації місць втрачених архітектурних, інженерних та інших об'єктів; інша документація.
7	Складання програми перевірочних розвідкових свердлінь та на наступному етапі – шурфів (у формі траншей) для ідентифікації залишків втрачених об'єктів;
8	Реалізація контрольних розвідкових шурфів чи траншей для локалізації та ідентифікації залишків втрачених об'єктів;
	Науково-проектні роботи
	Невідкладні протиаварійні роботи:
9	Науково-проектна документація завершення робіт (2 черги) з влаштування дренажної системи довкола фундаментів Успенського собору; перехоплення та відведення підземної фільтрації вод, яка є основним руйнівним чинником для автентичних археологічних та архітектурних решток собору (ці роботи було розпочато, але не завершено у 2003-2004 рр.).
10	Науково-проектна документація завершення робіт з консервації, укріплення автентичних залишків фундаментів та фрагментів стін собору, значна частина яких ще

	за дослідженнями 2001-2003 рр. перебувала у незадовільному стані, а також влаштування консерваційних коронок на фундаментах для їх захисту та експозиції.
11	Науково-проектна документація виведення з аварійного технічного стану каплиці Св. Василя Великого, пам'ятки архітектури XVI ст.
12	Науково-проектна документація: Розроблення історико-архітектурного опорного плану для зони городища Літописного Галича.
13	Розроблення науково-проектної документації «Плану організації території та розвитку історико-культурного заповідника (у межах городища Літописного Галича в с. Крилос»);
14	Розроблення «Проекту комплексної організації та благоустрою території історико-культурного заповідника (у межах городища Літописного Галича в с. Крилос»), враховуючи концептуальні пропозиції музеєфікації та експозиції основних об'єктів, а також функцію відпустового місця Галицької Чудотворної ікони Божої Матері.
15	Розроблення детальних планів територій окремих зон городища та розроблення проектів консервації, реставрації, музеєфікації окремих археологічних та архітектурних об'єктів і зон.
16	Проект ревалоризації та ревіталізації-розвитку житлових ділянок, які є на території городища та в його сусідстві; на рівні детального плану території житлових ділянок.

Висновки. Встановлено, що проектні заходи з організації території історико-культурних заповідників повинні бути орієнтовані не на вибірккову дослідницьку чи реставраційну діяльність на вибраних об'єктах, а носити програмний характер.

Запропоновано конкретний перелік та алгоритм виконання науково-дослідних та науково-проектних робіт з вивчення та впорядкування території Національного заповідника «Давній Галич» із впровадженнями сучасних інструментальних методів наукових досліджень.

Підтверджено, що послідовність першої черги науково-дослідних робіт повинна бути скерована на вивчення та ідентифікацію спадщини на всій території комплексу. Науково-проектні роботи першої черги слід планувати на об'єкти, що перебувають в аварійному стані або такі, що забезпечують належне функціонування комплексу.

Список використаної літератури та джерел:

Бевз М., Лукомський Ю. (2018) Архітектурно-археологічні дослідження катедральної святині Богородиці XIII ст. у місті Холмі // Міждисциплінарні методи в дослідженні та реставрації пам'яток архітектури та творів мистецтва. Львів-Варшава-Целестинув, «Растр-7», с. 52-60.

Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В. (2001) Успенський собор давнього Галича: історія вивчення, проблеми збереження та консервації // *Пам'ятки України: історія та культура*. Ч. 4. С. 30-35.

Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В. (2019) Катедра Пресвятої Богородиці XIII ст. в Холмі (архітектурно-археологічні та історико-архітектурні аспекти) // *Вісник*

- Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Архітектура”. Вип. 1, Спецвипуск. С. 20-37.
- Кузик З. (2013) Застосування методів дистанційного зондування в археології // Геоінф. моніторинг навк. середовища: GNSS і GIS-технології: зб. матер. XVIII Міжнар. наук.-техн. симп., Алушта (Крим). № 25.– С. 219–223.
- Кузик З., Ставовий А., Ільків Т. (2017) Документування та моделювання археологічних об’єктів засобами цифрової фотограмметрії // Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. Київ, Вип. 1. С. 125-130.
- Лукомський Ю. (1997) Проблеми вивчення та збереження пам’яток монументальної архітектури Галича // Наукові записки ЛІМ. Вип. VI. Ч. 1. С. 135-147.
- Лукомський Ю. (2002) Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992-2000 років) // Записки НТШ. Т. CCXLIV. С. 578-607.
- Лукомський Ю., Петрик В. (2014) Архітектурно-археологічні дослідження втрачених архітектурних об’єктів XII-XIII ст. на території Національного заповідника “Давній Галич” // Праці Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень. Вип. 9. С. 109-131.
- Лукомський Ю., Петрик В. (2018) Княжий Галич (археологія, дослідження, структура міста) / Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Том 2: Галич. С. 2-9. Мапа 3.3. Реконструкція планувальної структури XIII ст.
- Михальченко С.В., Товбич В.В. (2021) Перспективи сучасної фортифікації // Сучасні проблеми архітектури та містобудування, Наук.-техн. зб., Київ, КНУБА, вип. 60, с. 268-276.
- Сердюк О.М. (2011) Історико-культурні заповідники. Плани організації територій / За ред. Вечерського В.В.; Відп. за вип. Сердюк О.М. — К.: Фенікс, 192 с; 74 іл. — Бібліогр. (Науково-дослідний інститут пам’яткоохоронних досліджень).
- Снітко І.А. (2014) Специфіка досліджень архітектурно-археологічних пам’яток у Криму // Проблеми дослідження, збереження і реставрації об’єктів культурної спадщини. Збірн.наук.праць. Львів, НУЛП, с. 274-277.
- Пастернак Я. (1944) Старий Галич (археологічно-історичні дослід у 1850-1943 pp.). — Краків; Львів, 238 с.
- Чачковський Л., Хмілевський Я. (1938) Княжий Галич. — Станиславів, 94 с.
- Bewz M., Bewz W., Łukomśkyj J., Petryk W. (2016) Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej. Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Chełm, S. 69-120.
- Buko A. (2019) Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie / red. Andrzej Buko. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 452 s.
- Buko Andrzej. (2011) Źródła I metody [in] Buko A. Archeologia Polski Wczesnosredniowiecznej. Wyd-wo “Trio”, Warszawa, s. 41-79.
- Lukomskyi J.(2005) Archaeological Investigation of the Monumental Architecture of the Principality of Halych, 12th-13th Centuries A.D. Essays from the 2 International Conference on European History: 29-31.12.2005. ATINER: Michel Aradas & Nicholas C.J. Pappas, P. 239-254.
- Mandzy Adrian. The 1649 battlefield of Zboriv: identification of place and planning reconstruction // Architectural studies, Lviv, LPNU, Volume 5, Number 2, p. 105-120.
- Murzyn M., Purchla J. (2007) Cultural Heritage in the 21st Century Opportunities and Challenges. Edited by Monika Murzyn, Jacek Purchla. Krakow, ICC, 326 p.

References:

Bevz M., Lukoms'kyi YU. (2018) Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennya katedral'noyi svyatyntsi Bohorodytsi KHIII st. u misti Kholmi // Mizhdystsyplinarni metody v doslidzhenni ta rest'avratsiyi pamyatok arkhitektury ta tvoriv mystetstva. L'viv-Varshava-Tselestynuv, «Rastr-7», s. 52-60. (in Ukrainian)

Bevz M., Bevz V., Lukoms'kyi Y., Petryk V. (2001). Uspens'kyi sobor davn'oho Halycha: istoriya vyvchennya, problemy zberezhennya ta konservatsiyi // Pam'yatky Ukrayiny: istoriya ta kul'tura. Ch. 4. S. 30-35. (in Ukrainian)

Bevz M., Bevz V., Lukoms'kyi Y., Petryk V. (2019). Katedra Presvyatoyi Bohorodytsi KHIII st. v Kholmi (arkhitekturno-arkheolohichni ta istoryko-arkhitekturni aspekty) // Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politehnika". Seriya: "Arkhitektura". Vyp. 1, Spetsvypusk. S. 20-37. (in Ukrainian)

Kuzyk Z. (2013) Zastosuvannya metodiv dystantsiynoho zonduvannya v arkheolohiyi // Heoinf. monitorynh navk. seredovyshcha: GNSS i GIS-tekhnoholohiyi: zb. mater. XVIII Mizhnar. nauk.-tekh. symp., Alushta (Krym). № 25.– S. 219–223.

Kuzyk Z., Stavovyy A., Il'kiv T. (2017) Dokumentuvannya ta modelyuvannya arkheolohichnykh ob'yektiv zasobamy tsyfrovoyi fotohrammetriyi // Suchasni dosyahnennya heodezychnoyi nauky ta vyrobnytstva. Kyyiv, Vyp. 1. S. 125-130. (in Ukrainian)

Lukoms'kyi Y. (1997). Problemy vyvchennya ta zberezhennya pam'yatok monumental'noyi arkhitektury Halycha // Naukovi zapysky LIM. Vyp. VI. Ch. 1. S. 135-147. (in Ukrainian)

Lukoms'kyi Y. (2002). Uspens'kyi sobor davn'oho Halycha (Za rezul'tatamy novykh doslidzhen' 1992-2000 rokiv) // Zapysky NTSH. T. 244. S. 578-607. (in Ukrainian)

Lukoms'kyi Y., Petryk V. (2014). Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennya vtrachenykh arkhitekturnykh ob'yektiv XII-XIII st. na terytoriyi Natsional'noho zapovidnyka "Davniy Halych" // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pam'yatkookhoronnykh doslidzhen'. Vyp. 9. S. 109-131. (in Ukrainian)

Lukoms'kyi YU., Petryk V. (2018). Knyazhyi Halych (arkheolohiya, doslidzhennya, struktura mista) / Atlas ukrayins'kykh istorychnykh mist / nauk. red. M. Kapral'. Tom 2: Halych. S. 2-9. Mapa 3.3. Rekonstruktsiya planuval'noyi struktury XIII st. (in Ukrainian)

Mykhal'chenko S., Tovbych V. (2021) .Penspektyvy suchasnoyi fortyfikatsiyi // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya, Nauk.-tekh. zb., Kyyiv, KNUBA, 2021, vyp. 60, s. 268-276. (in Ukrainian)

Serdyuk O.M. (2011) Istoryko-kul'turni zapovidnyky. Plany orhanizatsiyi terytoriy / Za red. Vechers'koho V.V.; Vidp. za vyp. Serdyuk O.M. — Kyiv: Naukovo-doslidnyy instytut pam'yatkookhoronnykh doslidzhen', Feniks, 2011. — 192 s; 74 il. (in Ukrainian)

Snitko I.A. (2014). Spetsyfika doslidzhen' arkhitekturno-arkheolohichnykh pam'yatok u Krymu // Problemy doslidzhennya, zberezhennya i restavratsiyi ob'yektiv kul'turnoyi spadshchyny. Zbirn.nauk.prats'. L'viv, NULP. S. 274-277. (in Ukrainian)

Pasternak YA. (1944) Staryi Halych (arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850-1943 rr.). — Krakiv; L'viv, 238 s. (in Ukrainian)

Chachkovs'kyi L., Khmilevs'kyi YA. (1938) Knyazhyi Halych. — Stanyslaviv, 94 s. (in Ukrainian)

Bewz M., Bewz W., Łukomśkyj J., Petryk W. (2016). Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej. Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Chełm. S. 69-120. (in Polish)

Buko A. (2019) Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie / red. Andrzej Buko. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 452 s.

Buko Andrzej. (2011) Zrodla I metody [in] Buko A. Archeologia Polski Wczesnosredniowiecznej. Wyd-wo "Trio", Warszawa, s. 41-79.

Lukomskyi J.(2005) Archaeological Investigation of the Monumental Architecture of the Principality of Halych, 12th-13th Centuries A.D. Essays from the 2 International Conference on European History: 29-31.12.2005. ATINER: Michel Aradas & Nicholas C.J. Pappas, P. 239-254.

Mandzy Adrian. The 1649 battlefield of Zboriv: identification of place and planning reconstruction // Architectural studies, Lviv, LPNU, Volume 5, Number 2, p. 105-120.

Murzyn M., Purchla J. (2007) Cultural Heritage in the 21st Century Opportunities and Challenges. Edited by Monika Murzyn, Jacek Purchla. Krakow, ICC, 326 p.

MODERN METHODS OF ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF HISTORIC URBAN COMPLEXES

Mykola Bevz, Yuriy Lukomskyi

There are several dozen historical-architectural or historical-cultural reserves in Ukraine, which were created to preserve the valuable historical environment. As a rule, on the territory of such nature reserves, we have a combination of objects of architectural and archaeological heritage. In the past, these objects could be significant complexes with fortifications, and several auxiliary buildings, some of which were objects of wooden architecture. Today, a large part of such objects is lost. We can give a list of the most famous ones - the reserve "Sofia Kyivska", "Davnii Halych", "Knyazhy Belz", the historical and archaeological reserve "Plisnesko", the historical and architectural reserve in the city of Zhovkva or the reserve in the city of Lutsk, and many others. As a rule, the planning of research and restoration-conservation works in such nature reserves takes place by successive selection of individual objects and efforts to bring them to a proper state and museumization. With this method of planning, the most important scientific component is lost - the study and assessment of the entire complex with its preserved and unpreserved objects (including archaeological and landscape elements). The recording of all the wealth of movable and immovable heritage on the territory of the reserve is also relevant. Such a selective method is due to the weak instrumental base of reserves and limited opportunities to attract relevant specialists. We believe that scientific activity and conservation and restoration work in such nature reserves should be based on a primary survey of the entire territory. A thorough and complete inventory of all archaeological sites on the territory must be carried out.

In the article, we reveal the possibilities of research and inventory of the territory of historical and cultural reserves using modern instrumental non-invasive methods. The most problematic are the tasks of detection, inventory, and identification of objects of archaeological heritage. This task can be solved with the use of modern equipment and appropriate methods - ground-penetrating radar surveys, thermal imaging, exploratory drilling, the use of micro video cameras, aerial photography of the territory using a quadcopter, laser 3D scanning, etc. We present specific recommendations and proposals for the formation of a scientific research program for the territory of the "Davnii Halych" national reserve.

Keywords. *Historic and cultural reserve; a monument of archeology; non-invasive archaeological research; conservation; exposition.*

2.2. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ СТУДІЇ ТА АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕДРИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ XIII СТ. В МІСТІ ХОЛМІ

Микола Бевз, Юрій Лукомський, Василь Петрик

За підсумком кількох сезонів досліджень спільної українсько-польської експедиції за участю кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” виявлено руїни літописної катедральної церкви Пречистої Богородиці XIII ст. у Холмі, спорудженої за короля Данила Романовича. У статті повідомлено про застосування спеціальної методики досліджень, проаналізовано окремі архітектурно-археологічні та історичні й архітектурні аспекти нововиявленої пам’ятки, звернено увагу на її синтетичні риси, у яких поєднувалися риси візантійської (хрестово-банева структура) та західно-європейської романської архітектури: окремі планувальні особливості (прямокутне завершення вівтарної частини) та модерні технологічні прийоми (цегляне мурування у вендійській системі). Автори здійснили спробу гіпотетичної графічної реконструкції об’єкта на перший період його функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: Про сучасні дослідження літописної Катедри Пресвятої Богородиці у Холмі вже написано ряд публікацій (Buko, Bevz, Gołub, Łukomskýj, 2015) (Бевз, та ін., 2015) (Бевз, Газда, 2015) (Gołub, 2013) (Бевз, Лукомський, 2016). У них висвітлено результати перших етапів реалізації проекту. З’ясовано, що виявлена споруда мала чотиристовпне хрестово-баневе ядро і пласке завершення основного вівтаря зі сходу. Ці особливості планувальної структури вимагають пояснення, з’ясування можливих витоків походження архітектурного вирішення та гіпотетичних просторових інтерпретацій.

Виклад основного матеріалу. З Літопису Руського відомо, що Данило Романович спорудив у новозаснованому стольному городі Холмі чотири церкви: св. Івана Золотоустого, Пресвятої Діви Марії, св. Кузьми і Дем’яна, а також св. Трійці. Жодна з них не збереглася до сьогодення. Церква Богородиці (Пресвятої приснодіви Марії) вперше згадується у літописі під 1253 роком. (Ольховский, 1895). Вона, ймовірно, згоріла під час пожежі міста 1256 р. і знову була відбудована 1260 року. У 1264 році в ній поховали короля Данила, а пізніше його синів: Романа, Шварна (близько 1269 р.), та правнука Михайла Юрієвича (1287/1288). Відомо також, що це була єпископська катедральна церква (собор).

З подальшої будівельної історії храму маємо згадки про його перебудову на початку XVI ст. за єпископа Філарета Тарновського, перебудову і розбудову після пожежі 1638 р. стараннями єпископа Методія Терлецького, а також реконструкції в першій половині XVIII ст. за єпископів Йосифа Левицького та Феліціяна Володковича. Після спроби останньої перебудови стіни церкви почали грожити заваленням. Тоді катедру розібрали, і на її місці архітектор Томаш Ризлер спорудив нову церкву за проектом Павла Фонтани, яку завершено у 1756 році.

Після пожежі 1802 року катедра стояла до 1815 року пустою, під тимчасовим дахом. Стараннями єпископа Ціхановського були віднайдені кошти на реставрацію і роботи завершилися у 1825 році. У 1874-1878 роках виконана реконструкція храму та його адаптація для потреб російської православної церкви. Тоді ж була збудована дзвіниця, а на початку XX ст. – будинок православного братства поблизу неї. Чергова масштабна реконструкція храму відбулась у 1920-30-х роках, локальні реконструкції – у 1942-44 рр. та в другій половині XX ст.

Сьогодні – це парохіальний римо-католицький костел (т. зв. «базиліка») Різдва Пресвятої Діви Марії. Споруда має пізньобароковий вистрій, зведена на плані латинського

хреста, в планувально-просторовому вирішенні – це тринавний храм базилікового типу з трансептом, з куполом на на середхресті. Загальні розміри цього храму в плані – 44 × 25 м.

Навколо храму розташований комплекс споруд колишньої єпископської резиденції, василіянського монастиря та будинку Православного братства. На північ від цього комплексу – великий Біблійний сад з давньою криницею. За садом, за мурованою огорожею – православний цвинтар XIX ст., розташований на вершині давнього валу княжого міста Холма. Найвищою ділянкою території гори є плато Високої Гірки – штучного насипана плоска платформа, на якій розташовувалась резиденція Данила Романовича та його наступників – Холмських князів (Рис. 1, позн. 2).

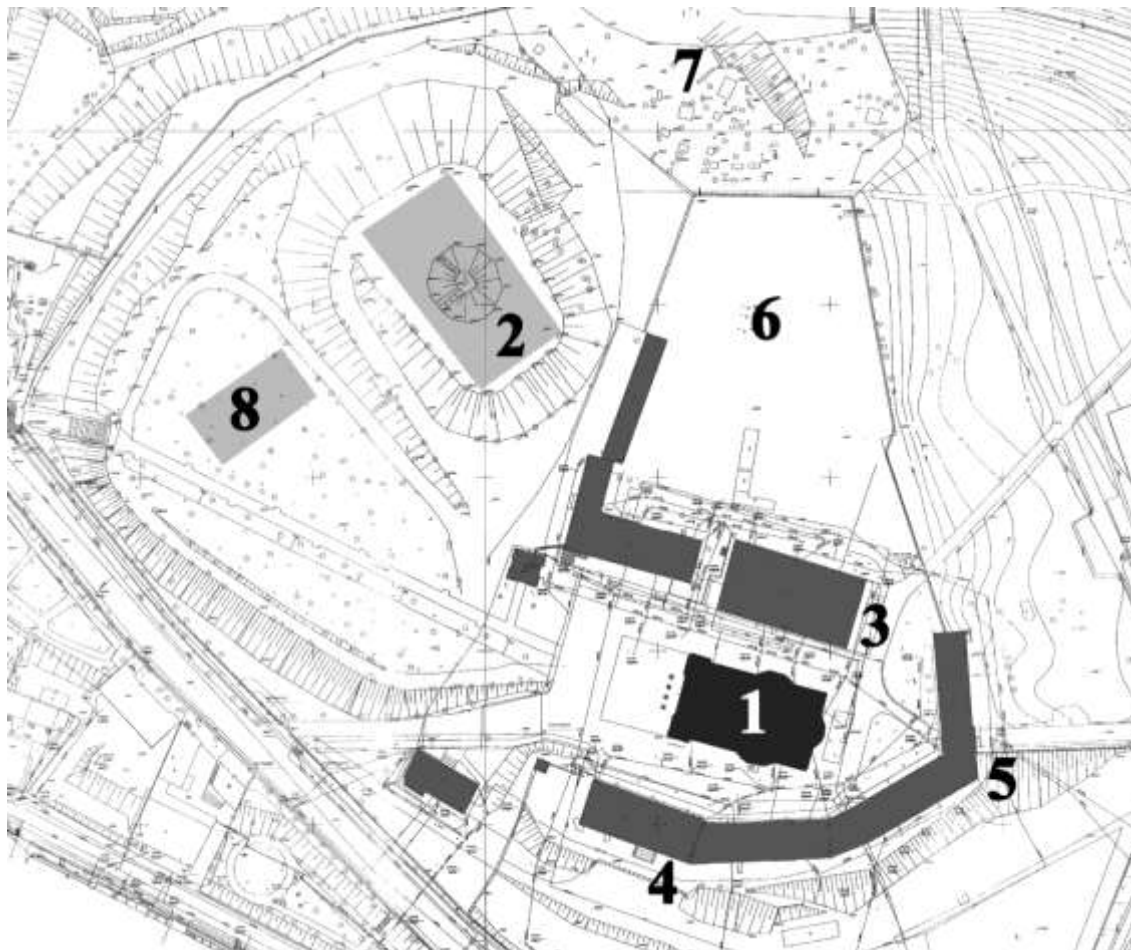

Рис. 1. Сучасний план колишньої замкової частини городища у Холмі: 1 – церква Богородиці XVIII ст. (тепер – базиліка Найсвятішої Марії Панни), 2 – місце резиденції Данила Романовича («Гірка»), 3 – корпус колишнього Василіянського монастиря, 4 – колишня єпископська резиденція, 5 – Устилузька брама, 6 – криниця в саду, 7 – православний цвинтар XIX – поч. XX ст. на давньому валі городища, 8 – гіпотетичне місце розташування втраченої резиденції Холмського старости. (В.Петрик).

Методика архітектурно-археологічних досліджень

Попередні археологічні дослідження в межах укріплень середньовічного міста Холма від 1912 року концентрувались переважно на штучному плато – в урочищі «Гірка» (див. рис. 2). Попри фундаменти, виявлені П.Покришкіним, В.Зіном та С.Гурбою, протягом останніх 2010-12 років під керівництвом проф. А.Буко розкрито нові рештки мурованих будівель укріпленої резиденції Данила Романовича.

Тому перед початком робіт з пошуків церкви короля Данила були вже відомі основні риси будівельних технологій та характеру використання будівельних матеріалів, були

здійснені спроби періодизації етапів спорудження Данилом Холма та його численних перебудов.

До початку археологічних розкопок і в їх процесі було проведено кілька науково-практичних семінарів за участю польських та українських істориків, мистецтвознавців, археологів, архітекторів, реставраторів, геофізиків, де були висунуті робочі гіпотези про місце розташування, планувальну структуру, можливий характер архітектури храму XIII ст.

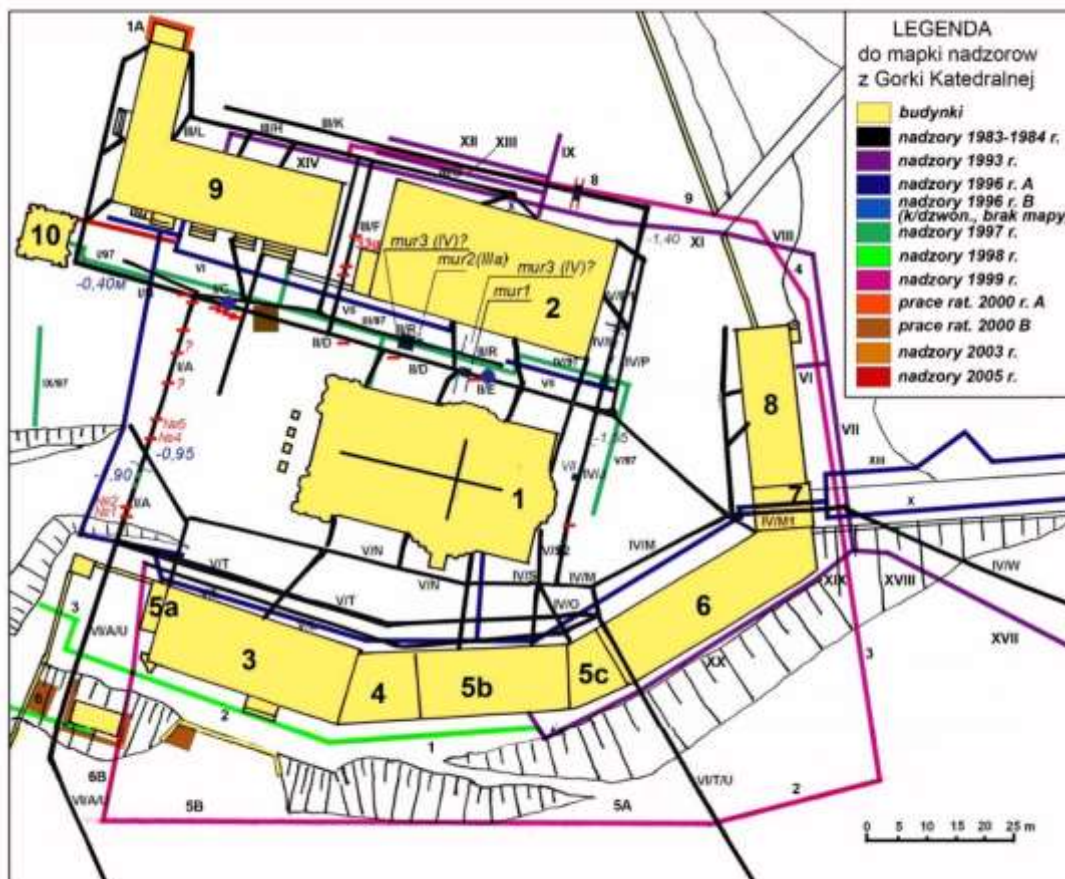

Рис. 2. Аналіз інженерних мереж та місць археологічних наглядів-фіксацій на території довкола катедральної церкви (сучасної костелу-базиліки) Пресвятої Богородиці (за Urszula Ruszkowska "Nadzory archeologiczne na górze katedralnej w Chełmie w 1983/1984 r."/pykonuc), рис. Ю.Лукомського.

На підставі аналізу багаторічних археологічних наглядів, які здійснювала холмський археолог п. Уршуля Рушковска впродовж 1983-2005 рр., вдалося ознайомитися зі станом археологічного вивчення території єпископської частини холмської Гірки. Важливими для вирішення нашого завдання є уривки давніших мурувань, зафіксовані між базилікою та корпусом Василіанського монастиря з північного боку, а також виявлені численні поховання. Аналіз цих археологічних наглядів дав підстави зробити такі висновки:

- 1) Рівень материка на терені колишнього єпископського двору, в центрі якого стоїть храм, спадає з північного заходу на південний схід;
- 2) Виявлені різночасові поховання із заходу, півночі та сходу від сучасного храму свідчать, що первісна церква XIII-XVIII ст. розташовувалась приблизно в межах плями забудови сучасного храму.

Перед розкопками було застосовано ряд неінвазійних методів досліджень, зокрема георадарне сканування, пробні свердління, що дозволило скоротити шлях пошуку залишків давньої будівлі. Зведена інформація наносилась на топографічну підоснову (М 1:500) та

обмірні плани катедри та крипт (М 1:50), виконані архітекторами підприємства "Filip i Maciejewski, Architekci" (Холм) та уточнені працівниками української групи (НУ "Львівська політехніка", Львів).

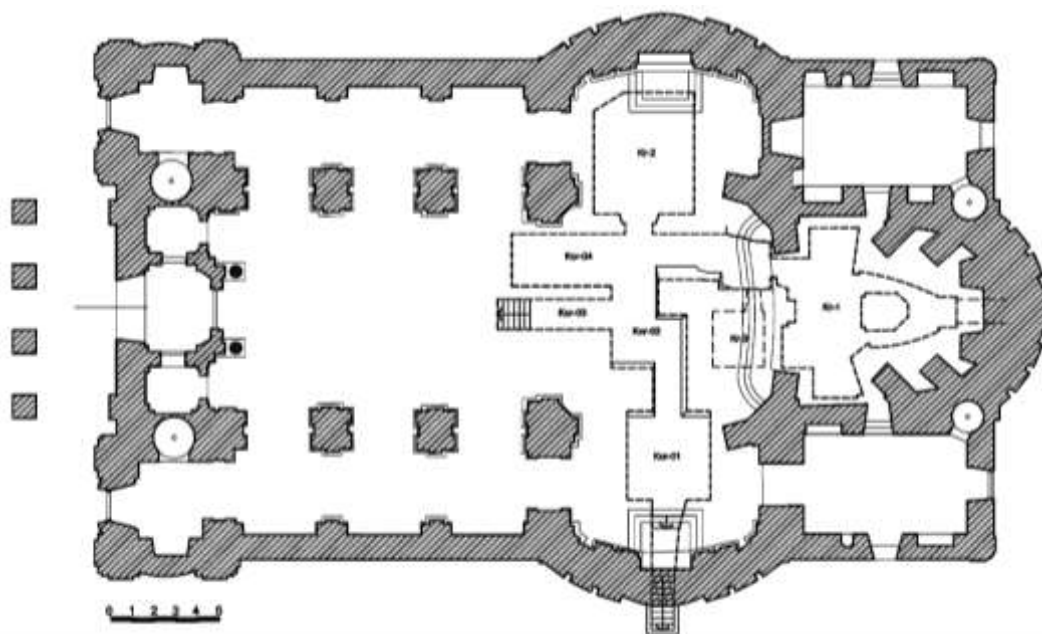

Рис. 3. План катедральної церкви (сучасного костелу-базиліки) з криптами, виконаний перед початком археологічних досліджень (за обмірами "Filip i Maciejewski, Architekci" та НУ "Львівська політехніка", 2013 рік).

Оскільки метою першого етапу було насамперед віднайти місце розташування катедрального храму XIII ст., спорудженого Данилом Романовичем, було передбачено георадарне сканування як в інтер'єрі храму (рис. 3) так і на прилеглий території. Адже перед початком досліджень не було відомо планувальних параметрів храму, і зокрема – його розмірів. Відповідальним за проведення георадарних досліджень у рамках експедиції став доктор, доцент Луця́н Га́зда з Люблінської політехніки. Ці роботи були заплановано виконати у три стадії: 1 - сканування інтер'єру нинішньої базиліки Різдва Пресвятої Панни Марії; 2 - сканування території довкола базиліки та між нею і місцем королівського замку; 3 - сканування підлог та стін у криптах базиліки.

Праці паралельно виконувалися двома георадарами (зокрема - за допо-могою апарату фірми MALA GeoScience) та за участі двох фахівців – це Іван Ільчишин з українського боку та Луця́н Га́зда з польського. Крок сканувальних ходів становив від 15 до 40 см (Рис. 4), що дозволяло вибудовувати тривимірні аналітичні схеми полів сканувань. Глибина сканованих ходів сягала до 8 м. За результатами георадарних досліджень виконувалася побудова планів на різних відмітках та побудова перетинів у визначених місцях.

Особливо важливими виявились ділянки у центральній наві храму, де широка площа сканування дала можливість більш чітко локалізувати імовірні ділянки збережених давніх мурувань (різночасові стіни давньої церкви) та порожнин (імовірні крипти).

Окремо проводилось георадарне сканування в доступних приміщеннях крипт на рівні - 3,0 м від сучасної підлоги храму (Рис. 5). Особливістю результатів цих досліджень стала відсутність слідів мурованих конструкцій на рівні підлоги крипт, а також – більш яскраво виражені аномалії порожнин та перекопів материкового ґрунту: імовірні свідчення поховань та підземних комунікацій.

Старі будівельні субстанції були виявлені за допомогою георадарного сканування як всередині храму під підлогою (на глибинах до 3 м), так і ззовні – на прилеглий території. В окремих місцях виявлено наявність дворівневих підземних аномалій, а також засипаних камер і невеликих пустот. Ці результати були використані для планування наступної стадії досліджень - виконання розвідкових археологічних шурфів.

Для виявлення плям підземних мурів та порожнин, окремих об'єктів застосувались додатково розвідкові свердління та дослідження термовізором, металодетекторами, при виявленні пустот проводились дослідження інспекційними камерами (таким чином було попередньо обстежено у 2013 р. Крипту №4, що дозволило вибудувати програму її досліджень у 2014 р.). Пробні свердління в долівці храму вказали на наявність цегляних та кам'яних конструкцій одразу ж під підлогою існуючого храму, що були сконцентровані в основному в північній наві та у південній частині головної нави по осі захід-схід.

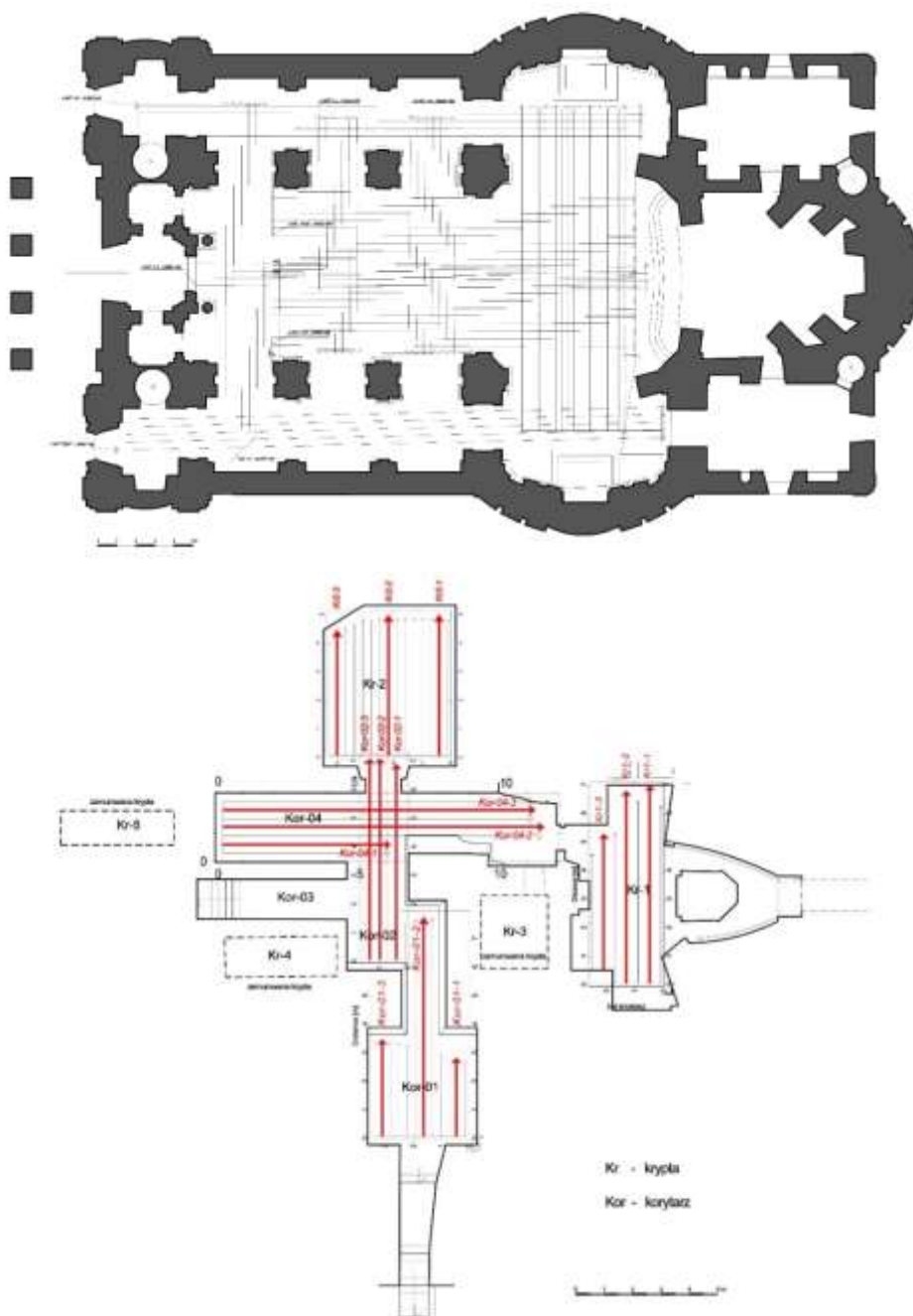

Рис. 4. Схеми ходів георадарного знімання: 1) в інтер'єрі церкви, 2) в криптах

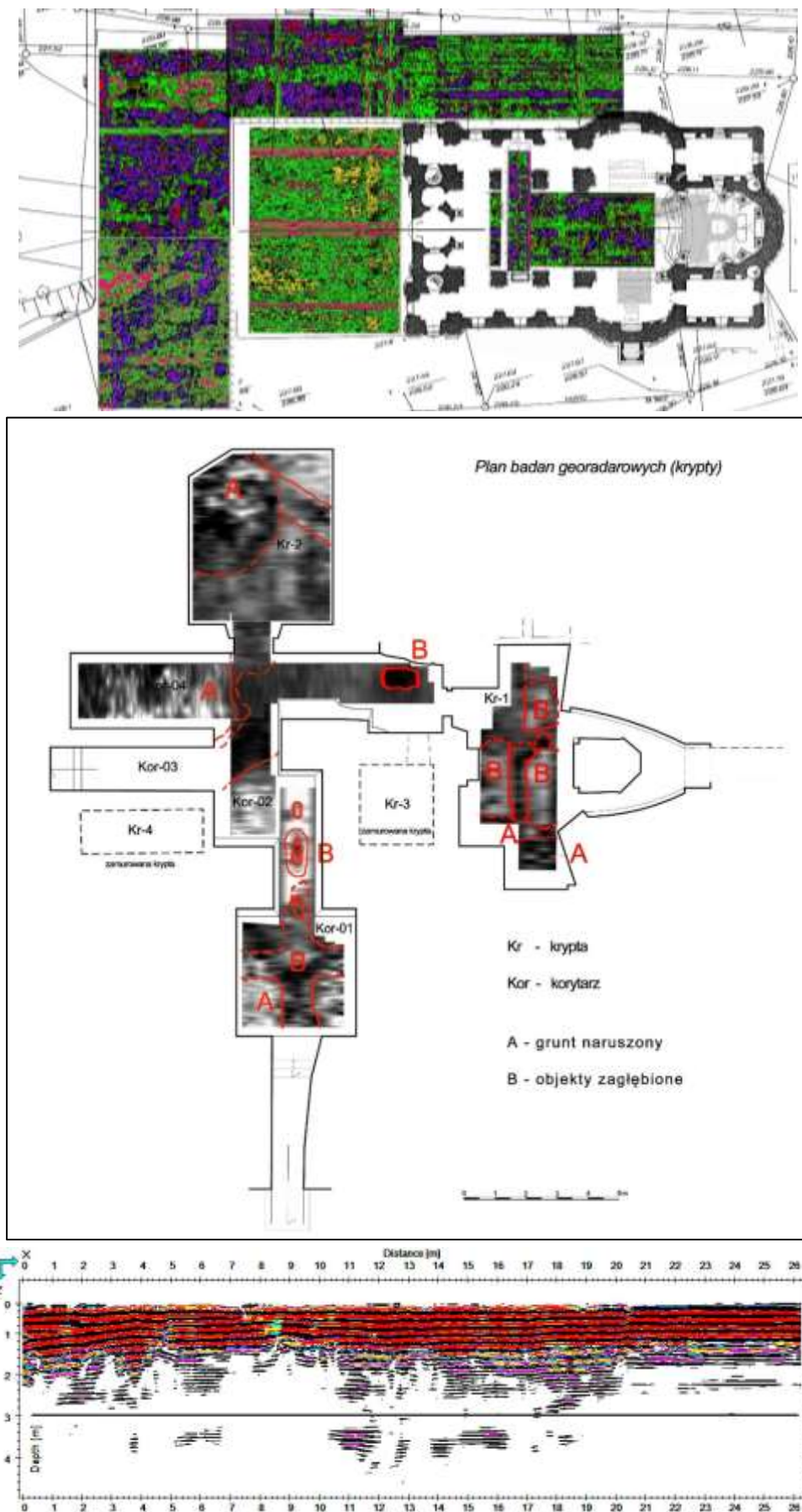

Рис. 5. Результати георадарного сканування: а) в екстер'єрі та інтер'єрі, б) в крипах, в) переріз

Перед визначенням основної програми досліджень було вирішено закласти розвітковий розкоп. Цей перший розкоп 1/Б було розплановано у другій від заходу травей базиліки між південними стовпами. Визначальним для вибору саме цього місця була вертикальна тріщина, яку зауважено як на південному, так і на північному фасадах рівно по осі другої травей храму. У цьому розкопі було виявлено кілька різночасових мурованих субстанцій. Як найстарішу фундаментно-стінову конструкцію в Розкопі 1/Б визначено пояс цегляного муру, виконаний на міцному вапняному розчині кремового відтінку, зорієнтований по лінії схід–захід, який підстилав пізніший мур XVII ст. Хоча це був невеликий за розмірами розкоп, але він висвітлив принципові питання проведення дослідження - глибини залягання старих будівельних субстанцій і їх характер, особливості стратиграфії, характер материка та ін. Розкоп розкрив важливі архітектурні аспекти для дослідження – давня будівля збережена лише фрагментарно, її фундаменти муровані з ламаного каменю, стіни з цегли; збереженість стін дуже мала – всього кілька рядів цегляного мурування.

Отже, вже при першому ж археологічному шурфуванні всередині базиліки (див. Розкоп 1/Б) були відкриті на глибині від -0.12 до -3.0 м від рівня підлоги залишки стін та збережені фундаменти давнього храму, муровані з цегли та каменю. Водночас виявилось, що численні засипи решток зруйнованих стін поміж збереженими мурами та фундаментами сучасного храму значно спотворюють картину відображення результатів георадарного сканування. Тому в процесі робіт проводилась постійна верифікація попередніх результатів сканувань та вдосконалення методики їх аналізу із застосуванням нового програмного забезпечення, з врахуванням результатів кожного з етапів археологічних досліджень. (Лукомський, 2007)

Стратиграфія та характер виявлених мурувань дозволили з високою імовірністю зверифікувати вже на початковому етапі результати неінвазійних досліджень і розробити Програму досліджень на 2013-14 роки, яка показала в подальшому високий ступінь достовірності попередньо викладених гіпотез та підтвердила правильність обраної методології комплексних попередніх досліджень, в яких застосовано як аналіз історичних джерел, результатів попередніх археологічних досліджень, неінвазійні методи обстеження пам'ятки, доповнені мінімальним локальним дослідницьким втручанням в автентичну структуру існуючого об'єкта.

На першому етапі вдалося інтерпретувати виявлені плями конструкцій та аномалій як сліди прямокутної тринавної споруди шириною близько 14,5 м та довжиною до 30 м (її східна частина знищена криптами). Виявилось, що гіпотетично визначена вісь стовпів, які б мали відділяти головну та південну нави первісного храму відповідає сучасній центральній осі діючої базиліки. Також з високою імовірністю передбачалась наявність південної прибудови до основного ядра (трансепт або ж галереї). В ході подальших археологічних досліджень виявилось, що ці ділянки є контрфорсами, прибудованими до південної стіни храму у XVII-XVIII ст. Численні порожнини під підлогою діючого храму вказували на високу імовірність значної кількості невеликих крипт з похованнями, що накладались на лінії мурів.

Всі ці гіпотези повинні були підтвердитись в ході повномасштабних археологічних розкриттів. Планувалось на першому етапі розкопок локалізувати параметри західної стіни храму XIII ст. та його загальну ширину по західному фасаді. Однак в процесі практичного виконання робіт були внесені певні корективи в розташування розкопів. У 2013 році закладено 8 розкопів, сім з котрих було здійснено з рівня підлоги в центральній та північній навах храму - (№№1/Б - 7/Б), а восьмий – в долівці крипти, під північною частиною пресвітерію - (№8/Б). (Рис. 7). Окрім того, в межах археологічних розкриттів було виконано

чотири локальні архітектурні зондувальні розкриття. Метою їх виконання було визначення чи уточнення меж і параметрів нашарувань різночасових будівельних мурувань. Три з них локалізувались в межах розкопу 4/В (4/В - Z/1, 4/В - Z/2, 4/В - Z/3) і одне в розкопі 5/В (5/В - Z/1).

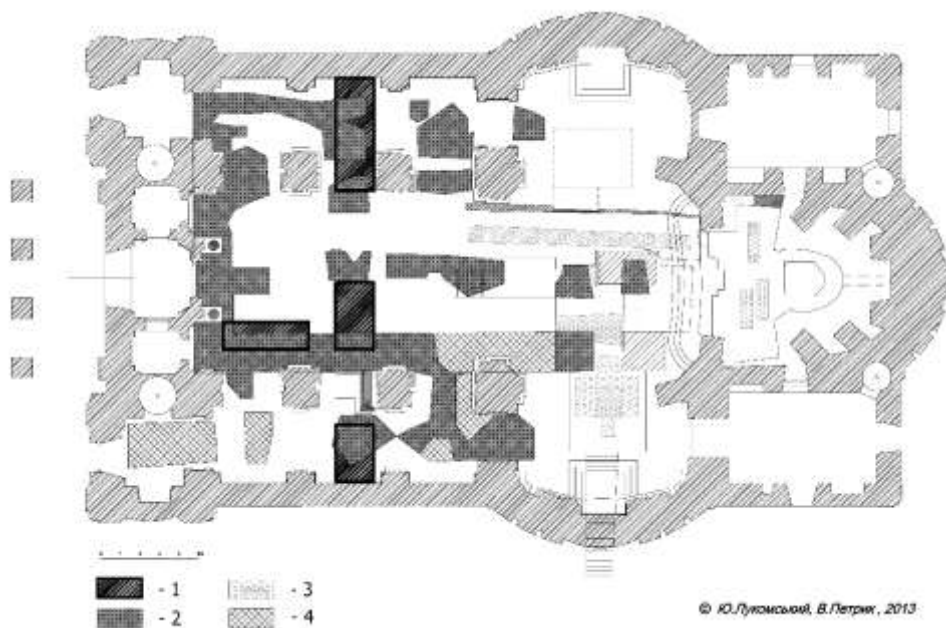

Рис. 6. Гіпотеза визначення давніх субстанцій мурів та аномалій за результатами першого етапу георадарного сканування 2013 р.: 1 – пропонувані місця археологічних досліджень, 2 – імовірне розташування мурованих субстанцій фундаментів та стін, 3 – порожнини в долівці крипти, 4 – аномалії невизначеного характеру.

У 2014 році було закладено два розкопи з рівня підлоги храму. Розкоп 9/В розташовувався в північній частині другої від заходу травеї головної нави, а № 10/В – в південно-західному куті північної захристії. Також було виконано розбирання заповнень та дослідження двох крипт - № 4 і №5. Окрім того в криптах виконувались зондувальні розкриття в тиньках, кладці та ґрунті.

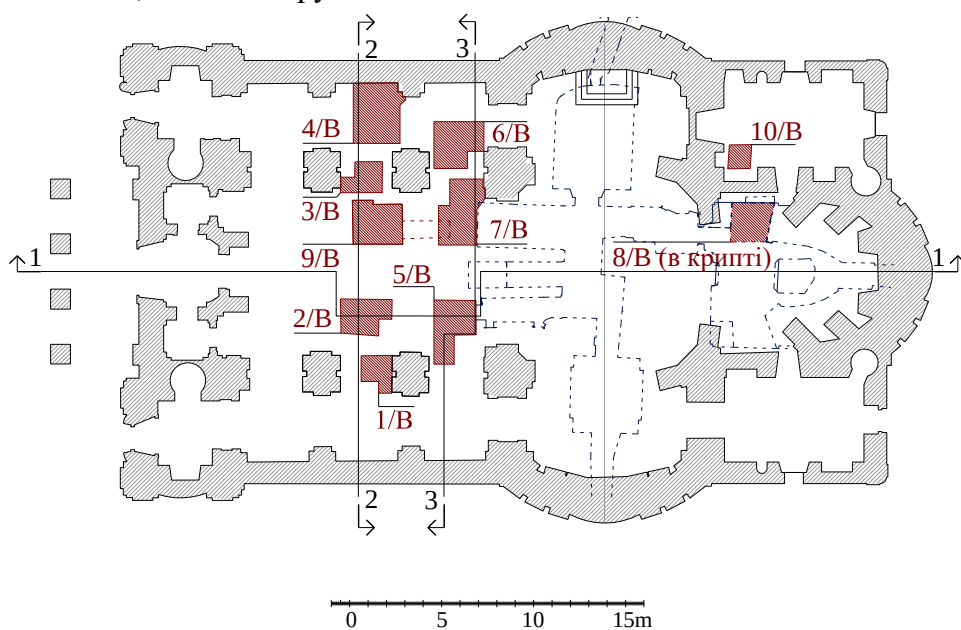

Рис. 7. Схема розташування розкопів 2013-14 рр. в інтер'єрі церкви (на рівні підлоги храму).

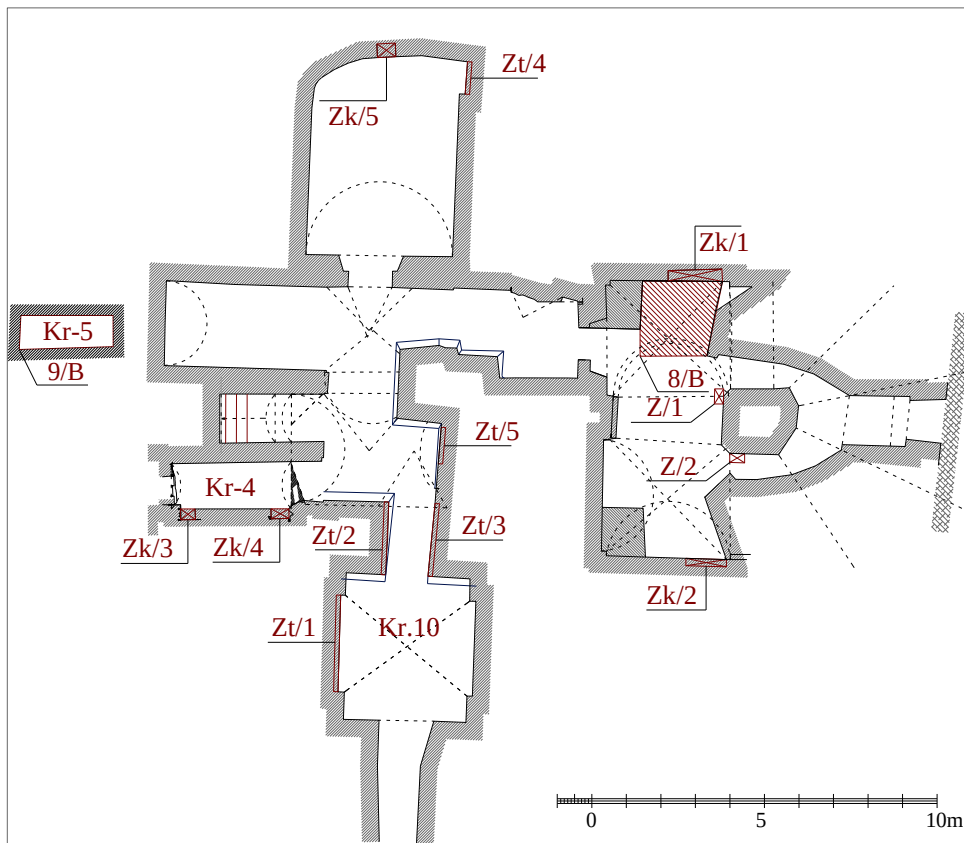

Рис. 8. План крипти з розташуванням розкопів та зондажів 2013-14 рр.

Методика археологічних розкриттів розроблялася і вдосконалювалася у результаті творчої співпраці українських і польських археологів, антропологів, архітекторів, а також внаслідок вдосконалення діючих археологічних та історико-архітектурних методів вивчення об'єктів монументальної архітектури, незбережених на поверхні землі.

Розкопки у внутрішній частині базилики мали, звичайно, свою специфіку. Оскільки археологічні розкриття виконувались в чинній сакральній споруді, це накладало свій відбиток на часові та просторові параметри досліджень. Денні часові рамки робіт були обмежені розкладом проведення богослужень у Базилиці. Археологічні розкопи закладались поетапно, тому дослідники часто не мали змоги проводити порівняння археологічних об'єктів з виявленими в попередніх розкопах. В межах розкриттів, після демонтування покриття сучасної підлоги з квадратних кам'яних плит на цементно-піщовому розчині, земляні роботи здійснювались ручними засобами з вивезенням ґрунту та будівельного засипу за межі храму. У перервах між роботами розкопи мали бути суцільно перекриті плитами та забезпечені огороженням.

Ці вимоги вплинули на конфігурацію та розміри розкриттів – вони виконувались у вигляді локальних шурфів площею близько 5-8 м² кожен і в результаті (внаслідок частих прирізок) мали складну форму в плані. На дні розкопів в особливих випадках використовувалась техніка підбоїв, щоб не порушувати площину діючої підлоги храму. Оскільки шурфи були надзвичайно інформативними, вони названі Розкопами з послідовною арабською нумерацією і додаванням до неї у знаменнику великої літери Б, що означало внутрішню частину теперішньої базилики. Наприклад: Розкоп 1/Б, 2/Б і т.д.

Площі розкопів поглиблювались поверхстово з проміжними зачистками поверхні, з описовою, фото- відео- та графічними фіксаціями. Вертикальні відмітки бралися від

існуючої кам'яної підлоги базилики, а також за допомогою нівеліра відносно умовного "0", який було обрано на абсолютній відмітці +227,89 м. Прив'язки розкопів та об'єктів у плані виконувалися як за допомогою електронного тахеометра типу "Lejka", а також ручним методом триангуляції.

Відповідно, велике значення мала точність фіксації виявлених археологічних об'єктів та їх прив'язка до єдиної системи. На час початку робіт існував виконаний геодезичними методами план храму, до якого здійснювалась прив'язка розкриттів (рис. 3). Фіксація в плані розкритих архітектурних елементів окремих розкопів здійснювалась методом триангуляції від тимчасових реперних пунктів, зазначених на поверхні підлоги. Проміри здійснювались за допомогою металевих рулеток та висків. В процесі виконання фіксації польськими колегами виникла необхідність його уточнення, зокрема це було викликано тим, що площа січення існуючого плану проходила понад базами філярів та стін, котрі відзначаються відчутними відхиленнями своїх площин від вертикалі. Після завершення розкриттів в межах кожного розкопу проводилась фіксація виявлених мурувань та об'єктів за допомогою тахеометра.

Також фіксація виявлених мурувань та археологічних об'єктів в розкопах проводилась різними інструментальними методами: 1) графічна фіксація ручними обмірами безпосередньо в розкопі з нанесенням інформації на міліметровий папір в масштабах 1:10 – обміри мурувань в плані та проекціях, 1:20 – обміри стратиграфії та археологічних об'єктів, поховань; 2) фото та відео- фіксація; 3) локальні проміри у вигляді зарисовок з нанесеними розмірами; 4) текстові описи розкриттів.

В процесі виконання розкриттів періодично здійснювались відбирання зразків проб будівельних матеріалів для фізико-хімічних аналізів, а саме: розчинів, цегли та каменю (В.Бевз, С.Голуб, Л.Газда). Зразки відбирались ручними засобами (молотком і зубилом) з одночасною фіксацією місця відбору й маркуванням зразка в щоденнику та на пакувальній ємності. Зразки розчинів в основній масі відбирались з монолітів кладок. Частина зразків походила з перевідкладених шарів, вони відібрані з метою фіксації номенклатури і типів будівельних матеріалів і виробів, застосованих на різних етапах функціонування святині. Дані про місце відбору відповідних проб заносилися у відповідні таблиці.

У всіх десятих, невеликих за площею розкопах, виконаних протягом першого та другого сезонів в інтер'єрі храму XVIII ст. та в криптах, було виявлено вцілілі частини літописного собору XIII – початку XVIII ст., які збереглися у вигляді фундаментів та незначних фрагментів наземних стін. Разом з тим вдалося простежити різноманітні пласти культурного шару, нерухомі та рухомі археологічні об'єкти, численні поховання, виявити рухомі знахідки, які дають інформацію про внутрішній архітектурний вистрій храму XIII ст., його руйнування та перебудови аж до середини XVIII ст.

Аналіз архітектурно-археологічних досліджень.

Конструкція фундаментів літописної церкви складається з трьох виразно відмінних між собою ярусів. Нижня частина підмурку споруджена у рів з вертикальними або ледь похилими бічними стінками і горизонтальним дном. Рів опущено з відмітки -1,8 м, що відповідає рівню денної поверхні середини XIII ст. Від дна рову (-2,65 м) до рівня -2,17—2,20 м підмурок влаштовано з місцевого необробленого щільного пісковика на мергелевій глині сиво-голубуватого відтінку. Камінь у глині викладено двома ярусами, відстань між якими в осях – 30 см.

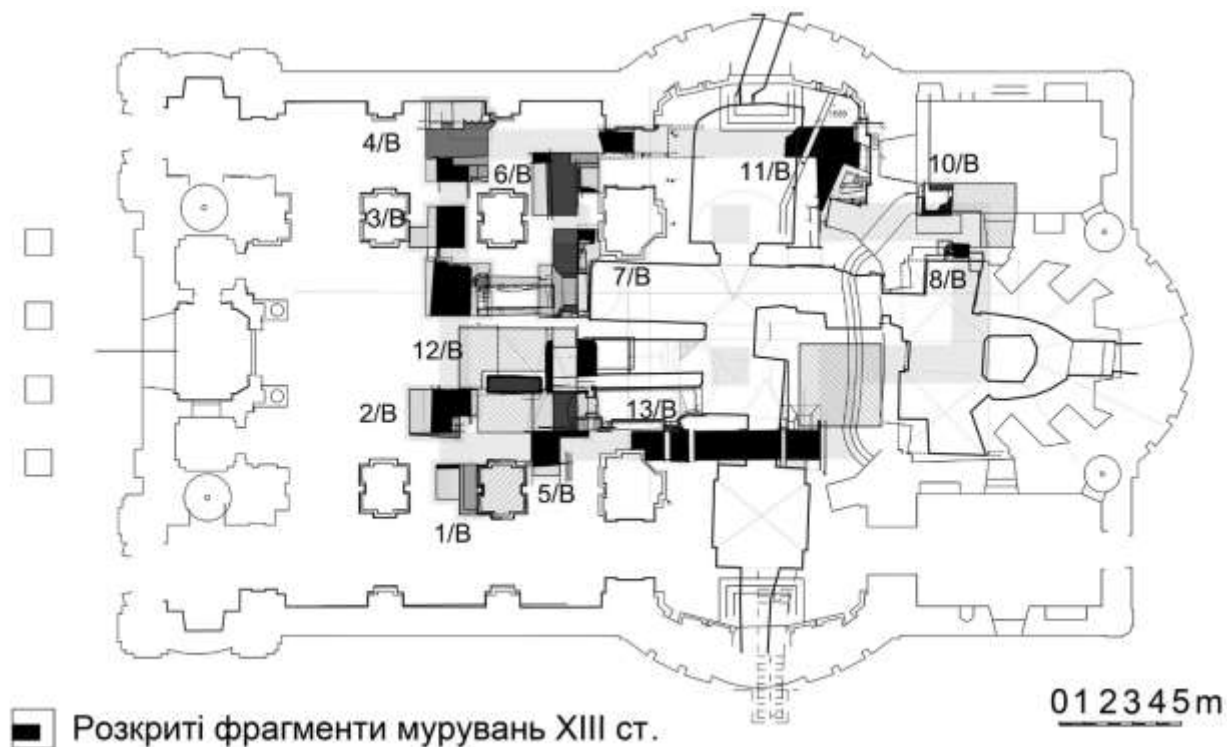

Рис. 9. Загальний план розкопів та виявлених мурів церкви XIII-XIV ст. на плані стін існуючого храму XVIII ст. (сезони 2013-15 рр.). Опрацював: В. Бевз.

Наступний ярус фундаменту залягає між відмітками -2,20—-2,05 м і складає ще один пояс укладеного на глині такого ж каменю, але згори залитого міцним вапняно-піщаним розчином, з домішками цегляного щебеню. У третьому, вирівнюючому, ярусі конструкції підмурку застосовано регулярне цегляне мурування на ще міцнішому вапняному розчині кремового відтінку. Нижній ряд цього пласту конструкції викладено цеглою “на ребро” тичками назовні, а наступний – плазом, у т.зв. венедській (або вендійській) системі перев’язки, де на лиці муру чергуються один тичок з двома ложками. Лицьові шви при цьому не оброблялись й донині зберегли характер вільного витікання розчину з-під цеглин. Поверхню фундаменту рівно затирали заправою (т.зв. гляйха) для влаштування наступного ярусу стін. Відмітка збереження поземої поверхні підмурку виносить: 1,81 м (рис. 10:а).

Логіка ярусного застосування різних за властивостями матеріалів полягала у раціональному їх використанні і знанні роботи конструкцій фундаменту. Ця логіка полягає у тому, що нижня частина фундаменту була влаштована у відносно твердій материковій крейді. Конструкція у цій нижній частині рову оточена з усіх боків твердою субстанцією і працює тут винятково на стиск. Тому в нижній половині рову застосовано глину, ущільнену каменями. Натомість верхня частина фундаменту прилягає у рові до передматерикового та культурного горизонтів, які є слабшими і більш податливими у порівнянні з материковою крейдою. Крім того, вони зазнають періодичного промерзання. Отже тут (вгорі) фундаментна конструкція працює не лише на стиск, але й частково на розтяг. Простіше кажучи, під тиском стіни вона може розповзтися на боки, де її оточують не вельми міцні стінки рову. Тому у цій частині фундаменту застосовано конструкцію на міцному вапняно-піщаному розчині (рис. 10:б).

Отже, логічне і раціональне пошарове застосування будівельних матеріалів засвідчує високий рівень знань будівничого про роботу підмурків, апробованих і перевірених тривалим досвідом. Такі шаруваті конструкції фундаментів, пов’язані з раціональним

застосуванням матеріалів, з'являються у Східній Європі вже з 2 половини XII ст. і широко практикуються в мурованому будівництві XIII ст. (Лукомський, 2007).

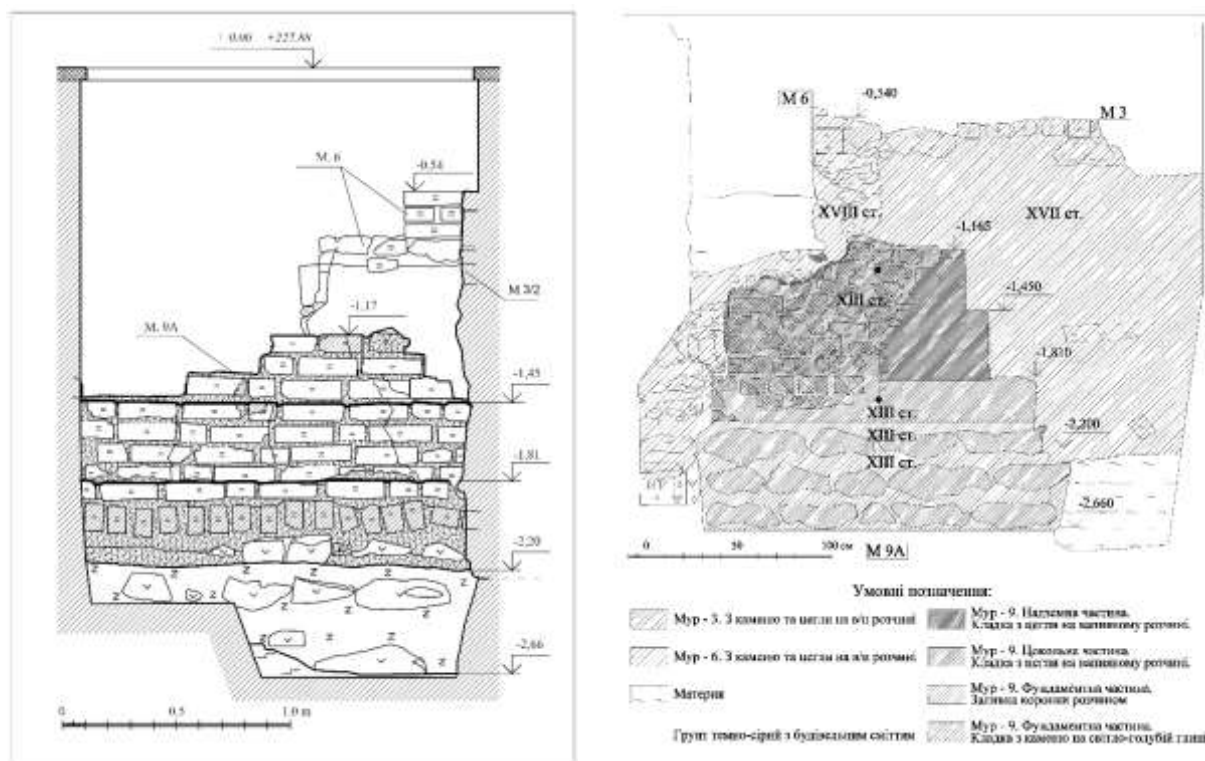

Рис. 10. Фіксація та аналіз Муру 9 у Розкопі 2 (Обміри: Ю. Лукомський, В. Петрик; опрацював: В. Бевз): а) західний фасад Муру 9; б) поперечний перетин Муру 9.

У двох випадках під час розкриттів фундаментних рівнів було виявлено технологічні шви між окремими ділянками фундаментів. На їх підставі можемо стверджувати, що фундаменти виконували окремими ділянками (захватками) послідовно, починаючи від вівтарної частини і закінчуючи західною стіною. Шви між різновисокими захватками фундаментів перев'язували в межах цокольного рівня.

На площині фундаменту змуровано цоколь з чотирьох-п'яти рядів регулярного цегляного мурування, виконаного у венеційській системі перев'язки на кремевому вапняному розчині. На рівні цоколя ширина муру складає 132–140 см. Зовнішні лиця цього ярусу мурування не мають чистового залицювання швів. Очевидно, це свідчить про засипання цоколя ґрунтом ще на стадії упорядження терену перед початком функціонування споруди і дає підстави відносити його до підземного поясу будівлі.

У багатьох випадках вдалося застати в непоганому стані збереження й наземні фрагменти мурувань, тобто стін святини, які вціліли подекуди на висоту до чотирьох рядів цегли. Ці частини стін виконані особливо регулярно досвідченим муляром. Кожен ряд мурування був заповнений цеглою та щільно охоплений розчином. У перетині наземних стін не зауважено жодної повітряної порожнини. Лицеві ряди майстер викладав особливо ретельно, а у внутрішній частині цеглу, чи її більші уламки, встановлював плазом, але в плані – ледь-накосом, чим досягав, напевно, кращої перев'язки між верствами мурування. Аналізуючи останнє, можна сказати, що це вже не романський принцип забування “ядра муру” – *opus emplectum*, але й ще не повністю суцільне регулярне порядове готичне мурування.

Один із розкопів було закладено над місцем головного входу до літописного собору (рис. 6). Тут вдалося виявити і зафіксувати важливі рівні трьох долівок: 1) цегляної (2 пол.

XVII – поч. XVIII ст.); 2) дерев'яної (сер. XVII ст.) та кам'яної (XVI ст.). Під ними було обстежено цегляний склеп з двома похованнями XVI – поч. XVII ст. (крипта 5), а ще нижче – ділянку західного муру літописної церкви з рештками portalу (рис. 11: 1).

Рис. 11. Загальний вигляд із заходу Розкопу 9 на проміжній стадії досліджень: 1 - Фрагмент північної щоки головного portalу XIII ст. Фото Ю. Лукомського.

Від головного входу до храму зберігся фрагмент його північної щоки на висоту трьох верстов цегляної кладки, поєднаних із гладко тесаним вапняковим квадром. Камінь вжито у середньому (внутрішньому) поясі обрамлення прорізу входу. На блоці простежено слід профілювання, або ж кутовий фрагмент вибірки чверті на дверне заповнення (рис. 11: 1). Факт поєднання тесаного блоку з цегляною конструкцією стін у якості внутрішнього обрамлення portalу дає підставу припускати застосування аналогічних доповнень білокам'яних квадрів у оформленні й інших незбережених прорізів чи наріжних елементів храму.

Чільне ж вертикальне профілювання головного portalу характеризується трьома перспективними уступами. Крім того з фасадного боку портал з боків був акцентований двома плоскими фасадними виступами. Один з таких виступів уцілів при північній щоці portalу. Він примурований до лицевої поверхні західної стіни незадовго після викінчення перших рядів мурування. Його примурували з потоншених притіскою цегол, викладених “на ребро” на фундаментний і цокольний уступі, до вертикального лиця стіни на такому ж як і стіна кремовому вапняному розчині. У збереженій частині виступ не перев'язаний з муром. Він виступає від лиця цоколя на 6 см і має ширину на фасаді 46 см, тобто – у півтори цегли. Дві з потоншених (видимих через відслонення з-під затирки) цегол примуровані канелюрами назовні. Вище рівня цокольного уступу виступ не ламається. Його лице пряме і виступає з площини наземної стіни на 10,5 см. В цьому рівні збереглися лише фрагменти двох цегол, які теж прикладені постелями до лиця стіни й канелюрами назовні. Лицьова поверхня виступу у більшій частині фронтальної та на бічних площинах затерта розчином.

За місцем розташування однієї щоки portalу та геометричним аналізом ширина головного дверного прорізу церкви, найімовірніше, мала б становити 1,96 м.

У цьому ж розкопі, майже на осі головного входу до храму XIII ст., детально зафіксовано прилеглі до муру культурні напластування, які сформувалися тут починаючи від материкового горизонту. Завдяки цьому, зокрема, з'ясовано, що будівництво мурованого храму відбулося після великої пожежі, імовірно – літописної 1256 року. Тут також добре збереглися шари, пов'язані з будівництвом церкви, влаштуванням поверхневого водовідведення, окремі насипні шари – сліди від благоустрою, а також рівень денної поверхні із зовнішнім цегляним замощенням при вході – ймовірно, з часу функціонування святині. Поверх цієї стратиграфії залягав пласт деструкції (руйнування) західного муру святині XIII–XV ст.

Товщина стін на надцокольному рівні храму складає 1,21–1,24 м. Залишки цих наземних ділянок стін не мають виступів у вигляді пілястр (якщо не брати до уваги плоского фасадного виступу при головному порталі). На лицьових площинах мурувань шви охайно “розшиті”. Переважно горизонтальні з них мають подвійну підрізку, тобто ребро вздовж осі шва. Часто також зустрічаємо плоску затирку в рівень з площиною цегли, а також ледь втоплений варіант (вертикальні та горизонтальні шви). Значно рідше трапляються різновиди одинарно підрізаних лицьових площин швів. Таке викінчення фасадів свідчить про функціонування мурувань у відкритому вигляді – без тиньку.

Під час здійснення розкопу у північно-східній частині трансепту дослідників цікавило завершення східної частини літописного храму XIII ст. Під обігрівальними каналами XIX ст. було виявлено збережені стіни і фундаменти бічної північної апсиди церкви XIII ст. Зазвичай в церквах княжого періоду апсиди пів-округлі у плані, а тут виявилось, що головний і бічні вівтарі церкви завершувалися прямою стіною. Також виявлено фрагменти конструкцій, що свідчать про розбудову храму короля Данила в XV–XVII ст., зокрема, до бічної апсиди були примуровані так звані приділи (додаткові архітектурні форми), які мали свої підземні частини – крипти. Склепіння цих крипт були зруйновані у XVIII ст., коли споруджували теперішню барокову катедральну споруду.

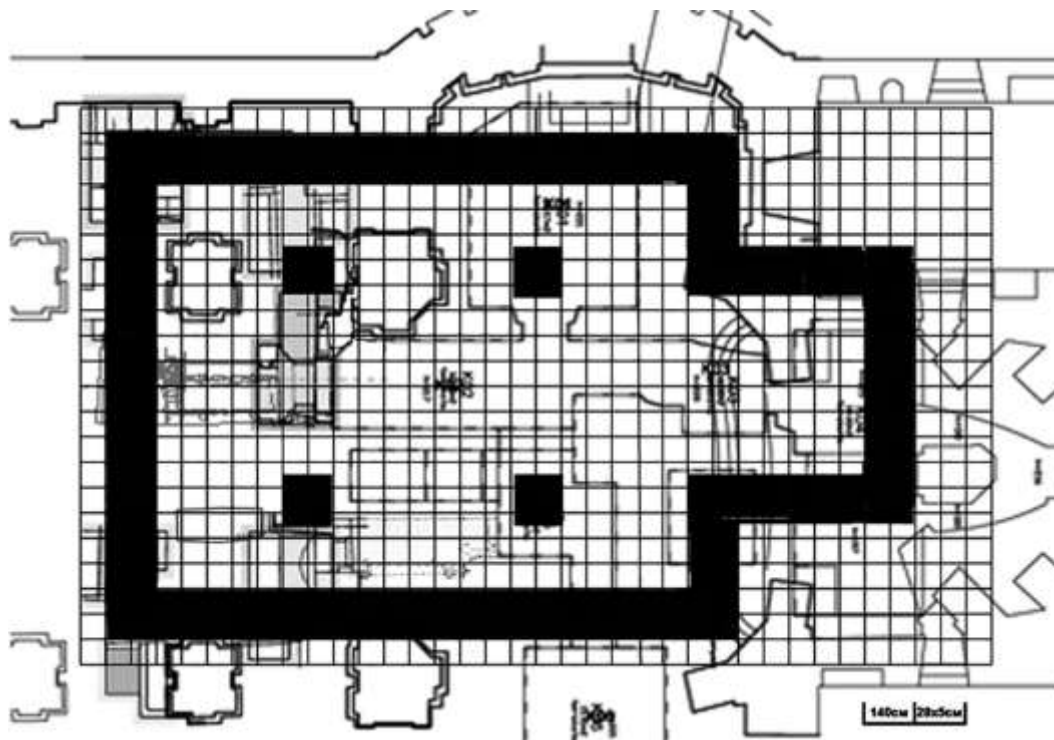

Рис. 12. Схема-реконструкція плану церкви XIII ст. на рівні цоколя. Опрацював: Ю. Лукомський.

Схему-реконструкція плану фундаментів церкви XIII ст. на рівні цоколя подаємо на рис. 12. Вхід до храму тут умовно не показаний. Фундаменти внутрішніх підбаневих опор собору XIII ст. було розкрито фрагментарно у розкопах 5–7 під підлогою центральної нави храму. На відміну від шаруватих підмурків фундаменти стовпів мали однорідну конструкцію на всю висоту і були муровані в окремих котлованах з верстов каменю на вапняно-піщаному розчині, у якому присутні незначні уламки цегли. Глибина їх закладання суттєво не відрізняється від рівня підосви фундаментів стін. Фундаментні подушки стовпів близькі у плані до квадрату зі стороною $\sim 2,3$ м. На їх поверхні зводили цегляний цоколь і наземну базу стовпа. База могла тримати на собі як монолітну кам'яну колону, так і квадратний чи восьмигранний у перетині підбаневий стовп.

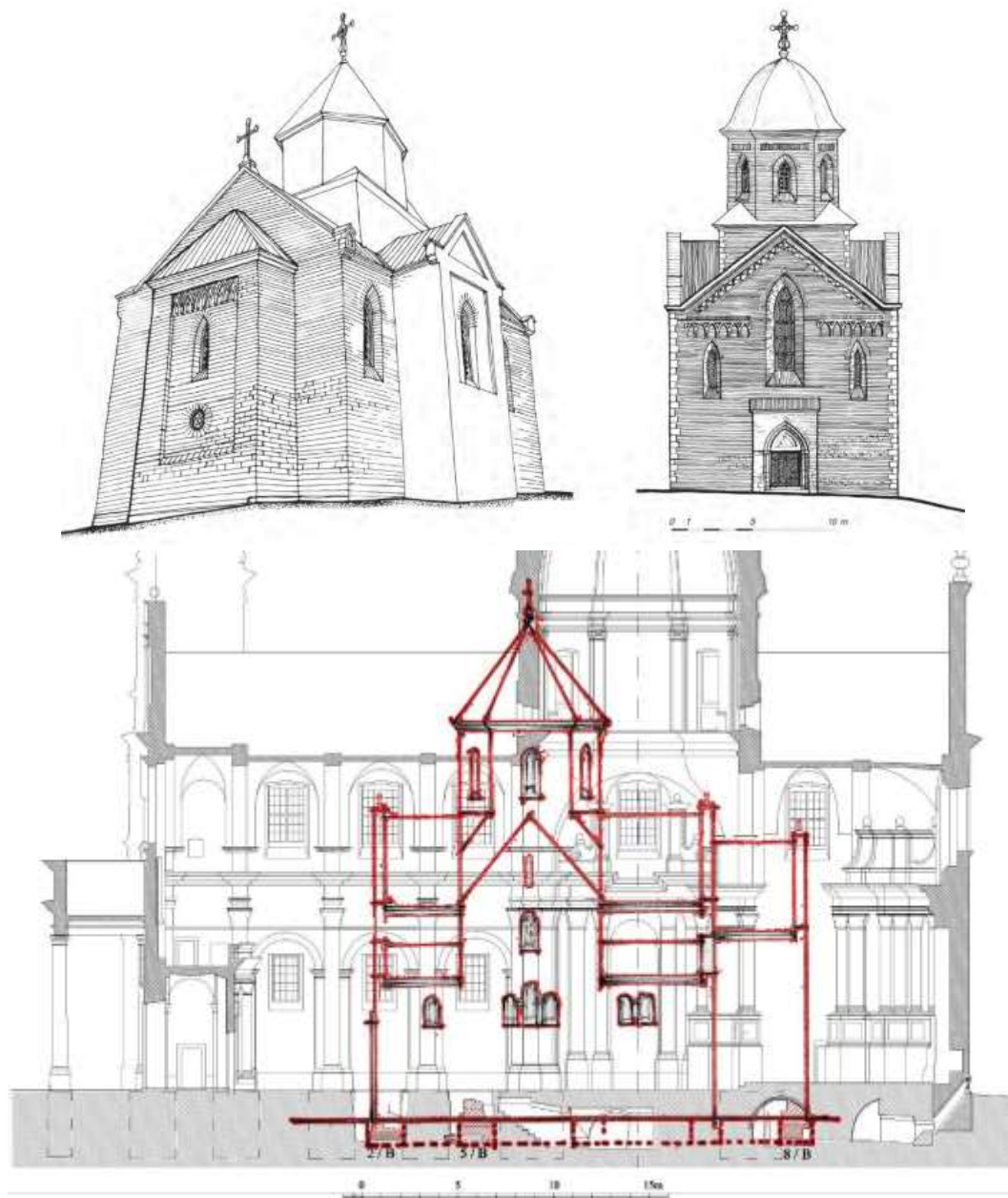

Рис. 6. Варіанти просторової реконструкції церкви Богородиці наприкінці XIII ст.:
а – вид з північного сходу (з гіпотетичними трансептами), б – західний фасад катедрі.
(Автор. В. Петрика); в) версія архітектури південного фасаду церкви накладена на
перетин сучасної святині (М.Бевз, В.Бевз, Ю.Лукомський).

На нашу думку, в інтер'єрі Богородичної церкви у якості підбаневих опор з причини відносно тісного інтер'єру радше були вжиті монолітні колони. Та й у згадці, пов'язаній із перебудовою святині за єпископа М. Терлецького в XVII ст. було сказано недвозначно, що зі старої церкви "зліквідовано дві привітарні колони, які були в ній ще з часів короля Данила" (Susza, 1684).

Висновки. На даний час ми можемо попередньо розділити історію церкви Богородиці, спорудженої Данилом Романовичем на такі етапи:

1 етап – будівництво храму та перший період його функціонування (1245-1254 рр. –XV ст.). Терен перед будівництвом церкви відчитується у стратиграфії Розкопу 2, 3, 4, 5, 9 при зовнішніх стінках фундаментів храму та у внутрішній стратиграфії, порушеній поховальними ямами. Наявність прошарків вугілля свідчить про пожежу на цій території перед закладенням мурованого цегляного храму. Така пожежа могла трапитись у 1241 році – під час імовірної невдалої облоги Холма монгольськими військами. До часу побудови церкви належать фундаменти та цегляні стіни храму з стратиграфічними напластуваннями, в яких наявні сліди розчину, тиньку, округлин цегли.

Церква мала урочистий внутрішній вистрій про що свідчать знахідки смальти та вітражного скла, фрагменти тиньку із слідами поліхромії. Літописний собор був зведений з брускової цегли у венедській системі мурування, що відповідає західно-романській традиції і узгоджується з періодом XIII ст. у архітектурі Європи. Конструктивні та технологічні особливості влаштування підмурків з каменю та цегли частково на глині, а частково на міцній вапняній заправі, теж відповідають пам'яткам середини XIII ст. Однак виглядає, що на території Галицько-Волинської держави це був один з перших випадків застосування такої передової, на той час, техніки будівництва.

В процесі досліджень розглядались варіанти розпланування храму із зовнішніми галереями та без галерей. Перший варіант обґрунтовувався аналогами катедральних церков XII ст. з галереями, що відомо на теренах Галицького, Володимиро-Суздальського Смоленського і Чернігівського князівств, а також – наявністю галерей у митрополичій катедральній церкві Софії Премудрості Божої XI ст. в Києві. Водночас літописне свідчення про те, що Данило після великої пожежі Холма спорудив "превелику церкву ... величиною і красою не меншу од тих, що були раніш" теж давало підстави сподіватись на існування розвиненого плану первісної катедральної церкви.

Однак на даному етапі досліджень вибрано як найбільш обґрунтовану робочу гіпотезу планувальної структури прямокутного в плані чотиристовпного храму з прямокутними апсидами. Пряма лінія завершення східної вівтарної стіни відповідає визначеному контуру західного лиця муру 37, зафіксованого у Крипті 1. Церква мала б мати також високу баню, що опиралась на чотири стовпи (філяри). Нави були перекриті хрестовими склепіннями (можливо – з гуртами). На склепіннях на синьому тинькованому тлі мали б бути змонтовані позолочені зірки. Заповнення вікон було виконано з вітражного скла. Урочистість інтер'єру підкреслювали численні ікони, кам'яні чаші, різьблені дерев'яні елементи: киворій, іконостас. Підлога церкви була викладена з керамічних полив'яних плиток.

Церква у такому вигляді функціонувала принаймні до кінця XV ст.

Друга половина XV ст. – це час перебування храму в стані упадку. Після знищення Холма татарами у 1499 р. церква, як свідчать джерела (див. Розділ 2) перебувала в руїні. В цей час відбулось руйнування окремих ділянок стін храму, зокрема – західної стіни, західної пари стовпів та бані. Найменших пошкоджень зазнала східна частина церкви.

2-й етап – XVI - початок XVII ст. На початку XVII ст., за єпископа Філарета (1507-1533 рр.), церкву піднято з руїни і суттєво реконструйовано. Внаслідок реконструкції (очевидно через брак коштів) храм зменшився у розмірах і втратив частину первісних конструкцій. З цього періоду, з найбільшою імовірністю, походить готична кладка фрагментів наземних мурів, виявлених у розкопах № 5, 6 та 7. У цей час розбирається західна пара стовпів, і на ній зводиться в системі готичного мурування поперечний мур (20А), який стає зовнішнім західним муром храму. Два збережені східні стовпи виконують на цей час раше декоративну функцію. Також до цього часу слід відносити сліди дерев'яних конструкцій при західному лиці муру 20А та при мурі 9А. Цілком імовірно, що це – сліди від дерев'яної підлоги та дерев'яних конструкцій дерев'яної прибудови (бабинця) при новій західній стіні церкви. Архітектура церкви на цей період нам невідома, але цілком імовірно припустити, що її завершення було виконане у формі двоспадового даху. Перкриття церкви теж мало б бути з дерев'яних балок.

3-й етап – XVII- перша половина XVIII ст. В цей час відбувається суттєва перебудова храму за єпископа М.Терлецького, внаслідок якого церква була значно розширена по осі на захід. Для цього були закладені фундаменти з пісковика у бутовій техніці мурування, які частково накрили ділянки стін первісного храму. Імовірно, що в цей час також були прибудовані приділи (або ж каплиці) ззовні при північній та південній стінах храму.

При цьому були остаточно розібрані внутрішні стовпи і церква отримала зальний простір інтер'єру. Вівтарна перегородка могла відповідно зміститись на захід – на Мур 20А, який задля цього був розібраний.

4-й етап - перша половина XVIII ст. (за єпископів Йосифа Левицького та Феліціана Володкевича). Для зміцнення просторової структури храму зального типу, якому відповідає конструктивна схема перекриття «циліндричне склепіння на підпружних арках», були поетапно зведені зовнішні контрфорси та згодом - внутрішні пілястри (виявлені в розкопах №№ 2, 3, 5 та 6). Це, однак, не вберегло храм від катастрофи руйнування. Отже, спроби перебудувати (укріпити) і розширити церкву закінчились остаточною обвалом конструкцій храму, що зафіксовано під час археологічних досліджень.

Після цього споруду розібрали, і на її місці архітектор Томаш Ризлер спорудив цілком нову катедральну церкву, яка з незначними перебудовами, перетрвала до нинішнього дня. Особливості закладення нових фундаментів, які максимально оминають давні конструкції, вказує на те, що будівничий бачив і зафіксував для себе план старої церкви перед проектуванням нового храму. Однак брак архівних матеріалів того часу не дає підстав однозначно визначитись із планувальною схемою церкви XIII-XVIII ст. перед її розбиранням. Подальші дослідження дозволять уточнити планувальні параметри давньої церкви на всіх етапах її існування.

Список використаної літератури та джерел:

Buko A. et al., (2014) – P. 122, 148–149;

Buko A. i Stanisław Gołub, S. red., (2016) *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW.Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014.* Chełm: Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

Buko, A., Bevez, M., Gołub, S. i Łukomski, J., (2015) *Nowe rezultaty badan latopisowej cerkwi Bogurodzicy z czasow danielia Romanowicza (XIII w.) i inne odkrycia z roku 2014. Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. XXXI konferencja. Streszczenia wystąpień.* Lublin: In-t Archeologii UMCS, s. 51–52;

Buko, A i inni (2014) A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm. Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań – Sprawozdania archeologiczne. Tom 66. Kraków: IAE PAN, P. 122–124.

Dąbrowski, D. (2016). Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków: AVALON s. 285, 243–250.

Gołub S. (2013) Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań. Rocznik Chełmski. T. 17. Chełm, s. 293–306;

Gołub S. (2015) Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wyniki badań w 2014 roku. Rocznik Chełmski. T. 19. Chełm, s. 419–426;

Goss V., (2013) Slovak and Croatian Art in the Thirteenth Century. Some Striking Analogies and Their Background. History of Art / Slovakia and Croatia / Vol. I / Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780). Bratislava: Zagreb. P. 158–166.

Pełeński J. (1914) Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, s. 129.

Susza J. (1684) Phoenix tertiatu redivivus albo Obraz starożytny chełmski Panny i Matki Bożej pszenajswietszej, sławą Cudow swoich ożyły. R. II. Zamość.

Świechowski Z. (2000) Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków. Warszawa, s. 10, 29.

Александрович В. (2007) Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича. Княжа доба: історія і культура / Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 1. Львів, с. 136–153.

Антипов И. (2000) Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. Санкт-Петербург. с. 110–113, 128–132.

Бевз М. та Газда Л. (2015) Георадарні дослідження археологічно-архітектурних решток Холмської катедри Пресвятої Богородиці XIII ст. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції: Сучасна архітектурна освіта: Архітектура: образ, естетика, емоційний контекст. 2-ге вид. Київ: КНУБА, с. 33–35;

Бевз, М., та ін., (2015) Матеріали і технології в архітектурній біографії міста (на прикладі міста Холм у Польщі). Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 24–26 червня 2015 р. Одеса: Астропринт, с. 136–147;

Бевз, М., Бевз, В., Лукомський, Ю. та Петрик, В. (2003) Проблеми збереження, консервації та музеєфікації Успенського собору давнього Галича. Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич. с. 101–113.

Бевз М. та Лукомський Ю., (2016) Архітектурно-археологічні аспекти досліджень нововіднайденної Катедри Богородиці в Холмі. Король Данило: культурна і державотворча спадщина його доби. Науковий збірник за матеріалами Міжнар. конф. 8–9 грудня 2014 р. Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”, с. 130–150;

Лукомський Ю. (2002) Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). Записки НТШ. Т. CCXLIV. Львів. с. 594–597.

Лукомський Ю. (2007) Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. Княжа доба: історія і культура / Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 1. Львів, с. 276–277.

Лукомський Ю. (2009) Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст. Фортеця: збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. Кн. 1. Львів: Камула. с. 416–431.

Малевская М. (1989). Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII – XIV в. Советская археология. Вип. 4. Москва с. 214.

Махновець Л. ред. (1989). Літопис Руський. Переклад з давньоруської. Київ: Дніпро, с. 412, 418–419.

Ольховский Г. (1895) Холмский кафедральный Рождество-Богородицкий собор во времена унии (1598–1875) / оттиск из Х.В.Е.В. за 1895 год.

Петрик В. (2014) Архітектура княжих резиденцій Галицько-Волинської держави XII–XIV ст. Проблеми дослідження, збереження та реставрації об'єктів культурної спадщини. Збірник наукових праць кафедри реставрації і реконструкції архітектурних комплексів. Львів: Растр-7, с. 183–189.

Раппопорт П. А (1952) Волынские башни. Материалы и исследования по археологии СССР, 31, с. 202–223.

Раппопорт П. А. (1982) Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е 1–47. Л.: Наука (Ленинградское отделение). с. 103, 81–93.

Раппопорт П. А. (1986) Зодчество Древней Руси. Москва, с. 59, 66.

Раппопорт П. А. (1989) О времени появления брускового кирпича на Руси. Советская археология. Вип. 4. Москва, с. 207–211.

Терський С. (2010) Княже місто Володимир: Монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, с. 121–123.

Трусов О. (1988) Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ. Наука и техника. Минск, с. 82–84: рис. 37, 38.

References:

Buko, A. et al. (2014) P. 122, 148–149;

Buko, A. i Stanisław Gołub, S. red., (2016) Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Chełm: Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.

Buko, A., Bevez, M., Gołub, S. i Łukomskyj, J. (2015) Nowe rezultaty badan latopisowej cerkwi Bogurodzicy z czasow danielia Romanowicza (XIII w.) i inne odkrycia z roku 2014. Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. XXXI konferencja. Streszczenia wystąpień. Lublin: In-t Archeologii UMCS, s. 51–52;

Buko, A i inni (2014) A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm. Palatium czy zespół rezydencjonalny? Północna część Góry Katedralnej w Chełmie (Wysoka Górka) w świetle wyników najnowszych badań - Sprawozdania archeologiczne. Tom 66. Kraków: IAE PAN, P. 122–124.

Dąbrowski D. (2016) Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków: AVALON, s. 285, 243–250.

Gołub S. (2013) Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań. *Rocznik Chełmski*. T. 17. Chełm, s. 293–306;

Gołub S. (2015) Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wyniki badań w 2014 roku. *Rocznik Chełmski*. T. 19. Chełm, s. 419–426;

Goss V. (2013) Slovak and Croatian Art in the Thirteenth Century. Some Striking Analogies and Their Background. *History of Art / Slovakia and Croatia / Vol. I / Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)*. Bratislava: Zagreb. P. 158–166.

Pełeński J. (1914). *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*. Kraków, s. 129.

Susza J. (1684) *Phoenix tertiatu redivivus albo Obraz starożytny chełmski Panny i Matki Bożej pszenajswietszej, sławą Cudow swoich ożyły*. R. II. Zamość.

Świechowski Z. (2000) *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Warszawa. s. 10, 29.

Aleksandrovych V. (2007) Art of the Hill of the era of Prince Danil Romanovich. *Knyazha doba: istoriya i kultura / Instytutu ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy*. Vyp. 1. Lviv, s. 136–153.

Antypov Y. (2000) Old Russian architecture of the second half of the 13th – the first third of the 14th century. *Kataloh pamiatnykov. Sankt-Peterburh*. s. 110–113, 128–132.

Bevz M. ta Gazda L. (2015) Georadar studies of archaeological and architectural remains of the Holmes Cathedral of the Blessed Virgin of the XIII century. *Materialy VI Vseukrayins'koyi naukovoï konferentsiyi: Suchasna arkhitektura osvita: Arkhitektura: obraz, estetyka, emotsiynny kontekst. 2-he vyd. Kyiv: KNUBA*, s. 33–35;

Bevz M., ta in. (2015) Materials and technologies in the city's architectural biography (for example, the city of Holm in Poland). Preservation of historical development of the center of Odessa by inclusion in the main list of the World Heritage of UNESCO. *Materialy II mizhnarodnoï naukovo-praktychnoyi konferentsiyi 24–26 chervnya 2015 r. Odesa: Astroprynt*, s. 136–147;

Bevz M., Bevz V., Lukomskyy Yu. ta Petryk V., (2003) Problems of Preservation, Conservation and Museumization of the Assumption Cathedral of ancient Galich. Galich in prehistory and the Middle Ages. *Materialy mizhnarodnoï naukovoï arkheolohichnoï konferentsiyi. Halych*. s. 101–113.

Bevz M. ta Lukomskyy Yu (2016) Architectural and archaeological aspects of research of the newly-introduced Cathedral of the Virgin in the Hill. *Korol Danylo: kulturna i derzhavotvorcha spadshchyna yoho doby .Naukovyy zbirnyk za materialamy Mizhnar. konf. 8-9 hrudnya 2014 r. Lviv: NU “Lvivska politekhnikha”*, s. 130–150;

Lukomskyy Yu. (2002) Assumption Cathedral of the ancient Galich (According to the results of new studies 1992–2000). *Zapysky NTSH. T. SSKHLIV. Lviv*, s. 594–597. Lukomskyy, YU., 2007. *Halytski bilokamyani khrestobanni tserkvy vid knyazya Volodara do korolya Danyla. Knyazha doba: istoriya i kultura / Instytutu ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy*. Vyp. 1. Lviv, s. 276 277.

Lukomskyy Yu. (2009) Architectural-archaeological research of monuments of monumental construction of princely Galich XIII–XIII centuries. *Fortetsya: zbirnyk zapovidnyka “Tustan”: na poshanu Mykhayla Rozhka. Kn. 1. Lviv: Kamula*, s. 416–431.

Malevskaya M., (1989) Application of brusque bricks in the architecture of Western Russia of the second half of the XIII–XIV centuries. *Sovetskaya arkheologiya*. Vyp. 4. Moskva s.214. Makhnovets, L. red., 1989. *Litopys Ruskyy. Pereklad z davnoruskoyi*. Kyiv: Dnipro, s. 412, 418–419.

Olkhovskyy H., (1895) Holm Cathedral of the Nativity of the Virgin Mary at the time of the uni (1598–1875)/*ottysk yz KH.V.E.V. za 1895 hod*.

Petryk V. (2014) Architecture of the princely residences of Galicia-Volyn state XII–XIV centuries. Problems of research, preservation and restoration of objects of cultural heritage. *Zbirnyk naukovykh prats kafedry restavratsiyi i rekonstruktsiyi arkhitekturykh kompleksiv*. Lviv: Rastr-7, s. 183–189;

Rappoport P. A. (1952) Volyn towers. *Materyaly y yssledovanyya po arkheologiyi SSSR*, 31, s. 202–223.

Rappoport P. A. (1982) Russian architecture of the X–XIII centuries. *Kataloh pamyatnykov. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskyykh ystochnykov*. Vyp. E 1-47. Leningrad: Nauka (Leningradskoe otdeleniye), s. 103, 81–93.

Rappoport P. A. (1986) Architecture of Ancient Rus. Moskva, s. 59, 66.

Rappoport P. A. (1989) About the time of the appearance of a brushed bricks in Rus. *Sovetskaya arkheologiya*. Vyp. 4. Moskva, s. 207–211.

Tersky S. (2010) Principal City Volodymyr : Monohrafiya. L'viv: Vud-vo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika", s. 121–123.

Trusov O. (1988) Monuments of monumental architecture of Belarus XI–XVII centuries: *Arkhytekturno-arkheologicheskyy analiz*. Nauka y tekhnika. Mynsk, s. 82–84; rys. 37, 38.

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL STUDIES AND ARCHITECTURAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE 13TH CENTURY CATHEDRAL OF THE VIRGIN MARY IN CHELM FROM

Mykola Bevz, Yuriy Lukomski, Vasyl Petryk

During 2013–2017 years the Polish-Ukrainian science project has been carried out with the aim of recognize the cathedral church of the Virgin Mary (Bogorodytsia) built in Kholm by Danylo Romanovych in the middle of the XIII-th cent. Interdisciplinary, non-invasion prospections as well as archaeological excavations were done with a view to finding and identifying the location of the cathedral church, known until present only from the written sources.

Analysis results of the archaeological researches allow us to propose a hypothesis on the original architectonic and planning structure of this cathedral. It was 14 m wide and near 22.4 m long. It was east-west oriented. The distance between the outer walls and the pillars was 1.75–2.0 m, the inside diameter of the dome on the pillars was about 5.0 m. The architectural-spatial layout of the church was based of two lengthened rectangular parts –three-aisled four-pillared part and the apse.

The foundation walls were made of sandstone bonded with chalky-clayey and sand-lime mortars and was about 2.0 m wide. The width of the wall above the corbel was 1.22–1.24 m. The wall thickness, the way of placing bricks, firm and of high quality mortar indicate that the central part of the structure could have been high. The walls of the church were made of the brick (260–270 × 120–125 × 80–85 mm) in the Romanesque masonry technique.

The outer wall surface was not plastered and the outer joints between bricks were well-made. The remains of the walls show that they were built without pilasters. The main entrance to the temple was in the middle part of the western wall in the form of a perspective portal decorated with framing. In the

lower part from the outside the portal was made of bricks and from the inside part it was framed with the white lime blocks. The preserved fragments of a block of stone indicate that it had a carved profile.

The technology of the church wall building differs significantly from the technology used at the same time in other towns of Rus. It is one of the first bigger cathedral structures of Eastern (Ortodox) Rite built in new technology.

According to archeological and architectural data as well as comparing its results to the analysis of the written sources, we may single out two main phases of the history of the Orthodox church built by Daniel Romanovich.

Phase No.1 – building the ortodox church after the town fire and the beginning of its existence (from 1256 up to the 15th century). The sanctuary was then continuously used for sacred purposes and for burying the dead. An example of great respect for the chronologically oldest graves is the maintenance of burial No. 26 located in the south aisle, which was covered with an arch connecting the pillar and the wall while the temple was later converted (the construction was made of Gothic bond but from Roman brick).

Phase No. 2 – from the 16th to the beginning of the 17th century. In the times of bishop Filaret (1507– 1533) the ortodox church was significantly rebuilt. The west wall of the church and two pillars were pulled down. A new wall in the Gothic tradition with the entrance portal was built at that place. In 1573 a new wooden narthex with a belfry was erected.

The results of the research show that the first cathedral in Kholm, its architectural and building techniques represents the innovative technology for its time – the middle of the XIII-th cent. on the Eastern Europe.

Key words: Kholm, XIII century, cathedral church, cross-bay structure, three-layered plan, brick walls

2.3. РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМПЛЕКСУ РЕШТОК ДЕРЕВ'ЯНОЇ І МУРОВАНОЇ ЦЕРКОВ БЛАГОВІЩЕННЯ У ДАВНЬОМУ ГАЛИЧІ

Юрій Лукомський

Висвітлюємо результати археологічних досліджень комплексу решток дерев'яної і мурованої церков Благовіщення, збережених на рівні фундаментів на території колишнього Подолу давнього Галича XII–XIII ст., які проводили в кінці XIX (І. Шараневич, Л. Лаврецький) та в кінці XX ст. (автор). На підставі аналізу планувальної структури пам'яток, будівельно-технічних і технологічних особливостей їх спорудження, решток білокам'яного декору та мозаїчної підлоги з керамічних полив'яних плиток, супровідного могильника, виявленого археологічного матеріалу та зафіксованої стратиграфії, порівняння з низкою аналогів уточнено датування побудови та функціонування об'єктів (дерев'яної церкви в середині–другій половині XII ст. та мурованої, збудованої на місці дерев'яної у проміжку між останньою третьою XII – початком XIII ст., яка функціонувала до XV ст.). Зроблено низку гіпотетичних графічних й археологічних реконструкцій: 1) плану дерев'яної церкви; 2) плану мурованого храму на рівні наземних стін; 3) частини плану мозаїчної підлоги з полив'яних плиток; 4) технологічного процесу виготовлення складнофігурних поліхромних плиток; 5) об'ємно-просторового вигляду мурованої святині. У висновках загострено увагу на низці проблемних питань, які потрібно вирішити у процесі майбутніх досліджень, а також запропоновано зберігати збережені унікальні релікти у спеціально зведеному критому павільйоні-музеї.

На території літописного Галича сконцентрована значна кількість архітектурноархеологічних пам'яток – колишніх монументальних будівель і містобудівних комплексів. Найвивченіші з них – рештки 15 мурованих та дерев'яних церков княжої доби (Лукомський, Петрик, 2018, мапа 3.3). За формою планів фундаментів ці сакральні споруди поділяються на кілька яскраво виражених типів: хрестово-баневі (вписаного й описаного хреста), ротондальні (центричні й видовжені), а також однонавні (Лукомський, 1997). Рештки мурованої церкви Благовіщення, виявлені й розкопані в кінці XIX ст., належать саме до третього типу. Це – єдиний у давньому Галичі мурований однонавний храм зального типу, добре відомий в історіографії ще за зразками збереженої мозаїчної підлоги з полив'яних плиток. Поле Церквиська, на якому розташований об'єкт, – незабудований релікт обширного галицького Підгороддя, що простягається долиною р. Лукви. Воно перебуває на її лівому березі за 800 м від Крилоської гори, де був княжий дитинець – город, головний адміністративний і релігійний центр давнього Галича XII–XIII ст. (Czołowski, 1890; Пеленський, 2018, с. 155; Крип'якевич, 1917; Пастернак, 1944; Ауліх, 1980, с. 149). Урочище Церквиська обмежене Луквою, полем Над горбом, що прилягає до присілку Підгороддя, другим присілком – Четверки, а також полем Кашиків із півночі (рис. 1, 2).

У XIX ст. одна частина поля перебувала у церковній власності, а друга – у волостян. Тут здавна виорювали тесане біле каміння, полив'яні плитки й інші високомистецькі знахідки з княжої доби (Szaraniewicz, 1886, s. 68).

Отець Лев Лаврецький 25 вересня 1884 р. за участю Ісидора Шараневича розкрили на нивах господарів Василя Фіголя та коваля Мошинського в ур. Церквище ділянку підлоги з різнобарвних керамічних плиток площею 7×10 сажнів. Однак, крім повідомлення про демонстрування чотирьох фрагментів виявленої підлоги на виставці 1885 р. у Львівській політехніці, а також віднайдення на

цьому місці перед кількома роками бронзової лампади, набутої Музеєм Дідушицьких, та бронзового хрестика, який залишився у власності господаря Василя Фіголя, ніякої інформації про саму споруду дослідники не подали (Szaraniewicz, 1886, s. 68–69).

Рис. 1. Фрагмент плану Крилоса з Йосифінської топографічної карти Галичини, 1779–1782 рр.

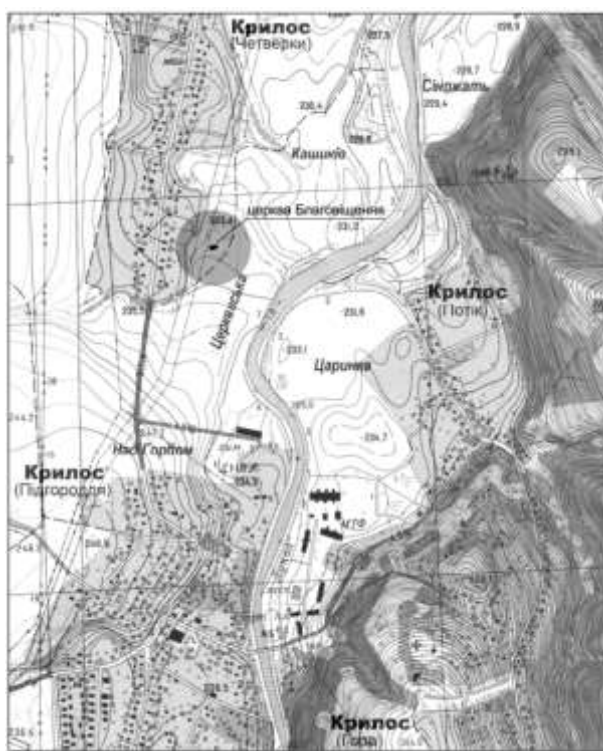

Рис. 2. Ситуаційний план розташування фундаментів церкви Благовіщення з місцевими топонімами

Поблизу об'єкта археологи здійснили кілька розвідкових зондажів, у яких простежили напластування культурного шару біля пам'ятки: “Зверху була щільна верства спресованої річкової гальки завтовшки один лікоть (30–45 см), під якою безладно залягали биті черепки, уламки полив'яних плиток, а також кусні перержавілих залізних предметів. Підшва цієї другої верстви доходила подекуди до метрової глибини. Під нею йшла верства чорної землі без жодних знахідок”. Аналізуючи товщину цієї культурної верстви і виявлений речовий матеріал, а також на підставі місцевої традиції та документа з 1458 р. (Akta grodskie i ziemskie, 1880, s. 94), І. Шараневич зробив висновок, що біля церквисьця існувало супровідне поселення до середини XV ст., яке так і називалося – Благовіщення (Szaraniewicz, 1886, s. 69).

План фундаментів споруди, фрагменти підлоги з полив'яних плиток, а також частина різьбленої капітелі (?), що зображає маску людини або звіра (лев ?), були опубліковані 1889 р. (рис. 3). Автор публікації П. Полянський, очевидно, був на місці розкопів о. Лаврецького близько 1889 р., бо подає, що рештки церкви розкопані на ґрунті Євдокії Бобринч (правильно Бобрис – прізвище, яке дотепер розповсюджене в Крилосі – Ю. Л.)¹. Загальні розміри плану споруди за Полянським: “...долгота 20.20 м, ширина же 11.30 м. Зъ того припадаєть на толстость или ширину стень фундаментовъ 1.80 м, долгота самой церковной навы выноситъ 14.00 м, долгота пресвитеріи – не вчысляючи абсида – 5.40 м, ширина олтарного фундаменту помѣщенного въ апсидѣ 4.00 м, а подобный тому фундаментъ въ навѣ при иконостасѣ 2.00 м ширины а 1.00 м долготы”. На жаль, два останні внутрішні фундаменти не показані на опублікованому плані (Полянський, 1889, с. 242–243) (рис. 3).

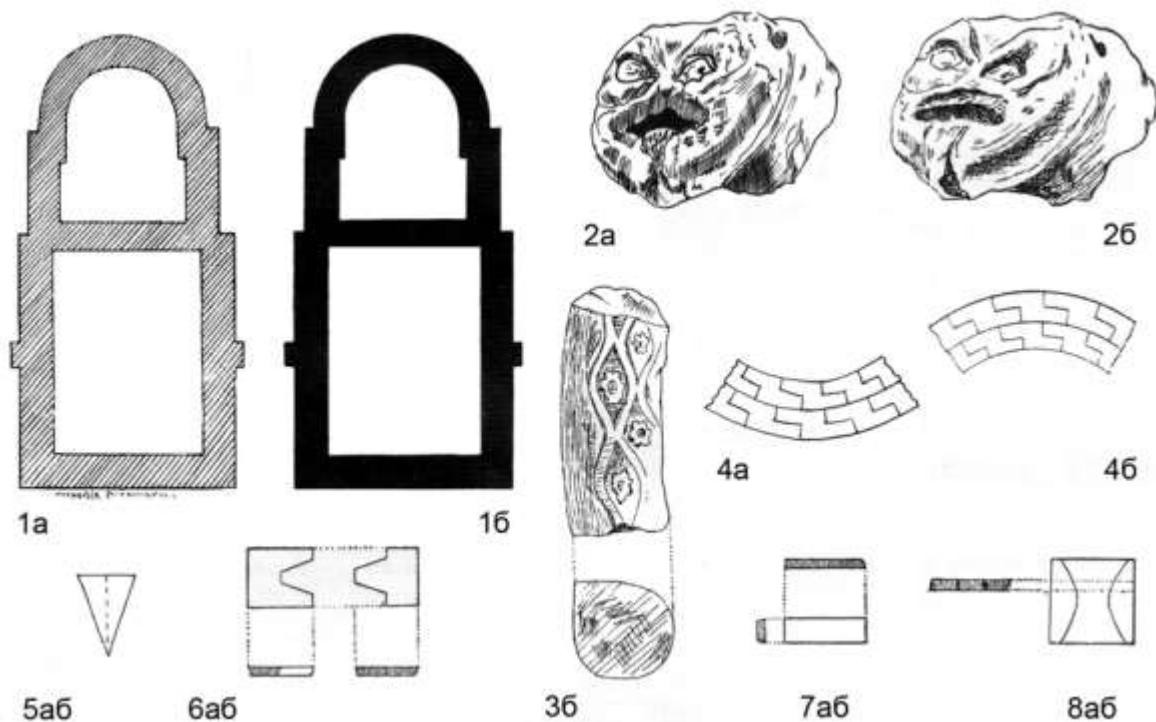

Рис. 3. Ілюстрації П. Полянського (а) і Й. Пеленського (б), пов'язані з церквою Благовіщення: 1 – план фундаментів; 2 – різьблена голова лева (?); 3 – деталь архівольта; 4 – фрагмент підлоги із зигзагоподібних плиток; 5 – трикутна плитка; 6 – одно- та двозуба плитки; 7 – прямокутна плитка; 8 – квадратна композиція з трьох плиток

Ще на початку ХХ ст. інженер-мистецтвознавець К. Скуревич звернув увагу на те, що план церкви Благовіщення за розмірами й типом відповідає польським костелам ХІІ–ХІІІ ст. (Скуревич, 1906, с. 16). Цьому інженерові належить й одне схематично обміряне креслення плану об'єкту, виконане 1889 р. (рис. 4).

Йосип Пеленський вважав, що “план споруди складається з трьох частин, які ступінчасто звужуються від заходу до сходу, а саме з нави, пресвітерію та круглої апсиди. Нава, як найбільша частина – обширний прямокутник, відділений муром від пресвітерії і санктуарії (принаймі в плані), забезпечений ззовні пілястрами, по одному з півночі й півдня”.

Зважаючи на останню деталь – пілястри, Пеленський припускав, що церква могла бути накрита бочковим склепінням або дерев'яним кроквяним дахом. Науковець зауважив, що план храму близький до типу однонавної базиліки або до церков південних слов'ян (Pełeński, 1914, s. 78–80).

Загальні розміри плану фундаментів за Й. Пеленським становлять 23х10,4 м. Науковець опублікував детальніший рисунок фрагмента різьбленого архівольта з порталу Благовіщенської церкви (рис. 5) та зробив кілька важливих зауважень, які вивідав у ще живого автора розкопок о. Л. Лаврецького. Зокрема, з його книги стало відомо, що в одному з наріжників фундаментів отець виявив глибоко підкладений фрагмент гладкообробленої плити, яку вважав частиною старого саркофага, а під підлогою з полив'яних плиток – “спалені лігари” (лежні, колоди), що давали підстави йому припускати існування на цьому місці давнішої дерев'яної церкви, яку після пожежі замінила мурована, з різьбами. Проте Й. Пеленський вважав, що спалені лігари не обов'язково мають бути рештками попередньої дерев'яної церкви, а є слідами від першої дерев'яної підлоги виявленого мурованого храму (Pełeński, 1914, s. 79). Науковець знайшов ще одне обґрунтування щодо посвяти церкви Благовіщенню, записане зі слів старого паламара крилоської церкви Петра

Маланія, який покликався на свідчення старших людей, котрі жили ще у XVIII ст. Проаналізувавши документ 1458 р., науковець ще раз впевнився у тому, що сільце Благовіщення, яке виникло при однойменній церкві, разом із Підгороддям у той час підпорядковувалися сусідньому капітульному крилоському монастирю при катедрі Богородиці, яка перебувала на горі, розташований поблизу (Peleński, 1914, s. 80). Конкретна локалізація катедрального храму в центрі Крилоського городища, яку здійснила експедиція Наукового товариства імені Шевченка під проводом Я. Пастернака, побічно підтвердила й розташування сільця Благовіщення в ур. Церквиська, поблизу Підгороддя, і капітульного монастиря на Крилоській горі.

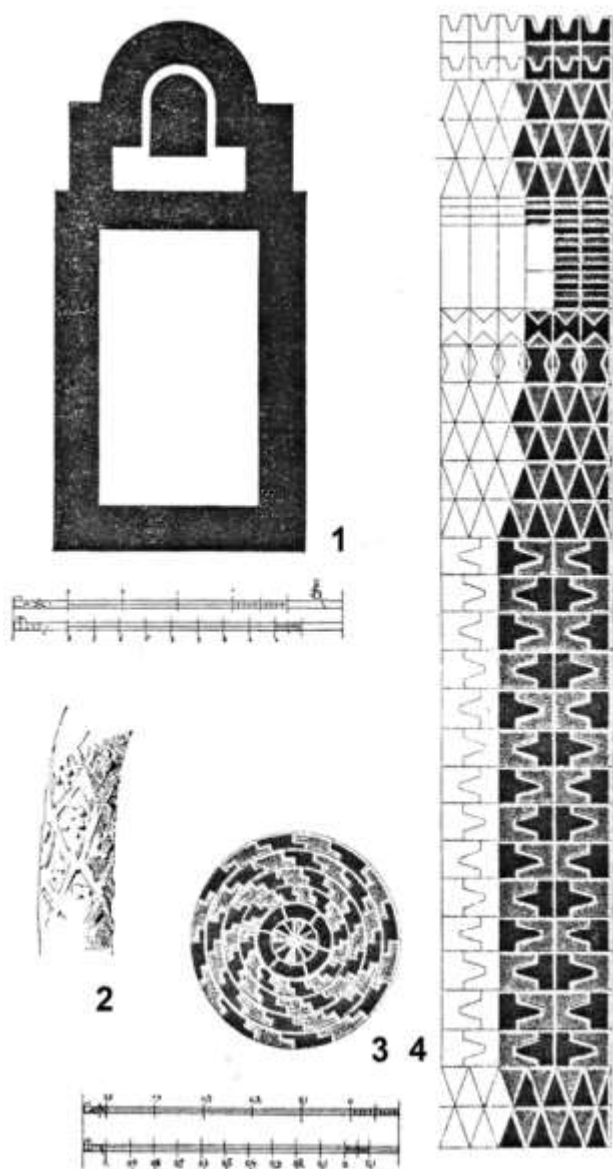

Рис. 4. Ілюстрації К. Скуревича, присвячені церкві Благовіщення: 1 – план фундаментів; 2 – різьблена деталь архівольта; 3, 4 – фрагменти мозаїчної підлоги

Ярослав Пастернак узагальнив інформацію з історії досліджень церкви Благовіщення і додав до опису деякі внутрішні розміри плану фундаментів пам'ятки, які, очевидно, вирахував із плану, опублікованого Пеленським (Пастернак, 1944, с. 28–30). Нава за Я. Пастернаком – 10,40x12,95 м, вівтар – 5,20x10 м, апсида завширшки 9,07 м (Пастернак, 1944, с. 78).

Упродовж другої половини XX ст. історико-архітектурні інтерпретації церкви Благовіщення розділилися на кілька версій. Згідно з однією, пам'ятка – суто романський тип храму, який виник у XIII ст. у країнах Центральної Європи, зокрема в Польщі, і втілювався у будовах сільських прихідських (парафіяльних) костелів. Тому появу цього храму прив'язують до часу польсько-угорської окупації Галича протягом 1215–1219 рр. Виходячи з розташування об'єкта на території

передмістя, його виникнення пов'язують із політикою окатоличення, спрямованою передовсім на простих міщан (Иоаннисян, 1988, с. 56).

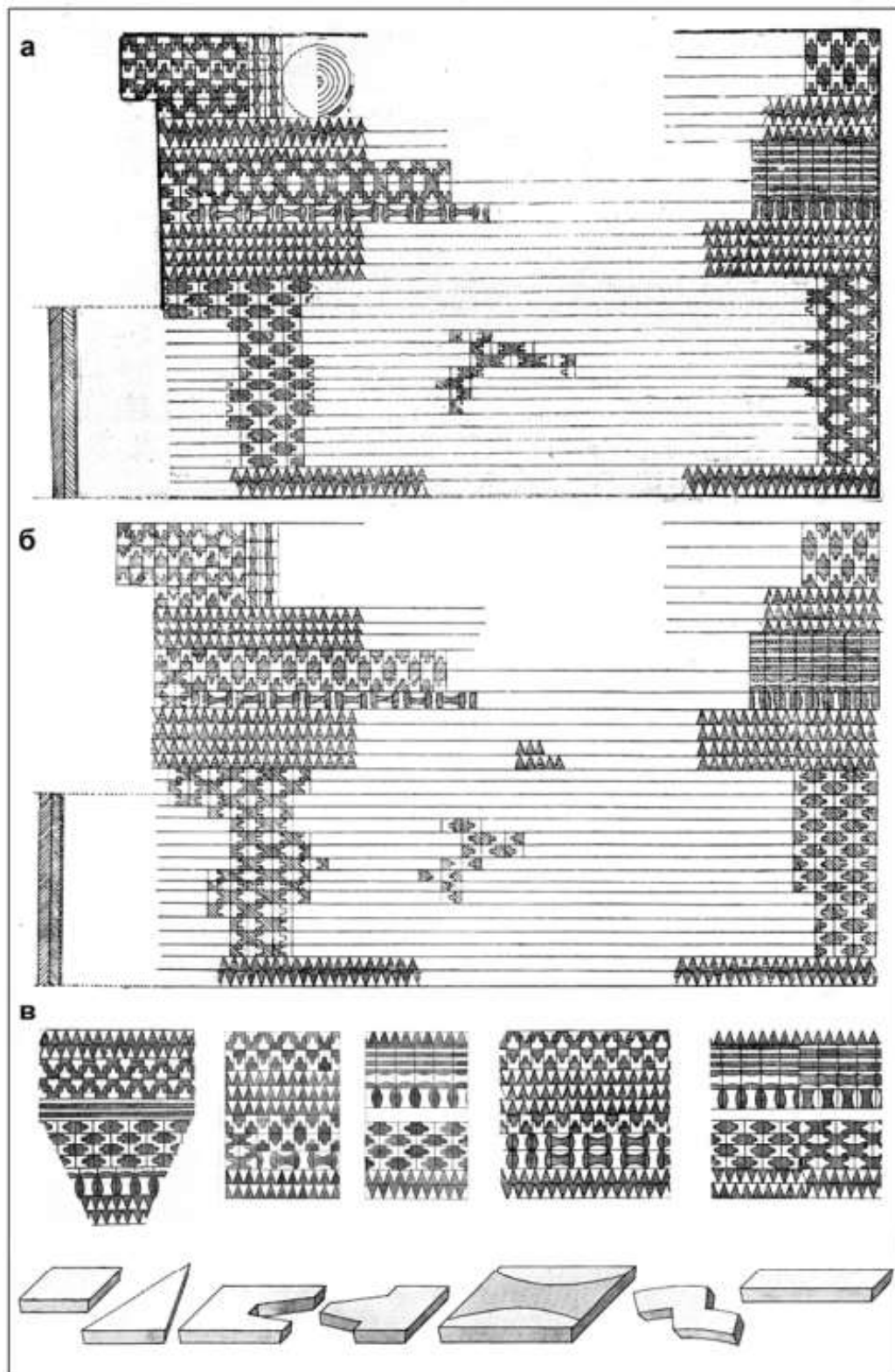

Рис. 5. Плани фрагменту підлоги, зафіксованого у XIX ст.:
а) за П. Полянським; б) за Й. Пеленським; в) в інтерпретаціях В. Січинського

Патріарх Димитій Ярема піддав сумніву не зовсім конкретну, на його думку, місцеву традицію щодо назви церкви і на підставі порівняння типології планів церков на Церквиськах і Цвинтариськах вважав, що Благовіщенське церквище треба ідентифікувати з фундаментами,

розташованими між Залуквою і Четверками, а перше – з костелом Святої Анни (Патріарх Димитрій, 1998, с. 11).

Андрій Фліер притримується протилежної думки щодо конфесійної належності храму на Церквиськах. Науковець відносить його до православних церков, вважаючи, що це прецедент радикального відступу від хрестовобаневої схеми, який з'являється в архітектурі Київської Русі ще на рубежі XI–XII ст. і найбільше виявляється в пам'ятках давнього Переяслава. Аналогами за планувальною структурою в А. Флієра виступають Спаська церква у Переяславі (кінець XI ст.), Михайлівська церква у Старгородку поблизу Чернігова (1098), церква в Переяславі (на вул. Радянській) кінця XI ст., а також Іллінська церква в Чернігові (XII ст.) (Флиер, 1988, с. 90).

Недосконала фіксація кінця XIX ст., суперечливі інтерпретації й непереконлива аргументація лише словесних об'ємно-просторових реконструкцій, а також охоронні проблеми зумовили потребу проведення повторних архітектурно-археологічних досліджень пам'ятки, здійснених Архітектурним загоном Галицької археологічної експедиції упродовж 1986, 1987 та 1990 рр. (Лукомський, 1986; 1987; 1991а; 1991б с. 28–30).

Точне місцезнаходження руїни на Цвинтариськах протягом століття з часу попередніх досліджень було втрачене – об'єкт вимагав повторної локалізації на місцевості. На полі Церквиська вирізнялося кілька незначних підвищень. Одне з них було добре помітне з Крилоської гори під час орання поля, оскільки набувало при цьому світлішого відтінку. Плеча сягала розмірів 35х40 м. Через середину підвищення в напрямку схід–захід було прокладено розвідкову траншею завширшки 1 м і завдовжки 31 м. Зразу під дерном в орному шарі (30 см) було виявлено щільне румовище будівельних решток споруди – уламки каменю, керамічних плиток, згустків розчину тощо. Вдалося виокремити засипи попередніх розкопів пам'ятки. Подекуди заглиблення розкопів Л. Лаврецького сягали 1,5 м. На глибині 0,3–0,8 м у межах траншеї виявлено три ділянки відносно добре збережених фундаментів об'єкта, а також два фрагменти підлоги з полив'яних керамічних плиток *in situ*. Вдалося виявити й одне безінвентарне поховання, перерізане фундаментом кам'яної церкви, а також рештки обвуглених дерев'яних конструкцій, що нагадували “спалені лігари”, які описав Л. Лаврецький, що належали до нижчого стратиграфічного горизонту на глибині 1,2–1,5 м. Використовуючи креслення з часів перших досліджень пам'ятки, вдалося ідентифікувати виявлені уривки фундаментів і з'ясувати точне розташування решток споруди на місцевості для розпланування майбутнього розкопу (рис. 6). Архітектурний загін у 1987 р. здійснив масштабніше археологічне розкриття решток мурованої монументальної споруди на полі Церквиська (рис. 7).

Під орним шаром відносно добре прочитувалися сліди розкопок і консервації, які провели Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1884–1885 рр. Згідно з тогочасною методикою, фундаменти об'єкта ззовні були обкопані лише з півдня ровом завглибшки 70–90 см; у внутрішній частині наві розкоп доходив до рівня підлоги за винятком локальних заглиблень при фундаменті північної стіни та у пресвітеріальній частині, де констатовано шурф глибиною 1–1,6 м відносно сучасної денної поверхні, зорієнтований співвісно до об'єкта. Тоді ж, напевно, розкрито фундамент престолу, ширина якого, за даними П. Полянського, становила 4 м (Полянський, 1889, с. 243). Особливістю стилю розкопок Л. Лаврецького був метод часткового розбирання окремих автентичних субстанцій пам'ятки. Так, у ході її розкриття в XIX ст. розібрано фундаменти двох західних зовнішніх наріжників наві, фундамент північного виступу під внутрішню арку, а також фундаменти амвона (частково) та вівтаря (ймовірно, повністю) (рис. 8).

Крім фундаментів споруди, виявлено фрагменти підлоги з полив'яних плиток, уламки архітектурних деталей і неторкані шари будівельної стратиграфії. План фундаментів пам'ятки загалом відповідає описам та фіксації з розкопок XIX ст., проте повторними дослідженнями вдалося з'ясувати чимало нових планувальних, будівельно-технічних і технологічних

особливостей кам'яних субстанцій об'єкта, а також виявити при цьому невідомі дотепер, фундаментні конструкції.

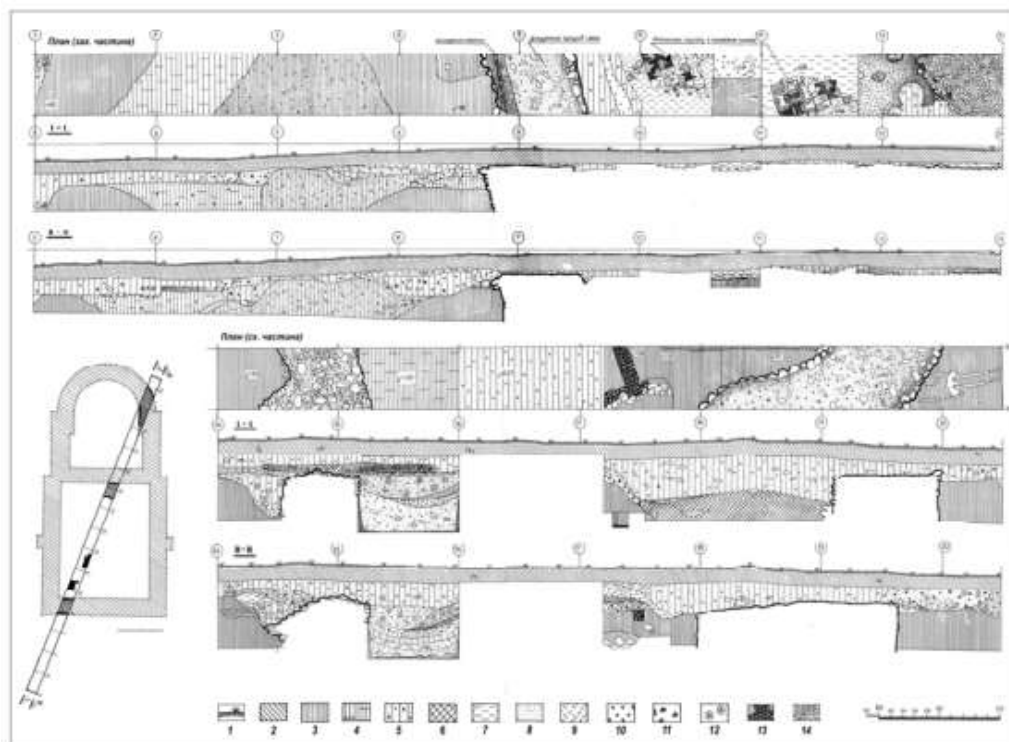

Рис. 6. План і перетини розвідкової траншеї першого сезону досліджень: 1 – денна поверхня, дерновий шар; 2 – орний шар; 3 – гумус; 4 – суміш гумусу та глини; 5 – ґрунт з домішками вапнякового щебеню та згустків вапняно-піщаного розчину; 6 – щільний сухий завал каменю; 7 – жовта глина; 8 – пісок; 9 – будівельне сміття; 10 – вапно білого відтінку; 11 – вапно жовтого відтінку; 12 – домішка грудок будівельного розчину; 13 – деревне вугілля; 14 – річкова галька

Рис. 7. Загальний вигляд розкопу на кінцевій стадії досліджень 1987 р. з північного заходу

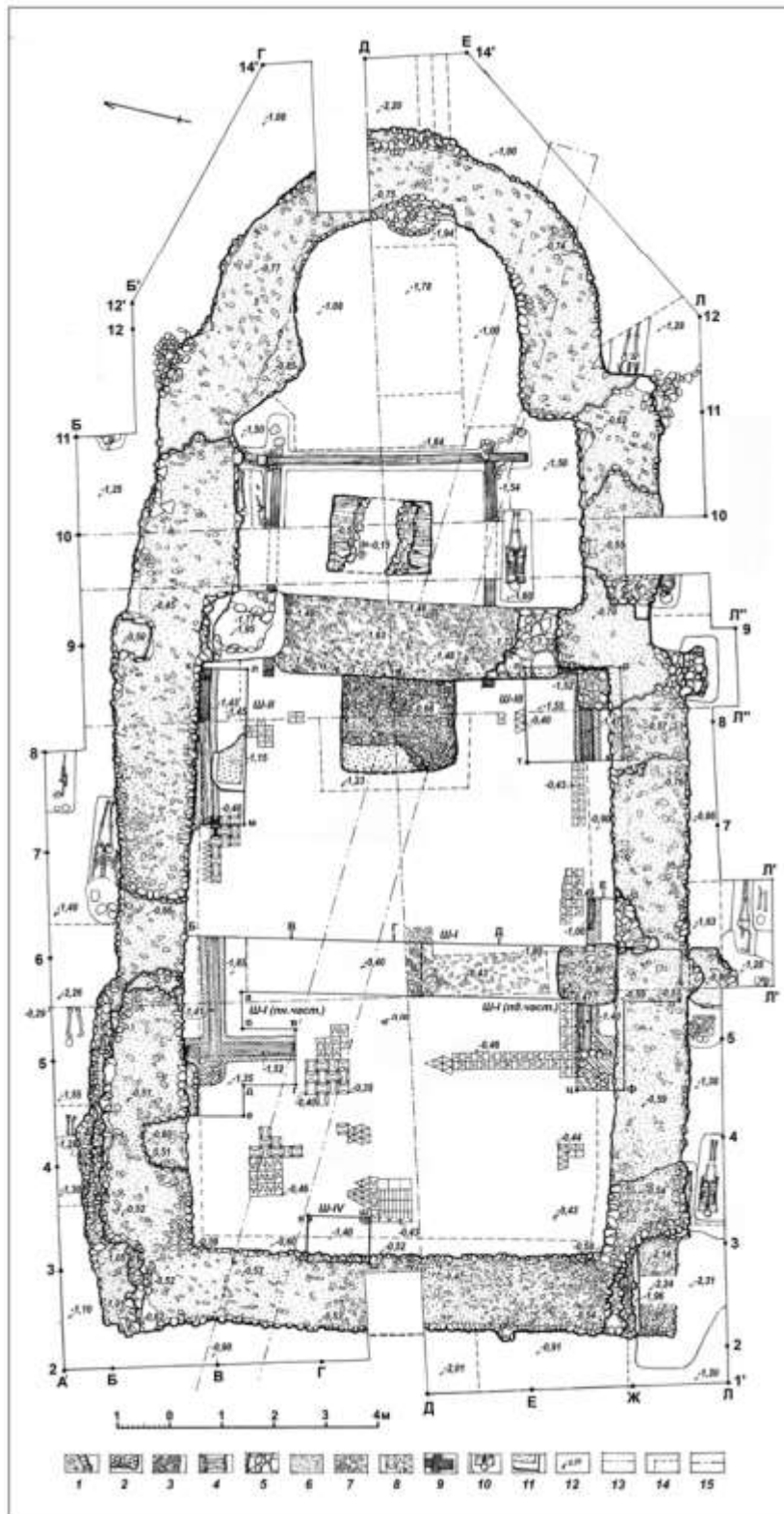

Рис. 8. Зведений план розкопів 1986–87 та 1990 рр.: 1 – мурування з річкового каменю та вапняку на розчині; 2 – засип річкового каменю насухо; 3 – забутка вапняку на піску (фундамент під амвон); 4 – плити туронської крейди (фундамент престолу); 5 – засип вапняку на піску; 6 – нижня верства поперечного фундаменту під вітарною аркою; 7 – підготовка під підлогою з гальки, глини та розчину; 8 – фрагменти підлоги з полив'яних плиток, збережені *in situ*; 9 – залишки обвуглених підвалин дерев'яної церкви; 10 – поховання; 11 – фрагмент саркофага; 12 – висотні відмітки; 13 – межі розвідкової траншеї 1986 року; 14 – контури зміщення рівнів горизонтальних площин розкопу; 15 – лінії стратиграфічних перетинів

Азимут повздовжньої осі фундаментів споруди – 79°. Загальні розміри підмурків у плані без урахування виступів 22,75x11,05 м. За планувальною структурою храм складався з прямокутної нави (внутрішні параметри 11,3x8,4 м), беми або святилища, пресвітерію чи санктуарію (6,60x3,65 м) та апсиди (внутрішній радіус – ~2,40 м). Нава на рівні фундаментів відділяється від вівтарної частини внутрішньою переділкою завширшки 1,3–1,4 м. У її східній частині на головній осі виявлено прямокутний у плані підмурок (1,85x2,15 м), про який згадував П. Полянський (Полянський, 1889, с. 243). При південному фундаменті нави зафіксовано два зовнішні та внутрішні виступи (рис. 8).

Фундаменти під повздовжніми стінами у плані ледь розширюються до кутів нави, що створює враження їх незначної опуклості. Зовнішні контури підмурків храму менш регулярні з півночі, ніж із півдня, що треба пояснювати наявністю раніших поховань, ями яких унеможлилювали дотримання рівних контурів фундаментних ровів і відповідно конструкцій, закладених у їхній об'єм. У місці збігу нави й беми зафіксовано два різновеликі внутрішні виступи фундаментів, що відзначають східний мур нави, який в інтер'єрі був прорізаний великою аркою. Між цими виступами закладено поперечний, трохи ширший за них, фундамент. Відповідно до несиметричного розпланування виступів відносно головної осі, внутрішній фундамент не зовсім паралельний до західного муру нави, що наводить на думку про незначне кутове зміщення осей нави і вівтарної частини в наземній споруді. З цим може бути пов'язана й певна асиметричність відносно головної осі внутрішнього обрису основи апсиди (рис. 8).

Підмурки зовнішніх стін пам'ятки збереглися практично повністю за винятком окремих ділянок, де відсутні верхні ряди мурування, а також двох західних наріжників нави та виступів, зруйнованих у часі попередніх досліджень. У внутрішній частині – фундаментній конструкції північного виступу (основи арки), більша частина поперечної переділки, а також північнозахідний кут фундаменту амвона (?) виявилися вибраними практично до основи (рис. 7, 8).

Зовнішні стрічкові підмурки церкви Благовіщення муровані переважно з річкового каменю на міцному вапняно-піщаному розчині. Ширина їх становить від 1,3 до 1,6 м, а глибина закладення – 1,4–1,6 м відносно верхнього обрізу конструкцій, що відповідає рівню денної поверхні часу зведення споруди. Технологія влаштування фундаментних конструкцій реконструюється так:

1. Згідно із задумом розпланування майбутньої споруди, на місцевості викопували фундаментні рови завглибшки 1,2–1,4 м і завширшки в середньому 1,5 м із вертикальними стінками та горизонтальним дном, заглибленим на 40 см у материкову жовту глину. Відповідно до незначного спаду поверхні ділянки у східному напрямку, між підошвами західного муру й апсиди зафіксовано перепад на 20 см. Тобто підошва підмурку апсиди залягає на 20 см глибше основи західного фундаментного муру нави.

2. На дно ровів засипали два яруси добірного річкового каменю середніх розмірів (10–20 см у промірі) з проміжним утрамбуванням кожної верстви та пересипанням їх вологою материковою глиною, добутою з дна фундаментних ровів. Товщина цього пласту конструкції становила 15–20 см.

3. У найвідповідальніших конструктивних вузлах майбутньої будівлі (наріжники плану, фундаменти під стопи внутрішньої арки між навою і бемою) на пласт підосви горизонтально укладали плити-подушки з обробленого вапняку або плитняку завтовшки 10–20 см, які мали виконувати функцію розподільчих монолітних поясів в основі підмурків. Саме одну з таких плит видобув Л. Лаврецький при розбірці південно-західного наріжника фундаменту нави, яку вважав частиною старого саркофага (Peleński, 1914, s. 79). Решта плит залишилися на місці, тобто *in situ* (рис. 8).

4. До глибини 30–75 см у рови засипали суміш річкового каменю з вапняно-піщаним розчином. Ця нижня частина фундаменту не має регулярної кладки. Вона дуже щільна, без жодних повітряних пустот, які могли б утворюватися в тому випадку, якщо б розчин заливали поверх каменю. Розчин світлосірого відтінку вапняно-піщаний, міцний на злам. Серед видимих домішок у ньому простежено дрібну річкову гальку фракції 0,5–3 см.

5. Верхня частина фундаменту відзначається регулярною кладкою з річкового каменю на такому ж розчині. Спосіб кладки – *opus spicatum*, який ще називають “ялинкою” або “риб’ячим скелетом” (Szołginia, 1975, s. 248). Майстри зводили мур горизонтальними верствами річкового каменю, встановлюючи його чітко “накос”. Кожен ярус кладки зверху проливали розчином, що добре видно на вертикальній зачистці фундаментів. Місцями, особливо у фундаментах беми, простежується до п’яти-шести верст мурування *opus spicatum*, яке велося каменем середніх розмірів (8–15 см) у промірі. Товщина верст мурування становила 12–15 см.

6. Верхній ярус мурування фундаменту розширювався до 1 м назовні від контуру рову й утворював зовнішнє вимощення при споруді. Воно в багатьох місцях поруйноване внаслідок попередніх досліджень. Під збереженими ділянками вимощення вдалося зафіксувати тонкий шар (5–10 см) глиняної підготовки, так званий глиняний замок.

7. У двох верхніх верствах конструкції, де рівень фундаменту досягав тогочасної денної поверхні, поряд із річковим каменем локально застосовували грубо оброблені пористі блоки подільського травертину, а подекуди й гладко тесані квадрати з літотамнієвого вапняку, якими виповнювали кути та контури конструкції з метою підсилення окремих ділянок підмурку.

8. Поверхня фундаменту цілому горизонтальна, місцями загладжена інструментом під мурування з тесаних квадратів стін, проте відбитків від останніх не вдалося простежити. Коронка фундаменту апсиди понижена на два ряди мурування порівняно зі збереженим рівнем підмурків беми та нави (перепад близько 20 см), що треба пов’язувати, знову ж таки, зі спадом рельєфу на схід, до Лукви.

Отже, до основних технологічних особливостей фундаментів будівлі потрібно віднести: закладення підосви без розчину, локальне застосування поясів із плит-подушок у нижніх ярусах конструкції, забутування нижньої частини фундаментних ровів річковим каменем на розчині, а у верхніх – регулярне мурування у спосіб *opus spicatum*, вживання вапнякових напівоброблених блоків у двох верхніх верствах мурування, влаштування зовнішнього вимощення. Фундаменти трьох частин плану споруди викладені однаковою технікою. Інша техніка характерна фундаментним конструкціям окремих виступів, внутрішній переділці між навою та вівтарною частиною, а також основі амвона-лекторіуму.

Зовнішній виступ при південно-східному куті нави (35x70 см у плані) виконаний з річкового каменю на слабкому вапняно-піщаному розчині відкритим способом. Він зруйнований у верхній частині до відмітки –90 см відносно поверхні прилеглого фундаменту. Добре простежувалася яма (70x125 см у плані), з якої велося мурування конструкції. У її заповненні траплялися згустки міцного розчину, що походили із зачистки лиця первісного фундаменту.

Прилягання виступу до основного фундаменту, а також відкритий спосіб мурування вказують на пізніше доставлення конструкції відносно основного підмурку. Виникнення цього виступу необхідно пояснювати потребою підсилення основи вівтарної арки і датувати часом трохи пізнішим за будівництво основного фундаменту або, взагалі, періодом функціонування споруди. Чи була це конструкція для підтримки відповідного виступу в наземних стінах (пілястра ?, контрфорс ?)? Відповісти важко. При симетричному північному плечі нави спостерігаємо поступове розширення фундаменту північної стіни до 1,8 м, причому у верхньому поясі кладки тут, за всією ймовірністю, застосовували алебастрову плиту розмірами 65x80x16 см. Тому зовнішній

виступ при південно-східному куті нави треба датувати близьким часом по завершенні першої стадії зведення стрічкових фундаментів споруди (рис. 9).

У внутрішньому південно-східному куті нави мурованої церкви виявлено додаткову конструкцію фундаменту, розміри якої у плані 65х80 см, а глибина заложення – 65 см відносно поверхні кам'яного фундаменту. Будівельно-технічні особливості відрізняються від зовнішнього виступу при південному плечі нави. Це – безсистемне забутування фундаментної ями річковим і лупаним вапняковим (переважно травертин) каменем на слабкому вапнянопіщаному розчині. Конструкція не перев'язана з первісними фундаментами. Очевидно, її треба датувати періодом функціонування кам'яного храму, а причину появи пов'язувати з потребою підсилення кута між південною стіною і стопою вівтарної арки (рис. 9).

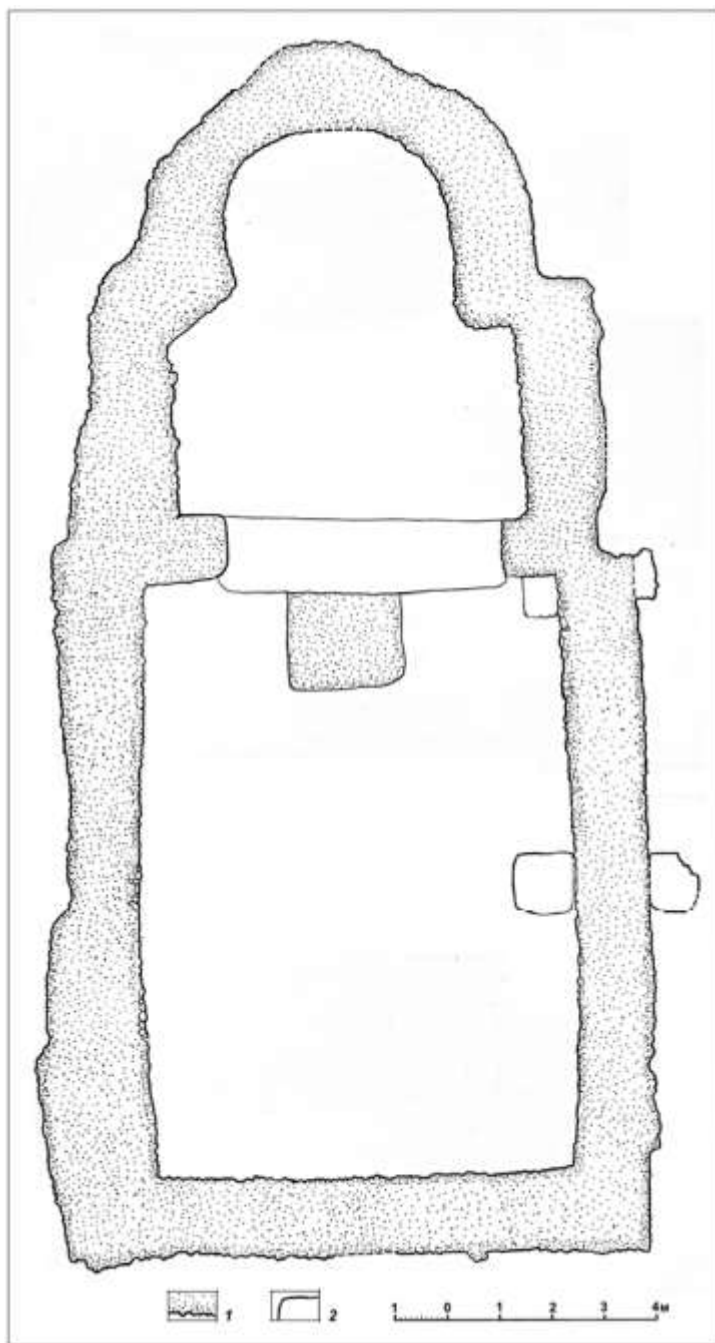

Рис. 9. Будівельна періодизація підмурків: 1 – конструкції часу побудови; 2 – пізніші фундаменти

Ще два виступи, один напроти одного, зафіксовано при південному фундаменті нави, на її поперечній осі. Зовнішній виступ у плані 1,16х0,6 м. Поверхня його пошкоджена внаслідок попередніх досліджень до рівня –0,35 м (відносно відмітки верхнього обрізу фундаменту

південного муру). Глибина заложення – 1,6 м (на 40 см вище, за підосхву основного муру (–2,00 м). Між виступом і муром головного фундаменту існує шов, який свідчить про докладання виступу. Конструкція його складається з річкового та вапнякового каменю, забутованого на розчині у прямовисну яму з горизонтальним дном. У верхній частині конструкції використано кілька грубо оброблених блоків подільського травертину. Вапнянопіщана заправа за складом подібна до розчину, використаного в первісному фундаменті, хоч за міцністю слабша.

Внутрішній виступ у плані – 1,10х1,15 м. Поверхня його вціліла на глибині 0,9 м, або на 30 см нижче відмітки обрізу мурованого фундаменту південної стіни. Глибина закладення – 1,6 м (тобто як і зовнішнього виступу). Будівельна техніка – безсистемне забутування у яму з ледь похилими стінками і горизонтальним дном великих уламків вапняку (переважно травертину), подекуди зі слідами грубої обробки розмірами до 50 см у промірі на слабкому вапняно-піщаному розчині з додатками дрібної річкової гальки. Серед вапняку в забутуванні зрідка трапляється й річковий камінь. Між виступом і фундаментом кам'яної церкви зауважено шов завтовшки 2–5 см, заповнений чорним гумусом. Яма для конструкції виступу перерізає шар галькової підсіпки керамічної підлоги. Отже, конструкція виконана на кінцевому етапі будівництва або в часі функціонування храму. На нашу думку, обидва виступи не підтримували пілястр стіни, а швидше відзначають місце південного порталу нави. Вони могли бути основами сходинок перед його порогом.

Як зазначено, наву від вівтарної частини відмежовує поперечний фундамент. Від нього уцілів в основному лише фундаментний рів із вертикальними стінками та горизонтальним дном. З обох боків рів прилягає до вертикальної лицевої поверхні внутрішніх виступів стіп вівтарної арки. Його довжина – 5,2 м, а глибина закладання – 1,63 м (–1,10 м відносно поверхні фундаментів беми та нави). Східна стінка рову у плані відповідає межах внутрішніх виступів, а західна – виступає на 0,3 м у бік нави. Від самої конструкції внутрішнього підмурку зберігся лише нижній шар вапнякового щебеню на всю площу рову і фрагмент автентичної конструкції у південній частині рову.

Судячи з останнього, можна здогадуватися, що фундамент первісно був закладений уламками вапняку (зрідка з обробленими площинами) без розчину на жовтому піску. Мурування фрагмента малорегулярне, з внутрішніми пустотами, що свідчить про викладання каменю пластами і пересипання їх зверху піском. Решта об'єму рову заповнена жовтуватим піском, дрібним вапняком і ріняком (річковим каменем). У цьому заповненні виявлялися також уламки відносно добре збережених полив'яних керамічних плиток, на яких немає слідів функціонального використання.

Досить однорідне заповнення рову лише будівельним сміттям і наявність плиток унеможлиблює вибирання конструкції фундаменту у процесі попередніх досліджень пам'ятки. Це могло відбутися після припинення функціонування споруди. Проте не потібно заперечувати імовірність первісного заповнення фундаментного рову піском на певному етапі спорудження храму, зразу після недобудованого мурування. У цьому випадку поперечна фундаментна переділка була здійснена хронологічно близько до настилу підлоги, на користь чого свідчать знахідки плиток, які не були у вжитку. Так чи так, поперечна переділка між навою і вівтарною частиною закладена після спорудження зовнішніх фундаментів храму в іншій будівельній техніці та призначалася, швидше, для підсилення основи арки між навою і бемою, аніж для підтримання вівтарної перегородки, яка навряд чи вимагала такої потужної конструкції.

У східній частині нави на головній повздовжній осі храму виявлено ще одну фундаментну конструкцію. Це – безладне забутування прямокутної у плані ями завглибжки 0,4–0,5 м переважно вапняковим щебенем, річковим каменем, а також уламками алебастру впереміш із жовтим піском

(рис. 8). Бокові стінки ями незначно похилі та, плавно заокруглюючись, переходять у горизонтальне дно. У північно-західній частині конструкція пошкоджена, найправдоподібніше, в часі попередніх досліджень. Цей фундамент виконаний раніше за внутрішню переділку, оскільки у східній частині пошкоджений внаслідок її спорудження. Первісно фундамент, напевно, був квадратним (2,15х2,15 м) і виконував функцію основи проповідного каменя – амвона-лекторіуму або тетрапода.

Жодних слідів від основи престолу в апсиді, про яку згадує П. Полянський, не виявлено. Майже на всю внутрішню площу апсиди поширюється заглиблення з рівномірним горизонтальним дном на рівні –85 см відносно поверхні її фундаменту (рис. 15, перетин I–I). Ця обширна яма заповнена будівельним румовищем, в якому присутні великі уламки вапнякових блоків з обтесаними площинами. Виникає природне запитання: про яку конструкцію фундаменту престолу говорить П. Полянський, вказуючи лише один її параметр – ширину – 4,0 м, що становить майже весь внутрішній простір апсиди? Схиляємося до думки, що автор публікації міг помилково вважати фундаментом престолу поверхню кам'яного румовища, яке заповнювало всю площу апсиди. Оскільки воно зовнішньо було подібним до конструкції основи амвона, що збереглася до наших днів, то П. Полянський вживає в описі вислів “подобный тому”⁵. У ході наших досліджень заповнення ями не було вибрано повністю, а лише прорізане траншеєю по слідах такої ж траншеї, напевно, з часів о. Л. Лаврецького.

Регулярне горизонтальне дно ями може вказувати на якесь спеціальне її призначення. Проте незначна глибина об'єкта, а також відсутність будь-яких огорожувальних конструкцій заперечують існування тут крипти. Можливо, це – незакінчена спроба її будівництва або яма справді залишилася від розібраної конструкції значної за площею основи вівтаря, про яку згадує П. Полянський і показує на схематичному плані К. Скуревич (рис. 4). Можливо, після досліджень місцеве населення вибрало внутрішній фундамент престолу для господарських потреб. Остаточну відповідь можуть дати лише повні й ретельні подальші дослідження у внутрішній частині апсиди.

Обстеження фундаментних конструкцій храму Благовіщення на полі Церквиська показує, що вони належать щонайменше до двох різних будівельних періодів. Першому з них відповідають фундаменти зовнішніх мурів споруди і, можливо, основи амвона (?) у східній частині нави, а другому – поперечна фундаментна розпірка під внутрішньою аркою й усі чотири виступи при південному фундаменті нави (рис. 9).

Рештки підлоги з полив'яних плиток Мозаїчна долівка з полив'яних плиток настільки вразила попередніх дослідників, що І. Шараневич в описі нових відкриттів, здійснених на території літописного Галича 1884–1885 рр., зовсім не згадує про самі фундаменти Благовіщенської церкви, а тільки про велику частину її підлоги, переважно з жовтих плиток (Szaraniewicz, 1886, s. 68). Її рисунок подають П. Полянський і Й. Пеленський, схематичні уривки – К. Скуревич, а також пізніше фрагментами – В. Січинський і М. Каргер (Полянський, 1889, с. 245; Peleński, 1914, s. 79; Скуревич, 1906, лист 5; Січинський, 1926, рис. 72: 1–9; Каргер, 1947, с. 41). Очевидно, П. Полянський використовував для ілюстрації обмірний рисунок, який надав йому або І. Шараневич, або о. Л. Лаврецький для публікації, хоч, можливо, й сам здійснював фіксацію збереженої і розчищеної під час розкопок ділянки різнобарвного “помосту”. Зображений фрагмент підлоги складається із семи типів плиток, поєднаних між собою кількома способами і вимощених групами вздовж ліній, зорієнтованих паралельно до головної осі споруди. Плитки, згідно із штрихуванням на рисунку, змінювалися по чергово темнішими і світлішими кольорами поливи, утворюючи різні узорі. У лівому нижньому куті зображення є лише одна прив'язка до внутрішнього контуру фундаменту і, можливо, внутрішнього лиця наземного мурування, що показане іншим штрихуванням. У середній частині ділянки підлога відсутня. Лінії набору долівки

у верхній частині рисунку справа і зліва не відповідають одні одним. При верхньому краю рисунку зображений округлий омфалій, набраний ззовні зигзагоподібними плитками. Внутрішню його частину, на думку автора рисунку, заповнювали концентричні кола, мабуть, таких самих плиток, що згодом детальніше зінтерпретував К. Скуревич (рис. 4). У цілому на рисунку, який опублікував П. Полянський, переданий вигляд мозаїки підлоги, але невідомо, наскільки це відповідає реальному стану речей. Зокрема, не витримують критики різні розміри плиток на одному рисунку, тоді як вони мали би бути стандартними, оскільки виготовлені в одних і тих самих формах (рис. 5, а).

Йосип Пеленський використав той самий рисунок, фактично скопіював його з певними видозмінами мотивів, доповненнями та, що найцікавіше, змінив, почасти, чередування темних і світлих відтінків у візерунку, що надало цілком іншого вигляду останньому (рис. 5, б). У рисунку, що опублікував Й. Пеленський, відсутній омфалій, але натомість додані ще інші незначні фрагменти підлоги. Деякі візерунки трикутних плиток відрізняються. Невідомо, чи науковець використовував той самий доповнений взірець, що й П. Полянський чи, копіюючи опублікований рисунок П. Полянського, вніс деякі зміни та доповнення на власний розсуд. Важливо, що Й. Пеленський вказав загальний розмір зафіксованої ділянки підлоги – 9,0×5,5 м, оскільки опубліковані рисунки плиток, окрім інтерпретацій К. Скуревича, не мали супровідного масштабу.

В окремих зразках підлоги Благовіщенської церкви, які опублікували К. Скуревич і В. Січинський, багато суб'єктивних інтерпретацій. Казимир Скуревич передає мозаїку більш стилізовано. У його виконанні вона одержує якийсь строгий інженерний вияв (рис. 4). Взоруючи на окремі фрагменти рисунків П. Полянського і Й. Пеленського, В. Січинський частково інваріює поєднання плиток. Дослідник історії мистецтва при цьому зазначає: "... знахідки плиток різноманітної форми і барви, які штучно укладалися в геометричний орнамент, нагадують українську вишивку, особливо гуцульську, вишивку, з таким самим геометричним орнаментом" (Січинський, 1926, с. 24, рис. 72, 1–9; 1928, с. 207; 1956, с. 45–46, табл. XIII: рис. 5–6) (рис. 5, в–ж). Окремі рисунки В. Січинського публікує М. Каргер (Каргер, 1947, с. 41).

При повторних дослідженнях пам'ятки вдалося зафіксувати *in situ* значно менші фрагменти мозаїчної підлоги. Вони збереглися лише в тих місцях, які з часом зазнали осідання. Решта підлоги знищили плуги тракторів, від яких залишилися паралельні смуги-борозди у глиняній підготовці долівки (рис. 7). Як з'ясувалося згодом, цю підготовку становили знизу вверх: 1) масивний (до 30 см) шар добірної дрібної гальки на глині; 2) тонкий (2–3 см) прошарок вапна; 3) шар чистої глини завтовшки 5 см; 4) прошарок вапняно-піщаного розчину завтовшки 1–2 см, на якому здійснювали заміщення плиток.

У межах нави зафіксовано 11 непорушених фрагментів полив'яної долівки (рис. 7–8). Це мозаїка кількох видів: зубцева, меандровидна, з рівнобедерних трикутників (рис. 10). Водночас серед різноманітних за формою й оздобленням фрагментів виявлено також по одному уламку плиток із відтисненим рельєфом, пролитим темнозеленою поливою, і з двоколірним орнаментом у шахівницю, а також кілька десятків двоколірних плиток, які відзначаються ірраціональними або складнофігурними обрисами (рис. 11). Товщина плиток усіх типів становить переважно 2,2–3 см. Хоча бувають поодинокі екземпляри з товщиною від 1,7 до 4,5 см.

Зубцевидна мозаїка набиралася із двох типів стандартних плоских полив'яних плиток: одното двозубої, які при поєднанні утворюють прямокутник зі сторонами 22,3×14,5 см. Ділянки зубцевидної мозаїки, збережені *in situ*, трапляються в єдиному варіанті поєднання. Разом із цим існують два варіанти орієнтації смуг зубцевидної мозаїки: вздовж або впоперек нави (рис. 8).

Меандровидна мозаїка набиралася із трьох стандартних плиток двох типів: одної метеликоподібної та двох сегментовидних, які разом поєднуються у квадрат зі стороною 19–19,5

см. У загальній композиції цей квадрат щоразу повертається на 90°, чим досягається меандровидність рисунку замощення (рис. 8). При цьому сегментні плитки, як правило, мають жовту, а метеликоподібні – зелену або темнокоричневу (темночервону) поливу.

Мозаїка на основі трикутників трапляється лише у вигляді одно- або кількарядних смуг, замощених взаєморозверненими плитками одного розміру, що обов'язково чергувалися кольорами. Уривки збережених смуг із трикутників розташовані паралельно до головної осі споруди (рис. 8).

Незначний фрагмент полив'яної підлоги, що складався з двох трикутних плиток, уцілілих *in situ*, зафіксовано також і у вівтарній частині храму. Довжина бічних сторін трикутників – 13,5 см, а основи – 10 см. Одна з них зелена, друга – жовта. Плитки дотикалися бічними сторонами і були замощені на розчині, що підтверджує їх непорушеність із часу функціонального використання.

Судячи з цього невеликого фрагмента підлоги, можна припускати, що й у вівтарній частині долівка була вимощена теж полив'яними плитками. Майже повну її знищеність треба пов'язувати з існуванням солі (підвищення у святилищі). Плитки, розташовані на вищому рівні, зруйновано плугами під час обробки орних ґрунтів, напевно, ще до розкопок о. Л. Лаврецького.

Сучасна фіксація збережених *in situ* ділянок підлоги відрізняється від опублікованого рисунку цієї ж підлоги, зафіксованого попередніми дослідниками в кінці XIX ст. (Полянській, 1889, с. 245; Peleński, 1914, s. 79). Зокрема плитки зубчастого орнаменту в такому варіанті поєднання, як показано на кресленні 1884–1885 рр., не траплялися. Меандровий тип мозаїки радше утворював квадратні або прямокутні поля, а не набирался одиничними чи подвійними смужками, як представлено на рисунку XIX ст. Водночас елементи кількарядових смуг, набраних трикутними плитками співнапрямно до головної осі нави, а також периметральні викладки мозаїки із трикутних плиток подібні до ділянок підлоги, які ми фактично зафіксували (рис. 5, 8). Припускаємо, що в кінці XIX ст. під впливом романтизму в рисунок підлоги могли потрапити суб'єктивні, неіснуючі у природі, мотиви.

Незважаючи на це, знахідка зафіксованого *in situ* обруча омфалію із зигзагоподібних плиток дає підставу розташувати виявлений у XIX ст. фрагмент підлоги з полив'яних плиток у південно-західній частині нави Благовіщенської церкви (рис. 8).

Як зазначалося, серед виявлених уламків плиток, що збереглися в перевідкладеному вигляді, а також *in situ*, траплялись екземпляри з особливими поліхромними рельєфними орнаментальними або “сюжетними” чи “геральдичними” зображеннями, вкрапленими у тло фонові мозаїки. Про них попередні джерела не повідомляють. У західній частині нави виявлено фрагменти підлоги з плиток, які збереглися *in situ*. На їх основі ми розробили реконструкцію замощення цієї ділянки (рис. 12). Рівно вздовж центральної осі храму, при західному мурі, збережена мозаїчна композиція із плиток, що промальовує три тонкі “стебла”, від яких формуються завитки, зображені жовтим кольором на зеленому тлі сусідніх прямокутних плиток. Нижню частину стебел утворюють перевернуті Т-подібні плитки. У верхній частині композиції “стеблам” відповідали три квадратні плитки зі стороною 19,5 см, на яких теж були поліхромні зображення, на що вказують прориси, зроблені по сирій ще глині. На жаль, стан збереження плиток не дає можливості реконструювати зображення. Вловлено лиш окремі уривки прорисів (рис. 10).

По обидва боки композицію симетрично обрамляють доріжки з одинарних смуг зубцевидного орнаменту та потрійних – трикутного, при цьому внутрішня смуга викладена рівнобедерними трикутниками з основою 13 см і бічною стороною 17,5 см, а дві зовнішні – з менших трикутників (відповідно 11 см і 14,8 см). Між хідничками з трикутних плиток на осі симетрії були викладені щонайменше три композиції в колах-омфаліях, які аргументовані незначними фрагментами периметральних зигзагоподібних плиток, виявлених *in situ* (рис. 10).

Зовнішній діаметр омфаліїв, обчислений за кривизною плиток мав би становити 80–90 см, що відповідає відстані між доріжками з трикутних плиток. У заповненні першого від заходу кола виявлено ряд плиток ірраціональних неповторюваних форм, на яких простежено уривки двоколірних композицій, виконаних за принципом техніки перегородчастих емалей. У сукупності елементи утворювали цілісні “сюжетні” або орнаментальні композиції, вкомпоновані саме в колах-омфаліях, розташованих уздовж центральної осі залу нави. Невідомо, якими плитками виповнювали зовнішні ділянки при омфаліях (рис. 10).

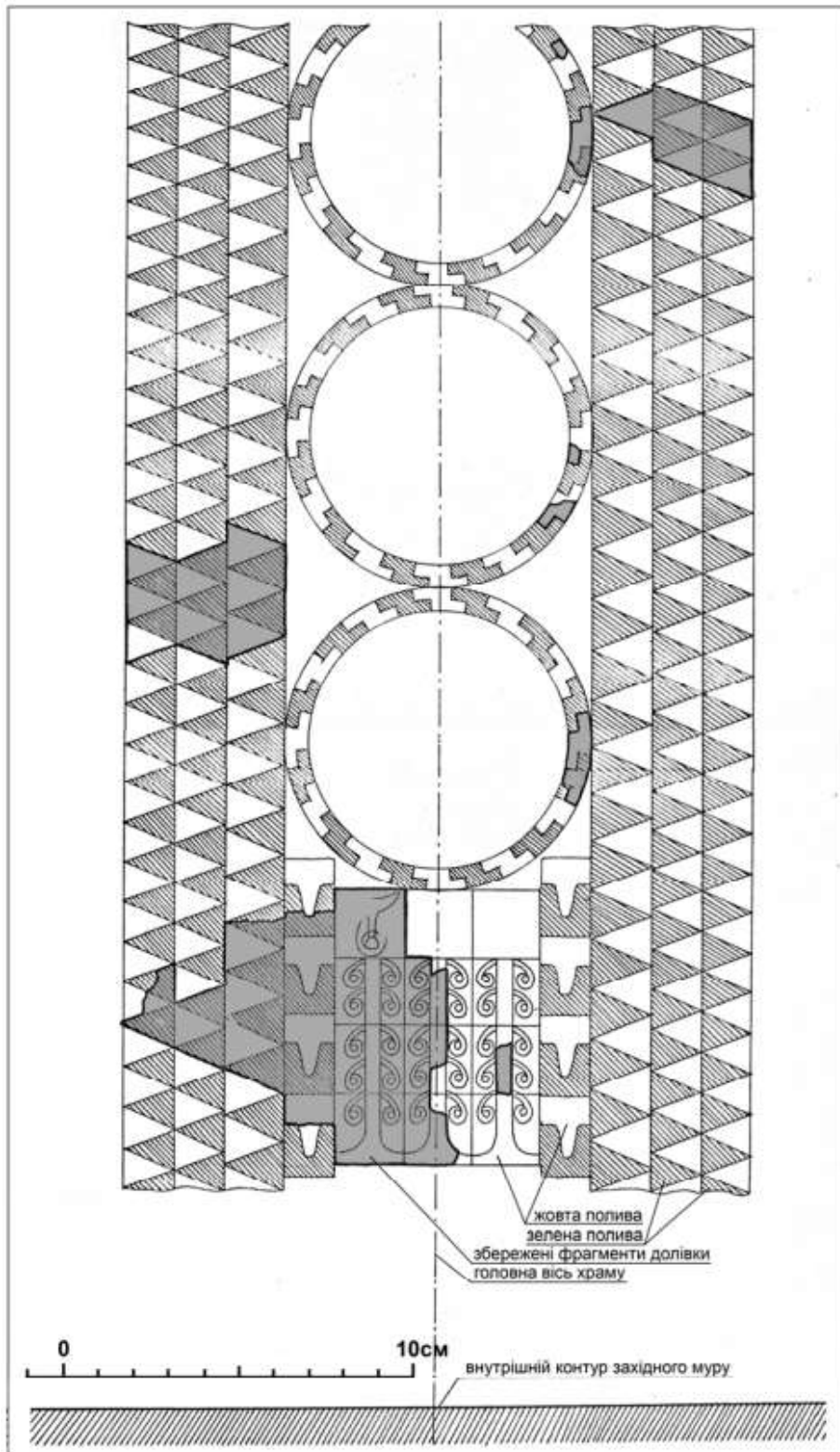

Рис. 10. Реконструкція фрагменту мозаїчної підлоги

На основі аналізу ілюстрації 1889 р., а також великої кількості (понад 4 тис. одиниць) уламків керамічної підлоги, виявлених у процесі повторних досліджень, можна припустити, що насправді, фонові мозаїка підлоги Благовіщенської церкви була більш стриманою і закономірно викладеною. Подібні за логікою побудови композиції мозаїчних підлог виявлені на інших пам'ятках Середньовіччя (Милонас, 1995, с. 43; Малевская, 1966, рис. 1; Каргер, 1961, с. 186–205). Рештки аналогічних за складністю рисунків мозаїчних підлог у Галицькій землі виявили: О. Іоаннісян при розкопках церкви Спаса в Галичі 40-х років XII ст. (Матвеев, 2016, с. 361), Б. Томенчук під час дослідження решток дерев'яної ротонди другої половини XII – першої половини XIII ст. в Олешкові (Томенчук, 1993, с. 94) та Пітричі (Томенчук, 1996, с. 12, 17–18). Порівняно з підлогою галицької Благовіщенської церкви простежуються як подібні, так і відмінні риси. Фонову мозаїку церкви Спаса в Галичі становили плитки простих геометричних форм – трикутні та квадратні; в Олешківській ротонді – лише трикутні з двома типо-розмірами (11,5x20x20 см і 9,5x11,5x11,5 см), тоді як у Благовіщенській і Пітрицькій церквах застосовували й інші типи стандартних плиток. Омфалії у Спаській церкві й Олешкові були обрамлені багатопоясними орнаментальними композиціями з фігурних плиток. У наборі олешківських омфаліїв серед інших трапляється аналогічний до нашого поясу мотив із зигзагоподібних елементів. У Благовіщенській церкві це – єдиний елемент, який стосується обрамлення омфалію. У названих об'єктах зафіксовано також складнофігурні рельєфні й поліхромні плитки, декоровані “перегородчатою поливою”, які утворювали, найімовірніше, зооморфні зображення в омфаліях. Але, якщо розрізка плиток у них збігалася з контурами зображень, тобто робилася по лініях зміни кольорів чи контурах зображуваної фігури, то в омфаліях Благовіщенської церкви не завжди збігалася з контурами кольорових малюнків, оскільки тут трапляються плитки, на яких присутні уривки якихось загальніших зображень, виконані щонайменше у двох кольорах (рис. 10).

Оскільки всі, які ми виявили, фрагменти плиток з ірраціональними контурами різні й не повторюються, то малоймовірно, щоб їх виготовляли в окремих дерев'яних формах як стандартні квадратні, трикутні чи фігурні. Дослідники вже висловлювали думку, що вони вирізані з більших глиняних заготовок (Томенчук, 1993, с. 94; Матвеев, 2016, с. 359). Швидше за все, прориси майбутніх двоколірних малюнків, рельєфне оздоблення, а також розрізка плиток здійснювалися у більшій формі, що мала б охоплювати загальне зображення. Після розрізки на ірраціональні за контурами фрагменти, у ще сирих заготовках плиток могли підрізати бокові грані, що було необхідною умовою для пізнішого їх замощення на розчині. Сліди від такої операції вдається зауважити на окремих зразках плиток. Можливо, на цьому етапі їх просушували або злегка випалювали. Потім знову складали у форму та, згідно із зазначеними прорисами загального зображення, накладали перегородки й наносили поміж них на поверхню плиток розчини, які при кінцевому спіканні набували різнокольорової глазурованої поверхні.

Розчини були переважно двокомпонентними. До їх складу входили кремнезем (пісок) й окисли металів. Окис свинцю забезпечував, наприклад, жовту та оливково-коричневу барву поливи, а окис міді – відповідно зелену і червону (Щапова, 1966, с. 303). За хімічним складом поливи жовтого кольору являє собою звичайне свинцево-кремнеземне скло, де барвником був окис заліза. Для отримання зеленої барви поверх жовтої поливи наносився тонкий шар каоліну, що містив окис міді. Після цього плитку повторно поміщали в піч з окислювальною атмосферою в невисокій температурі. Приглушений тон зеленій поливі надавала незначна домішка окису олова (Колединский, 2015, с. 65). Щоб ці розчини не змішувалися між собою, майстер мав передбачити невисокі переділки, що робилися згідно із зазначеними прорисами.

Після випалу і доставки майстри заможували готову партію плиток у задуманих композиціях на місці. Оцінюючи далеко неповну складність відтворюваного технологічного

процесу виготовлення складних поліхромних мозаїчних зображень, треба припускати, що майстриплиткарі використовували у своєму ремеслі допоміжні рисунки чи ескізи. Крім того, мусіли враховувати певну усадку плиток, що відбувалася внаслідок випалу кераміки.

Отже, за способом виготовлення плитки можна поділити на дві групи: формовані (стандартні) та розрізні (нестандартні), а за оздобленням – на три групи: плоскі монохромні, рельєфні монохромні та плоскі поліхромні.

Формовані плитки існують двох типів: прості та фігурні. До перших належать у формі рівнобедрених трикутників, а також їхніх половинок, що мали виповнювати смуги з трикутників до прямокутних контурів. У наборі підлоги Благовіщенської церкви тапляються рівнобедрені трикутні плитки різних форматів: великого – 13 (основа) x 17,5 (бічна сторона) см, середнього – 11 x 14,8 см і малого – 9,5 x 13,5 см, а їхні половинки – ще двох підтипів, які відповідають великому та середньому параметрам трикутників. Просту форму мають і прямокутні плитки, зображені на рисунках підлоги з часів попередніх досліджень (рис. 5). Однак у нас плитки такого типу були виявлені лише у прямокутній композиції із трьома стеблами й завитками (рис. 10).

До типу фігурних належать п'ять видів плиток: однозуб, двозуб, метеликоподібна, сегмент, та зигзагоподібна, з допомогою якої обрамляли омфалії (рис. 6, 8). Формовані плитки плоскі. Їх виготовляли в дерев'яних матрицях багаторазового використання і покривали монохромною поливою жовтого, зеленого та коричневого кольорів.

До групи розрізних входять плитки, які розрізали в більших формах на особливі композиції. Припускаємо, що для створення таких композиційних вкраплень у фоновій мозаїці підлоги Благовіщенської церкви застосовували кілька матричних форм. Одна з них могла бути круглою, діаметром близько 75 см, що відповідає внутрішньому контуру омфалію, сформованому стандартними зигзагоподібними плитками. Друга – могла призначатися для виповнення підтрикутних полів між омфаліями, а третя – квадратна – зі стороною 20 см, у якій виготовляли елементи композиції зі стеблами (рис. 10).

Отже, дослідження решток мозаїчної підлоги з полив'яних керамічних плиток Благовіщенської церкви на Церквиськах у Крилосі підтверджують існування складної композиції, що поєднувала фонову мозаїку, набрану щонайменше з шістьох типів стандартних простих або фігурних плиток, з украпленнями “сюжетних” щонайменше двоколірних зображень у колах-омфаліях, укладених із розрізних плиток, для яких притаманні ірраціональні або складнофігурні контури. Порівняно з відомими мозаїчними підлогами подібної складності у церкві Спаса в Галичі (Матвеев, 2016, с. 356–357, 360), у Пітричі, неподалік від Крилоса (Томенчук, 1996, с. 12, 17–18), Олешкові (Томенчук, 2005, с. 28–32, 113–131), Білгороді, Боголюбові, Гродно, Острові Ледніцькому (Польща) та багатьох інших центрах, долівка Благовіщенської церкви в Галичі вирізняється саме специфічною розрізкою плиток, що не збігалася з контурами запланованого двоколірного зображення. У цьому її можна вважати унікальною, а згідно з логікою типологічного розвитку оздоблення плиток – відсувати хронологічно вище появи підлоги в галицькій церкві Спаса й Олешківській ротонді. Разом із тим, у комплексі плиток підлоги Благовіщенської церкви не зафіксовано жодного фрагмента товстіших рельєфних плиток із високомистецькими зооморфними та рослинно-геометричним зображеннями у круглих рамках, тобто плиток другого типу, згідно з М. Малєвською та П. Раппопортом (Малевская, Раппопорт, 1978, с. 91–95). І хоч останні могли не застосовувати для підлоги, їх технологічна та художня якості вищі. З погляду типології, останні витвори мали б повстати пізніше, тобто ближче до 1241 р. Хоч, звичайно, процеси розвитку речей у Середньовіччі не завжди відбувалися прямолінійно, і щойно висловлене припущення потребує доведення шляхом, наприклад, сучасного термомолінісцентного методу датування кераміки.

Враховуючи унікальність галицьких рельєфних плиток, а також констатацію широкого застосування мозаїчних підлог у пам'ятках галицької монументальної архітектури (церкви: Іоана в Перемишлі, Спаса, Успенський собор, Іванівська на Царинці, так звана "Полігон", Пантелеймона в Галичі, Олешківська ротонда, П'ятницька у Звенигороді, невідомої назви у Василеві, у Пітричі (Томенчук, 1996, с. 17–18) та багатьох інших об'єктах) можна стверджувати, що підлога Благовіщенської церкви місцевого виробництва. За особливими рисами, зокрема сортаментом фігурних плиток і наявністю складнофігурних поліхромних елементів, підлога Благовіщенської церкви найбільше наближена до плиток, знайдених при значно меншій церкві в Пітричі, що за 3 км на схід від Крилоса. На цій основі можна зробити висновок, що у княжому Галичі існувала майстерня плиткарів, яка займалася виготовленням і, можливо, укладанням мозаїчних підлог на замовлення тогочасних "інвесторів" у різноманітних сакральних спорудах.

Рештки дерев'яної церкви

Під час повторних розкопок у межах внутрішньої частини фундаментів мурованого храму на глибині переважно 1,4–1,6 м виявлено сліди підвалин давнішої дерев'яної церкви. Від неї у ґрунті збереглися пустоти – негативи нижнього ярусу колод. Ці підвалини закладали у попередньо підготовлені фундаментні ровики завшишки 45–50 см та завглибшки 40–55 см відносно тогочасної денної поверхні. Викид ґрунту з фундаментних ровиків здійснювали у внутрішню частину майбутньої церкви. Згодом, після виведення нижніх частин зрубів, цей викид розплановували як підготовку для влаштування сухої (дерев'яної?) підлоги. Товщина внутрішньої підготовки під підлогу становить 30–40 см.

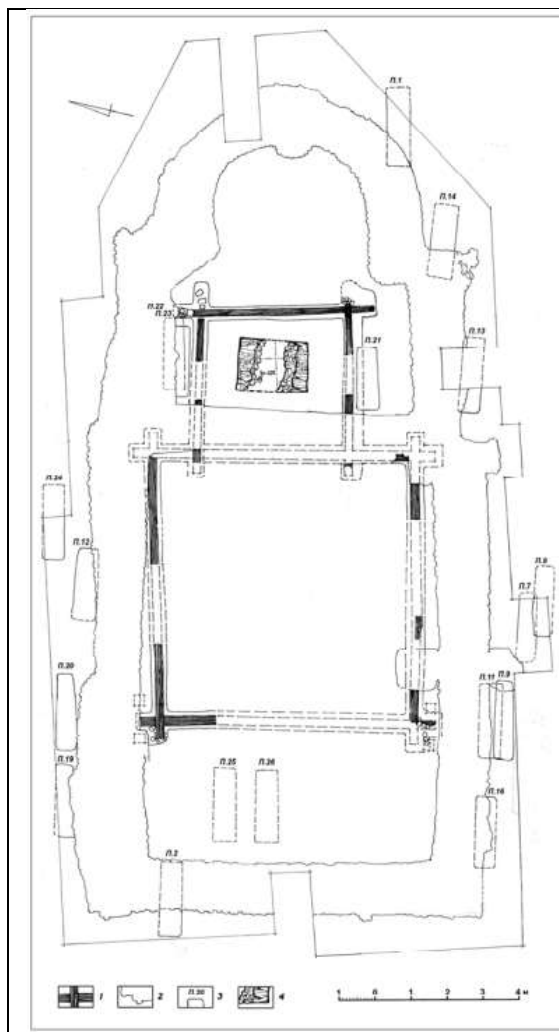

Рис. 11. План дерев'яної церкви з ямами поховань: 1 – обвуглені підвалини; 2 – контури підмурків кам'яного храму; 3 – ями поховань; 4 – фундамент престолу

У поперечному перерізі пустоти-негативи підвалин переважно еліптичної конфігурації з шириною 24–26 см і висотою 30–40 см. На внутрішніх стінках й особливо на дні пустот зафіксовано прошарок деревного вугілля завтовшки 2–3 см. Вугілля творить неперервну поверхню, на якій читаються деревні волокна. Отже, впродовж тривалого часу дерев'яна субстанція колод повністю зітліла, а залишилася лише оболонка з деревного вугілля, яку ми бачимо в негативі, тобто зсередини колишніх підвалин. Такий стан збереження об'єктів переконливо доводить, що вугілля утворилося не внаслідок пожежі, а в результаті умисної обробки підвалин вогнем ще перед закладкою їх у фундаментні ровики задля кращого збереження дерева у ґрунті. Отже, це було технологічне поверхнєве обвуглення підвалин. Деякі з колод мали в поперечнику форму, наближену до квадрата, а інші – виразно круглу. Первісний діаметр підвалин становив 24–26 см.

Сліди поперечних (до головної осі храму) колод залягають на 12 см нижче слідів повздожніх. Це означає, що першими в ровики встановлювали поперечні підвалини, а на них “лягали” повздожні, перев'язані “в обло”. Кінці колод виводили за межі зрубу на віддалі до 0,8 м і вони опиралися в одних випадках на тесані вапнякові блоки, в інших – на підсип із річкового каменю середнього розміру 10–20 см у більшому промірі. Кожен наріжник зрубу був ще додатково зверху привантажений приблизно одним кубічним метром такого річкового каменю на глині або просто ґрунті без розчину. Це робилося, очевидно, для забезпечення належної стійкості будівлі. Решту об'ємів фундаментних ровиків після зведення в них двохтрьох вінець зрубів засипали звичайним суглинистим ґрунтом із викидів.

Безпосередньо при внутрішньому контурі кам'яного фундаменту в Шурфі II зачищено обвуглені рештки північної стіни дерев'яної церкви (рис. 8). Разом зі слідами нижньої підвалини зберігся також значний фрагмент стіни колишнього обгорілого зрубу нави висотою 65 см. Він зачищений у межах шурфа на довжину 2,25 м і має вигляд майже суцільного вертикального прошарку деревного вугілля завтовшки 3–4 см, до якого прилягає фундамент мурованої церкви. Фрагмент зберігся саме завдяки тому, що обпалені колоди або бруси зрубною стіни творили стінку фундаментного рову пізнішої мурованої споруди. Будівельна заправа фундаменту закріпила на собі ці обвуглені рештки. За волокнами деревини можна розрізнити відбитки чотирьох колод зрубу. Судячи з вигляду решток у перерізі, колоди були частково оброблені до квадратного перетину близько 20х20 см. Обпал поверхні цих чотирьох вінець зрубу міг бути теж технологічним, хоча дві верхні колоди фрагмента за зовнішньою стратиграфією належать до наземних конструкцій і могли обгоріти в час пожежі, яка знищила церкву (рис. 15, н–к).

Збережений фрагмент північної стіни нави засвідчує зрубну конструкцію стін храму. Натомість на інших ділянках пам'ятки збереглися переважно лише рештки нижніх підвалин. Це може бути пов'язане, по-перше, з можливим демонтуванням частини знищених пожежею нижніх вінець зрубів церкви; по-друге, з більшим доступом повітря до верхніх конструкцій і, відповідно, швидшим зітлінням дерева. Прогини ґрунту, що з часом утворилися на місці колишніх конструкцій уздовж контурів дерев'яної споруди, посприяли, зокрема, кращому збереженню фрагментів пізнішої полив'яної підлоги в наві мурованого храму (рис. 8).

На одній із кінцевих стадій досліджень при обох західних наріжниках нави зауважено сліди від вертикальних стовпових дерев'яних конструкцій, що розташовувалися із зовнішнього боку при зрубних стінах на відстані 25–35 см від них “у світлі”. Це – круглі ямки діаметром 35–40 см із вертикальними стінками і горизонтальним дном. Вони проглядалися, починаючи з рівня денної поверхні дерев'яного храму –1 м, і закінчувалися на глибині 1,4–1,5 м (рис. 11). Тобто ямки були заглиблені, як і підвалини зрубів, на 40–50 см відносно рівня тогочасної денної поверхні. В одній з

них простежено контури від вертикального бруса з розмірами в поперечному перетині близько 25×30 см (рис. 15, перетин ф–ц).

При північно-західному куті зрубу нави на діагональній осі зафіксовано яму, заглиблену на 30 см глибше від дна фундаментних ровиків і забутовану річковим каменем. Тут могла встановлюватись теж вертикальна стовпова конструкція (рис. 11). Виявлені сліди від таких дають підстави висунути гіпотезу про застосування так званої “пристінної” конструкції, при якій перекриття і покриття споруди опиралися на вертикальні дерев’яні стовпи, що виступали назовні. Подібну за конструктивною схемою споруду першої половини XII ст. виявлено на Крилоській горі (Лукомський, Петрик, 2001, с. 171–178). Проте для остаточного підтвердження цієї гіпотези необхідно провести додаткове детальне архітектурно-археологічне обстеження решток дерев’яної церкви.

Покриттям даху дерев’яного храму, ймовірно, був листовий метал, який внаслідок пожежі оплавився на чисельні крупини. Усередині вівтарного зрубу дерев’яної церкви на глибині 55 см виявлено конструкцію прямокутного у плані фундаменту з параметрами 1,9х1,15 м. Вона розташована строго на повздовжній осі вівтарного зрубу. Потужність конструкції – 45 см. Це – забування ями з вертикальними стінками та горизонтальним дном сумішшю річкового каменю, вапнякового й алебастрового щебеню на пісному вапняно-піщаному розчині. Верхній пояс конструкції утворювала, мабуть, цільна плита (або навіть кілька) туронської крейди, що мала гладку лицьову поверхню, яка зараз дуже потріскана уздовж природних прожилок каменю. У середній частині фундамент зруйнований, очевидно, шурфом попередніх дослідників (рис. 8). Ця конструкція була основою престолу дерев’яної церкви. Застосування туронської крейди дає підстави пов’язувати час появи дерев’яної церкви близько до спорудження Успенського собору у Крилосі (середина XII ст.), у фундаментній частині якого широко застосовано блоки саме цієї крейди й алебастру (Пастернак, 1938, с. 199).

Збережені сліди підвалин і фундаментних ровиків промальовують план дводільної споруди зі зрубною конструкцією стін. Обидва зруби у плані – ледь пом’якшені квадрати. Вівтар витягнутий у поперечному напрямку – 4,06х4,14 м, а нава – у повздовжньому – 7,38х7,25 м. Загальна довжина дерев’яного храму становила 11,44 м. Вівтарний зруб дерев’яної церкви зміщений відносно нави на 30 см до півночі (рис. 11). Повздовжні вісі дерев’яної і мурованої церков збігаються, що вказує швидше на спадкоємність й однойменність обох храмів, ніж на експансію чи насильну зміну церкви на костел із метою окатоличення місцевого населення.

Виходячи з усіх даних, які одержуємо внаслідок досліджень дерев’яного храму на Благовіщенському церквинці, можна стверджувати, що споруда належить до пам’яток дерев’яної архітектури княжої доби, представлених поки невеликою групою об’єктів. Подібні до планувального укладу первісного храму на Благовіщенському церквинці й рештки дерев’яної церкви XII–XIII ст. у с. Сокілець Хмельницької обл. (Захар’єв, Могитич, 1996, с. 104), а також церкви-усипальниці XI–XII ст. у Давидгородку на Волині (Могитич, 1998, с. 4–5). Проте за параметрами галицька пам’ятка в півтора рази більша. Крім того, вирізняється специфічною технологією влаштування фундаментних конструкцій, а також, можливо, і пристовпвою каркасною конструкцією опирання покриття нави.

Досить подібними за планом, умовами збереження (в межах пізнішої мурованої споруди) виглядають також рештки первісного дерев’яного храму в Каліші (Польща) під колегіатою Святого Павла. Муровану святиню датують останньою чвертю XII ст. (Świechowski, 2000, s. 86–87). Якщо враховувати той факт, що одна з доньок галицького князя Ярослава Осмомисла після 1187 р. одружилася з познанським і каліським князем Одоном (1141/49–1194), старшим сином Мешка Старого (Войтович, 2000, с. 153), то в цьому контексті досить імовірними виглядають й

аналогії між галицькою та каліською дерев'яними і, зрештою, мурованими святинами. Однак, згідно з останніми дослідженнями, дерев'яна святина в давньому Каліші мала не зрубну, а каркасну конструкцію стін, і датують її першою половиною XI ст. (Baranowski, 1998, s. 53; Vuko, 2011, s. 244–245). Все ж за планувальною структурою, розмірами, самим фактом формування та збереження каліська і галицька сакральні пам'ятки дуже подібні (рис. 12).

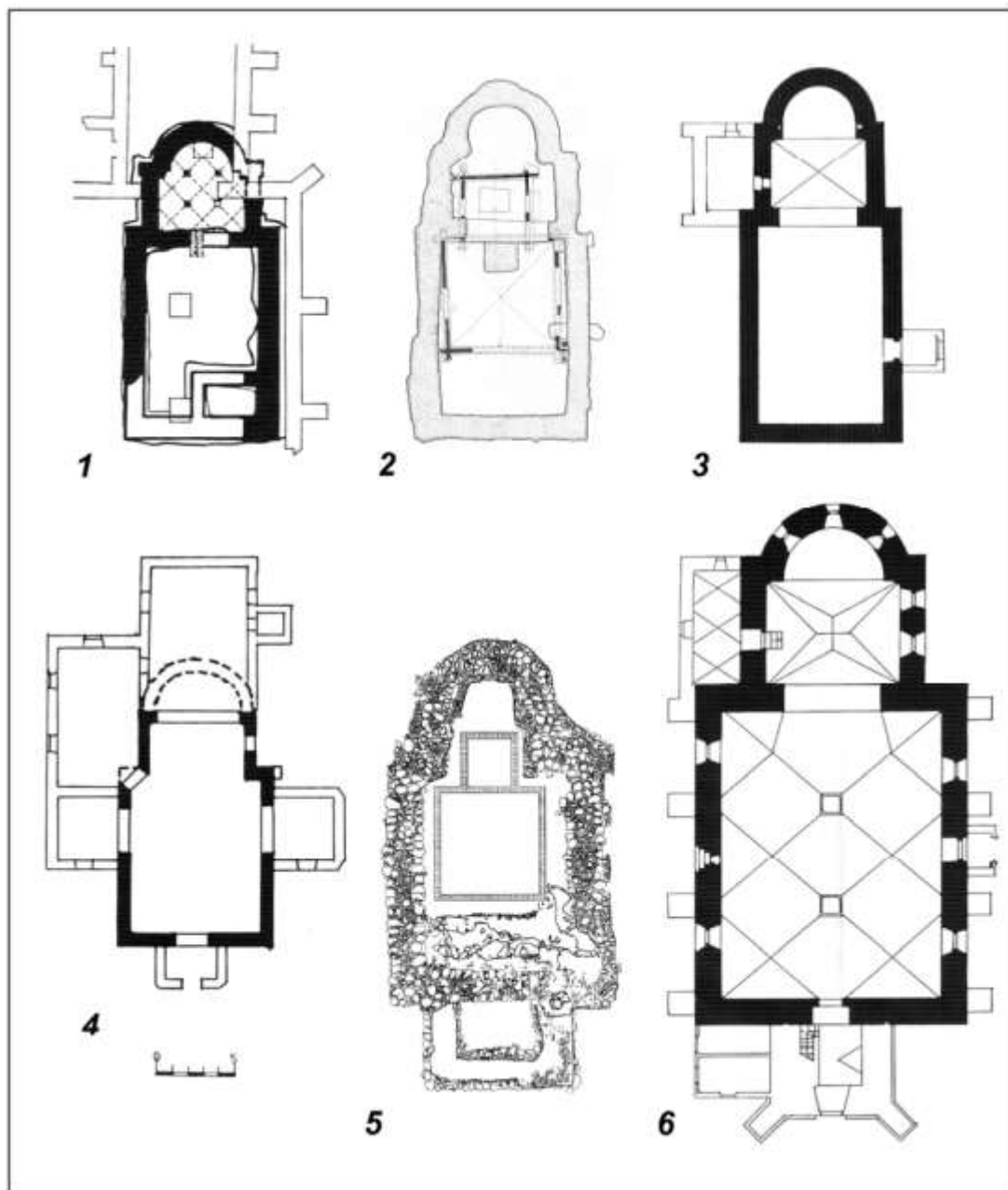

Рис. 12. Планувальні аналоги: 1 – Віслиця (Малопольща), костел Пресвятої Богородиці; 2 – Галич-Крилос, церкви Благовіщення; 3 – Косьцельна Вєсь (Познань, Великопольща), бенедиктинський костел Св. Лаврентія; 4 – Проишув (Сілезія), парафіальний костел Святої Анни; 5 – Каліш (Польща) комплекс дерев'яного храму та мурованого – колегіати Св. Павла; 6 – Раціборовіце Ґурне (Вроцлав, Сілезія), костел Св. Михайла

Стратиграфія та археологічний матеріал

До комплексу мурованої споруди треба віднести прошарки будівельного сміття, які становлять суміш глини, гумусу, піску, вапнякового та річкового каменю. Ці шари досягають подекуди метрової глибини, а в окремих місцях і глибших відміток, що пов'язано з пізнішими

похованнями. У внутрішній частині апсиди зафіксовано поглиблення цього комплексу до відмітки –1,7 м, що вказує на заповнену будівельну чи пограбовану поховальну яму.

Серед знахідок, що належать до комплексу мурованої церкви, потрібно відзначити кілька виявлених фрагментів білокам'яних квадратів та уламків архітектурних деталей. Будівельним матеріалом для стін церкви Благовіщення служили блоки подільського травертину та більш щільного літотамнієвого вапняку. Деякі блоки з травертину мають заокруглені радіусом 3–5 см канти. Ці блоки порівняно з вапняковими мали більші розміри і застосовувалися, мабуть, переважно в нижніх частинах споруди. Це підтверджують уламки зі скошеними під кутом 45° гранями, що походять, найімовірніше, з цокольної частини стін. Цоколь виступав із площини стіни на 11–12 см. Квадри літотамнієвого вапняку мали притаманну для романської архітектури обробку поверхні граней. Уздовж периметра площин квадратів простежуються гладше тесані так звані “стежечки” завширшки 5 см, а внутрішня частина поверхні лиця граней має трохи грубше оброблену горбкувату поверхню зі слідами від тесання. Такий спосіб обробки лицьових площин квадратів надавав стіні певної фактури і конструктивної виразності.

Архітектурні деталі й обрамлення прорізів виконували з літотамнієвого вапняку. З білокам'яного декору зафіксовано кілька уламків профільованих деталей. Це – фрагмент колонки або півколонки діаметром близько 20 см, яка могла походити як із portalу, так і з вікна-дифорії, а: 1); два фрагменти оформлення вертикальних наріжників, найімовірніше, перспективного portalу і фрагмент гранчастої капітелі або бази.

Оцінюючи рівень обробки і стилістику архітектурних деталей церкви Благовіщення, сумарно відомих з її лапідарію, не зовсім погоджуємося з гіпотезою щодо подібності її білокам'яного оздоблення до декору церкви Святого Пантелеймона з перелому XII–XIII ст. (Жишкович, 1999, с. 137). Вважаємо, що різьба й обробка блоків із церкви Благовіщення ближча за специфікою і програмністю до церкви Пророка Іллі або Успенського собору, які датуються у межах XII ст. Зокрема, тут не виявлено жодного фрагмента аттичного профілю з цокольного ярусу споруди, а також присутня зооморфна пластика, чого не простежуємо у програмі декору церкви Святого Пантелеймона. Вважаємо також інформацію про знайдення у комплексі церкви Благовіщення фрагмента крученої колонки, подібної до колонок із церкви Спаса на Карпиці, замало достовірною (Січинський, 1926, с. 24, рис. 66 b).

Інший рухомий археологічний матеріал із комплексу мурованого храму представляють уламки керамічних горщиків і виробів із металу. За профілюванням вінчиків та денець, вмістом гончарного тіста горщики датуються широкими межами XII–XV ст.

Крім фрагментів глечиків, було виявлено також кілька уламків амфор. З металевих знахідок – близько десятка кованих цвяхів із розплесканою на всі боки круглою шапкою, два з них зображені на рисунку; два уламки від дзвонів. На площі пресвітерію практично в орному шарі виявлено срібну монетку діаметром 11–12 мм – динар, так званий “з доброго срібла”, або один із коронних динарів Володислава II Ягайла, який карбували між 1393 та 1396 р.

На поверхні фундаменту внутрішнього виступу апсиди (кв. В-11) виявлено фрагмент тринамисного скроневого кільця київського типу. Від повного комплексу збереглася дужка й одна частково пошкоджена намистина. Вона сферична, із прорізами, оздобленими ззовні спіральними металевими нитками, а також зерню. Такі ж спіральні нитки присутні на дужці між втраченими намистинами. Кінці дужки розклепані та загорнуті в петельки діаметром 4 мм. Прикраса виготовлена, правдоподібно, зі срібла, що має блідо-жовтий відтінок. Зернь – темного відтінку.

Під шаром будівельних решток кам'яної споруди залягає гумус із вкрапленнями деревного вугілля, горілої глини, крупинок окисленої бронзи, міді чи олова. Він належить до комплексу ранішої дерев'яної церкви, яка припинила функціонування внаслідок пожежі. Місцями цей шар

підстелений тонким прошарком вугілля, що може датуватися часом технологічного обвуглення підвалин, тобто часом її будівництва.

Останній пласт культурного шару становить однорідний чорний гумус, який утворився перед появою дерев'яної церкви. На глибині 1,4–1,6 м він поступово переходить у жовту материкову глину. У цьому шарі гумусу поки не виявлено жодних знахідок.

Досить інформативними виявилися стратиграфічні перетини шурфів, закладених із метою простеження решток західної частини дерев'яної церкви в 1990 р. На рівні колишньої підлоги з керамічних плиток залягає прошарок суміші гумусу, глини і вапна із вкрапленнями уламків плиток. Товщина прошарку – 6–10 см. Далі на східній (б–в) і частково південній (в–г) брівках Шурфу 1 залягає 20-сантиметровий шар підготовки під керамічну підлогу з річкової гальки, а на другій частині південної і західної (г–д) бровок тут один за другим залягають прошарки вапна, розмежовані смужками гумусу. Це – сліди будівництва мурованої церкви. Під ними виразно читається тонкий суцільний прошарок деревного вугілля на рівні 0,5–0,6 м (рис. 15, перетини б–в, в–г, г–д). Він простежується й на брівці а–е в західній частині. Судячи з локальності цієї плями вугілля (такого прошарку не зафіксовано в інших шурфах), треба відносити її до якоїсь локальної пожежі, що спалахнула у процесі спорудження мурованої церкви.

Прошарок вугілля підстеляють шари гумусу, глини і вапна товщиною 6–8 см. Далі спостерігаємо досить потужний засип (до 30 см) річковим камінням, галькою впереміш із незначною кількістю гумусу. Під засипом простежується шар гумусу із вкрапленнями вугілля та горілої глини, під яким знову залягає тонкий прошарок суцільного деревного вугілля. Його треба пов'язувати з пожежею дерев'яної церкви.

Такий самий прошарок зафіксовано на брівці б–в під шаром підсипу з річкової гальки. Лише якщо рівень цього прошарку вугілля на брівці г–д становить 0,92 м, то його ж рівень на брівці б–в – 0,6–0,65 м. Пояснення причини такої різниці рівнів бачимо на брівці в–г. Зліва на перерізі є стратиграфія внутрішньої частини дерев'яної церкви, а справа – зовнішньої. З лівого боку прошарок вугілля залягає на 30-сантиметровому шарі підсипу, що становить суміш гумусу і глини, а з правого – на природно сформованому чорному гумусі. У місці колишньої західної стіни дерев'яного храму (в середній частині брівки в–г) прошарок вугілля розірваний. Він розмитий тут на окремі вкраплення. Водночас чітко простежується лінія, яка проходить під завалом річкового каменю і з'єднує внутрішній (зліва) та зовнішній (справа) прошарки вугілля.

Виходячи з таких спостережень, а також із матеріалів дослідження вівтарної частини дерев'яної церкви в 1987 р., доходимо таких висновків. Після зведення зрубних стін дерев'яної церкви внутрішню площу споруди підсипали сумішшю гумусу та глини для облаштування сухої підлоги. Ця суміш, найлогічніше, походить від копання фундаментних ровиків. Шар функціонування дерев'яної церкви поки важковловимий у стратиграфії. Після пожежі храму нижні частини його стін були частково розібрані, на що вказує відсутність суцільного прошарку вугілля у місці колишніх стін.

Перед будівництвом кам'яної церкви, яка задумувалася більшою за площею, місцевість була підсипана річковим камінням, що послужило одночасно доброю підосною для влаштування полив'яної підлоги, теж припіднятої відносно рівня денної поверхні назовні від кам'яної церкви.

Могильник

У ході архітектурно-археологічних досліджень Благовіщенського церквища зафіксовано 28 поховань або їх фрагментів. Усі здійснені за християнським обрядом трупопокладення головою на захід. Орієнтація поховальних ям практично співвісна з обома церквами. 27 кістяків належать дорослим особам, 1 – дитині. У 12 похованих руки витягнуті вздовж тіла, у 2 – складені на животі, а в решти 14 – недоступні для дослідження. За стратиграфічними особливостями вдалося

вияснити, що 17 поховань належать до часу функціонування дерев'яної церкви, а 11 – пізнішого періоду.

Первісно могильник формувався навколо дерев'яної церкви і мав багаторядну планувальну систему. Окремі з поховальних ям перерізають одна одну, що свідчить про двофазовість могильника при дерев'яному храмі. На цій підставі можна припускати, що функціонування споруди тривало кілька десятиліть. Із 17 поховань у 8-ми руки витягнуті вздовж тіла і лише в 1-му – зігнуті в ліктях і складені на животі.

До наступних фаз функціонування могильника належать решта 11 поховань. У заповненні ям двох із них (поховання № 9, 15) виявлено кераміку XIV–XV ст. При кістяку поховання № 9 зафіксовано два типові бронзові гудзики у вигляді кульок із петельками зі слідами поверхневої позолоти, які, на жаль, датуються широко – добою Середньовіччя. У комплексах ще трьох поховань (№ 3, 4, 7) зафіксовано фрагменти полив'яних плиток, які походять із підлоги Благовіщенської церкви. Ці артефакти засвідчують продовження традиції поховань біля споруди або її руїни й у пізньому Середньовіччі – впродовж XIV–XV ст. Сім поховань взагалі не мають стратиграфічної прив'язки, і тому їх датування ускладнене. Побічно, разом із похованнями, виявлено також сім перезахоронень, пов'язаних як із копанням фундаментних ровів мурованого храму, так і з накладкою різночасових поховань. Для перепоховань властиві порушення анатомічної послідовності кістяків колишніх поховань, а також неповна їх комплетність. Так, у 7 перепоховальних ямах було зафіксовано 18 людських черепів (рис. 8).

З далеко неповного дослідження комплексу могильника при Благовіщенському церквищі можна зробити два попередні висновки:

1. Перші дві фази могильника відповідають часу функціонування дерев'яної церкви. Це – регулярно планований могильник із поперечними рядами поховань, здійсненими за християнською традицією, з переважним положенням рук вздовж тіла, що відзначаються скупістю поховального інвентаря.

2. Наступні фази могильника належать до функціонування мурованого храму. Поховання містять незначний поховальний інвентар.

Саркофаг

При внутрішньому контурі північного фундаменту нави у Шурфі II виявлено рештки монолітного вапнякового саркофага (рис. 8). Він був опущений з рівня мозаїчної підлоги в яму з акуратними вертикальними стінками і горизонтальним дном. Від саркофага *in situ* уціліли лише частина дна та дві неповні вертикальні стінки – південна та західна. Від північної залишився лише слід відлому на дні. Уся східна частина саркофага відсутня. Її знищили, правдоподібно, у ході розкопок XIX ст. Відмітка внутрішньої поверхні дна саркофага (1,15 м) – 50 см відносно рівня полив'яної підлоги. Дно суцільне, без отвору для стоку сукроватиці. Ширина внутрішньої частини саркофага – 52 см. Товщина збережених бічних стінок – 10 см, торцевої (західної) – 12 см, а основи (дна) – 16 см. При саркофазі виявлено лише верхню частину людського черепа, що, імовірно, може відноситися до поховання в ньому. Вірогідно, поряд із цим саркофагом із південного боку є подібні поховання у саркофагах, однак рештки підлоги, збереженої на цій ділянці, не дали можливості перевірити це припущення.

У 1992–1993 роках прилеглу з півдня територію Благовіщенського церквища частково досліджувала експедиція під керівництвом В. Барана і Б. Томенчука. Дослідження зафіксували, що ширина могильника з південного боку становить 17 м від контуру фундаменту мурованої церкви. Богдан Томенчук вважає, що основне масове кладовище розташовувалося за 50–100 м на південь від церкви, де його локалізував Вітольд Ауліх. Крім того, на схід від церквиська виявлено фундаменти дерев'яної будівлі. У плані споруда мала форму неправильного шестигранника,

розділеного двома внутрішніми фундаментами на три нерівні за площею приміщення. Загальні параметри плану 16,5 x 13,5 м. Богдан Томенчук інтерпретує об'єкт як рештки житлової споруди, імовірно, плебанії, яка функціонувала синхронно з мурованою церквою (Томенчук, 1996, с. 19–20).

Аналіз плану мурованої церкви

Мурований храм складається з трьох частин: прямокутної нави, пресвітерію-беми й апсиди, які компонується вздовж головної осі, ступенево зменшуючись у розмірах. Планувальна структура фундаментів відображає схему типового центральноєвропейського однавного храму.

Доставлені на певному етапі двосторонні фундаментні виступи при південному мурі на поперечній осі нави не можуть бути пов'язаними з пілястрами наземних стін, оскільки не мають відповідників ні з протилежного боку, ні на кутах споруди. На нашу думку, вони однозначно вказують на наявність південного порталу в цьому місці. Два інші виступи з обох боків при південно-східному наріжнику нави треба пов'язувати з пізнішими укріпленнями недостатньо міцного з'єднання між навою і бемою на рівні фундаментів та наземних стін споруди (рис. 9).

Важлива особливість плану фундаментів – незначне, але помітне, орієнтаційне зміщення рову внутрішньої арочної розпірки між навою і бемою відносно центральної осі споруди. Лінія рову не паралельна до західної стіни нави. Ця конструкція, як вказано раніше, виникає на певному етапі будівництва або функціонування церкви (рис. 9), а отже, відображає безпосередній перебіг її наземних конструкцій. Зазначене відхилення дозволяє припускати, що центральні вісі нави і пресвітерію з апсидою розбігаються між собою на кут $\sim 3^\circ$ у плані. Це – розповсюджене явище в середньовічній сакральній архітектурі, пов'язане з різночасовістю побудови частин споруди (Раппопорт, с. 168). Отже, дуже ймовірно, що на наземному рівні спочатку було збудоване святилище, а пізніше до нього добудовували наву.

Ще одна особливість планувальної структури фундаментів церкви Благовіщення – слабе з'єднання нави та пресвітерію. Північне плече нави зарисовується лише на половині поперечної стіни з головною вівтарною аркою інтер'єру. Південне має аналогічний чіткий контур фундаменту (рис. 9). Цей факт схилиє до думки про недосвідченість будівничих, які, закладаючи фундаменти, не передбачили майбутній розпір головної вівтарної арки. Такий недогляд, мабуть, досить швидко виявився у процесі функціонування споруди, оскільки у слабких конструктивних вузлах саме тут виникають двосторонні підсилення фундаментів при південно-східному наріжнику нави, а також потреба закладення поперечної фундаментної стрічки під аркою (рис. 9).

Аналоги

Пошук аналогічних споруд у середньовічній архітектурі Європи ще раз переконує, що планувальна структура мурованої церкви на Церквиськах у Крилосі відображає типову схему центральноєвропейського парафіального або ктиторського міського чи монастирського костелу. Найбільше костелів такого типу простежуємо на території середньовічної Польщі. До аналізу залучено 33 подібні об'єкти (Świechowski, 1963). Вони зосереджені в Сілезії, у воєводствах – Вроцлавському та Ополе (21), Великопольщі (центральна частина – Познань, Лодзь, Бидгощ) (7), Саксонії (Щецін) (2), а також Малопольщі (2). Якщо відняти від загальної кількості пам'яток ті, які споруджені пізніше за середину XIII ст., а також мають додаткові західні вежі, то число аналогів зменшиться до 24 одиниць. Подальший порівняльний аналіз за критеріями пропорційних співвідношень нави та пресвітерію дає можливість виділити чотири найбільш наближені аналоги: 1) Віслиця (Малопольща), костел Пресвятої Діви Марії (третья чверть XII ст. [Tomaszewski, 1974, s. 89]); 2) Косьцельна Весь (Познань, Великопольща), бенедиктинський костел Святого Лаврентія (Вавжинця) (кінець XII – початок XIII ст. (Świechowski, 2000, s. 113–114)); 3) Прошкув (Сілезія), парафіальний костел Святої Анни (перша половина XIII ст.) (Świechowski, 2000, s. 203); 4)

Раціборовице Ґурне (Вроцлав, Сілезія), костел Святого Михайла (перша половина XIII ст. (Świechowski, 2000, s. 207)). Розміри планів цих пам'яток збільшуються саме в такій послідовності.

Костел Діви Марії у Віслиці має такі аналогії: пропорції плану, застосування кладки орис *spicatum* на рівні фундаменту, мурування з тесаних вапнякових квадрів, наявність поховальної крипти у вівтарній частині. Відмінні тут: можливість наявності несиметричної емпори, а також будівельний матеріал – ламаний камінь, використаний до фундаментів, а не ріняк і тесаний вапняк та травертин, як у церкві Благовіщення у Крилосі.

Другий об'єкт (Косьцельна Вєсь) не має збереженої апсиди і північно-східного кута нави. Тут не виділена виступами арка між навою та хором. Проте загальні пропорції плану, а також застосування разом із гранітними блоками тесаних архітектурних деталей із вапняку, попри недостатню товщину стін, може вказувати на близькість до нашої пам'ятки.

Парафіальний костел у Прошкуві подібний у планувальній структурі та за розмірами наближений до нашої пам'ятки. Однак споруджений із ламаного каменю, лише з тесаними й цегляними обрамленнями прорізів, а також датований першою половиною XIII ст. фактично лише за типом просторового устрою (Świechowski, 2000, s. 203). Натомість за трохи пізніше його датування промовляє уживана в архівольті порталу готична брускова цегла 35,5×...×10,0 см, а також збережене стрільчатє хрестове склепіння над святилищем.

Костел Святого Михайла в Ратиборовицях Верхніх має порівняно більші параметри плану (надзвичайно великий проліт для балкового перекриття – 14(!) м, що видається мало реальним у реалізації), проте пропорційно наближений до галицької церкви. Він споруджений загалом із лупаного вапняку, але обидва перспективні портали обрамлені тесаними блоками пісковика з профільованими елементами.

Порівняльний аналіз вказує на близькість плану Благовіщенської церкви до польських аналогів другої половини XII – середини XIII ст. Найбільш ймовірними прототипами нашої пам'ятки могли бути Віслицька та Каліська святині. Однак жодні археологічні артефакти не дають підстави говорити про те, що вона виникла з метою “окатоличення галицьких міщан”.

Форма плану й об'ємно-просторове вирішення сакральної споруди в середньовічному місті, такому як Галич, не переконує нас в однозначності конфесійної належності споруди до католицького обряду. Навпаки, назва “Благовіщення” більше відповідає православному обряду, ніж католицькому. На території Польщі не прийнято було в добу Середньовіччя присвячувати костели Благовіщенню (*Zwiastowaniu*). Хоч, можливо, цей празник не виявляється у назві, оскільки тоді костели іменували переважно в честь Діви Марії без уточнення, якій саме події, пов'язаній із Нею. Фундамент амвона чи тетрапода перед аркою в наві теж, на нашу думку, швидше відповідає грецькому обряду, ніж латинському.

Планувальна реконструкція наземних стін. Для реконструкції плану наземних стін вибирали різні міри можливих довжин, що могли стояти в основі модуля при розмітці плану наземної споруди. Найбільше цілочисельними збіжностями при побудові плану виявилася величина римського фута, що дорівнює 29,5 см. Чотири фути (118 см) становлять при цьому товщину стіни і є модулем побудови плану (далі – М).

Параметри пресвітерію у вшир – 8 М (9,44 м), а вздовж – 5 М (4,72 м). Поперечні стіни на один фут потоншені, що продиктовано контурами фундаментів. Внутрішній і зовнішній радіуси апсиди становлять відповідно – 2 М та 3 М. Центр побудови апсиди висувається від східної межі пресвітерію на ½ М. Зовнішня ширина нави вкладається у 9 М або 10,62 м, а довжина – в 11 М (14,16 м) із південного боку й 11,5 М (13,57 м) – з північного (рис. 13). Незрозумілою поки залишається точка початкового відліку розмітки наземних стін нави, які під кутом прибудовували до західних наріжників пресвітерію. Центральні вісі пресвітерію та нави перетинаються аж на

внутрішньому контурі східної поперечної стіни пресвітерію, тобто на стику пресвітерію й апсиди, де міг бути хрест, від якого розплановували “святую лінію” або центральні вісі для пресвітерію та нави. Можливо, час між розмітками перших двох і третьої частини плану вплинув на зміщення осей цих частин, які визначалися за падаючою тінню від хреста. Загальна довжина реконструйованої на рівні наземних стін споруди складає 19 м, тобто 22,42 м (рис. 13).

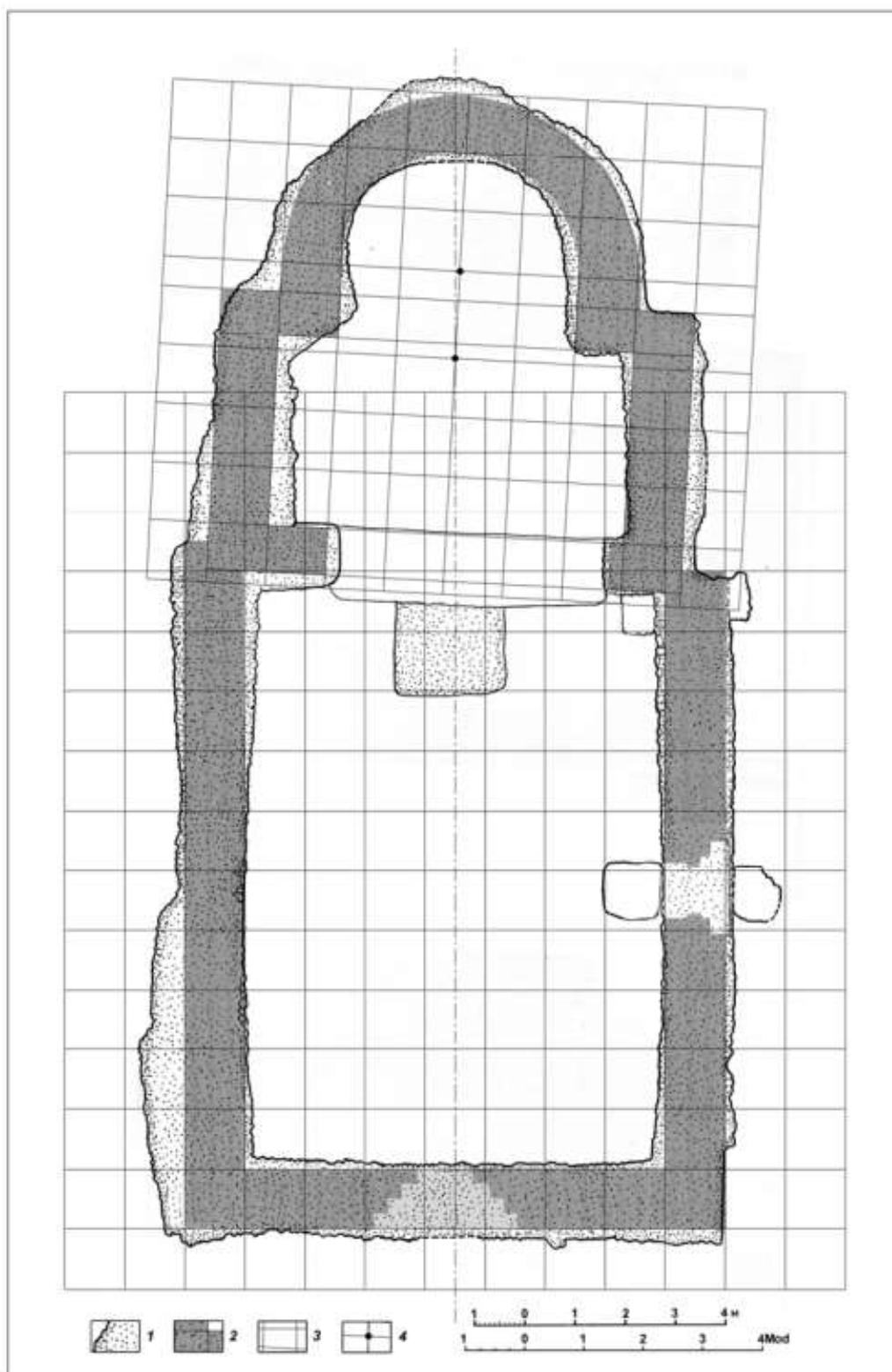

Рис. 13. Реконструкція плану мурованого храму на рівні цоколя: 1 – фундаменти; 2 – наземні стіни; 3 – модульні сітки; 4 – пункти побудови плану

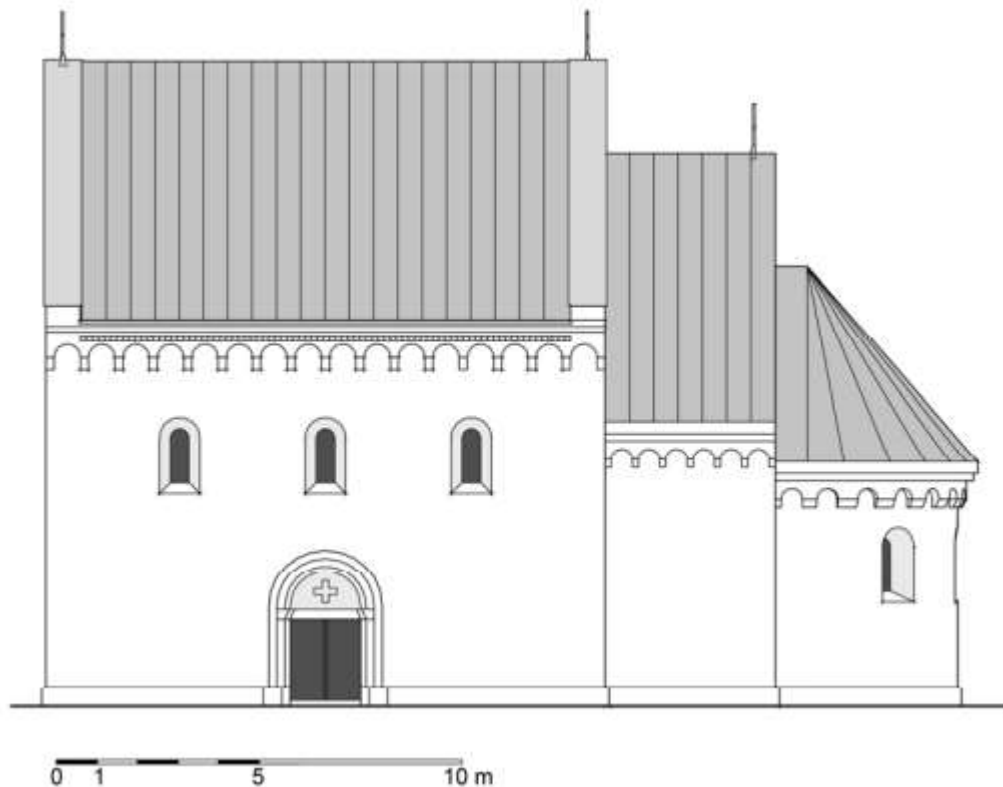

Рис. 14. Південний фасад мурованої церкви Благовіщення. Гіпотетична реконструкція

Об'ємно-просторова реконструкція мурованої святині. Із відомого незначного за чисельністю лапідарію можна зробити висновок, що церква мала простий цоколь, фасади напевно не були розчленовані пілястрами, а якщо й були, то плоскими, які починалися від цоколю. Швидше за все, церква посідала один бічний портал у південній стіні, на що вказують двосторонні фундаменти для сходинок, які виникли вже на певному етапі функціонування святині. Ширина цих фундаментів може побічно свідчити, що проріз дверей мав ширину близько 1 м. Портал був перспективним, на що вказує деталь різьбленого архівольту, фрагмент колонки чи півколонки діаметром 20 см, а також низка інших профільованих деталей, які, найімовірніше, походять від його обрамлення. У карнизному поясі навряд чи застосовували романську аркатуру, з якої у процесі подвійних досліджень пам'ятки не виявлено жодного уламка, натомість тут, напевно, у частині карнизного фризу застосовували пояс, який нагадував спрощений поребрик. Десять нарівні карнизу використано на завершенні однієї з ринв маску-химеру, що зображала голову лева.

Наявність головного portalу в західній стіні залишається під сумнівом. З одного боку, його може підтверджувати осьо́ва композиція підлоги, а з другого – заперечувати відсутність виступів фундаментів для сходинок, виявлених лише при південному вході.

Нава мурованої Благовіщенської церкви, швидше за все, була перекрита плоским балковим перекриттям, на що вказує відносно незначна товщина наземних мурів, допустимий проліт (8,26 м), а також відсутність сильно виражених пілястрів, що вимагали б регулярних виступів на рівні фундаментів. Балкове перекриття диктує традиційний двосхилий кроквяний дах над навою та відсутність бані на світловому тамбурі.

Судячи з відсутності цвяхів-вухналів, що є ознакою гонтових покрівель, дах храму був покритий мідними чи олов'яними листами, що внаслідок пожежі перевідклалися у вигляді згустків переплавленого металу. Перекриття ж пресвітерію-святинища з апсидою могло бути як склепінчастим і конховим, так і балковим плоским. При обидвох варіантах пресвітерії був покритий двоспадовим, а апсида – стіжковим дахом (рис. 14).

Висновки. Внаслідок попередніх розкопок церкви Благовіщення на крилоському полі Церківська наприкінці XIX ст. у науковий обіг було введено схематичні плани фундаментів, цінні рисунки уламків різьблених архітектурних деталей та решток мозаїчної підлоги з полив'яних плиток. Дослідники датували появу пам'ятки добою найбільшого розквіту давнього Галича – від середини XII до середини XIII ст.

Під час нових досліджень, здійснених 100 років по тому, вдалося уточнити багато даних, застати в непотривоженому вигляді сім ділянок автентичної мозаїчної долівки кам'яного храму, виявити низку невідомих дотепер об'єктів, зокрема рештки попередньої дводільної зрубної дерев'яної церкви.

Побудову та функціонування дерев'яного храму треба датувати на підставі освоєння досить віддаленої частини галицького подолу близько до середини XII ст. Блоки туронської крейди – матеріалу, масово вживаного при влаштуванні підмурків Успенського собору середини XII ст., застосовані у верхній частині фундаменту престолу дерев'яної церкви, побічно підтверджують таке датування.

Дерев'яна церква мала рідкісні, заглиблені в ровиках фундаменти з технологічно поверхнево обвуглених колод, споруджених у зрубній техніці. Ззовні наріжні випуски зрубів нави та вівтаря привантажувалися засипами з річкового каменю, що мало надавати споруді стійкості. Крім того, при фундаментах нави дерев'яної церкви вдалося привідкрити сліди дуже архаїчної пристовпової системи конструкцій, яка полягала в розвантаженні стін через перенесення ваги даху на пристінні стовпи.

Враховуючи два яруси прицерковного цвинтаря, дерев'яний храм мав функціонувати кілька десятків років, хоча культурна верства періоду його функціонування у стратиграфії поки важковловима. Церкву знищила пожежа, на що вказує прошарок деревного вугілля з частими крупинами окисленої міді, які є рештками розплавленого металевго покриття святині.

Невдовзі після пожежі на місці дерев'яної споруди зводиться більша мурована церква в романській техніці будівництва, підмурки якої співнапрямлені з попередницею й оббігають її довкола. Планувальні та конструктивні особливості спорудження фундаментів, застосування досить архаїчної техніки мурування *opus spicatum*, виявлені частини лапідарію – профільовані й різьблені деталі рослинно-геометричного та зооморфного декору, характеристики мозаїчної підлоги (різноманітний асортимент плиток, майстерне виконання полив'яного, інколи поліхромного перегородчастого покриття, наявність складнофігурних плиток із рельєфною оздобою), складна її композиція, що поєднувала фонові та “сюжетні” ділянки в колахомфаліях, дають підставу відносити спорудження мурованої церкви Благовіщення в межах останньої третини XII – початку XIII ст., а час її функціонування, судячи з археологічного матеріалу, виявленого у прицерковних похованнях, продовжити поза Батиєве нашестя до XV ст. зокрема.

Монолітний саркофаг, знайдений у північно-східній частині нави, найімовірніше, пов'язаний з особою княжого рівня. Із присутністю високої еліти тогочасного суспільства треба пов'язувати знахідку вишуканої намистини київського типу у вівтарній частині храму.

Наявність лише цих двох артефактів може переконати у призначенні святині для потреб фундатора і його оточення. Однак у храмі немає ознак присутності емпори, а його розташування поза городом в оточенні ремісничого поселення та існування навколо нього синхронного цвинтаря, дозволяє припускати, що він був доступний і для всієї місцевої громади.

Реконструкція плану святині розроблена на основі модуля, що складає чотири римські фути і становить величину 118 см. Правдоподібно, що такою була товщина стін споруди на рівні цоколя. У процесі розробки реконструкції плану наземних стін пам'ятки ми дійшли висновку, що спочатку було розплановане і, можливо, споруджене святилище (пресвітерія з апсидою), а дещо

згодом до нього прибудовано наву, оскільки вісі їх розпланування мають розбіжність. Незрозумілою залишається недосконалість з'єднання цих частин будівлі на рівні підмурків з огляду на розпір вівтарної арки. Ця особливість порівняно з аналогічними пам'ятками може свідчити про недостатній досвід будівничих, а відповідно, схиляє нас до ще більш раннього датування будівництва нашого об'єкта, тобто ближче до середини XII ст.

Брила споруди реконструюється за найближчими планувальними та просторовими аналогіями, які знаходимо на території Польщі цього періоду. Ймовірно, у храмі був лише один, південний, портал, який мав перспективне обрамлення і з якого можуть походити окремі віднайдені архітектурні деталі. Центральньоосьовий західний портал залишається під знаком питання. З одного боку, композиція підлоги храму йому підпорядкована, а з другого – у місці його ймовірного розташування відсутні розширення фундаментів як при південному вході, а також у деяких інших галицьких храмах цього часу (церкви Святого Пантелеймона та Кирилівська).

Незважаючи на типологічну подібність нашої пам'ятки до центрально-європейського костелу, ймовірну побудову плану її наземних стін на основі модуля, кратного римському футу, що може вказувати на участь західних будівничих у її спорудженні, ще не дають підстави однозначно відносити його конфесійну належність до латинського обряду. Відсутність відповідних археологічних матеріалів, назва святині – “Благовіщення”, а також наявність фундаменту проповідного каменя-амвона перед “царськими вратами” можуть свідчити швидше про православну традицію, ніж католицьку. Тому питання конфесійності й участі західноєвропейських майстрів у спорудженні храму треба залишити відкритим для наступних досліджень.

Релікти дерев'яної та мурованої церков на полі Церквиська у Крилосі являються унікальними пам'ятками давньогалицької сакральної архітектури XII – першої половини XIII ст. як за планувальною структурою, будівельно-технічними, технологічними особливостями зведення, так і за окремими збереженими їх елементами, зокрема рештками мозаїчної підлоги з полив'яних плиток, яка функціонувала в мурованому храмі. Вони вимагають якомога ціліснішого збереження, а водночас і подальшого вивчення.

При майбутніх дослідженнях решток сакрального комплексу дерев'яної та мурованої церков Благовіщення, попри застосування прогресивних методів археологічного датування, необхідно:

- 1) звернути увагу на конструктивні особливості дерев'яної церкви, зокрема підтвердити або заперечити наявність пристінних стовпів;
- 2) перевірити наявність чи відсутність будівельних швів між конструкціями фундаментів нави та пресвітерію;
- 3) здійснити детальніші розкопки в межах апсиди мурованого храму з метою з'ясування конструкції основи його вівтаря;
- 4) продовжити локальні розкриття у внутрішній частині нави мурованого храму, не порушуючи збережених фрагментів автентичної мозаїчної підлоги, з метою виявлення та дослідження внутрішніх поховань, а також решток дерев'яної церкви з прилеглими до неї похованнями із заходу.
- 5) провести тонший аналіз стратиграфії та розрізнення археологічного матеріалу за фазами функціонування сакрального комплексу й будівельними періодами мурованого храму (для вивчення загальної стратиграфічної колонки досконалішими методами на пам'ятці залишено три контрольні брівки).

Найдоцільніший рецепт збереження й подальшого вивчення сакрального комплексу XII–XV ст. – церков Благовіщення на давньогалицькому Підгородді – це, на нашу думку, спорудження

музею-павільйону над їхніми залишками з облаштуванням у ньому експозиції автентичних субстанцій цих пам'яток.

Список використаної літератури:

- Аулих В. (1980). Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – Киев. – С. 133–150.
- Аулих В., Джеджора О., Лукомський Ю. (1991). Дослідження галицького подолу 1987 року // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С. 4–7.
- Войтович Л. (2000). Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.) склад, суспільна і політична роль (історико-генеалогічне дослідження). – Львів. – 649 с.
- Жишкович В. (1999). Пластика Русі-України X – першої половини XIV століть. – Львів. – 240 с.
- Захар'єв В., Могитич І. (1996). Сокілецька давньоруська церква // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів. – Ч. 5. – С. 103–104.
- Иоаннисян О. М. (1988). Основные этапы развития Галицкого зодчества // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – Москва. – С. 41–58.
- Каргер М. К. (1961). Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Том II. Памятники киевского зодчества X–XIII вв. – Москва–Ленинград. – 687 с.
- Каргер М. К. (1947). К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской Академии художеств. Ленинград–Москва: Искусство. – Т. I. – С. 15–50.
- Колединский Л. В. (2015). О Витебском храме св. Михаила // Актуальные проблемы Балорусского Подвинья и сопредельных регионов. – Новополоцк. – С. 62–72.
- Крип'якевич І. (1917). Галич, столиця українських князів. – Львів: Свобода. – Ч. 49.
- Лукомський Ю. (1991а). Звіт Архітектурного загону про польові дослідження у 1990 р. – Львів. – 39 с. – XXXX табл.
- Лукомський Ю. (1991б). Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич. – 38 с.
- Лукомський Ю. (1997). Проблеми вивчення та збереження пам'яток монументальної архітектури Галича // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 135–147.
- Лукомський Ю. (1987). Звіт Архітектурного загону Галицької археологічної експедиції за 1986 р. – Львів. – 27 с. – 74 іл.
- Лукомський Ю. (1988). Звіт загону по вивченню оборонних споруд про польові дослідження 1987 р. – Львів. – 26 с. – 74 таб.
- Лукомський Ю., Петрик В. (2001). Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // Історичні та культурологічні студії. – Львів. – Ч. 3. – С. 166–182.
- Лукомський Ю., Петрик В. (2018). Княжий Галич (археологія, дослідження, структура міста) // Атлас українських історичних міст. – Т. 2: Галич. – Львів: Колвес. – С. 2–9. – Мапа 3.3. Реконструкція планувальної структури XIII ст.
- Малевская М. В. (1966). К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно // Культура Древней Руси. – Москва. – С. 146–151.
- Малевская М. В., Раппопорт П. А. (1978). Декоративные керамические плитки древнего Галича // Slovenska archeologia. – Bratislava. – Т. XXVI–1. – С. 87–96.

- Матвеев В. (2016). Выкладка пола церкви Спаса в Галиче // Галич і Галицька земля: матеріали міжнародної наукової конференції. – Галич. – С. 353–366.
- Матвеев В. (2018). Полы деревянных церквей Галицкой Руси // Галич і Галицька земля: матеріали науково-практичної конференції. – Галич. – С. 347–360.
- Милонас П. М. (1995). Заметки об архитектуре Афона // Древнерусское искусство. Балканы. Русь. – Санкт-Петербург. – С. 7–81.
- Могитич І. (1998). Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині Х–XIV ст. // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів. – Ч. 10. – С. 3–14.
- Пастернак С. (1938). З чого була збудована княжа катедра в Крилосі // Наша Батьківщина. – Львів. – Ч. 9. – С. 199–201.
- Пастернак Я. (1944). Старий Галич (археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.). – Краків–Львів. – 238 с.
- Патріарх Димитрій (в миру В. Ярема). (1998). Церковне будівництво Західної України (під ред. Ю. Криворучка). – Львів: Міжнародна школа церковної архітектури. – 68 с.
- Пеленський Й. (2018). Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. – ІваноФранківськ: “Лілея-НВ”. – Серія 2. – Вип. 4. – 320 с.
- Полянський П. (1889). Руины старинной церкви св. Благовѣщенія на Подгородью подъ Галичемъ // Новый Галичанинъ. – Львов. – Ч. 20/15 (27) X. – С. 242–243.
- Раппопорт П. А. (2013). Ориентация древнерусских церквей // Архитектура средневековой Руси. – СПб. – С. 168–174.
- Січинський В. (1926). Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.). – Прага. – 50 с.+ 78 іл.
- Січинський В. (1928). Конспект історії всесвітнього мистецтва. – Ч. 1 До Ренесанса. – Прага. – 351 с.
- Січинський В. (1956). Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк: НТШ. – Т. 1. Архітектура. – 180 с.
- Скуревич К. Б. (1906). Зодчество западныхъ славянъ и вліяніе на него романской архитектуры. – СПб. – 32 с.
- Томенчук Б. (1993). Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті // ЗНТШ. – Львів. – Т. CCXXV. – С. 87–96.
- Томенчук Б. (1996). Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства // Галицькобуковинський хронограф. – Івано-Франківськ. – №1. – С. 7–22
- Томенчук Б. (2005). Олешківська ротонда. Івано-Франківськ. – 166 с.
- Флиер А. Я. (1988). Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. // Архитектурное наследство. – Москва. – №35. – С. 86–96.
- Щапова Ю. Л. (1966). Плитчатый пол вновь открытой церкви на Соборной горе Смоленска // Культура Древней Руси. – Москва. – С. 302–306.
- Akta grodzkie i ziemskie... (1880). – Lwów. – T.VIII. – 354 s. – Dok. LI.
- Buko A. (2011). Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. – Warszawa. – 494 s.
- Czołowski A. (1890). O położeniu starego Halicza. – Lwów.
- Kalisz uczesnośredniowieczny (1998). / Red. Baranowski T. – Kalisz.
- Peleński J. (1914). Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków. – 221 s.
- Szaraniewicz I. (1886). O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885. – Lwów. – 90 s. + 2 ryc.

- Szołginia W. (1975; 1982). Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo. – Warszawa. – S. 248.
- Świechowski Z. (2000). Architektura romańska w Polsce. – Warszawa: DiG. – 674 s.
- Świechowski Z. (1963). Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków. – Wrocław–Warszawa–Kraków. – 431 s.
- Tomaszewski A. (1974). Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. – 424 s.

References:

- Aulikh, V., Dzhedzhora, O., & Lukomskyi, Yu. (1991). Doslidzhennia halytskoho podolu 1987 roku. Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni. Lviv, 4–7 (in Ukrainian).
- Voitovych, L. (2000). Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.) sklad, suspilna i politychna rol (istoryko-henealohichne doslidzhennia). Lviv, 649 pp. (in Ukrainian).
- Zhyshkovych, V. (1999). Plastyka Rusi-Ukrainy X – pershoi polovyny XIV stolit. Lviv, 240 pp. (in Ukrainian).
- Zakhar'iev, V., & Mohytych, I. (1996). Sokiletska davnoruska tserkva. Visnyk instytutu “Ukrzakhidproektrestavratsiia”, 5. Lviv, 103–104 (in Ukrainian).
- Ioannisjan, O. M. (1988). Osnovnye jetapy razvitija Galickogo zodchestva. Drevnerusskoe iskusstvo. Hudozhestvennaja kul'tura X – pervoj poloviny XIII v. Moskva, 41–58 (in Russian).
- Karger, M. K. (1961). Drevnij Kiev. Oчерki po istorii material'noj kul'tury drevnerusskogo goroda, Pamjatniki kievskogo zodchestva X–XIII vv. Moskva, Leningrad, 687 pp. (in Russian).
- Karger, M. K. (1947). K voprosu ob ubranstve inter'era v russkom zodchestve domongol'skogo perioda. Trudy Vserossijskoj Akademii hudozhestv. Leningrad–Moskva: Iskusstvo, 1, 15–50 (in Russian).
- Koledinskij, L. V. (2015). O Vitebskom hrame sv. Mihaila. Aktual'nye problemy Balorusskogo Podvin'ja i sopredel'nyh regionov. Novopolock, 62–72 (in Russian).
- Kryp'iakevych, I. (1917). Halych, stolytsia ukraïnskykh kniaziv, 49. Lviv: Svoboda (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (1991a). Zvit Arkhitekturnoho zahonu pro polovi doslidzhennia u 1990 r. Lviv, 39.
- Lukomskyi, Yu. (1991b). Arkhitekturna spadshchyna davnoho Halycha. Halych, 38 pp. (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (1997). Problemy vyvchennia ta zberezhenntia pam'iatok monumentalnoi arkhitektury Halycha. Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu, 6(1). Lviv, 135–147 (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (1987). Zvit Arkhitekturnoho zahonu Halytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii za 1986 r. Lviv, 27 (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu. (1988). Zvit zahonu po vyvchenniu oboronnykh sporud pro polovi doslidzhennia 1987 r. Lviv, 26 pp. 74 tab. (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu., & Petryk, V. (2001). Novi materialy do vidtvorennia elementiv mistobudivelnioi struktury Halycha XII–XIII st. Istorychni ta kulturolohichni studii, 3. Lviv, 166–182 (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu., & Petryk, V. (2018). Kniazhyi Halych (arkheolohiia, doslidzhennia, struktura mista). Atlas ukraïnskykh istorychnykh mist, 2 Halych. Lviv: Kolves, 2–9 (in Ukrainian).
- Malevskaja, M. V. (1966). K rekonstrukcii majolikovogo pola Nizhnej cerkvi v Grodno. Kul'tura Drevnej Rusi. Moskva, 146–151 (in Russian).
- Malevskaja, M. V., & Rappoport, P. A. (1978). Dekorativnye keramicheskie plitki drevnego Galicha. Slovenska archeologia, 26(1). Bratislava, 87–96 (in Russian).

- Matveev, V. (2016). Vykladka pola cerkvi Spasa v Galiche. Halych i Halytska zemlia: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Halych, 353–366 (in Russian, & in Ukrainian).
- Milonas, P. M. (1995). Zametki ob arhitekture Afona. Drevnerusskoe iskusstvo. Balkany. Rus'. SanktPeterburg, 7–81 (in Russian).
- Mohytych, I. (1998). Arkheolohichno vidkryti derev'iani tserkvy Halychyny i Volyni X–XIV st. Visnyk Instytutu "Ukrzakhidproektrestavratsiia", 10. Lviv, 3–14 (in Ukrainian).
- Pasternak, S. (1938). Z choho bula zbudovana kniazha katedra v Krylosi. Nasha Batkivshchyna, 9. Lviv, 199–201 (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1944). Staryi Halych (arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850–1943 rr.). Krakiv, Lviv, 238 pp. (in Ukrainian).
- Patriarkh Dymytrii (v myru V. Yarema). (1998). Tserkovne budivnytstvo Zakhidnoi Ukrainy. Yu. Kryvoruchka (Ed.). Lviv: Mizhnarodna shkola tserkovnoi arkhitektury, 11 (in Ukrainian).
- Pelenskyi, Y. (2018). Halych v istorii serednovichnoho mystetstva na osnovi arkheolohichnykh doslidzhen i arkhivnykh dzherel. Halych. Zbirnyk naukovykh prats, 2(4). M. Voloshchuk (Ed.). IvanoFrankivsk: "Lileia-NV", 320 pp. (in Ukrainian).
- Poljanskij, P. (1889). Ruiny starinnoj cerkvi sv. Blagovjshhenija na Podgorod'ju pod Galichem. Novyj Galichanin, 20/15(27) X. L'vov, 242–243 (in Russian).
- Rappoport, P. A. (2013). Orientacija drevnerusskih cerkvej. Arhitektura srednevekovoj Rusi. SanktPeterburg, 168–174 (in Russian).
- Sichynskyi, V. (1926). Arkhitektura starokniazivskoi doby (X–XIII st.). Praha, 50 pp. (in Ukrainian).
- Sichynskyi, V. (1928). Konspekt istorii vsesvitnoho mystetstva, 1 Do Renesansa. Praha: Siiach, 351 pp. (in Ukrainian).
- Sichynskyi, V. (1956). Istoriia ukrainskoho mystetstva, 1. Arkhitektura. Niu-Iork: NTSh, 180 pp. (in Ukrainian).
- Skurevich, K. B. (1906). Zodchestvo zapadnyh# slavjan# i vlijanie na nego romanskoj arkhitektury. SanktPeterburg, 32 pp. (in Russian).
- Tomenchuk, B. (1993). Doslidzhennia derev'ianoï rotundy na davnoruskomu horodyshchi v Oleshkovi na Pruti. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 225. Lviv, 87–96 (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. (1996). Arkheolohiia derev'ianykh khramiv Halytskoho kniazivstva. Halytskobukovynskyi khronohraf, 1. Ivano-Frankivsk, 7–22 (in Ukrainian).
- Tomenchuk, B. (2005). Oleshkivska rotonda. Ivano-Frankivsk, 166 pp. (in Ukrainian).
- Flier, A. Ja. (1988). Jevoljucija planov pravoslavnykh kamennykh hramov na territorii Ukrainy s X poseredinu XVII v. Arhitekturnoe nasledstvo, 35. Moskva, 86–96 (in Russian).
- Shhapova, Ju. L. (1966). Plitchatyj pol vnov' otkrytoj cerkvi na Sobornoj gore Smolenska. Kul'tura Drevnej Rusi. Moskva, 302–306 (in Russian).
- Akta grodzkie i ziemskie..., 7 (1880). Lwów, 354 pp. (in Polish).
- Buko, A. (2011). Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. Warszawa, 494 pp. (in Polish).
- Czołowski, A. (1890). O położeniu starego Halicza. Lwów (in Polish).
- Baranowski, T. (Ed.). (1998). Kalisz uczesnośredniowieczny. Kalisz (in Polish).
- Peleński, J. (1914). Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 221 pp. (in Polish).
- Szaraniewicz, I. (1883). Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r.1860, 1880 i 1882. Lwów, 232 pp. (in Polish).

Szaraniewicz, I. (1886). O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885. Lwów, 90 pp. (in Polish).

Szołginia, W. (1975; 1982). In Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo, 248. Warszawa (in Polish).

Świechowski, Z. (2000). Architektura romańska w Polsce. Warszawa: DiG, 674 pp. (in Polish).

Świechowski, Z. (1963). Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków. Wrocław–Warszawa–Kraków, 431 pp. (in Polish).

Tomaszewski, A. (1974). Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 424 pp. (in Polish).

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE COMPLEX OF REMAINS OF WOODEN AND STONE ANNUNCIATION CHURCH IN ANNALISTIC HALYCH

Yuriy Lukomskyi

Results of archaeological research of the complex of remains of wooden and stone Annunciation church, preserved on the level of foundations on the territory of the former Podil of annalistic Halych of XII–XIII centuries, which were conducted under the direction of I. Sharanevych and L. Lavretskyi during the final of XIX century and by the author (final of XX century). On the basis of analysis of planning structure of the sites, building-technical and technological peculiarities of construction of them, remains of white-stone decoration and mosaic floor, consisting of ceramic glazed tiles, nearby cemetery, collected archaeological material, and described stratigraphy, comparisons with the series of analogues dating of the objects and their functioning are specified (wooden church – during the middle – second half of XII century and stone one, built in the interval between last third of XII – beginning of XIII century). Several hypothetic graphical and archaeological reconstructions are made: 1) plan of wooden church; 2) plan of stone temple on the level of foundation of walls; 3) part of the plan of mosaic floor, consisted of glazed tiles; 4) technological process of producing of complex-shaped polychromatic tiles; 5) volumetric-spatial image of stone shrine. At the conclusion some issues, which should be solved during future studies are emphasized, preservation of survived unique relicts in purposely built closed museum pavilion is suggested.

Key words: Annunciation church, Middle Ages, temple architecture, planning structure, archaeologicalarchitectural reconstruction.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ

3.1. РЕСТАВРАЦІЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ ЗІШЕСТЯ СВЯТОГО ДУХА У ПОТЕЛИЧІ. АРХІТЕКТУРНИЙ АСПЕКТ.

Юрій Дубик

Висвітлюємо особливості розташування церкви Зіслання Святого Духа у структурі давнього Потелича, нарис історії будівництва та перебудов церкви впродовж XVI-XVIII століть. Окремо відзначені зміни у зовнішньому вигляді пам'ятки, що стали наслідком ремонтних та реставраційних робіт XIX ст., 70-х XX ст, 2000-х років. Розкриваємо результати досліджень церкви 2016-2021 років та питання формування програми реставрації з опрацюванням проєктно-кошторисної документації. На завершення коротко подаємо результати проведених реставраційних робіт 2018-2019 років та пропонуємо для реалізації роботи на наступних етапах реставрації пам'ятки.

Церква Зішестя Святого Духа є однією з найдавніших дерев'яних церков західного регіону України. Збудована на початку XVI ст. церква має кілька особливостей, що вирізняє її з поміж великої кількості інших дерев'яних об'єктів нашого регіону:

1. Розташування церкви в підніжжі пагорба на високому березі ріки з повним візуальним розкриттям зі сторони протилежного берега містечка Потелич.
2. Архітектурно - просторове та образне вирішення архітектури церкви
3. Присутність в інтер'єрах церкви унікального стінопису з середини XVII ст.

Саме завдяки цим якостям церква була включена до переліку 16 дерев'яних церков, на території Польща та України, що стали єдиним міждержавним об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО.

Дослідницька та проєктна робота реставрації церкви, виконана у 2016 році архітекторами-реставраторами Юрієм Дубиком та Ігорем Бокало стосувалась вирішення виключно архітектурних проблем які є на пам'ятці, не торкаючись реставрації малярства. Тому у статті пропонується описати виключно архітектурний аспект відновлення церкви.

Невеличке колишнє містечко, а тепер село Потелич розташовується на самому кордоні Львівської обл. України з республікою Польщею. Об'єкт в цілому є комплексом різнотипових споруд і самої історичної території. Традиційно в найближчому оточенні церкви розпланований християнський цвинтар. Урочище, в якому розташована церква віддавна має назву «Гончарі», а саму церкву мешканці села називають «Підгірською».

Як видно на генеральному плані (Рис. 1), історична територія має умовно трапецевидну форму з двома входами: один – в південно-західному наріжнику, до якого ведуть дерев'яні стрімкі сходи по трав'яному схилу, інший з можливістю під'їзду транспорту, в північно-західному наріжнику території, від дороги, що проходить через цвинтар вздовж берега річки Телиці. Територія церкви є оточена дерев'яною огорожею, що складається з дерев'яних стовпчиків та розріджених дерев'яних дошок. Окрім самої церкви, на території розташовані також дерев'яна дзвіниця – в південно-східному куті, дві вежички-сторожівки при входах на територію (названі так, бо їх дерев'яний каркас зашитий зараз дошками з невеликими віконцями), два білокам'яні старі надгробні хрести перед західним входом. У східній та західній частинах території ростуть також старі листяні дерева. Будівлі церкви та дзвіниці зі сторони схилу оточені відкосом травника для організації вертикального планування та водовідведення. Церква традиційно має два входи західний та південний, до яких по території ведуть доріжки, мощені ламаним каменем-плитняком.

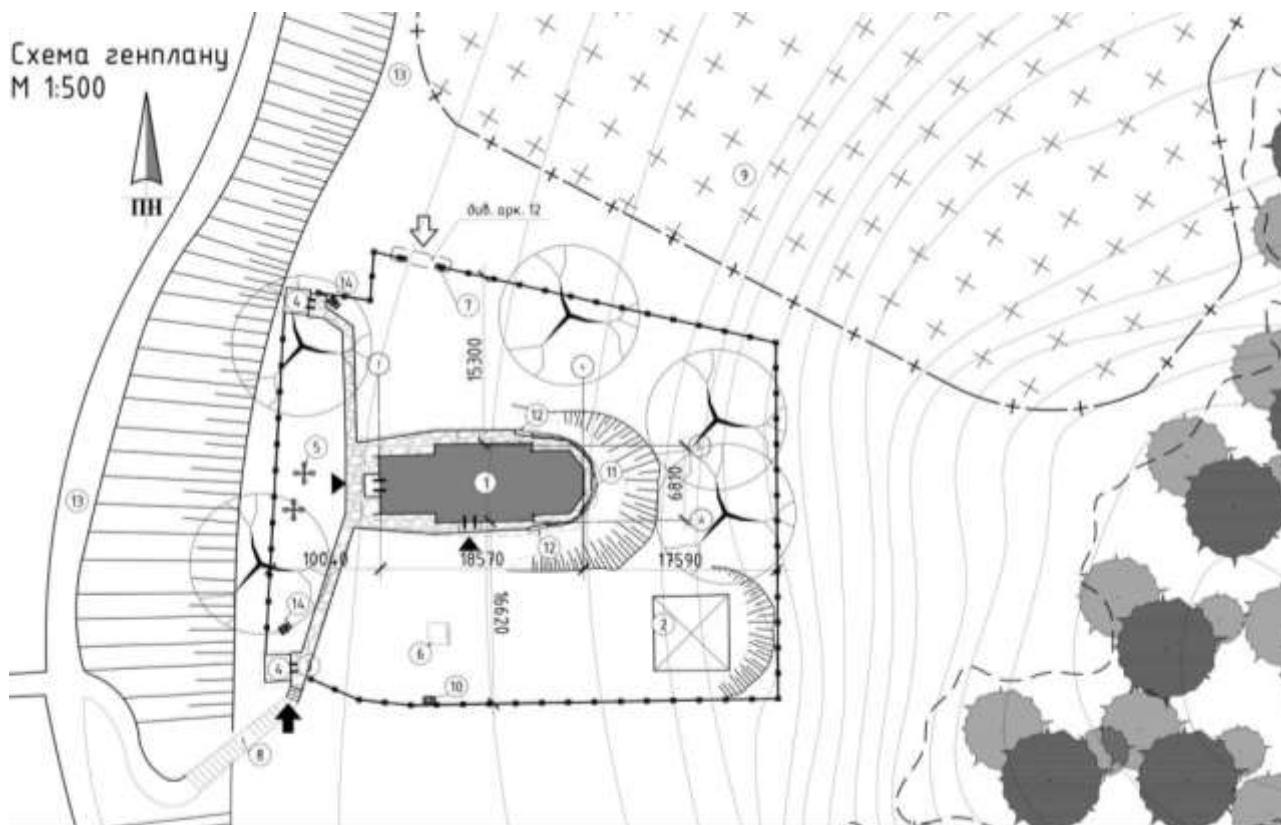

Рис. 1. Комплекс церкви Зіснення Святого Духа на схемі генерального плану

Історія будівництва церкви є тісно пов'язана з розвитком та розбудовою містечка Потелича. Перші згадки про містечко в історії України стосуються ще княжої доби з середини XIII ст. Містечко згадується в Іпатіївському літописі та в документах Перемиської єпархії. Про давнє походження міста свідчать також археологічні знахідки збережені у збірці кераміки з музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. У 1438 р. містечко отримує магдебурзьке (німецьке) право. Це право передбачало також певний спосіб формування містобудівного укладу з Ринковою (торговою) площею (переважно прямокутною або квадратною в плані), оточеною житловими будинками ремісників та купців та Ратушею посередині. Реєстр ремісничо-міщанського населення Потелича середини XVI ст. свідчить про присутність в місті численних пекарів, гончарів, ковалів, кушнірів, ткачів, шевців, різників, пивоварів, купців, кравців, солодовників, бондарів. В найближчому оточенні Ринку розташовувались сакральні споруди – церква, костел. На кадастровому плані Потелича середини XIX ст. подане подібне розпланування міста, з тою лише відмінністю, що Ринкова площа має не квадратний чи прямокутний в плані абрис, а трикутний. (Рис.2) Ця відмінність зумовлена тим, що пізня магдебурзька локація міста відбулась на збереженому в цілому містобудівному укладі давнішого міста княжої доби, центральною частиною, якого традиційно була трикутна в плані площа – Торговиця.

Що стосується церкви Зіснення Святого Духа, то розташовується вона не середмісті Потелича, а на протилежному до міста березі річки, де практично, відсутня регулярна забудова.

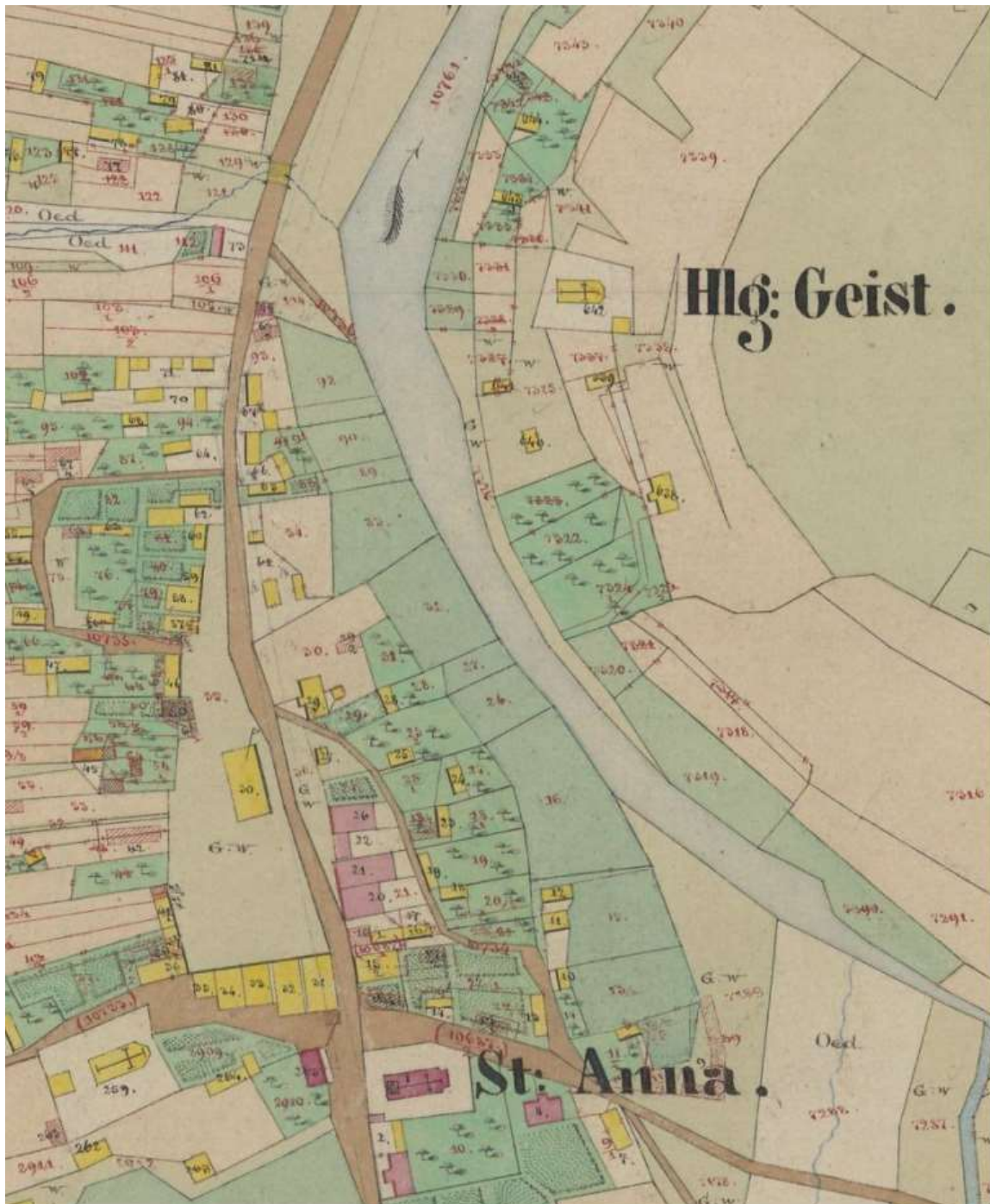

Рис.2. Кадастровий план містечка Потелича з середини XIX ст.

Причиною саме такого розташування церкви, найбільш імовірно, є її приналежність до цілком іншого міського просторового укладу, пов'язаного з містобудівною структурою українського міста княжої доби. Такі міркування підтверджуються картою першого військового обстеження Галичини кінця XVIII ст. На мисовому пагорбі спостерігаються залишки давніших фортифікацій, імовірно, колишнього укріпленого двору або замку, а на схилах, що спускаються до річки, розташовані окремі, садиби, цвинтар, дві церкви. (Рис.3)

З історичних джерел відомо, що церва Зішестя Святого Духа була збудована коштом гончарного цеху м. Потелича на місці, спаленої татарами, первісної церкви Святих Бориса і Гліба у 1502р. Який був вигляд первісної церкви ми не знаємо. Найдавнішою іконографією з зображенням пам'ятки є рисунок архітектора Олександра Лушпинського з 1909 року. (Рис.4) На рисунку ми бачимо двоверху церкву з шатровим дахом над центральною навою та восьмибічним куполом над вівтарною частиною. Відкриті дерев'яні зрубні стіни нижньої

частини стін захищені дахом опасання на випустах-консолях, стіни верхніх ярусів та дахи верхів покриті гонтою. Територія церкви огорожена дерев'яними струганими дошками поміж дерев'яними стовпчиками та накрита зверху, імовірно, гонтовими дашком. Восьмибічні маківки завершення над навою та вівтарем вкриті металевою листовою бляхою та завершуються кованими хрестами на підхрестових яблуках. Традиційно їх виготовляли з тої ж бляхи, хоча часто зустрічались вироби з кераміки та скла.

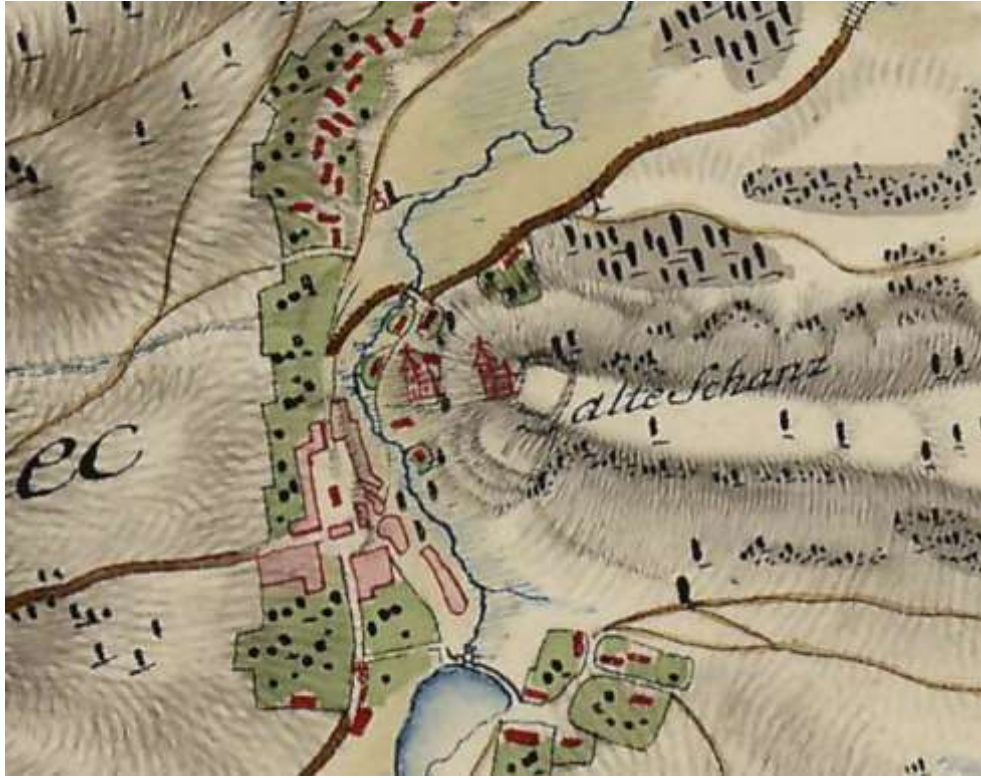

Рис.3. Фрагмент карти першого військового обстеження Галичини та Володимирії 1789-1782рр.

Рис.4. Церква Зіслання Святого Духа у Потеличі на рисунку Олександра Лушпинського. 1909р.

Український дослідник дерев'яної архітектури Володимир Січинський у праці «Дерев'яні дзвіниці та церкви Галицької України» зафіксував керамічні та скляні підхрестові яблука у різних місцевостях Галичини. Одне з них під номером №23054 стосується власне церкви в Потеличі.(Рис.5) Під час проведення шурфів при фундаментах пам'ятки нами були виявлені керамічні вироби, котрі дуже нагадують, зафіксовані Січинськими, елементи підхрестового завершення церковних маківок.(Рис.6)

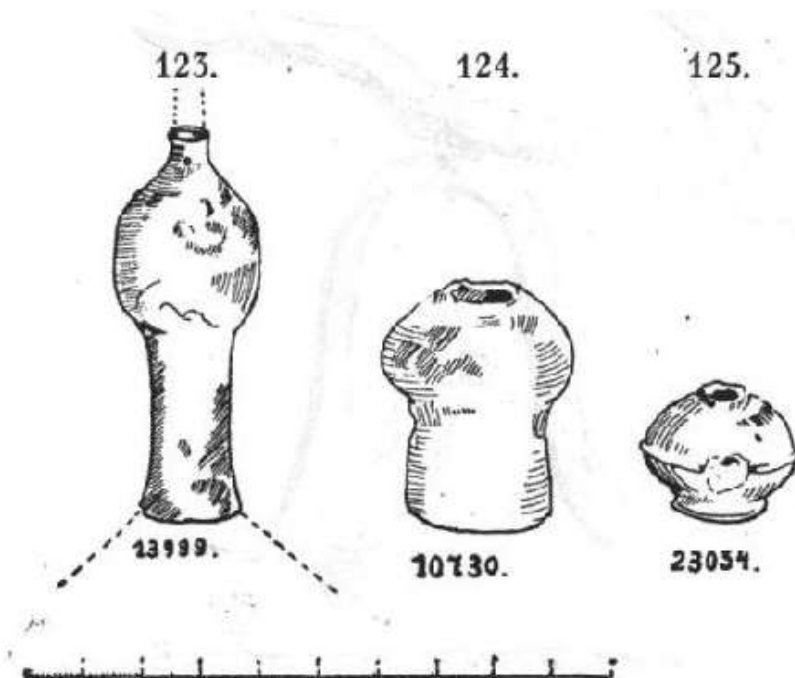

Рис.5. Керамічні підхрестові голівки. № 23054 – голівка з церкви Св. Духа з Потелича.
Рисунок Володимира Січинського.

Рис.6. Керамічні вироби, знайдені під час шурфування фундаментів північної стіни церкви 2016р.

Що стосується архітектурних та мистецтвознавчих досліджень церкви, то вони почались ще на початку, а продовжились у другій половині ХХ ст. Збережені фото фіксують значні зміни, котрі відбулись у зовнішньому вигляді пам'ятки після ремонтів 1903 та 1923 років. В першу чергу необхідно відзначити повну заміну гонтового покриття дахів опасання, бабинця, нави та вівтарної частини храму на білі (сірі), виконані з цинкової листової бляхи. Таким же чином були оббиті верхні яруси зрубних стін церкви.(Рис.7)

На фото 1952р. та 1969 р. видно також значні зміни, що відбулись в оточенні храму . Річка Телиця, навпроти церкви була перегороджена дамбою, по якій був влаштований міст переходу з центру містечка безпосередньо до церкви. На фото спостерігаються цілковито відкриті, так звані вежі-сторожівки, які насправді є традиційним накриття входів-воріт на церковну територію.(Рис.8) Подібні архітектурні вирішення входів зустрічається на територіях багатьох храмів та цвинтарів західної частини України.

Рис.7. Церква Зіслання Святого Духа у Потеличі на фото 1935р.

*Рис.8. Церква Зіслання
Святого Духа у
Потеличі на фото
1952р. (авт. Г.Логвин)*

У процесі проведення попередніх досліджень у 1952 р. київський архітектор Петро Юрченко висловив припущення, що планувально-просторова структура церкви, а також архітектурний образ церкви були змінені після ґрунтовних ремонтів XVIII ст. Ним була виконана також графічна реконструкція храму на перший будівельний період. Характерні відмінності від існуючого архітектурного вирішення храму:

1. Відкритий простір центральної нави без конструктивних сволоків-балок та стовпів.
2. Відсутність восьмибічної бані на завершенні вівтарної частини храму та накриття її двосхилим дахом, подібно, як накриття бабинця.

Імовірно, що первісний планувально-просторовий уклад церкви у Потеличі був подібний до архітектурного вирішення дерев'яної церкви у Волі-Висоцькій біля Жовкви.

Дослідження 1969 р. стосувались мистецького опорядження церкви, в першу чергу стінопису та декоративних ковальських виробів окуття вікон та дверей. Результатом цієї праці була монографія Людмили Міляєвої «Розписи Потелича». Що стосується ковальства то аналогічні до потелицьких завіс дверей зустрічаємо в інших церковних об'єктах українських церков зокрема в церкві в Хотинці, що також є складовою частиною об'єкту ЮНЕСКО «Дерев'яні церкви карпатського регіону Польщі та України» та розташовується зараз на території сучасної Польщі.

У 70-х роках XX ст. була проведена ґрунтовна реставрація церкви в Потеличі, зокрема церкві був повернутий вистрій фасадів, який вона мала до початку XX ст. – ґонтове покриття дахів опасання, бабинця, верхів центральної нави, зрубних стін верхніх ярусів. В інтер'єрах церкви була проведена реставрація живопису. Фото останніх років засвідчує, що автори реставрації свої рішення

обґрунтовували іконографічним зображенням пам'ятки 1909р. Про те зміни, які відбулися в конструктивному укладі церкви, а також включення об'єкту до переліку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО зумовили необхідність проведення чергових відновлювальних робіт.

Для початку необхідно зазначити, що у 2014 році була проведена фахівцями геодезистами лазерне сканування пам'ятки, результатом якого була просторова архітектурна модель, але лише у форматі «хмари точок» без опрацювання архітектурних креслень об'єкту. Вже на етапі виконання креслень архітектурних обмірів виявились значні деформації зрубних дерев'яних стін, як у вертикальному, так і в горизонтальному січенні. На плані першого ярусу виразно видно випучування західної стіни в місці розташування дверей. Подібна деформація спостерігається в північній стіні нави при поперечній вівтарній стіні. Внутрішній залом стіни видно також при південному вході церкви. На плані другого ярусу виразно простежується планувальна та конструктивна відірваність об'єму вівтарної частини храму від об'єму центральної нави.

Проведені натурні обстеження пам'ятки виявили імовірні причини появи деформацій зрубних стін. Більшість з них є пов'язані з ремонтними роботами, котрі відбувались на церкві впродовж її існування. З історичних джерел відомо, що під час ремонту церкви в середині XVIII ст. майстром Казимиром Домініковичем. Зі слів самого майстра були виконані наступні значні роботи:

1. Замінені 6 підвалин (нижні бруси зрубу стін).
2. Зведена нова баня і восьмерик з віконцями.
3. Поставлене нове шатро на стінах старої будови.
4. Відновлено гонтове покриття даху над бабинцем (нартексом).
5. Відремонтований дах над вівтарем.
6. Поставлені нові завершення верхів з кованими хрестами.
7. Поставлені 4 віконця в олові.

Найбільш імовірно, що власне під час ремонтних робіт першої половини XVIII ст. відбулась значна трансформація планувально-просторового та конструктивного укладу церкви. Вівтарна частина була відсунута від нави на 1,60м-1,70м. Причому на первісній вівтарній стіні був намальований новий іконостас, а намісні ікони іконостасу XVII ст. були посунуті вглибину об'єму. Таким чином майстер значно збільшив площу вівтарної частини храму, зберігаючи в цілому габарити центральної нави.

Під час ремонтних робіт 1970-1972 років – були замінені частини підвалин, під зрубні стіни церкви була підведена цегляна підмурівка, існуючі вертикальні стяжки -«лисиці» стін замінені на нові, дещо коротші, замінене зрубне наметове завершення нави та відновлений стінопис.

Деформація зрубних стін церкви, що загрозливо розвинулись після реставрації 70-х років XX ст. та зумовила проведення у 2007 - 2008 р.р. протиаварійних робіт з влаштуванням в інтер'єрі нави дублюючої конструкції стовпів, стяжок та підпор, котра розвантажила стіни зі збереженим живописом. Також під час проведення консерваційних робіт було частково замінено гонтове покриття дахів та кожухування стін.

Деформації зафіксовані на стадії проведення обмірів церкви, поганий технічний стан підвалин зумовив проведення інженерно-архітектурних та біологічних досліджень. В першу чергу це стосується виконання двох шурфів при північній стіні церкви на предмет виявлення фундаментів, матеріалу їх виконання та глибини залягання. Перший шурф в північно-західному нарізнику центральної нави в місці прилягання до бабинець виявив фундамент, викладений з бутового каменю-вапняку на земляній пересипці без міцного в'язива. Глибина залягання склала близько 0,80м., що є на межі наших норм щодо промерзання ґрунту. Фундамент був незначно розширений щодо стін церкви. Очевидно, що фундамент розташований в насипних ґрунтах колишнього церковного цвинтаря. Другий шурф,

влаштований при північно-східному наріжнику центральної нави виявив лише залишки колишнього та теперішнього мощення при повній відсутності будь-якого фундаменту. Цоколь під підвалини північного фасаду підмурований з цегли на вапняно-цементному розчині. Характерною особливістю виконаних шурфів була близьке розташування до денної поверхні давніх поховань, що передбачало відповідно неглибоке закладання фундаментних ровів.

Аналіз планувально-просторової структури храму виявив, що її церкви в Потеличі традиційно, як більшості українських церков, складається з трьох майже квадратних у плані об'ємів – «бабинець» розміром 5,10х5,30м, нави розміром 7,20х7,20м та п'ятибічного вівтаря розміром 4,60х5,70м, видовжено при наві на 1,60м. (Рис.9) Аналіз конструкцій головної нави виявив особливий конструктивний уклад її верхньої частини. (Рис.10) Вже згаданий майстер, Казимир Домінікевич, при влаштування нового шатрового верху у 1736 р. передав частину навантажень від верхньої частини шатра через стовпи-стілці з підкосами на 4 перехресні балки перекинуті між зрубними стінами нави в рівні першого залому. Додатково нижня частина стін нави під балками була стягнута ззовні та зсередини вертикальними стисками-лисицями. Таким чином були частково підсилені стіни нави.

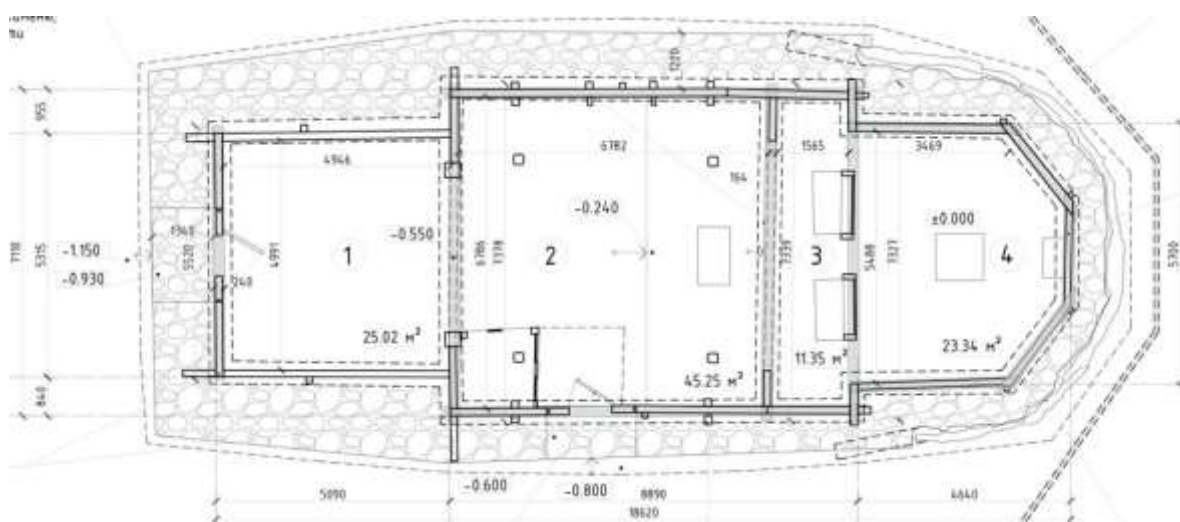

Рис.9. План церкви. Проектна документація 2016р.

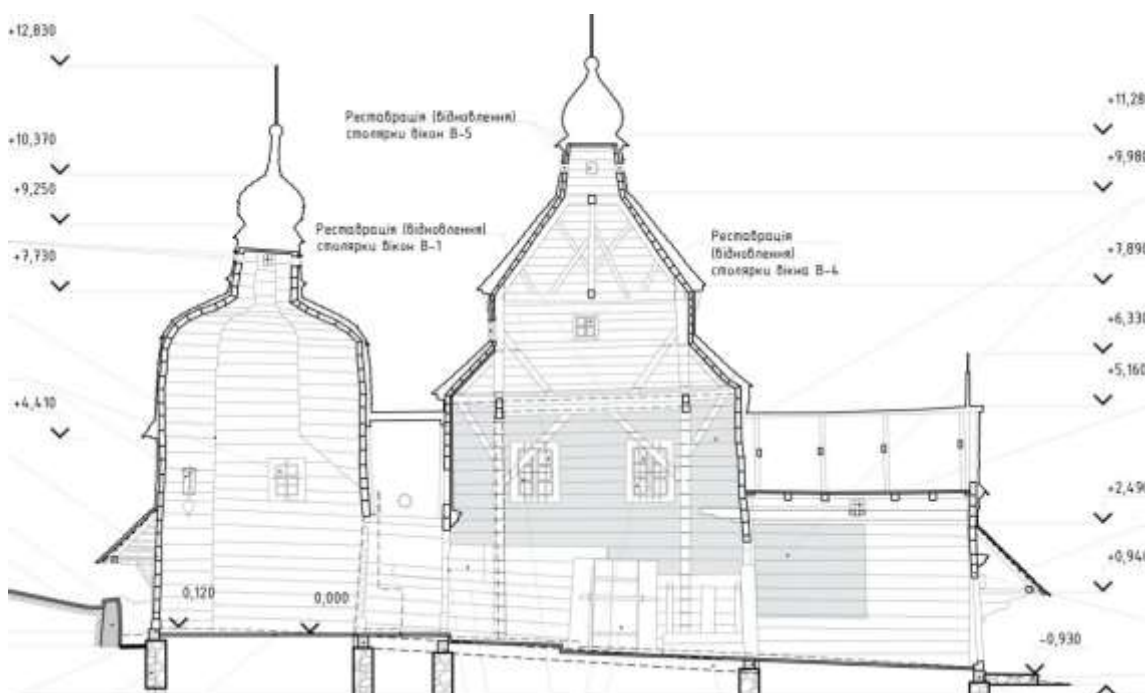

Рис.10. Повздовжній перетин церкви. Проектна документація 2016р.

Ремонт, який відбувся у 70-х роках ХХ ст. з влаштуванням нового важкого зрубного шатра та заміною стисків-«лисиць» в процесі реставрації стінопису спричинив деформацію стін нави. Це зумовило необхідність проведення протиаварійних робіт з влаштуванням додаткових чотирьох стовпів з підкосами, котрі сприйняли цілковито на себе навантаження від верху центральної нави.

Значні пошкодження стінам церкви завдає атмосферна волога, особливо у місці прилягання північної стіни бабинця до стіни нави та у північно-західному наріжнику самої нави. Окрім того північна стіна нави була неякісно протезована дошками товщиною 40мм. Проте головною причиною, що зумовлювала деформацію стін церкви була розірваність підвалин західної стіни бабинця, південної стіни нави, відсутність фундаментів усього периметру пам'ятки та підвалин під поперечними стінами, що відділяють бабинець, наву та вівтар. Головною причиною руйнування існуючих підвалин були відсутність якісного мощення, високий рівень ґрунту та їхнє постійне перезволоження. Особливо загрозлива ситуація склалася в кутах між бабинцем та навою. Внаслідок заволоження та загнивання деревини, частково втрачені, необхідні для зрубної конструкції стін, замки-врубки як в інтер'єрі, так і назовні храму.

Ще однією серйозною проблемою в експлуатації церкви є нещільне прилягання покриття опасання до кожухованих гонтою стін. Це спричинює постійне замокання зрубних стін під опасанням, причому частина цих стін безпосередньо пов'язана з живописом в інтер'єрах.

Проведені історичні, архітектурні та біологічні дослідження виявили, що конструкція зрубних стін перебувала у край незадовільному стані та вимагала проведення термінових протиаварійних робіт.

Програма реставраційних робіт передбачала проведення наступних протиаварійних та реставраційних заходів:

1. Дослідження технічного стану, закріплення та консервацію стінопису в першу чергу.
2. Проведення антисептичних заходів по ліквідації грибків та жуків-дерев'їдів.
3. Пониження рівня ґрунту зі східної, частково південної та північної сторони храму.
4. Влаштування фундаментів та підвалин по периметру зовнішніх стін та під поперечні стіни церкви.
5. Укріплення деревини зрубних стін, в тому числі методом протезування з відновленням роботи з'єднань.
6. Заміни вертикальних стисків-«лисиць».

Найскладніші роботи щодо пам'ятки пов'язані з влаштуванням фундаментів та підвалин. При влаштуванні нових фундаментів церкви в Потеличі була запропонована наступна черговість робіт:

1. Викопати поперечні траншеї шириною 50-60 см.
2. Підвести залізобетонну подушку та цегляні стовпчики.
3. Підпружити («виважити») будівлю церкви при допомозі домкратів та поперечної металевої балки.
4. Викопати рів під влаштування нового фундаменту.
5. Підвести у землі бетонні, а вище денної поверхні кам'яні фундаменти.
6. Замінити існуючі зігнилі та відновити втрачені поперечні підвалини під існуючі зрубні стіни.

Простий, на перший погляд, метод виважування церкви вимагає проведення важливої, з огляду на збереження пам'ятки, роботи по стабілізації зрубної конструкції стін. Традиційно це забезпечувалось діагональними просторовими зв'язками, які закріплені до вертикальних стовпів-стиків. Складність виконання такої конструкції полягає в тому, верх центральної нави вже додатково підкріплений чотирма стовпами, які зараз є частиною конструкції. Тому важливо було зв'язати їх зі зрубними стінами. Іншим чинником, що ускладнює роботу по зв'язуванні церкви є присутність унікального стінопису. Тому кріплення стовпів пропонувалось виконувати лише в межах вільних від унікальних розпису.

Технічний стан зрубних стін центральної нави є настільки поганий, що на цьому етапі проведення реставраційних робіт проєкт передбачав обов'язкове збереження розвантажувальних стовпів в інтер'єрі храму. Можливість їх демонтажу буде з'ясована лише після відновлення роботи вертикальних стиків-стовпів стін центральної нави та протезування з'єднань.

Окрім описаних вище заходів на першій стадії реалізації проєкту було запропоновано заміну та часткове вирівнювання підлоги в окремих об'ємах храму відновлення мощення довкола церкви з великогабаритних ламаних плит каменю-пісковика, ремонт невисокої кам'яної підпірної стіни довкола вівтарної частини. Саме ці роботи були реалізовані у процесі реставрації церкви 2018-2019 р.р.(Рис.11)

Рис. 11. Церква після завершення першого етапу реставраційних робіт. Фото 2020р.

На наступних етапах реставраційних робіт пропонується:

1. Консервація, реставрація (відновлення), підсилення деревини зрубної конструкції стін – найскладніші та найбільш відповідальні, з огляду на унікальний стінопис інтер'єрів, ремонтні заходи.
2. Реставрація (відновлення) столярки вікон та дверей.

3. Консервація та реставрація металевих окуття дверей, металевих хрестів.
4. Просочування зрубної конструкції стін протигрибковими та протийсекційними засобами та антисептичними засобами.
5. Влаштування інженерних мереж блискавкозахисту, електропостачання, охоронної та протипожежної сигналізації, автоматичного пожежогасіння.

Список використаної літератури та джерел:

Ипатьевская летопись . Полное собрание русских летописей. (2001) Том второй. – 2-е издание. – Москва. Стр.857.

Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець (1989) Київ, с. 424, 571.

Петегирич В., Гавінський А. (2017) Потелицька збірка кераміки з музею Наукового товариства ім. Шевченка. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Вип. 21. – Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. С. 232–248.

Prochaska A. (1913). Z przeszłości Potylicza // Przewodnik naukowy i liechteracki. – R. XLI. – Z. 1 - Lwow, S.1.

Січинський В. (1927) Будівництво міста Потилича // Записки НТШ. – Т. 147. – Львів, с. 106 – 114.

Лушпинський О. (1920) Дерев'яні церкви Галичини XVI-XVIII в. // Національний музей у Львові – Львів, Табл. XXVIII.

Січинський В. (1925) Дерев'яні дзвінниці і церкви Галицької України XVI-XIX ст.// Національний музей у Львові. – Львів, табл. LXIX.

Логвин Г.Н. (1968) По Україні. – Київ, Іл.229, с. 253

Юрченко П.Г. (1970) Дерев'яна архітектура України. – Київ, с. 48 – 49.

Міляєва Л. С. (1969) Стінопис Потелича: визвольна боротьба українського народу в мистецтві 17 ст. – Київ, с.248.

Слободян В. (1998) Церкви України: Перемиська єпархія. – Львів, с. 453.

Січинський В. (1927) Будівництво міста Потилича // Записки НТШ. – Т. 147. – Львів, с. 115.

References:

Ipatievskaya Chronicle. Complete collection of Russian chronicles. (2001) Volume two. - 2nd edition. - Moscow. Page 857.

Russian Chronicle. Based on the Ipat list, translated by Leonid Makhnovets (1989) Kyiv, p. 424, 571.

Petegyrych V., Gavynskyi A. (2017) Potelitka collection of ceramics from the museum of the Scientific Society named after Shevchenko. // Materials and research on the archeology of Carpathians and Volyn. - Vol. 21. – National Acad. of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies. named after I. Krypyakevych. - Lviv, 2017. P. 232–248.

Prochaska A. (1913). Z przeszłości Potylicza // Przewodnik naukowy i liechteracki. - R. XLI. – Z. 1 - Lwow, S.1.

Sichynskyi V. (1927) Construction of the city of Potylch // Notes of the National Academy of Sciences. - T. 147. - Lviv, p. 106 - 114.

O. Lushpynskyi (1920) Wooden churches of Galicia in the XVI-XVIII centuries. // National Museum in Lviv - Lviv, Table. XXVIII.

V. Sichynskyi (1925) Wooden belfries and churches of Galician Ukraine of the XVI-XIX centuries.// National Museum in Lviv. - Lviv, tab. LXIX.

Logvin G.N. (1968) Across Ukraine. - Kyiv, Il. 229, p. 253

Yurchenko P.G. (1970) Wooden architecture of Ukraine. - Kyiv, village 48-49.

Milyaeva L. S. (1969) Wall painting Potelicha: the liberation struggle of the Ukrainian people in the art of the 17th century. - Kyiv, p. 248.

Slobodian V. (1998) Churches of Ukraine: Peremysk Diocese. - Lviv, village 453.

Sichynskyi V. (1927) Construction of the city of Potelych // Notes of the National Academy of Sciences. - T. 147. - Lviv, p. 115.

RESTORATION OF THE WOODEN CHURCH OF THE DESCENT OF THE HOLY SPIRIT IN POTELYCH. ARCHITECTURAL ASPECT

Yury Dubyk

The chapter examines the issue of the location of the Church of the Sending of the Holy Spirit in the structure of ancient Potelych, the history of the construction and reconstruction of the church during the 16th-18th centuries. The changes in the appearance of the monument that were the result of repair and restoration works of the 19th century, the 70s of the 20th century, and the 2000s were separately noted. A significant part of the text of the chapter is dedicated to the study of the church in 2016-2021 and the formation of the restoration program with the development of project and estimate documentation. At the end of the chapter, the results of the restoration works carried out in 2018-2019 are briefly presented and the proposed implementation of the work at the next stages of the restoration of the monument.

Keywords: town of Potelych, Church of the Descent of the Holy Spirit, planning and spatial solution, restoration, conservation, wall painting, wooden log cabin.

3.2. СОБОР СОФІЇ В КОНСТАНТИНОПОЛІ ТА ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ЦЕРКОВНОГО БУДІВНИЦТВА РУСИ-УКРАЇНИ

Юрій Диба

У колі візантійської культури неабияке значення має традиція вшанування Софії, інтерпретація якої, як Премудрості Божої, має розбудовану богословську версію, пов'язану, насамперед, із особою Христа. Софія трактується як втілене слово Боже – Логос. Загалом дослідники сходяться на думці, що споруджений в IV ст. у Константинополі перший храм Премудрості був присвячений Христу, Втіленому Слову. Це загальноприйняте розуміння звучить у відомому сказанні про побудову храму Юстиніана, який зберігся до наших днів. У ньому згадується про появу Ангела, «стража храму», який клявся іменем Софії, – «і тому отримав храм іменування: Свята Софія, що означає: Слово Боже». Разом з тим відзначається, що й у часи після Юстиніана тривалий час не існувало храмових свят у сучасному сенсі. Річне свято кожного храму відбувалося в день «отворення врат», тобто в річницю освячення або «оновлення» храму. Храм Софії в Константинополі був вперше освячений 25 грудня 537 р. та оновлений після відновлення купола 24 грудня 563 р. Святкування оновлення відбувалося напередодні Різдва Христового, 23 грудня.

На Русі також добре знали, що Константинопольська Софія є храмом Христа-Слова. Разом з тим, на відміну від Константинопольської Софії, вшанування Премудрості Божої на Русі приурочене, до важливих богородичних (марійних) свят. Титулярним святом Софійського собору у Києві є Різдво Богородиці (8 вересня), а в Новгородській Софії – Успіння пресвятої Богородиці (15 серпня). У цьому факті відображається розуміння Пресвятої Богородиці як матері «втіленого Слова – Логосу» (Brzozowska, 2015).

Окрім зауваженої різниці в способах персоніфікації Софії в Візантії та Русі, необхідно відзначити цілком відмінні архітектурні концепції Константинопольського та Київського храмів. Попри те, що спорудження храму Премудрості на Русі в Києві мало на меті прирівняти Русь до Візантійської держави, цілком очевидно, що будівничі у Києві не приймали Константинопольський храм за архітектурний прототип. Споруджені в XI ст. три Софійських собори Київської Русі – Київський, Новгородський і Полоцький – є модифікації рідкісного, в значній мірі самобутнього, архітектурного типу, не пов'язаного з основними архітектурними характеристиками константинопольського прообразу (Виноградов, 2012) (рис. 1, а-б).

Зазначені вище відмінності у трактуванні традиції вшанування Софії Премудрості Божої, привитої на Русі в середині XI ст., створюють ілюзію певної ізоляції її культурного середовища, а суттєва різниця у архітектурно-просторовій композиції константинопольського та київського храмів начебто дають підстави для заперечення впливу столичних імперських взірців на генезу церковної архітектури Русі-України. Відтак постає питання, чи архітектурна специфіка Константинопольської Софії дійсно була обійдена увагою будівничих, що творили на руських землях принаймні від XI ст., тобто з того часу, коли в Києві, а згодом у Новгороді та Полоцьку були зведені тезоіменні храми?

Ставимо мету продемонструвати важливість Константинопольської Софії у формуванні християнської культурної традиції Русі та простежити вплив її архітектурної композиції на формування традиції церковного будівництва України.

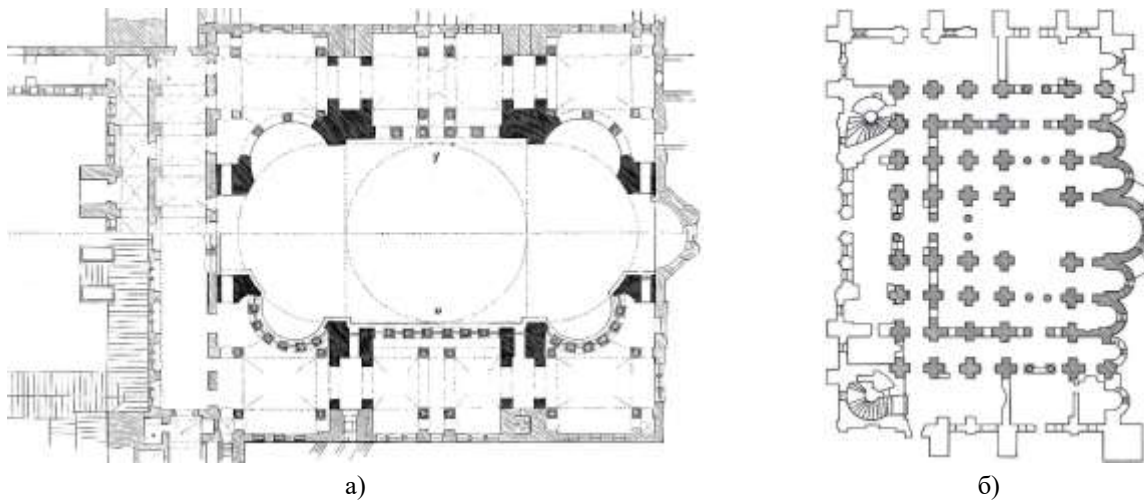

Рис. 1. Плани храмів Софії: а) у Константинополі (за W. Lübke, M. Semrau); б) у Києві (за А. Буніним).

У візантійській книжній традиції храм Софії намагається Константинопольської сприймався як неперевершене архітектурне диво. Таке його трактування найперше відобразилося в низці текстів, що вийшли з-під пера візантійських книжників VI–XII ст. (Захарова А.В., 2017). Візантійські книжники демонстрували не лише бачення ідеологічної програми Софії, але давали уяву про його архітектурні особливості. Найповнішу інформацію про архітектуру споруди знаходимо у трьох описах. Перший з них, написаний візантійським істориком Прокопієм Кесарійським, входить до його трактату «Про споруди» (Прокопий Кесарийский, 1996), завершеного незадовго до руйнування купола в 558 р. Другий, римований «Опис храму Святої Софії» створив поет Павло Сіленціарій вже після відновлення купола (Pauli Poetae Silentarii, 1828). Цей текст був зачитаний кількома днями після другого освячення храму 24 грудня 562 р. Третій «Опис найсвятішої Великої церкви Божої» належить богослову середини XII ст. Михайлу Солунському (Виноградов А.Ю., Захарова А.В., 2016). Ці тексти (насамперед два описи VI ст.) є важливим джерелом фактичних відомостей про архітектуру храму та його збережені, змінені або втрачені елементи.

Відомості про храм Константинопольської Софії містить також «Сказання про побудову храму святої Софії» («Сказание о создании церкви святыя Софии еже в Костянтине граде»; «Сказание о Софии Цареградской»), грецький оригінал якого зберігся в списках XII ст., а найстарші відомі руські переклади датовані XV ст. (Белоброва О. А., 1988). Автор цього тексту повідомляє про замовників храму, головні дати, пов'язані з його будівництвом та перебудовами, дає розміри храму, перераховує використані будівельні матеріали, описує зовнішній і внутрішній вигляд храму та його обладнання тощо.

Константинопольську Софію описували не лише візантійські, але й західні автори. Цих книжників згадує І. Срезневський, аналізуючи відомості про цей храм, залишений новгородським паломником Добринею Ядрейковичем, згодом – новгородським архієпископом Антонієм (Срезневский И.И., 1874). Текст «Ходіння ігумена Данила» дійшло до нас у більш ніж 150 списках. Опис Софійського собору займає більше половини тексту. Добриня звертає увагу на внутрішнє оздоблення храму, церковні предмети, ікони та чисельні християнські реліквії. Крім твору Добрині Ядрейковича відомо понад 50 інших (оригінальних та перекладних) «ходінь» у Святу Землю, на Афон, датованих XII–XIV ст., деякі з них збереглися в десятках і навіть сотнях списків. Нові «ходіння», зокрема опис Константинополя анонімного новгородським паломника, з'являються вже на зламі XIII–

XIV ст., а в 40-х роках XIV ст. – такий яскравий твір як «Ходіння Стефана Новгородця» (Прокоф'єв Н.И, ред., 1984; Малето Е. И., 2005).

Важливим свідченням відвідування Константинопольської Софії паломниками з руських земель є також середньовічні слов'янські написи-графіті собору св. Софії в Константинополі, більшість з яких мають східнослов'янське походження і зроблені вихідцями з Руси (Артамонов Ю.А., Гиппиус А.А., 2011; Артамонов Ю.А., Гиппиус А.А., Зайцев И.В., 2012). Дослідники підкреслюють, що домінування руських текстів в кириличній епіграфіці Софії Константинопольської відображає особливу інтенсивність відвідування собору вихідцями з Руси в XI–XV ст. Деякі залишені імена допускають ідентифікацію авторів графіті з особами, згадуваними в літописах та інших джерелах.

Все це дає підстави для очікуваного висновку, що у релігійно-світоглядних уявленнях мешканців Руси храм Софії Константинопольської займав дуже важливу роль. Цю святиню відвідували групи паломників, оповіді та тексти яких поширювалися у східнослов'янському середовищі. У численних перекладах на Русі побутували і перекладні тексти про цей храм. Проте в архітектурознавчих дослідженнях досі не зауважено якогось зримого впливу царгородського храму на церковну архітектуру, що розвивалася на східнослов'янських теренах принаймні від Володимирового хрещення.

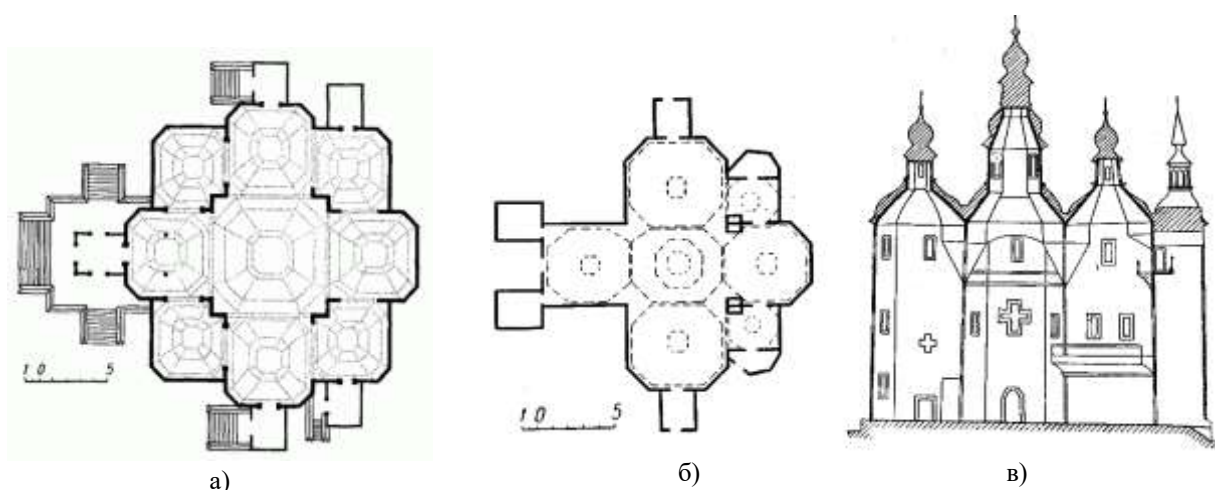

Рис. 2. Приклади відтворення планувальних характеристик мурованих храмів в українських дерев'яних церквах: а) м. Новомосковськ, ц. Трійці, 1781 р., план (за Ю.А. Нельговським); б-в) смт. Березна, ц. Вознесіння, перед 1759 р., план, перетин (за С.А. Тарануценком)

Цей факт не піддається логічному поясненню. Тим паче, що в літературі неодноразово підкреслювалось, що творці українських церков справлялися із непростими архітектурно-естетичними завданнями, відтворюючи у дереві планувально-просторові типи руських тринефних хрестовобанних храмів (рис. 2, а) та повторюючи розвинуту композицію західних компартиментів мурованих храмів зі сходовими вежами (рис. 2, б-в). Слід також взяти до уваги, що руські майстри трансформували у дерев'яних конструкціях доволі складні типи мурованих храмів, зокрема такі, як ротонда в Задарі (рис. 3, а) з внутрішнім підбанням кільцем опор та трьома зовнішніми апсидами. Галицькі будівничі відтворили його у Олешківській ротонді (рис. 3, б), а згодом, вже волинські, продублювали цей тип у мурованій Михайлівській ротонді Володимира (рис. 3, в).

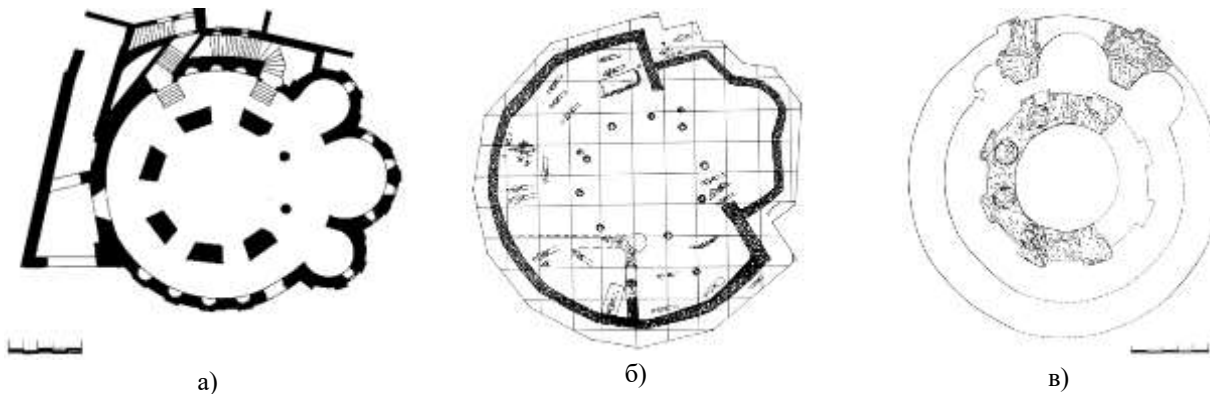

Рис. 3. Ротонди з внутрішнім підкупольним кільцем опор та трьома апсидами: а) ротонда св. Доната в Задарі, поч. IX ст., план (за Є. Гавротом); б) ротонда в с. Олешках Івано-Франківської обл., 3 чв. XII ст., план (за Б. Томенчуком); в) Михайлівська ротонда у Володимирі, 2 пол. XIII ст., план (за М. Каргером)

Подібних прикладів прямого копіювання чи творчої переробки знаних взірців в історії архітектури Руси-України є чимало. Їх спостереження дає підстави розглянути з цієї точки зору також архітектурну композицію храму Софії у Константинополі. Його конструктивна система перекриття формується з масивного центрального купола та двох півкуполів, які підтримують розпір на повздовжній осі храму (рис. 4, а-б). Цей величезний за мірками середньовіччя купол і дві конхи, розташовані з протилежних боків, є тими основними домінантами архітектурної композиції, яким підпорядковуються інші її елементи, такі, для прикладу, як пари бічних екседр, що прилягають до головних конх із південного та північного боків.

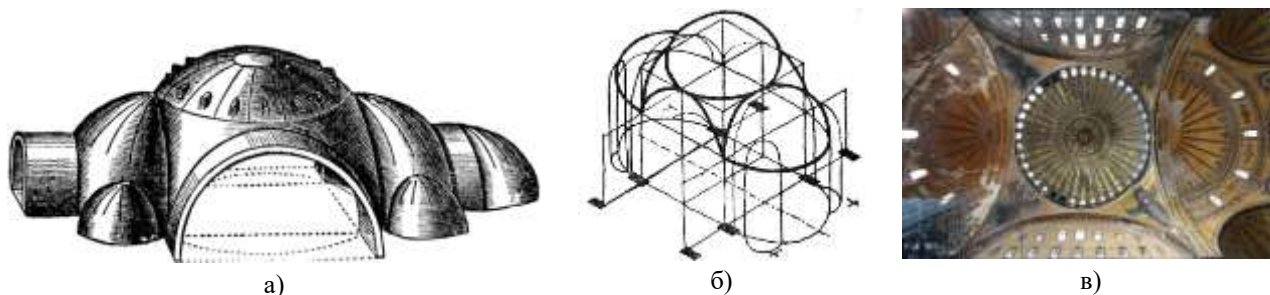

Рис. 4, а-в. Просторово-конструктивна система перекриття храму Софії у Константинополі

Описана трискладова композиція константинопольської купольної базиліки виразно прочитується у просторі та на плані храму. Ця архітектурно-просторова ідея є надзвичайно лаконічною і не дивно, що її згадувано в найдавніших описах. Три елементи (купол з двома конхами-«покрівлями») в композиції перекриття спостерігав Павло Сіленціарій (Захарова А.В., 2017, с.211). Конструкція конх, що підтримували розпір купола, вражала і Прокопія Кесарійського (Захарова А.В., 2017, с.212). Ці конхи зауважував і Михайло Солунський: «дві цих півсфери разом з самої верхньої півсферою складають одну сферу» (Захарова А.В., 2017, с.212). Якщо цю особливість зауважували візантійські книжники, то вона, без сумніву, була видимою і для професійних будівничих, які будували свої храми на взірець добре знаних, освячених традицією споруд.

Саме тридільна просторова композиція є однією з найхарактерніших для типології українського церковного будівництва. Вона формується на основі поєднання трьох близьких до квадрату зрубів, більший з яких (нава) розташовується по середині. Два менші прируби, приєднуються до центрального зрубу вздовж центральної осі від сходу (вівтар) та заходу (бабінець) (рис. 5, а-в). Заокруглений (гранчастий) зруб, розташовувався зазвичай зі сходу (рис 5, в). Таке заокруглення відповідає вівтарній апсиді мурованих храмів.

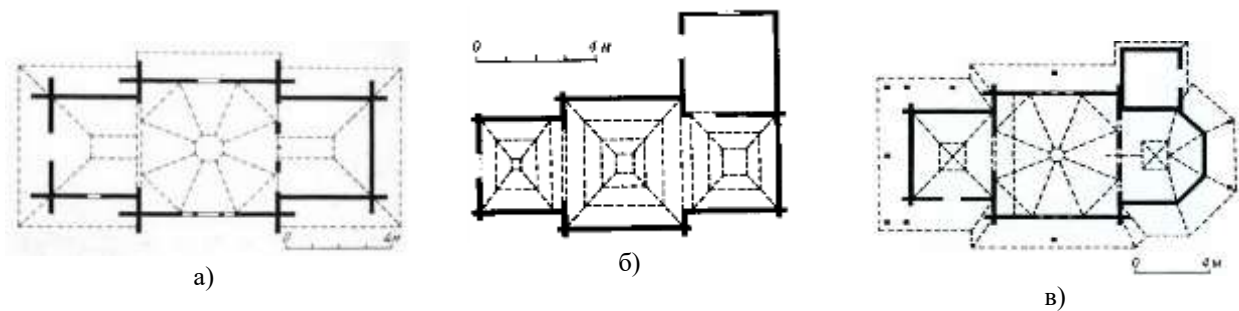

Рис. 5. Тридільні храми (за Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 3.): а) с. Коцурів, ц. , 1729 р., план; б) с. Кугайв, ц. Богоявлення, 1693 р., план; в) с. Поморяни, ц. Собору Богородиці, 1690 р., план

Окрім того, серед українських дерев'яних церков доволі часто зустрічається самобутній планувальний тип, особливість якого проявляється у тому, що гранчасту у плані форму має не лише східний, але й західний прируб. Церкви такого планувального типу можна назвати двоапсидними. Зазвичай вважається, що багатогранні зруби з'являються у наслідку впливу бароко. Проте такий тип репрезентують, здебільшого, найстарші дерев'яні храми Галичини, такі як церква Святого Духа у Рогатині 1598 р. (рис. 6, а), церква св. Юра у Дрогобичі 1657 р. (рис. 6, б) чи Миколаївська церква у Кам'янці-Бузькій 1667 р. (рис. 6, в).

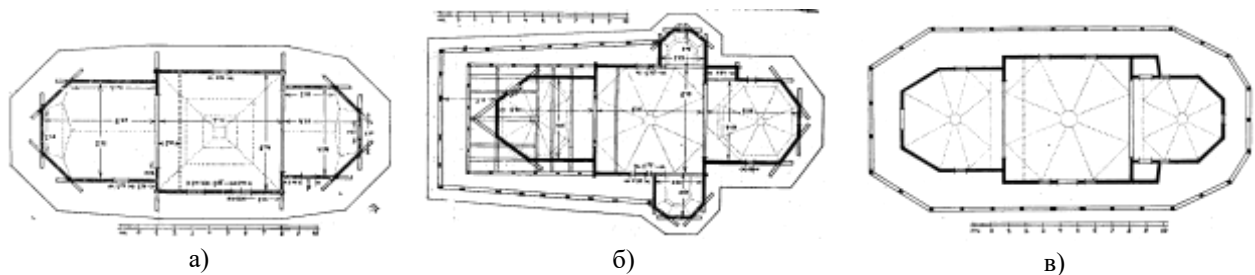

Рис. 6. Двоапсидні дерев'яні церкви Галичини (за М. Драганом): м. Рогатин, ц. Святого Духа, 1598 р., план; б) м. Дрогобич, ц. св. Юра, 1657 р., план; в) м. Кам'янка-Бузька, ц. св. Миколая, 1667 р., план

Поширення храмів двоапсидного типу не обмежується Галичиною, вони відомі також на Північній Буковині. Це, зокрема, церква св. Миколая у Чернівцях 1748 р. (рис. 7, а), неіснуюча церква Михаїла і Гавриїла у Чернівцях 1768 р. (рис. 7, б), церква Благовіщення в Круп'янському 1772 р., церква св. Димитрія в Луковиці 1757 р., церква св. Михаїла в Петрашівці (Міхорені) 1663 р. (рис. 7, в) тощо.

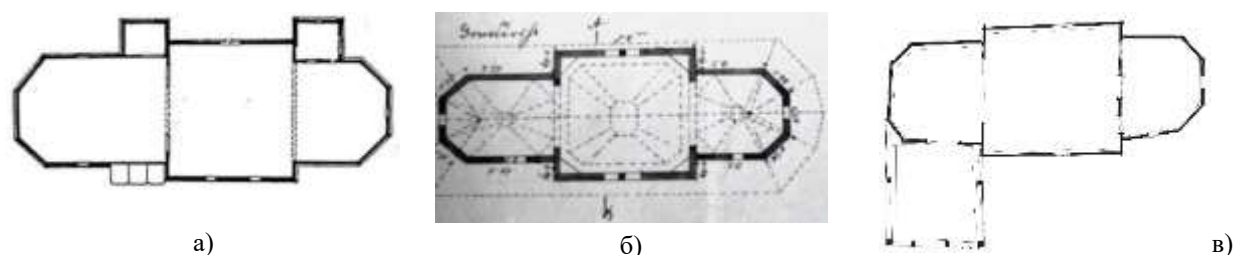

Рис. 7. Двоапсидні дерев'яні церкви Північної Буковини: а) м. Чернівці, ц. св. Миколая, 1607 р., план (за В. Т. Завадою); б) м. Чернівці, ц. св. Михаїла і Гавриїла (не збережена), 1768 р., план 1881 р. (за М. Чучком); в) с. Петрашівка, ц. Михаїла, 1663 р.

Двоапсидну планувальну композицію має низка подільських храмів. До того ж, вони демонструють розвиток планувальної типології від храмів з квадратною навою і п'ятигранними прирубамі вівтаря і бабинця (рис. 8, а), до складніших типів з центральною восьмигранною ділянкою (рис. 8, б), а також – з трьома восьмигранними ділянками (рис. 8, в).

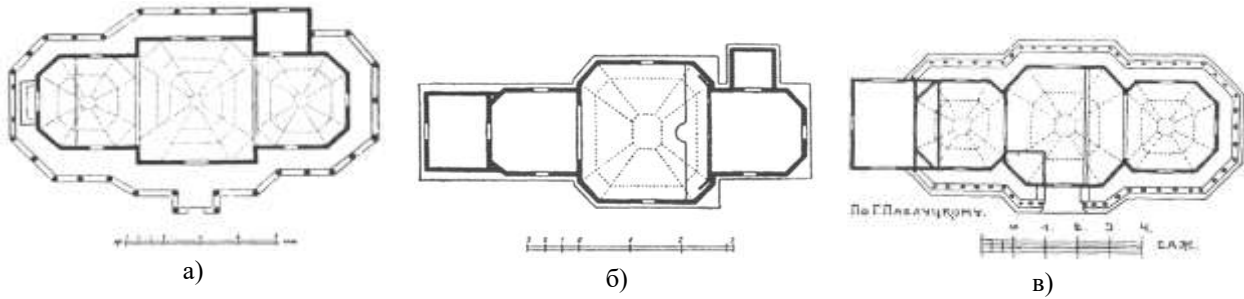

Рис. 8. Двоапсидні храми Поділля (за Г. Павлуцьким): а) с. Дашківці, ц. Успіння Богородиці, 1768 р.; б) с. Зіньків, ц. св. Михаїла, 1769; в) м. Вінниця, ц. Миколая, 1746 р.

Двоапсидний тип є також характерним і для церков Лівобережжя України. Плани цих храмів мають восьмигранні центральні зруби і п'ятигранні прируби. Просторова композиція лівобережних двоапсидних храмів, як і в інших регіонах України, може бути з одним чи трьома верхами.

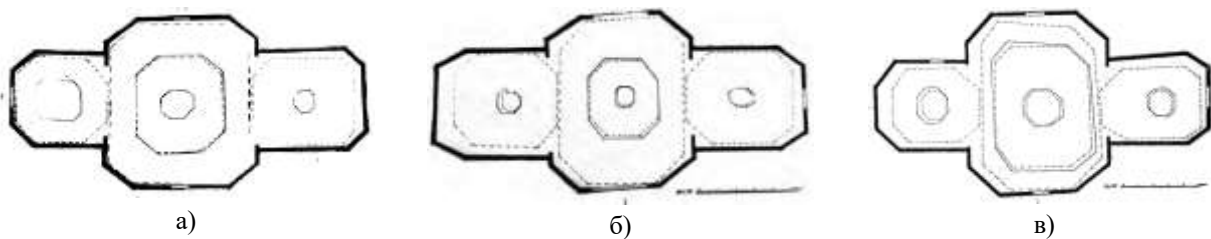

Рис. 9. Двоапсидні храми Лівобережжя (за С.А. Таранушенком): а) смт. Сосниця, ц. Вознесіння, 1695 р., план; б) с. Коровинці, ц. Михаїла, 1752 р., план; в) м. Зіньків, ц. Покрову, 1759 р., план

Початковим типом у просторовому розвитку двоапсидних храмів України були, як доводить їхня спорідненість з композицією собору Софії у Константинополі, споруди з центральним верхом (банею) і пониженими склепіннями над вівтарем і бабинцем. Ця композиційна ідея присутня у всіх регіонах (рис. 10, а-в), у тому числі в церквах так званого «хатнього типу» Північної Буковини (рис. 10, б). Вона демонструє свій природний розвиток через вивищення верхів над меншими ділянками аж до виникнення типово українського тридільного та триверхового типу церкви.

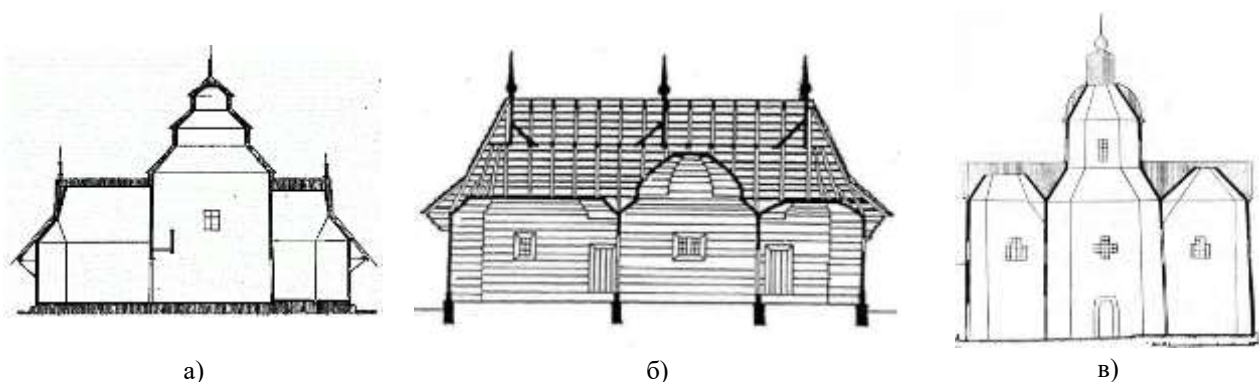

Рис. 10. Перетини українських двоапсидних церков із центральним верхом (банею) і пониженим перекриттям бабинця та вівтаря: а) м. Рогатин, ц. Святого Духа, 1598 р., перетин (за М. Драганом); б) м. Чернівці, ц. св. Миколая, 1607 р., перетин (за В. Т. Завадою); в) смт. Сосниця, ц. Вознесіння, 1695 р., перетин (за С. Таранушенком)

Це не означає, що будівничі усвідомлювали причини появи специфічних планувальних та просторових характеристик двоапсидних церков, чи їхній зв'язок із

константинопольським прототипом. Подібний процес можливо наглядно продемонструвати на прикладі виникнення хрещатих храмів Гуцульщини. Появу цього молодшого регіонального типу церков (за слушною гіпотезою Р. Сулика) слід пов'язувати з двома монастирями – Межигірським біля Києва та Скитом Манявським на Покутті, та з їх ігуменами, Атанасієм та Іовом Княгиницьким. Запозичений із Межигір'я хрещатий тип храму позначився на характері і подальшому розвитку планувальної структури церков Гуцульщини з хрещатим типом плану. Згодом ці традиції відобразилися у багатьох мурованих храмах, зведених у Галичині наприкінці XVIII – початку XX ст.

У контексті аналізу причин появи українських двоапсидних церков не можна оминати гіпотезу патріарха УАПЦ Дмитрія (Володимира Яреми) про їхній зв'язок із архітектурою Великоморавської держави (Патріарх Дмитрій, 1998, с.8-9). Мова йде про двоапсидну ротонду (храм № 6), виявлену на городищі Микульчіце (рис. 11, а-в). Її реконструйована просторова композиція й справді є дуже близькою до значно пізніших двоапсидних українських церков. Однак цю подібність слід сприймати за яскравий приклад архітектурної конвергенції – незалежного формування комплексу схожих ознак у неспоріднених чи малоспоріднених середовищах. Причиною зауваженої подібності є їхнє походження від єдиного прототипу – собору Софії у Константинополі. До того ж, зв'язок двоапсидної ротонди з Микульчіце із східною церковною традицією підтверджують виміри самої споруди. На відміну від більшості інших тогочасних великоморавських храмів, що розплановувалися на основі римської стопи, будівничі двоапсидної ротонди використовували стопу візантійську.

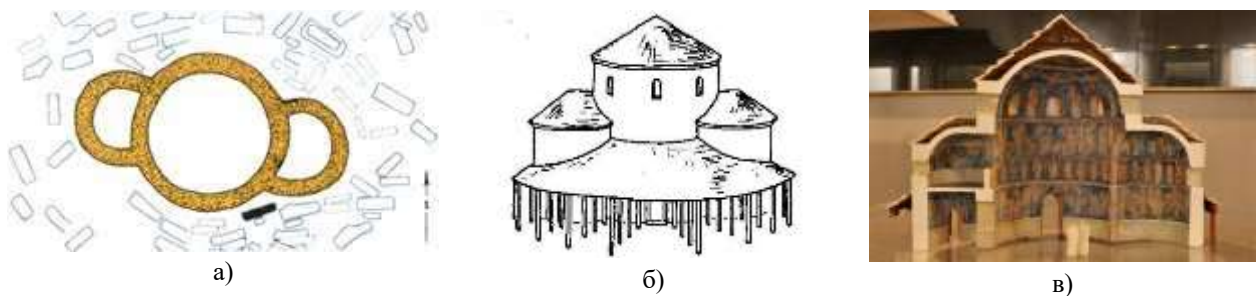

Рис. 11: Великоморавська двоапсидна ротонда з Микульчіце:

а) план археологічного розкопу (за Й. Поуліком); б) реконструкція зовнішнього вигляду; в) макет в перетині з експозиції Археологічного парку Микульчіце.

Висновки. Таким чином, викладене вище дає підстави для переконання, що храм Софії Константинопольської відіграв важливу роль не лише у формуванні релігійно-світоглядних уявлень Руси-України, що проявилось у книжній культурі, але також у матеріальній культурі. Таким матеріальним проявом став наглядно проілюстрований вплив на формування типології українського церковного будівництва. На думку автора, Константинопольська Софія стала взірцем, візуальною підставою для появи двоапсидних церков та подальшого варіативного розвитку українських тридільних тризрубних храмів. Цей тип церков слугує зримим підтвердженням зв'язку Руси-України з східнохристиянською культурною традицією.

Список використаної літератури та джерел:

Brzozowska, Z., 2015. *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Pauli Poetae Silentarii, 1828, Description de Sainte-Sophie de Constantinople. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantiae*, 42, pp.3-48.

Артамонов Ю.А., Гиппиус А.А., 2011, Древнерусские надписи Софии Константинопольской. *Славянский альманах*, с.41-52.

Артамонов Ю.А., Гиппиус А.А., Зайцев И.В., 2012, Древнерусские надписи Софии Константинопольской. Предварительные итоги расследования. В: 1150 лет российской государственности и культуры. Материалы к Общему собранию Российской академии наук, посвященного Году российской истории (Москва, 18 декабря 2012 г.), Москва: Наука, с.282-293.

Белоброва О.А., 1988, Сказание о построении храма святой Софии. *Труды Отдела древнерусской литературы*, XLI, 136-137.

Виноградов А.Ю., 2012, Заметки о византийском прототипе древнерусских Софийских соборов. *Труды Государственного Эрмитажа*, 65: Первые каменные храмы Древней Руси, 2012, с. 225-231.

Виноградов А.Ю., Захарова А.В., 2016, Описание Святой Софии Константинопольской Михаила Солунского: перевод и комментарии. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 6, с.791-799.

Давыдова С.А., 2001, «Сказание о св. Софии цареградской» в Летописце Еллинском и Римском. *Труды Отдела древнерусской литературы*, LII, с.561-566.

Захарова А.В., 2017, Логика чуда. Переосмысление классической тектоники в Св. Софии Константинопольской и ее византийских описаниях. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 7, с.205-221.

Малето Е.И., 2005, *Антология хождений русских путешественников XII-XV веков: Исследование. Тексты. Комментарии*, Москва: Наука.

Патріарх Димитрій, 1998, *Церковне будівництво Західної України*, Львів: б. в.

Прокопий Кесарийский, 1996, О Постройках. *Вестник древней истории*, 4(9), с.203-283.

Прокофьев Н.И., ред., 1984, *Книга хождений: Записки русских путешественников XI-XV вв. (Антология)*, Москва: Советская Россия.

Срезневский И.И., 1874, Святая София Цареградская по описанию русского паломника конца XII в., *Труды III археологического съезда в Киеве*, 1, с.95-109.

References:

Brzozowska, Z., 2015. *Sofia – upersonifikowana Mądrość Boża. Dzieje wyobrażeń w kręgu kultury bizantyjsko-słowiańskiej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Pauli Poetae Silentiarii, 1828, Description de Sainte-Sophie de Constantinople. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantiae*, 42, pp.3-48.

Artamonov Yu.A., Gippius A.A., 2011, Drevnerusskiye nadpisi Sofii Konstantinopolskoy. *Slavyanskiy almanakh*, s.41-52.

Artamonov Yu.A., Gippius A.A., Zaytsev I.V., 2012. *Drevnerusskiye nadpisi Sofii Konstantinopolskoy. Predvaritelnyye itogi rassledovaniya*. In: 1150 let rossiyskoy gosudarstvennosti i kultury. Materialy k Obshchemu sobraniyu Rossiyskoy akademii nauk. posvyashchennogo Godu rossiyskoy istorii (Moskva. 18 dekabrya 2012), Moskva: Nauka, s.282-293.

Belobrova O.A., 1988, Skazaniye o postroyenii khrama svyatoy Sofii. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*, XLI, pp.136-137.

Vinogradov A.Yu., 2012. Zаметки о византийском прототипе дrevнерусских Софийских соборов. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. 65: Pervyye kamennyye khramy Drevney Rusi, pp. 225-231.

Vinogradov A.Yu., Zakharova A.V., 2016, Opisaniye Svyatoy Sofii Konstantinopolskoy Mikhaila Solunskogo: perevod i kommentarii. *Aktualnyye problemy teorii i istorii iskusstva*, 6, pp.791-799.

Davydova S.A., 2001, «Skazaniye o sv. Sofii tsaregradskoy» v Letopistse Ellinskom i Rimskom. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*, LII, pp.561-566.

Zakharova A.V., 2017, Logika chuda. Pereosmysleniye klassicheskoy tektoniki v Sv. Sofii Konstantinopolskoy i eye vizantiyskikh opisaniyakh. *Aktualnyye problemy teorii i istorii iskusstva*, 7, pp.205-221.

Maleto E.I., 2005. *Antologiya khozheniy russkikh puteshestvennikov XII-XV vekov: Issledovaniye. Teksty. Kommentarii*, Moskva: Nauka.

Patriarkh Dymytrii, 1998, *Tserkovne Budivnytstvo Zakhidnoi Ukrainy*, Lviv: s. n.

Prokopyi Kesariyskiy, 1996. O Postroykakh. *Vestnik drevney istorii*, 4(9), pp.203-283.

Prokofyev N.I. red., 1984, *Kniga khozheniy: Zapiski russkikh puteshestvennikov XI–XV vv. (Antologiya)*, Moskva: Sovetskaya Rossiya.

Sreznevskiy I.I., 1874, Svyataya Sofiya Tsaregradskaya po opisaniyu russkogo palomnika kontsa XII v., *Trudy III arkheologicheskogo syezda v Kiyeye*, 1, pp.95-109.

ST. SOPHIA CATHEDRAL IN CONSTANTINOPLE AND FORMATION OF RUS'-UKRAINE CHURCH CONSTRUCTION TRADITIONS

Yuriy Dyba

In the Byzantine-Slavic culture, the tradition of honoring Sophia – the Wisdom of God – is very important. The idea of Sofia acquired special significance in the Ancient Rus written culture and fine arts. The Constantinople temple of Sophia (Hagia Sophia) in the Middle Ages was often described not only by Byzantine authors, but also by the Westerners. Information about this temple also became a common theme in the written culture of Russia. Kievan and Novgorod scribes often resorted to a description of the architecture and artistic characteristics of the majestic Constantinople Temple.

However, in architectural studies until now no visible influence of the Constantinople church on the church architecture of the East Slavic regions has been noted. This is quite strange, because in the history of the architecture of Rus'-Ukraine there are many examples of direct copying or creative processing of specific architectural models. Examples of such copying give reason to consider from this point of view also the architectural composition of the temple of Sophia in Constantinople.

Hagia Sophia's architectural composition is very specific. The constructive system of the overlappings of the Constantinople Cathedral is formed from a massive central dome and two additional vaults, which have the form the halves of dome. These vaults are located on opposite sides of the dome and restrain its load on the longitudinal axis of the structure. The huge dome and two additional vaults are the main elements of the three-part architectural composition of Sofia. Other elements of the temple are subject to these three main forms. Described three-component composition of the main Constantinople Temple is clearly read at its intersection and on the plan.

The three-part spatial composition is also the most characteristic feature of the typology of Ukrainian church construction. Many wooden churches in Ukraine consist of a three-part plan, which is shaped like a rectangle. The central part is slightly larger than the other two. The part located from the east serves as an apse. Therefore, this part from the outside often has a multi-faceted shape. In addition, a very special type is common among Ukrainian wooden churches. His peculiarity is manifested in the fact that not only the eastern but also the western part has an outside multi-faceted shape. They can be called churches with double apses.

Churches with double apses are widespread in different regions of Ukraine. Such churches are known in Galicia, Northern Bukovina, Podillya and Left-Bank Ukraine. The development of the type with double apses began with the temples that had a central dome and low vaults over two other parts. According to the author, Constantinople Cathedral served as a model, a visual example, for the emergence of churches with double apses in Ukraine. This type of church serves as a visible confirmation of the connection of Rus'-Ukraine with the Eastern Christian cultural tradition.

Key words: *cathedral of St. Sophia in Constantinople, constructive system, architectural composition, Ukrainian wooden churches, churches with double apses, genesis, origin.*

3.3. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЛЬВОВІ

Леся Чень

Дослідження Свято-Миколаївської церкви - найдавнішої сакральної пам'ятки Львова, що належить до культурної спадщини України і є джерелом пізнання духовного і естетичного світосприйняття суспільства конкретної історичної епохи, є актуальним у наш час. Пам'ятка відображає не лише високу духовність але й рівень художнього ремесла, будівельну майстерність, архітектурно-пластичне трактування поверхні стін, що має історико-культурну цінність. Прослідковано історію побудови церкви святого Миколая у Львові та зміни архітектурного образу храму після неодноразових реставрацій. Проаналізовано основні особливості планувально-просторової структури церкви святого Миколая. В процесі дослідження визначено найбільш пошкоджені архітектурні елементи храму. З метою фізичного збереження окреслено комплексні заходи реставрації найбільш ушкоджених архітектурних елементів церкви Святого Миколая.

Виклад основного матеріалу. Православне церковне будівництво княжого Львова є вагомим складовою традиційної народної культури України, у якій впродовж багатьох століть українці демонстрували та утверджували свої духовні цінності, будівельну майстерність, високий мистецький талант. Таким прикладом є православна церква Святого Миколая, що розміщена на вулиці Богдана Хмельницького – найдавніша споруда Львова, яка збереглась до наших днів у перебудованому вигляді. Миколаївський храм є зразком давньоукраїнської архітектури XIII століття, тому є надзвичайно важливим об'єктом львівської архітектури стилю еклектики.

Церква святого Миколая розміщена вздовж старої «волинської дороги» під Замковою горою “Будельницею” (Трегубова, 1989), при вулиці “під Брамкою” на розгалуженні вулиць Замарстинівської та Жовківської (теперішня вул. Б. Хмельницького, 28) і вважається найстарішою з церков Львова (Голубець, 1925).

З перших документальних відомостей, зокрема грамоти князя Лева Даниловича з 1292 року дізнаємось що церква св. Миколая вже існувала як надвірний княжий храм (Голубець, 1925), пізніше належала до ремісничого цеху шевців (Островский, 1982). У міських актах Львова церква святого Миколая згадується в середині XV століття разом з церквами: Міською (Успенською), церквою св. Юра, св.Онуфрія, Теодора, Богоявлення, Воскресіння і Благовіщення (Голубець, 1925). Дослідник-археолог Микола Бандрівський припускає, що вона могла бути збудована між 1264 і 1340 роками. В 1471 році її було звільнено від податків, а в 1543 р. – від замкового присуду і від того часу була юридичною, де всі мешканці в межах парафії підлягали церковній владі (Крип'якевич, 2007). Маєтності, якими нагородили Миколаївську церкву українські князі, мали обіймати частину нинішнього жовківського передмістя та Лисиницькі, Знесінські і Кривчицькі ґрунти (Голубець, 1925). За пароха о. Степана (1539-1579) при церкві від 1544 року існувало Свято-Миколаївське братство, яке управляло юридичною до 1744 року та виконувало патронат над церквою (Голубець, 1925). Братство утримувало шпиталь для старців, а також невелику школу (Крип'якевич, 2007).

Сучасний вигляд церква отримала після реставрації в кінці XVII ст. [Голубець, с.17]. Від будівлі XIII століття залишилися загальний план та нижня частина стін і апсид вимурованих з тесаних блоків білого вапняку, які відкрито під час відновлення у 1924 році

[Крип'якевич, с.93]. Тесаний білий камінь широко застосовувався не лише для сакрального але й світського будівництва в Галицько-Волинській Русі у XII–XIII століттях. Галицькі зодчі славились майстерністю у білокам'яному будівництві, зокрема спостерігаємо на прикладі Миколаївської церкви, де в 1977 році було виявлено, що фундамент її апсид на всю глибину складений з каменю грубшої обробки ніж стіни, де припасовка швів у стінах щільна і точна (Вуйцик В.С., Липка Р.М., 1987). У другій половині XVII ст. (після пожежі 1623 р.) церкву було ґрунтовно перебудовано і закінчено роботи 1701 р., про що свідчить напис на центральній арці головної нави (Крип'якевич, 2007). В 1776 році на місці північної апсиди споруджено захристію (Вуйцик В.С., Липка Р.М., 1987). Миколаївська церква у XVIII ст. була покрита гонтом, після пожежі в 1800 році, коли згоріли криті гонтом дахи, купол і вежа-дзвіниця над бабинцем, реставрація змінила повністю її вигляд [Вуйцик В.С., Липка Р.М., с.10]. Тоді було побудовано теперішні ренесансні бані, вкриті бляхою (Крип'якевич, 2007).

Архітектура Миколаївської церкви вражає монументальністю і лаконізмом об'ємів, практично позбавлена дрібних декоративних елементів та пишно оформлених порталів. В архітектурі церкви помітний вплив візантійсько-романського зодчества (портали храму), що в пояснюється зв'язками Галицько-Волинського князівства з середньовічною Європою (Тимофієнко, 2003). Однак у її об'ємно-просторовому вирішенні багато спільного з п'ятикамерними українськими дерев'яними храмами.

Церква являє собою хрещату, тридільну в плані споруду, що складається з основної квадратної нави з дещо видовженою півкруглою вівтарною апсидою (пресвітерією), до якої з заходу примикає прямокутний притвор (бабинць), а з півдня та півночі бічні каплиці, перекриті хрещатим склепінням: права завершується півкруглою апсидою, ліва – плоскою стіною, зрізаною в кінці XVIII ст., коли добудовано захристію (Голубець, 1925) (рис.1). Нава і вівтарна апсида завершені типовими для української архітектури банями з ліхтарями. Дві різновеликі за об'ємом каплиці, які примикають до основної нави, увінчані куполом, творять пірамідальну композицію архітектурних об'ємів храму. За припущеннями українського історика архівіста, мистецтвознавця Миколи Голубця первісно церква в плані була базилікального типу, дві бічні нави рівнялись з довжиною притвору і лише після реконструкції в XVII ст. храм набув хрещатого вигляду (Голубець, 1925). В архітектурно-просторовому устрої церкви творчо переосмислена візантійська схема хрестовокупольного храму у відповідності з історичною і національною своєрідністю місцевої і всієї давньоруської архітектури (рис.2). Водночас в архітектурі церкви спостерігається і романські впливи у вирішенні вхідних порталів.

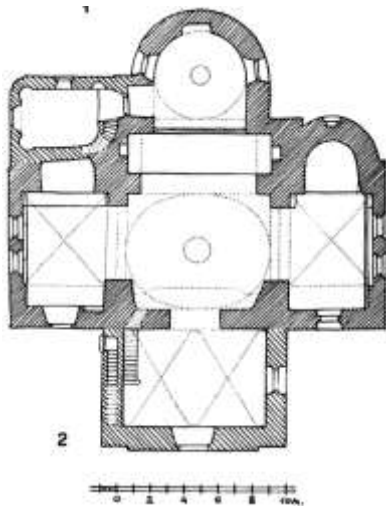

Рис.1. План церкви св. Миколая

Рис.2 Загальний вигляд церкви св. Миколая з північного

У лаконічній простоті великих гладких потинькованих площин стін, поєднаних з відкритою після реставрації 1924 року кам'яною кладкою нижнього ярусу, суворості і стриманості декоративних засобів прослідковується дух героїчної епохи, що створює враження глибокої старовини. Зовнішній декор присутній лише на головному фасаді. Чільний фасад оздоблений пілястрами доричного ордеру, профільованим карнизом, арковими формами вікон, видовженими нішами з фресками св. Миколая, Розп'яття, святого Івана та Богородиці, виконаними художником Петром Холодним під час реставрації в 1924-1925 роках і завершується трикутним фронтоном прикрашеним круглою "розою" та простим східним романським порталом (рис.3).

Інтер'єр Свято-Миколаївської церкви після неодноразових пожеж у XVII ст. та наприкінці XVIII ст. вражає скромним вирішенням. У напівтемряві, спричиненій замуруванням чотирьох вікон у підбаннику головного еліптичного куполу, виділяються два рококових престоли в бічних каплицях, амвон, іконостас у псевдовізантійському стилі, виготовлений в 1947-1949 роках (у XVIII ст. іконостас був рококовий), що справляє враження глибокої давнини. У XVIII ст.- XIX ст. у церкві було сім вітварів, виготовлених за сприяння о. Григорія Дунікевича та львівського єпископа Петра Білянського (Голубець, 1925) (рис.4). У Святомиколаївській церкві знаходиться ікона Богородиці з Дитям у вітварі лівої нави - розпис XVII століття, на золотому фоні із тиснутим ренесансним орнаментом; друга, менша і, мабуть, новіша Богородиця у лівому крилосі перед іконостасом, уся покрита позолоченою "суконкою"; далі – погруддя св. Теодора Тірона, храмовий образ знесеної церкви св. Теодора, св. Миколай Чудотворець, теж закритий позолоченою суконкою, та ікона Покрови Богородиці (поч. XVII ст.) на стіні головної апсиди, найцікавіша іконографічна пам'ятка храму (Голубець, 1925). З XVIII століття походить образ "Свята Родина" біля входу з бабинця до головної нави. На стінах лівої нави висять два академічні образи – голова пророка Ісаї та "Христос в дорозі до Емаусу", які у 1857 році пожертвував для церкви галицький намісник А. Голуховський (Голубець, 1925). У великому вітварі стоять два різьблених ажурних хрести у срібній гравірованій оправі, з яких більший має кириличні, молдавські написи.

Рис.3 загальний вигляд церкви св. Миколая у Львові

Рис. 4.Інтер'єр церкви св. Миколая у

Миколаївська церква багата й на інші історичні реліквії. У храмі зберігаються мощі Святого Миколая Чудотворця, які в 1586 році подарував церкві під час свого перебування у Львові антиохійський Патріарх Йоаким V, давні різьблені дерев'яні хрести XV-XVI століть, требник Петра Могили 1719 року, хоругва 1760 року, на одному боці якої зображений святий Миколай, а на другому — Ісус Христос з пристоячими.

Біля церкви був старий цвинтар, від якого залишилось дві надгробні плити із затертими написами і орнаментом, вмуровані у підлогу пресвітерії (Крип'якевич, 2007).

Церкву святого Миколая було обведено в 1926 році кам'яною огорожею із залізними ґратами, виконаною за проектом архітектора Олександра Лушпинського.

Увагу привернули вхідні портали Миколаївської церкви, які на відміну від храму знаходяться в незадовільному стані.

На головному західному фасаді Миколаївської церкви розташований головний вхід, оформлений у вигляді portalу. Вхідний портал, який веде до головної нави церкви розташований на основній композиційній осі храму, виконаний в романському стилі з білого пісковика, потинькований і пофарбований у сірий колір (рис.5). За композиційним вирішенням має форму арки і вирізняється монументальним пластичним вирішенням, де дві симетрично розміщені пілястри служать основним декором, що увінчуються аркою (рис.5). Портал має витримані гармонійні пропорції, хоч по відношенню до фасаду храму він досить малих розмірів. Висота portalу 3050 мм, ширина 2410 мм, глибина 300 мм. Велику художню цінність portalу придає фреска Петра Холодного, розміщена над аркою portalу, яка виконана в 1924 році разом із зображенням св. Миколая, Розп'яття, св. Івана та Богородиці, має високу мистецьку і художню цінність (рис.6). Портал знаходиться в задовільному стані, окрім відлущень тиньку внизу на пілястрах.

Рис. 5. Головний портал церкви
Св.Миколая у Львові

Рис.6. Фрески над головним порталом П.Холодного церкви
св.Миколая у Львові.

Окрім головного входу з півночі у храмі є бічний вхід, що веде до каплиці. Бічний портал, оформлений у вигляді арки, має доволі просте пластичне вирішення. Основним декором служать дві симетрично розміщені широкі розкреповані пілястри з широким

профільованим карнизом, які обрамляють арковий вхід до північної каплиці. Над порталом розміщене аркове вікно, глибоко втоплене в арковій ніші з вітражним зашкленням.

Він виконаний з білого пісковика, потинькований, пофарбований, має значні пошкодження і потребує спеціального дослідження та проведення реставраційних робіт (рис. 7). Одним з головних завдань реставрації цього portalу, як твору мистецтва, є відновлення його в автентичному вигляді з максимальним збереженням первісної структури.

За пропорціями портал вписується у квадрат і має розміри: висота - 1950.50 мм, ширина - 1900мм, глибина - 350 мм .

Портал знаходиться на відкритому просторі, тому має значні механічні пошкодження. Внаслідок дії хімічно-агресивних атмосферних опадів на поверхні фасаду portalу спостерігаються замокання, тріщини, вивітрювання, забруднення (рис. 7-8). Тому з'являється внутрішня і поверхнева диструкція, яка призводить до втрат цементно-піщаного тиньку (рис.8). В основі portalу справа є втрачена частина поверхневого тиньку. Внаслідок вимивання і відлущування фарби поверхня фасаду втрачає колір. При проведенні обстеження виявлено диструкцію portalу, яка призводить до облущення і осипання тиньку і фарби. Технічний стан – неадовільний (рис.9).

Рис. 7. Бічний портал церкви св. Миколая у Львові

Рис.8. Зарисовка бічного portalу церкви св. Миколая у Львові (виконала В.Чапле)

Пропонованими консерваційними та реставраційними заходами передбачається (рис.9):

1. Очищення від неякісного пофарбування, від пилу бруду та висолів. Вибір способу розчищення залежить від складу та стану матеріалу. Сухе розчищення потрібно проводити вручну м'якими щітками, пензликами.

2. Забезпечити фізичну субстанцію об'єкту від подальшого руйнування.

3. Забезпечити відведення атмосферної води та захист від агресивної дії атмосферних опадів.

4. Ін'єктувати тріщини розчинами на мінеральній основі, поверхневі тріщини слід обробляти густим клейовим розчином до максимального заповнення. Ін'єкційне укріплення слід розробляти після детального вивчення виникнення тріщини.

5. Перевірити на практиці сумісність матеріалів, розробити спеціально для ведення реставраційних робіт і виготовити за чинною нормативною документацією.
6. Доповнити втрачені фрагменти по формі розчинами у первісній техніці та технології.
7. Перевірити на практиці сумісність матеріалів, розробити спеціально для ведення реставраційних робіт і виготовити за чинною нормативною документацією.
8. Відновити та замінити декоративні елементи, які потребують реставрації, відновлення втрачених частин.
9. Доповнити виявлені втрати, вибоїни, вивітрені частини, сколи поверхні portalу.
10. Шви у місцях з'єднання нової і старої частини деталі зашпаклювати кам'яними пастами.

Всі заходи консервації, реставрації які проводяться на пам'ятці не повинні призводити до змін пам'ятки і погіршувати її естетичну, історичну або художню цінність.

Основними вимогами до матеріалів, для реставрації та консервації пам'яток: сумісність (механічна, фізична, хімічна тощо) із стародавніми будівельними матеріалами; реверсивність (зворотність) здатність до видалення; відсутність шкідливої післядії (наслідків застосування) на пам'ятку;

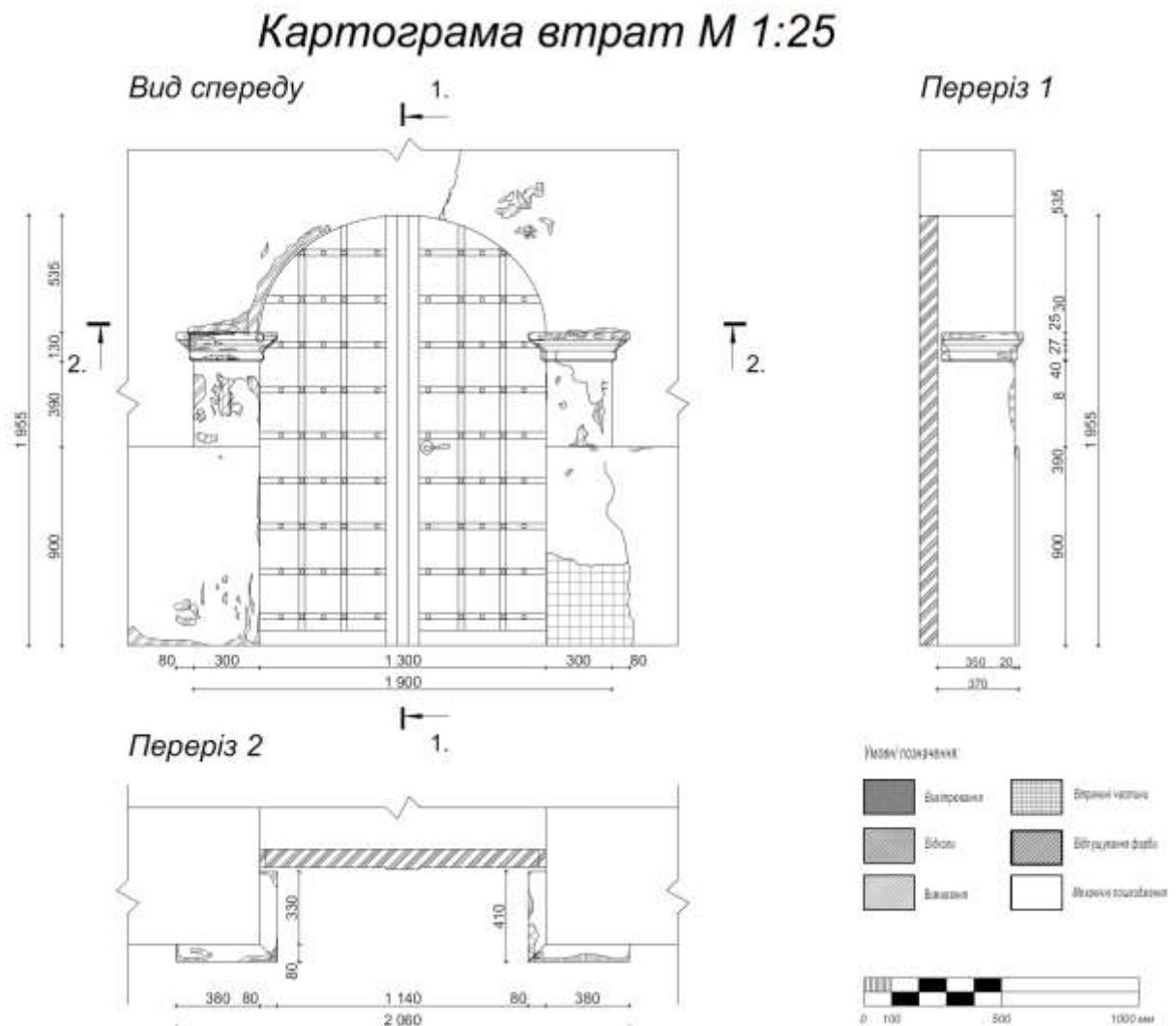

Рис. 9. Картограма втрат, виконала В. Чапле.

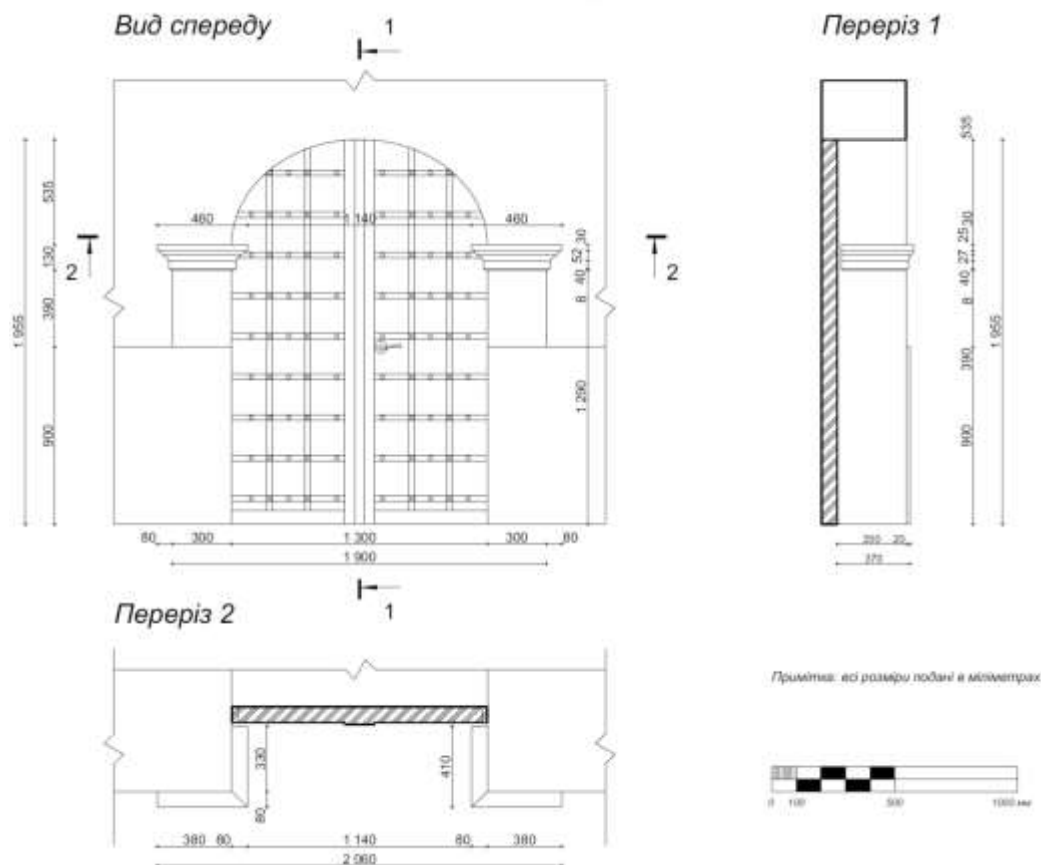

Рис. 10. Проект реставрації, виконала В. Чапле.

Висновки. В процесі дослідження найдавнішої пам'ятки Львова - церкви святого Миколая виявлено, що після кожної реставрації змінювався архітектурний образ і просторовий устрій храму. Незважаючи на те, що церква збереглась до наших днів в перебудованому вигляді, вона відноситься до об'єктів національної культурної спадщини і має високу історико-архітектурну цінність, свідчить про духовну й матеріальну культуру та традиції українського народу історичного минулого. Водночас пам'ятка потребує проведення комплексу заходів: адміністративних, наукових, технічних, економічних, необхідних для забезпечення її повноцінного збереження.

Список використаної літератури та джерел:

- Голубець М. (1925) Львів: Провідник. - Жовква, 179с.
- Островский Г.С. (1982) Львов. – 3-е изд., переработ. и доп. –Л.: Искусство, – 239 с., 5 л. ил. – (Архитектурно-художественные памятники городов СССР)
- Трегубова Т.О., Мих Р.М. (1989) Львів: Архіт.– іст. Нарис. – К.: Будівельник, – 272 с.: іл.
- Крип'якевич І. (2007) Історичні проходи по Львові. – Львів: Апріорі, – 116 с.
- Вуйчик В.С., Липка Р.М.. (1987) Зустріч зі Львовом: Путівник / Худож. О.І.Дмитрієв, Б.Р.Пікулицький.- Львів: Каменяр. – 175с.: іл., 175 с.
- Тимофієнко В.І. (2003) Історія української архітектури / Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін.; За ред.В.І.Тимофієнка. – К.Техніка, – 472с.: іл.- Бібліогр.: с.457-469

References:

- Golubets M. (1925) Lviv: Providnyk. - Zhovkva, 179 p.
- Ostrovsky G.S. (1982) Lviv. - 3rd ed., revised. and additional - L.: Art, - 239 p., 5 l. ill. – (Architectural and artistic monuments of cities of the USSR)
- Tregubova T.O., Mykh R.M. (1989) Lviv: Archit.- ist. Sketch. - K.: Budivelnik, - 272 p.: illustrations.
- Krypyakevich I. (2007) Historical passages in Lviv. - Lviv: Apriori, - 116 p.
- Vuytsyk V.S., Lypka R.M. (1987) Meeting with Lviv: Guidebook / Artist. O.I. Dmitriev, B.R. Pikulytskyi. - Lviv: Kamenyar. – 175 p.: ill., 175 p.
- Timofienko V.I. (2003) History of Ukrainian architecture / Yu.S. Aseev, V.V. Vecherskyi, O.M. Godovanyuk, etc.; Edited by V.I. Timofienka. - K. Technika, - 472 p.: ill. - Bibliography: p. 457-469

RESEARCH OF THE NICHOLAS CHURCH IN LVIV

Lesia Chen

The research of the St. Nicholas Church - the oldest sacred monument of Lviv, which belongs to the cultural heritage of Ukraine and is a source of knowledge of the spiritual and aesthetic worldview of the society of a specific historical era, is relevant in our time. The monument reflects not only high spirituality, but also the level of artistic craft, construction skill, architectural and plastic interpretation of the surface of the walls, which has historical and cultural value. The history of the construction of the Church of St. Nicholas in Lviv and changes in the architectural image of the church after repeated restorations are followed. The main features of the planning and spatial structure of the Church of St. Nicholas are analyzed. During the research, the most damaged architectural elements of the temple were identified. For the purpose of physical preservation, complex restoration measures of the most damaged architectural elements of the Church of St. Nicholas have been outlined.

Key words: *research, sacred monument, cultural heritage, St. Nicholas Church, Lviv*

3.4. РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ІСТОРІЇ СВЯТИНИ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ВЕЛИКА СИНАГОГА В СТРИЮ

Оксана Бойко

Велика синагога в Стрию нині стоїть в руїні – без даху та декоративних причіпків, без перекриття та колон, на які воно спиралося, без партерової жіночої молитовні, без вікон та дверей. Залишилися зовнішні стіни з віконними і дверними прорізами, фрагменти мавританського оздоблення та фрагменти розписів на гліфах віконних ніш. Без огляду на ці значні втрати, синагога є свідком про зниклу юдейську громаду Стрия, важливим урбаністичним елементом магдебурзького міста та унікальним об'єктом у розвитку синагогальної архітектури України. Наказом Міністерства культури України від 15.10.2014 № 869 руїни Великої синагоги занесено до Реєстру пам'яток культурної спадщини України за видом архітектури, за категорією – місцевого значення та присвоєно охоронний № 2963-Лв.

Місто Стрий розташоване на одному з головних трактів, що вів з Перемишля до Угорщини. Найдавніша згадка про поселення походить з 1396 року (Bostel, 1886). Довколишні землі тоді перебували у власності князя Федора Любартовича. Дата першої локації міста Стрия – невідома. 1431 року король Владислав II надав королівському місту Стрию повторний привілей на магдебурзьке право (Baliński, Lipiński, 1885). Разом з локаційним привілеєм було надане право на влаштування ярмарків (2 рази на рік) і щотижневих торгів (по суботах) (ЦДІАУЛ, ф. 146). Згідно з привілеєм, дозволялося "...будувати будинки, мати крамниці, продавати спиртні напитки біля ратуші, займатися ремеслами і закладати цехи лише в місті". Мешканці Стрия були звільнені від сплати податків та інших оплат на користь короля на 10 років (ЦДІАУЛ, ф. 146). Вигідне розташування міста сприяло його економічному розвитку; мешканці вели торгівлю вином з Угорщиною, що заманило туди юдеїв (Еврейская энциклопедия, 1912). Часті набіги татар спричиняли нищення міста, тому для його реанімації мешканців звільняли від сплати податків, зокрема на 4 роки після знищення 1622 р. . П'ять років пізніше (1625) татари знову спалили місто (ЦДІАУЛ, ф. 146).

Найдавніші відомості про юдеїв у Стрию походять з кінця XVI ст. (Sulimierskij, 1890). Ще 1576 року отримали вони привілей від короля Польщі Стефана Баторія, а 1577 р. отримали мандат від магістрату і громади, який дозволяв їм на вільний побут в місті, зрівняний з правами міщан. Їм дозволено було селитися і зводити будинки у місті (Prochazka, 1926), тобто "в місті в мурах". Рухливі і спритні, юдеї займалися торгівлею, виробництвом і торгівлею алкоголю, збором мит, орендою старостинських фільварків, лихварством тощо. При тім тішились звиклою опікою влади (Sulimierskij, 1890), про що красномовно свідчить той факт, що, на відміну від інших міст, вже у 1629 р. юдеї посідали власні будинки в Ринку (Petrus, 1991), і навіть хотіли поставити там синагогу. Під тим роком відома суперечка між двома юдеями щодо будівництва синагоги на Ринку під виглядом бурси для школярів. Незадоволення міщан, що дійшло до кульмінаційної межі у другій пол. XVII ст., спричинилося до отримання від Яна Казимира привілею на заборону юдеям замешкувати і зводити будинки в місті. Але, огорнуті ласкою і опікою Христофора Конєцпольського, старости стрийського, юдеї не покинули місто. 1660 року, після смерті Конєцпольського, стрийський магістрат і громада внесли до жидачівського гродського суду позов про те, що жида без огляду на привілей Яна Казимира про заборону замешкання в місті, будують нові будинки, привласнили собі всю торгівлю і купецтво, і поза тим, варять

мед, а надто лікер і пиво і ними шинкують. Справа загострилася. Наступний староста після Конєцпольського Ян Собеський взяв юдеїв під опіку і видав 1663 року скрипт, силою якого закріпив всі привілеї, цілком зберігши всі права юдеїв: «А тому, що ці жиди побоюються деяких погроз від напасних людей, тому в їх захист, щоби ніхто не наважувався на них пориватися і робити кривди, під карою замку» (Sulimierskij, 1890).

1664 року на боці юдеїв виступили також і люстратори, яким скаржилися міщани на шинки, від яких вони потерпають, також на те, що божницю повністю нову збудували «de nova radice», чого не повинні були робити (Sulimierskij, 1890). Святиню свою вони поставили не на Ринку, як планували, а перемістили її у квартал на захід від центральної площі. Взаємні скарги не припинялися і пізніше. Справу вирішив тодішній князь литовський і руський, майбутній король (з 1673 р.) Ян Собеський, який 1670 року надав стрийським юдеям всі права і свободи, при тому юдеї були зобов'язані сплачувати всі податки нарівні зі всіма міщанами (від кожного будинку по 7,5 грошів). Юдеям гарантувалося право на володіння синагогою та окописьком (Sulimierskij, 1890).

Рис. 1. Середмістя Стрия на кадастровій карті 1851 р. Юдейська ділянка розташована у південно-західному кварталі. ЦДІАУЛ/186/1/7157.

Рис. 2. Юдейська ділянка на військовій карті Стрия другого австрійського обстеження, 1861-1864 рр. Kriegsarchiv. Wien

1689 р. завалилася стара божниця. Єпископ перемиський дозволив жидам виставити нову дерев'яну, але не дуже високу, без шкоди християнам. Без огляду на те, що місто часто нищили нападники, воно відроджувалося (Bostel, 1886). Стрий став центром торгівлі сіллю, деревиною, лікерами, винами, золотом. З 26 стрийських купців 14 було юдеїв. Юдеї перехопили повністю торгівлю деревом, волами і вином (Petrus, 199) . На другу пол. XVIII ст. з 296 будинків в місті їм належало 27 (9,1 відсотка) (Petrus, 199).

Після входу Галичини до Австрії у 1772 році Стрий залишався самоврядним містом зі старим управлінням. Магістрат складався з війтівства і лавників (8 осіб), радників (6 осіб), писаря (1 особа), заступника війта (1 особа), бургомістра (5 осіб). Головою міста був призначений військовий офіцер (ЦДІАУЛ, ф. 146). На той час з 4235 мешканців Стрия юдеї нараховували 1441 осіб (34%). В місті і на передмістях налічувалося близько 440 юдейських родин . На 1789 рік в місті була німецько-юдейська школа (ЦДІАУЛ, ф. 146).

1795 року цісар Франц I повторно підтвердив привілей Стрия на магдебурзьке право, мати свій герб та 4 ярмарки на рік . Тоді (1796 р.) в місті і на передмісті було 168 юдейських родин (33%) і 510 християнських (ЦДІАУЛ, ф. 146). Австрійський уряд ліквідував цеховий устрій, перевівши цехи на майстерні. В місті функціонували майстерні: позументників*, миловарів, пивоварів, вироблення цвяхів, ткаля полотна (38 робітників), дублювання шкіри, сідлярня, цегельня, шкіряні вироби, а також, гуральня, млин з 9 робітниками і трикласова школа з 4 учителями і 218 учнів . Заможні юдеї займалися торгівлею та орендою, а бідніші – ремеслом, зокрема виробництвом свічок (Йозуель Фрідман, Маркус Вольпер). Юдеї відігравали поважну роль в місті, про що, зокрема, свідчить те, що старостою Стрия у 1824 році був юдей Мільбахер (ЦДІАУЛ, ф. 146).

Рис. 3. Юдейська ділянка з мурованою Великою синагогою та дерев'яним Бейт Мідрашем (Малою синагогою) на кадастровій карті Стрия, 1851 р. ЦДІАУЛ/186/1/7157.

В "Донесенні окружних управлінь про кількість існуючих синагог та жидівських будинків молитви в округах" за 1827 рік в Стрию відзначено дві синагоги муровану, 1817 р. і 1821 р. без вказаного матеріялу (ЦДІАУЛ, ф. 146). Те, що в місті на: поч. XIX ст. було дві муровані божниці, підтверджує список пам'яток архітектури Управління консервації за 1930-і роки). Обидві будівлі стояли на площі Божничій у юдейському кварталі, розташованому на південь від Ринку. Однією з них була Велика синагога, іншою – Бейт гаМідраш – школа для самостійного вивчення Святого письма, з бібліотекою та молитовним залом, через що називався Малою синагогою. Обидві будівлі позначені на чорновому кадастровому плані Стрия 1851 року – Велика синагога мурованою, Бейт Мідраш – дерев'яним (Zabytki województwa Stanisławowskiego, 1998).

Від другої половини XVIII ст. в Галичині ширився новий напрям в юдаїзмі хасидизм, який не оминув і Стрий. Його першим популяризатором був рабин Стрия у 1779-1813 роках Ар'є Лейб бен Йосеф гаКоген Геллер, який опублікував відомий твір "Хецат гаГашех". Після нього до 1832 р. рабином був Якуб Лордербаум, відтак раббі Ашель Енцель Кузмір. За часи останнього, 1858 року існуюча мурована Велика синагога була ґрунтовно перебудована. Реконструйована 1858 року синагога набула рис класицистичного стилю – з підкресленим центрально-осьовим компонуванням чільного західного фасаду, який, як і східний, був акцентований східчастим причітком з характерним для класицизму термальним вікном. Того ж 1858 року було розпочате будівництво чи реконструкцію костелу і німецької кірхи.

На кінець XIX ст. відсоток юдейського населення Стрия відчутно зріс – у 1880 році він складав 42% або 5 250 осіб зі всіх 12 625 мешканців міста (Sulimierskij, 1890). Того ж 1880 року був затверджений статут юдейської громади Стрия (ЦДІАУЛ, ф. 146). З 1878 по 1904 рік рабином Стрия був раббі Горовіц Ар'є Лейбуш бен Ісаак, який збудував в місті юдейський шпиталь, що постав на південь від синагоги.

Велика пожежа 1886 р. знищила більшу частину міста. На 75 відсотків згорів Ринок, згоріли серед інших значних споруд міста, парафіяльний костел і Велика синагога. Цісар Франц Йосиф на відбудову костелу і синагоги подарував 5 тисяч корон (Gazeta lwowska, 1886). Відбудовою міста у 1886-1887 роках керував український архітектор Сильвестр Гавришкевич, який обіймав посаду головного інженера в Галицькому Намісництві (Gazeta lwowska, 1911). Ґрунтовну відбудову давнього парафіяльного костелу Різдва Пр. Діви Марії здійснив відомий архітектор і будівничий Юліян Захаревич. Крім відновлення середньовічних рис костелу була проведена стилістична реставрація з наданням храму неоготичної стилістики з елементами романської архітектури. (Online доступно: <http://www.kray.org.ua/3974/mandrivky/mizh-nebom-i-zemleyu-striyskiy-kostel-bozhoyi-materi/>)

Відновлення Великої синагоги також супроводжувалось стилістичною реставрацією, після чого споруда набула виразних орієнтальних рис (рис. 5). Форма аркатурних поясків з півцикульних арок в стилі рундбоген Rundbogenstil, що оздоблювали класицистичну споруду та підкреслювали лояльність пануючій німецькій нації, була змінена на трипелюсткову, що увиразнювало орієнтальну стилістику. Насиченість пластичного оздоблення в яскравому мавританському стилі додала архітектурі синагоги юдейської національної ідентичності. Чільний та східний фасади були акцентовані східчастими причілками. Всі віконні прорізи оздоблювали півколонки та архівольти у вигляді тюдових арок. Віконні ніші прикрашав декор у вигляді сталактитів. Зважаючи на те, що в тому самому часі Юліян Захаревич реставрував в Стрию парафіяльний костел, а також аналізуючи синагоги Західної України в мавританському стилі, можемо твердити, що Захаревич також

провів стилістичну реставрацію Великої синагоги в Стрию. Саме він в перших роках 1870-х реконструював Велику синагогу (1741 р.) в Гусятині (рис. 6), після чого її архітектурна стилістика набула мавританських рис, виражених в аркатурі з тюркових арок, в оздобленні аттиків (Бойко, 2014). Дещо пізніше, у 1878 році, Захаревич будує у яскравому мавританському стилі поступову синагогу (синагогу реформованого юдаїзму) в Чернівцях (рис. 7) (Бойко, 2010).

Рис. 4. Пожежа Стрия 1886 року. Літографія.
Stryjs Brand // Illustreret Tidende, 09.05.1886. – Kopenhagen, 1886.

Рис. 5. Велика синагога Стрия (1817, 1858 рр.), реконструйована після пожежі 1876 року.
Поштівка з-перед Першої світової війни.

Вже на кінець XIX ст. юдейська ділянка Стрия мала вигляд яскравого центру зі всіма інституціями, необхідними для повноцінного життя громади. Її осередком була Велика синагога, північніше знаходився Бейт гаМідраш, південніше стояла ритуальна лазня (миква), ще південніше – шпиталь. На захід від Ринку біля міської школи знаходилися ізраелітський збір і бурса, на площі Торговиця – міська різня (ДАЛО, ф. 1, оп. 29, спр., а. 9).

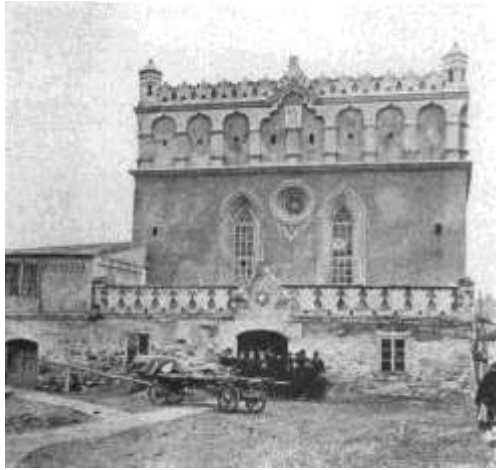

Рис. 6. Синагога в Гусятині, 1741 р., стилістична реставрація 1870-х рр., арх. Ю. Захаревич.

Рис. 7. Поступова синагога в Чернівцях, збудована 1878 р., арх. Ю. Захаревич.

На той час у Стрию почало розквітати політичне життя. Національні громади міста закладали різні товариства та організовували свої партії. 1882 року був відкритий осередок організації Агудат Ісраель, що допомагала юдейським поселенцям у Палестині; 1892 появились її конкуренти – Сіоністська партія. На поч. XX ст. рабин Стрия Хаїм Маєрсон зініціював будову талмудичної школи для хлопчиків – Талмуд Тори. Перед Першою світовою війною міськими головами Стрия переважно були юдеї, зокрема, прихильник колонізації Абенд.

В часі Першої світової юдеї стрийської громади взяли участь у формуваннях австрійської армії. Вступ до Стрия російського війська 1916 року чудово описав письменник юдейського походження Юліан Стрийковський (Песах Штарк) у романі "Австерія" (Возняк, с. 410-417). Під час їхнього перебування в місті юдейська громада разом з іншими містянами зазнала переслідування та знущань. У тяжкий воєнний час юдеїв підтримував рабин Елізах Маєр бен Якуб. 1917 року рабином Стрия став Елізер бен Шломо Ладір. Загиблим на різних фронтах стрийським юдеям австрійська влада заклала військовий цвинтар. Юдейською громадою у тодішній бурхливий час опікувалися сіоністи на чолі з др. Біненштоком, що співпрацювали з українською владою (Возняк, с. 414-415).

Після Першої світової війни (на 1921 р.) у місті нараховувалося 10 988 юдеїв, а перед Другою світовою – на 1939 рік їх чисельність зросла до 12 000 осіб.

Перед самою війною – у 1938 році були проведені відновлювальні роботи Великої синагоги, проєкт реконструкції виконали інженери Марк Дорфлер (Dörfler) і Отто Шеєр (Scheer) (ДАЛО, ф. 1, оп. 28, спр. 3445, а. 93.).

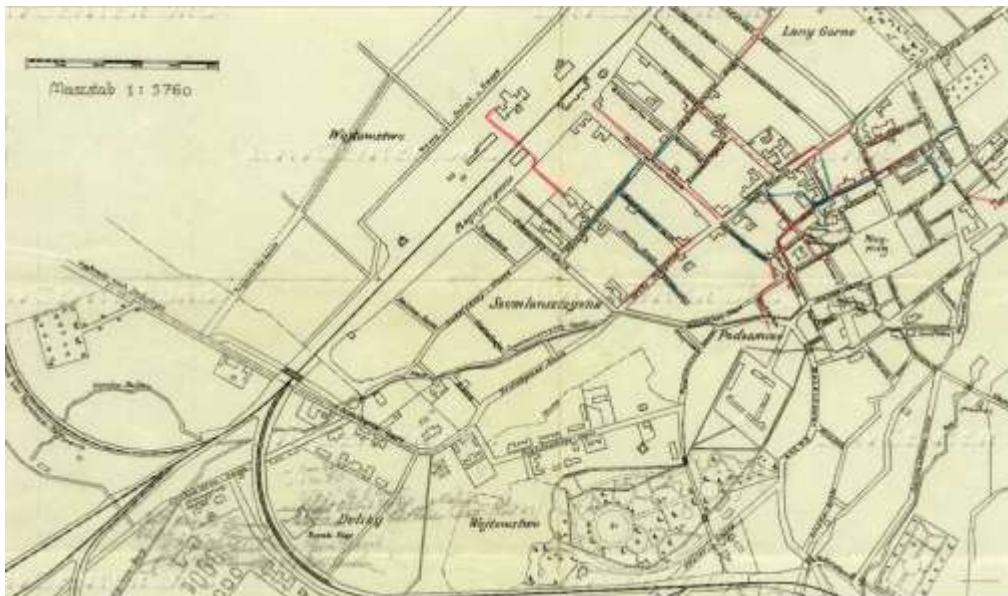

Рис. 8. Ситуаційний план міста Стрия, на якому позначено два юдейські окопська (старе і з Першої світової війни), 1940 рік. Kriegsarchiw. Glh 656-7. Wien

Рис. 9. Вояк УГА на старому окопську (між теперішніми вулицями Зеленою, Дубравського, Шевченка і Хмельницького), 1918 рік.

Рис. 10. Військовий юдейський цвинтар в Стрию при дорозі на Дрогобич. Фото 1920-х рр.

Опис стрийської синагоги залишив польський письменник юдейського походження, уродженець Стрия Юліян Стрийковський (Песах Штарк): «На північному боці стояла висока синагога, схожа на stodolu. То була найбільша й найпоказніша божниця в місті. Вона могла вмістити до тисячі віруючих. Внизу молилися чоловіки, на другому поверсі, на галереях із віконцями – жінки. Зі стелі звисали, яскраво освітлюючи інтер'єр, багатораменні латунні жирандолі. Вдень світло потрапляло всередину крізь великі венеціанські вікна, увінчані вгорі барвистим вітражем. Лавки мали пульпіти для молитовників. Стелю підтримували високі прямокутні колони. У центрі містився белемер – високе підвищення, оточене майстерною огорожею із металевого мережива. На продовгастому столі в суботу читали відповідні уривки з Тори. На східній стіні, привілейованій, яка вказувала напрямом на Єрусалим, оксамитова, розшита золотом завіса заслоняла Ковчег Завіту, в якому зберігалися сувої Завіту. На помальованих у голубий колір стінах тяглися довкола розписи, ілюстрації до Старого Завіту. Найбільше запав мені в пам'ять образ Ноевого ковчега, до якого парами входять леви й ведмеді, а ще жертвопринесення Ісаака, Мойсей із кам'яними крижсями в руках... Плафон Мікеланджело в Сікстинській капелі не зродив у мені такого захопливого захвату, як побачені дитячими очима тварини, котрі входили до Ноевого ковчега парами, не

примітивні, а просто недолугі богомази єврейських кустарів. У 1956 році я заїхав до Стрия на зворотному шляху з Києва. Красиву, історичну синагогу совєтська влада перетворила на склад...» (Стрийковський, 1991).

Рис. 11. Храми трьох громад (церква, костел, синагога) на регуляційному плані Стрия, 1930 р.

«Посередині Божничного майдану царювала на невисокому горбку зіпсована помпа. Майдан перетинав малий, брудний, замулений струмок, який тік під містком. За струмком із одного боку містився єврейський шпиталь, а з иншого – сад уніатського священика. Божничний майдан мав єдиний ряд будинків із однією двоповерховою кам'яницею. ... На иншому боці майдану знаходилася єврейська лазня, власність Схарії... Поруч із тією лазнею стояв шинок Схарії. Мені було соромно. ... Навпроти божниці був хедер, збоку – бесмедриш, тобто божничка, де спали жебраки, а молоді люди вголос вчилися, хитаючись над великими книгами Талмуду» (Стрийковський, 1991).

Німецькі нацисти окупували Стрий 2 липня 1941 року, відтак почали масово знищувати євреїв. У листопаді 1941 року розстріляли 1200 осіб в Голобутівському лісі. 1942 року в Стрию утворили гетто, у якому замордували близько 15 тис. євреїв з довколишніх околиць. У вересні, жовтні та листопаді жидів транспортували до табору в Белзці. З червня по серпень 1943 німецькі нацисти ліквідували гетто в Стрию та трудові табори недалеко від міста. На час совєтської окупації Галичини в серпні 1944 року в Стрию залишилося лише кілька єврейських родин, яким вдалося вижити. Після війни єврейська громада не відновилася. 2001 року з ініціативи і коштом колишнього мешканця Стрия професора Адама Зелінського на місці знищення тисяч євреїв в Голобутівському лісі було встановлено меморіальний пам'ятний знак.

Після війни Велика будівля синагоги використовувалася як склад чи стояла неужитком, будівлю Бейт гаМідрашу пристосували під адміністративну функцію. У 1980-х роках стрийська влада мала намір перебудувати будівлю синагоги на басейн. Розпочаті роботи призупинилися через брак коштів, а розібраний дах та склепіння прискорили руйнівні процеси.

1994 року на замовлення Центру єврейського мистецтва Єрусалимського університету архітектори Інституту Укрзахідпроектреставрація Едуард Демцюх, Павло Хмілевський і Остап Васирина провели натурні дослідження та виконали обмірні креслення синагоги (Архів ЦСМЄУ. Матеріали натурних обстежень та обміри, 1994 р).

Архітектура. Синагога розташована в межах історичного середмістя "міста в мурах", у колишній юдейській ділянці, що знаходилась на південний захід від ринкової площі, поруч з територією давнього замку. Будівля стоїть осібно на невеликій ділянці, в межах червоної лінії вулиці Міхновського, до якої повернена південним фасадом, орієнтована традиційно – по осі схід-захід. Синагога є активною домінантою міського краєвиду та важливим елементом містобудівної структури Стрия.

Ділянка, на якій стоїть синагога, сформована в результаті регуляції вуличної мережі, здійсненої у повоєнний час – згідно з проєктом 1930-х років (рис. 9). Ділянка – наріжна, обмежена прокладеною вулицею Міхновського – від півдня, короткою вулицею, що веде до Бейт гаМідрашу – від заходу, цегляним парканом – від сходу. Територія аванзони перед головним західним фасадом обведена невисоким підмурівком, що залишився від колишньої огорожі, зі збереженням при південно- західному наріжнику синагоги стовпом від брами, також збережений фрагмент металевої брами.

Рис. 12. Руїни синагоги в Стрию. Вигляд з південного заходу. Фото О. Бойко 2014 р.

Рис. 13. Фрагмент чільного, західного фасаду зі збереженим фрагментом оздоблення у вигляді сталактитів. Фото О. Бойко 2014 р.

Рис. 14. Чільний, західний фасад синагоги. Фото О. Бойко 2014 р.

Будівля мурована з цегли, отинькована (нині тиньк облітає). Первісно складалася з кубічної брили головного молитовного залу, партерової жіночої галереї (езрат нашим) від півдня та присінку (пулишу) з жіночою галереєю та синагогальними приміщеннями над ним – від заходу. Головний вхід влаштований на осі чільного західного фасаду; нині у прорізі входу влаштована ґратчаста металева брама з рисунком у вигляді менори, вхід праворуч – частково замуrowаний. Вхід на жіночу галерею вів з південного фасаду (замуrowаний), ще один вхід – на північному фасаді вів до синагогальних приміщень.

Рис. 15. Синагога від південного сходу. Фото О. Бойко 2014 р.

*Рис. 16. Білокам'яний портал південного входу у західні синагогальні приміщення.
Фото О. Бойко 2014 р.*

*Рис. 17. Фрагмент бази portalу.
Фото О. Бойко 2014 р.*

У планувально-просторовому вирішенні синагоги закладена традиційна для синагог Західної України дев'ятипільна схема. Головний молитовний зал базований на квадратному плані, був перекритий дев'ятьма полями склепінь на підпружних арках, що спиралися на чотири колони. Нині склепіння і колони втрачені; збереглися фрагменти по кутах. Брила партерової жіночої галереї, яка прилягала до південної стіни головного молитовного залу – втрачена. В нижньому ярусі збереглися три віконні прорізи з лучковими перемичками, які з'єднували жіночу молитовню з головним молитовним залом.

Молитовний зал був вкритий стінописом, про що свідчать збережені фрагменти орнаментальних розписів зі щитами Давида на півциркульних гліфах віконних прорізів. На східній стіні чоловічого залу збережена ніша Тори з лучковою перемичкою. Над віконними прорізами у східній стіні збережені нішки, оздоблені металевими дашками-балдахінами.

Рис. 18. Фрагмент північного фасаду з входом у західні синагогальні приміщення.

Рис 19. Фрагмент цегляної півколонки з формованою капітелькою на північному фасаді

Рис 19. Фрагмент цегляної півколонки з формованою капітелькою на північному фасаді

Руїни Великої синагоги в Стрию на вул. Міхновських, 5 (1817 р., 1858 р., кінець XIX ст.), що перебувають у державній власності, на балансі Стрийської районної ради, Наказом Міністра культури від 15.10.2014 року № 869 занесені до Державного Реєстру пам'яток культурної спадщини місцевого значення, за видом архітектура та містобудування. Об'єкт набув культурної цінності як пам'ятка на підставі критеріїв, визначених Постановою Кабінету Міністрів України від 27.11.2001 року № 1760.

Фото 21. Підп'ятник втраченого склепіння у північно-східному куті молитовного залу.

Фото 22. Збережений рослинно-орнаментальний розпис зі щитом Давида на гліфі вікна.

Автентичність. – Збережена будівельна середміська ділянка з розташуванням синагоги, поруч розташована громадська юдейська будівля – Бейт гаМідраш (школа для вивчення талмудичної літератури з бібліотекою, навчальним та молитовним залами); – Збережена планувально-просторова структура синагоги: квадратний в плані молитовний зал з витягнутим присінком (пулишом); архітектурні та конструктивні елементи (цегляне мурування стін, кам'яний цоколь, сліди склепіння головного молитовного залу); архітектурно декоративні елементи екстер'єру та інтер'єру (білокам'яні різьблені портали південного та північного входів), формований з гіпсу декор у мавританському стилі (обрамуння вікон – півколонки з капітельками, архівольти, декор у вигляді сталактитів, підп'ятники склепіння молитовного залу), розписи на гліфах вікон; збережені окремі синагогальні елементи: Ніша Тори (вівтарна ніша для зберігання згортків Тори) на східній стіні молитовного залу. Збережені білокам'яні та формовані архітектурні елементи інтер'єру та екстер'єру розкривають автентичне стилістичне оздоблення синагоги.

В історичному аспекті – руїни синагоги є матеріальним свідком про зниклу громаду міста; синагога пов'язана з відомими юдейськими вченими і рабинами.

В архітектурно-містобудівному аспекті – будівля синагоги розташована в межах історичного ареалу – важливий елемент урбаністичної структури історичного міста, розпланованого за магдебурзьким принципом, у якому присутність національних громад виражена сакральними об'єктами. Об'ємно-планувальна структура будівлі репрезентує характерний для Західної України тип дев'ятипільних синагог. Синагога зберегла характерні стилістичні елементи трьох будівельних періодів її розвитку. Стрийська синагога належить

до унікальних зразків пошуку юдейської національної ідентичності в архітектурі, вираженій у мавританських формах, що вводить її в європейський контекст розвитку синагогального будівництва XIX ст.

Список використаної літератури та джерел:

Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 1, оп. 28, спр. 3445, а. 93. План королівського вільного міста Стрия 1922 р.

ДАЛО ф. 1, оп. 29, спр., а. 9.

Львівська національна наукова бібліотека України (ЛННБУ) ім. В. Стефаника, Відділ рукописів ф. 9а Окремі надходження о/п 3457 С. 11.

ЛБННУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів Ук-24/III, арк. 145.

ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділ рукописів ф. 141 Фонд Чоловського оп. 1. 1.632/III Стрий Люстрація 1783 р.

Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація» (АІУЗІПР) Матеріали натурних обстежень та обміри.

Архів Центру єврейського мистецтва Єрусалимського університету (ЦЕМЄУ) Матеріали натурних обстежень та обміри.

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 13 Фонд Ф.Ковалишина, оп. 1, спр. 1 До історії міста Стрия.

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 6, спр. 30.

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 51 в, спр. 473.

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 1903, с. 115.

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2365. а. 27; спр. 2367. а. 69.

ЦДІАУЛ, ф. 146 Фонд Галицьке намісництво, оп. 88, спр. 60.

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 88, спр. 188 Із звіту Стрийського окружного староства Галицькому губернаторству від 28.07.1785 року про кількість домів і населення в тимчасовому володінні князя Казимира Понятовського.

ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 88, спр. 612.

ЦДІАУЛ, ф. 186, оп. 1, спр. 7157.

Kriegsarchiw. Glh 656-7. Wien

Бірюльов Ю. (2010). Захаревичі творці столичного Львова. Львів. Видавництво «Центр Європи», – С. 55-57.

Бойко О. (2014) Ренесансово-мавританська синагога в Гусятині. Історія та архітектура // Вісник НУ Львівська Політехніка. – Львів.

Возняк Т. (2007) Стрий / Інтелектуальний путівник єврейською Галичиною. Шлях до Юліана Стрийковського // Незалежний культурологічний часопис «І». Гебрайський усе-світ Галичини. – Львів, – Ч. 48. – С. 413-414.

Еврейская энциклопедия. (1912) – Санкт-Петербург, Т. 14. – С. 583.

Синагоги України. (1998). Каталог синагог // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. Спеціальний випуск., Львів – Ч. 9. – С. 139-141 (Синагога в Стрию); 159-161 (Синагога-темпель в Чернівцях).

Bałaban M. (1929) Zabytki historyczne żydów w Polsce. – Warszawa.

Baliński M., Lipiński T.(1885) Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Т. II. – Warszawa, – С. 777.

Bostel F. (1886) Z przeszłości Stryja i starostwa stryjskiego // Przegląd naukowo-literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej. – № 7.– С. 600-615; – № 8.– С. 697-720. – Lwów.

- Gazeta lwowska.(1886) № 151. – Lwów, № 257. – Lwów, 1911.
- Kravtsov, Sergey. (2010) “Jewish Identities in Synagogue Architecture of Galicia and Bukovina.” *Ars Judaica* 6, S. 90.
- Petrus J.T. (1991) Stryj. Zarys dziejów miasta // *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego.* – Przemyśl, – S. 121.
- Prochazka A. (1926) *Historia miasta Stryj.* – Lwów.
- Stryjs Brand (1886) *Illustreret Tidende.* – Kopenhaga.
- Stryj. (1926) – Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. (1890) Pod red. F. Sulimierskiego. – T. XI. – Warszawa. – S. 433.
- Zabytki województwa Stanisławowskiego. (1998) Wykaz z lat 1920-1929. Warszawa – S. 49.
- <http://www.kray.org.ua/3974/mandrivky/mizh-nebom-i-zemleyu-striyskiy-kostel-bozhoyi-materi/>

RECONSTRUCTION OF THE ARCHITECTURAL HISTORY OF THE SANCTUARY IN THE URBAN SPACE: THE GREAT SYNAGOGUE IN STRYJ

Oksana Boyko

The Great Synagogue in Stryj now stands in ruins - without a roof and decorative eaves, without a ceiling and columns on which it rested, without a ground floor women's prayer room, without windows and doors. The outer walls with window and door openings, fragments of Moorish decoration and fragments of paintings on the glyphs of window niches remained. Regardless of these significant losses, the synagogue is a witness to the disappeared Jewish community of Strya, an important urban element of the Magdeburg city and a unique object in the development of synagogue architecture in Ukraine. By Order No. 869 of the Ministry of Culture of Ukraine dated October 15, 2014, the ruins of the Great Synagogue were entered into the Register of Monuments of Cultural Heritage of Ukraine by type of architecture, by category - of local significance, and assigned protection No. 2963-Lv.

Key words: monument, architecture, ruins, Synagogue in Stryj, reconstruction.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА СТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИХ КОМПЛЕКСІВ

4.1. СТИЛЕВИЙ І КОМПОЗИЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ПАЛАЦІВ КІН. XVIII – ПОЧ. XIX СТ. АВТОРСТВА АРХІТЕКТОРА ЯКУБА КУБИЦЬКОГО

Ірина Погранична

У дослідженні проаналізовано визначено палаци кін. XVIII – поч. XIX ст. авторства архітектора Якуба Кубицького. Визначено, що архітектурно-художня система класицизму, зберігаючи в основі та повторюючи стійкі античні образи і форми, утвердилась в композиційних вирішеннях палацових споруд на території України, які довгий проміжок часу передували, співіснуючи паралельно з іншими стильовими течіями. Розвиток стильових тенденцій класицизму в палацовій архітектурі розвивався в контексті загальноєвропейської архітектурної школи та відображав її ідейно-художню різноманітність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій:

Для повного розуміння специфіки формування класицистичних палацових комплексів на території України в кін. XVIII – поч. XIX ст. доцільно розділити дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців на три групи: а) література з питань суспільного устрою та історичних умов розвитку України у досліджуваний період, б) дослідження історії населених пунктів, пам'яток культури та архітектури, в) теоретичні праці з вивчення палаців кін. XVIII – поч. XIX ст., їх архітектурні та планувальні особливості, композиційний аналіз.

До першої групи віднесемо літературу з питань суспільного устрою та історичних умов розвитку України у досліджуваний період. Особливе значення мають праці XIX ст., що розкривають специфіку суспільного устрою та історичних умов розвитку української спільноти, а саме, роботи М. С. Грушевського «Історія України-Руси» (Грушевський, 1907) та В.Б. Антоновича «Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори» (Антонович, 1995).

Другу групу в галузі дослідження історії населених пунктів, пам'яток культури та архітектури України помітні імена істориків-краєзнавців О. Барановича (Баранович, 1933), Лисенка О., Пекарчука В. (Лисенко, Пекарчук, 2019). та інші, які висвітлюють соціально-політичне підґрунтя просторового структурування міських поселень, фрагментарно торкаючись палацового будівництва.

До третьої групи належать теоретичні праці з вивчення палацово-паркових комплексів кін. XVIII – поч. XIX ст., їх архітектурні та планувальні особливості, композиційний аналіз. Перелік палацово-паркових комплексів можна знайти у праці В. Вечерського «Довідник державного реєстру національного культурного надбання» (Вечерський, 2000). Детальні описи архітектури палацово-паркових комплексів доби класицизму можна знайти у працях В. Тимофієнка «Українська садибна архітектура II-ої пол. XVIII – першої третини XIX ст.» (Тимофієнко, 1993) та П. Ричкова «Палацове будівництво на Волині XVIII – поч. XIX ст.» (Ричков, 1993), О. Л.Михайлишин «Палацово-паркові ансамблі Волині II-ої половини 18-19 ст.» (Михайлишин, 2000) та ін.

Виклад основного матеріалу.

У другій половині XVIII ст. в архітектурі більшості країн Європи панівне місце займає стиль класицизм, що постав на заміну пишному та витонченому бароко. Класицизм як і бароко десятиліттями диктував архітектурну моду на європейському континенті та за його межами, визначав образи і форми як королівських палаців так і палаців у провінційних містечках.

У дослідженні проаналізовано архітектурні та планувальні особливості палаців, збудованих за проектами Якуба Кубицького на території сучасної України та Польщі. Вивчено вплив історичних подій на формування даних об'єктів. Адже, падіння державності та ліквідація королівського двору після Третього поділу Речі Посполитої сприяли розквітові провінційних резиденцій, до яких переселялись з осередків політичного життя колишні придворні та державні чиновники. Саме в цей період на території сучасної Польщі за проектами Якуба Кубицького (1758 – 1833) зводяться палацово-паркові комплекси в стилі польської садиби, розташовані у великому парку, часто зі ставом (палацово-парковий комплекс у Плавовіце та Млохуві)

Розглянуто творчий спадок Андреа Палладіо і проаналізовано його вплив на творчість Якуба Кубицького. Відомо, що архітектурний спадок Андреа Палладіо був навчальним матеріалом для багатьох архітекторів. У численних архітектурних трактатах він детально описав принципи та етапи формування приватних садиб та резиденцій. Його роботи були засновані на симетрії, перспективі і цінностях класичного храму часів Стародавньої Греції та Риму. Одна з головних особливостей творчого методу Палладіо полягає в тому, що він створив нову систему пропорцій ордерів, використовуючи ордер не просто як декорацію фасаду, а як головний організуючий принцип конструкції, через що вона стає виразною, здається просто і чітко організованою та гармонійною.

Якуб Кубицький дотримувався правил будівництва палацово-паркового комплексу, описаних в трактаті Андреа Палладіо «Чотири книги про архітектуру». А саме, проектуючи територію комплексу та сам палац необхідно враховувати такі головні аспекти:

- а) обов'язкове природнє оточення – біля лісу, на березі річки чи ставу;
- б) територія палацово-паркового комплексу завжди була розміщена на підвищенні, але оточена лісом для затишку, проте сам палац не повинен був бути в тіні, сонячні промені повинні освітлювати житлові кімнати.
- в) до кожного комплексу входить два типи споруд: житлова та господарська. (необхідно, щоб дані споруди розмежовувались і мали легкий доступ).
- г) трьохсхорова схема палацу (тобто, симетрично до головної будівлі – палацу, розташовувались два флігелі, які сполучались напівкруглими галереями).
- д) симетрично-осьові композиції у плануванні будівель;
- е) головний елемент фасаду – античний портик з колонами переважно тосканського або іонічного ордеру;
- є) основними засобами зовнішнього декорування були ордерні мотиви (пілястри, рельєфні фризи), часто використовувались орнаменти імператорського Риму – гірлянди, лаврові вінки;

Проте, крім низки схожих композиційних прийомів, у архітектурі палаців, авторства Якуба Кубицького, не використовувались такі елементи, як: ротонди, замкнуті в кільце або напівкільце колонади (притаманно архітектурі А. Палладіо); у палацах не використовувались куполи: широкі, півсферичні, поставлені на гладкий циліндричний барабан (притаманно архітектурі А. Палладіо); план палацу не мав форми квадрату чи кола (притаманно архітектурі А. Палладіо); ризаліти не завершувались виступаючими вежами (прямокутну композицію фасаду завершував вінчаючий карниз та чотириохсхий дах).

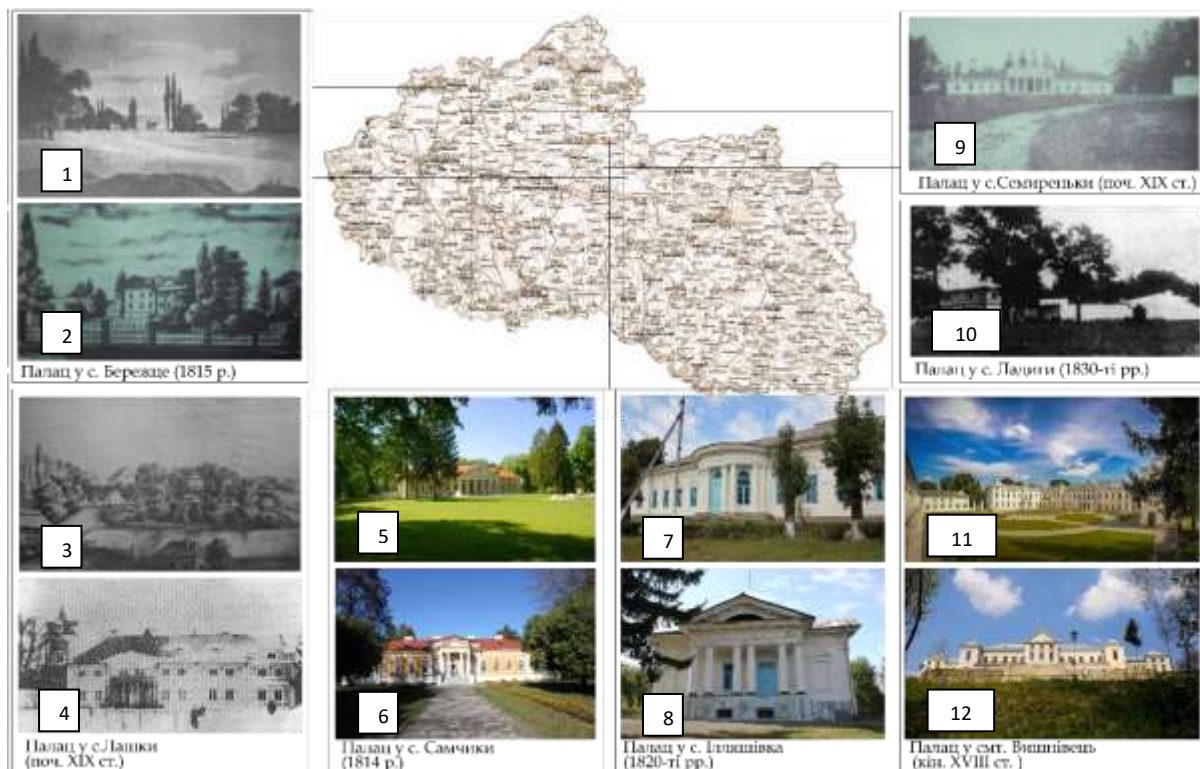

Рис. 1. Карта-схема з нанесенням палацово-паркових комплексів, авторства Якуба Кубицького на території сучасної України (Погранична, 2019)

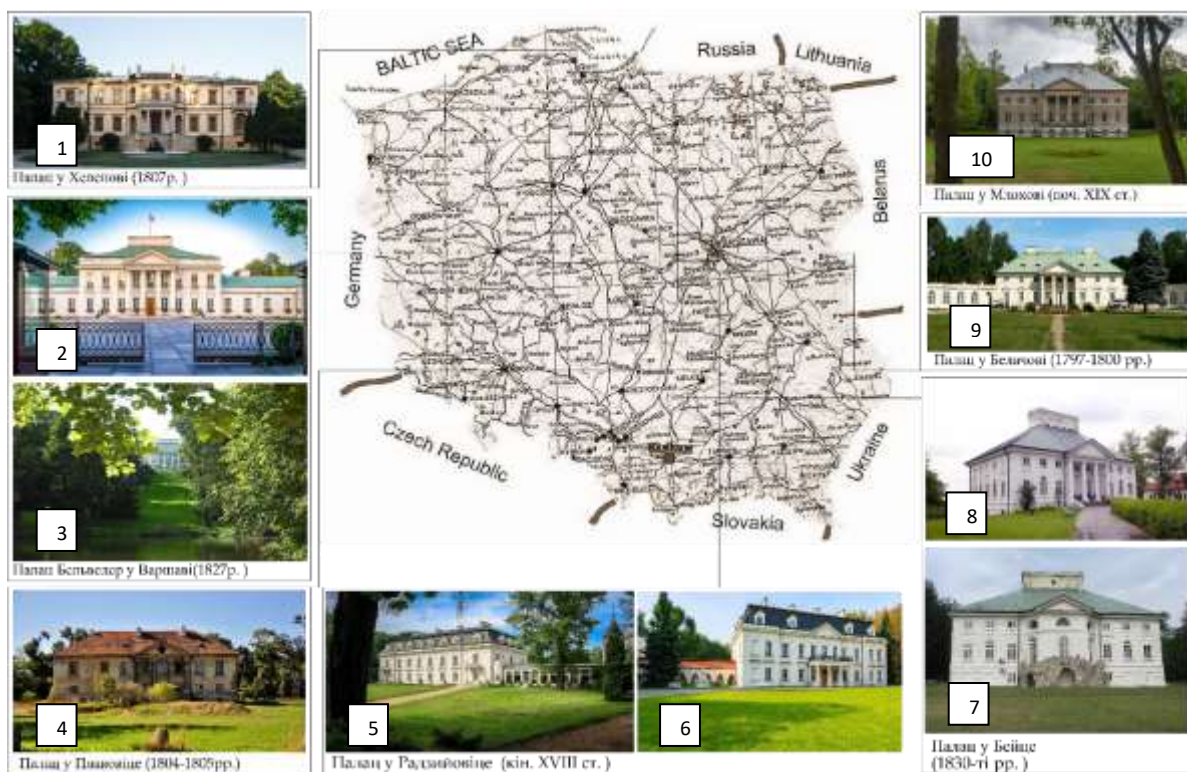
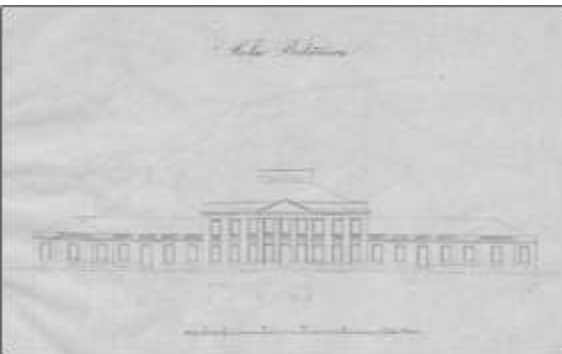

Рис. 2. Карта-схема з нанесенням палацово-паркових комплексів, авторства Якуба Кубицького на території сучасної Польщі (Погранична, 2019)

1.		2.	
	Вид на Бельведер, Варшава, гравюра 1827 -1829 рр.		Палац Бельведер, Варшава, 30 листопада 1830 р.
3.		4.	
	Головний фасад палацу Бельведер, намальований Леонардом Шмідтнером Варшава, 1823 р.		Палац Бельведер, Варшава, 1900-1904 рр.
5.		6.	
	Палац Бельведер, Варшава, 1895 – 1900 рр.		Палац Бельведер, Варшава. 1900-1905рр.
7.		8.	
	Палац Бельведер, вигляд зі сторони Лазенок, Варшава, 1918-1925 рр.		Палац Бельведер, вигляд зі сторони парку, Варшава, 1920-1925 рр.

9.		10.	
	Палац Бельведер вигляд зі сторони Лазенок, Варшава, 1920-1930 рр.		Палац Бельведер, Варшава, 1920-1935 рр.
11.		12.	
	Палац Бельведер, вигляд зверху, Варшава, 1930-1939 рр.		Палац Бельведер, Варшава, 1938 р.
13.		14.	
	Вигляд на Бельведер, Варшава, 1950-1955 рр.		Вигляд на Бельведер, Варшава, 1950-1955 рр.
17.		18.	
	Палац Бельведер, Варшава, 1960-1961 рр.		Палац Бельведер, Варшава, 1968 р.

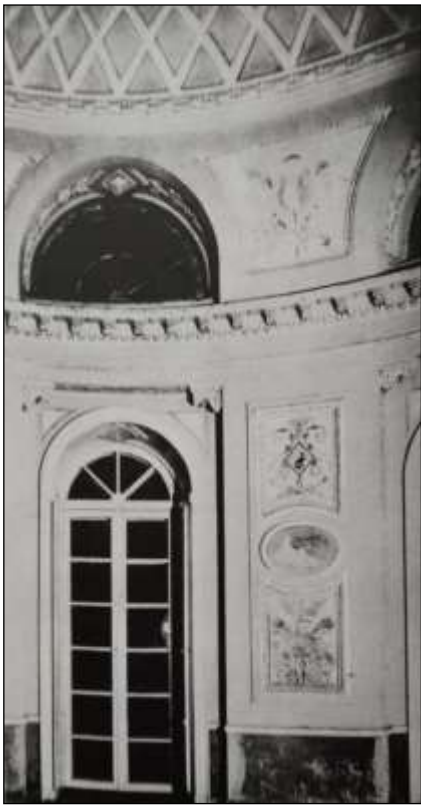
19.		20.	
	Палац у Радзійовіце, 1939 р.		Палац у Радзійовіце, 1955-1960 рр.
21.		22.	
	Палац у Радзійовіце, перший поверх - вид на анфіладу кімнат. Фото з тижневика "Столиця" № 28" (1075) від 14 липня 1968 р.		Палац у Радзійовіце. Фото з тижневика "Столиця" № 43 (1351)
23.		24.	
	Палац у Радзійовіце. Північно-Східний фасад. 2011 р.		Палац у Радзійовіце. Південний фасад. 2017 р.

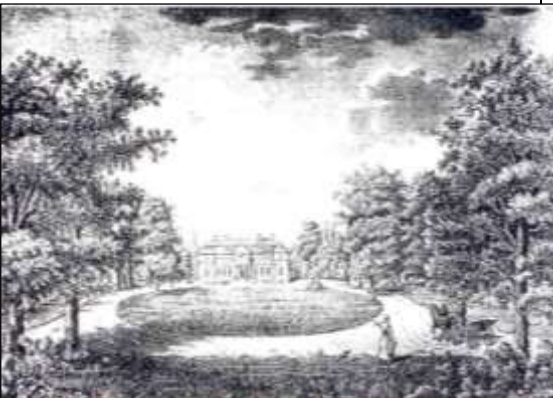
25.	 Палацово-парковий комплекс у Радзійовіце. 2017 р.	26.	 Палацово-парковий комплекс у Радзійовіце. Вид зверху, 2017 р.
27.	 Інтер'єр палацу у Радзійовіце, 2017 р.	28.	 Інтер'єр палацу у Радзійовіце, 2017 р.
29.	 Інтер'єр палацу у Радзійовіце, 2017 р.	30.	 Інтер'єр палацу у Радзійовіце, 2017 р.

31.	 Палац у Бялачуві. Парковий фасад. Поч. XX ст.	32.	 Палац у Бялачуві. Парковий фасад. Поч. XX ст.
33.	 Палац у Бялачуві. Головний фасад. Поч. XX ст.	34.	 Палац у Бялачуві. Інтер'єр. Поч. XX ст.
35.	 Палац у Бялачуві. 1939-1940 рр.	36.	 Палац Малахновських у Бялачуві. 1964 р.

37.		38.	
	Палац Малаховських у Бялачуві. 1973-1975 рр.		Палац Малаховських у Бялачуві. 1974-1976 рр.
39.		40.	
	Палац Малаховських у Бялачуві. 2005 р.		Палац Малаховських у Бялачуві. 2015 р.
41.		42.	
	Палац Малаховських у Бялачуві, 2015 р.		Палац Малаховських у Бялачуві. 2015 р.
43.		44.	
	Палац у Плавовіце, 1928 р.		Палац у Плавовіце. 1928 р.

45.	 Інтер'єр палацу у Плавовіце, 1928 р.	46.	 Інтер'єр палацу у Плавовіце, 1928 р.
47.	 Палац у Плавовіце, 2008 р.	48.	 Палац у Плавовіце, 2008 р.
49.	 Палац у Плавовіце, головний фасад, 2008 р.	50.	 Палац у Плавовіце, скульптура лева, 2008 р.

51.	 Палац у Бейсце, 1905 р.	52.	 Палац у Бейсце, 1920-1925 рр.
53.	 Палац у Бейсце, вигляд з парку. 1920-1925 рр.	54.	 Палац у Бейсце, інтер'єр вітальні. 1920-1925 рр.
55.	 Палац у Бейсце, головний фасад, 2013 р.	56.	 Палац у Бейсце, парковий фасад, 2013 р.

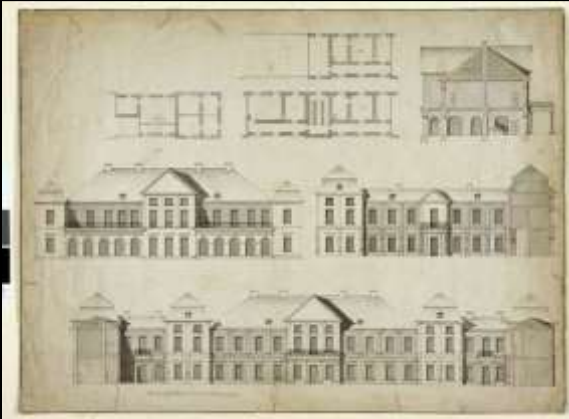
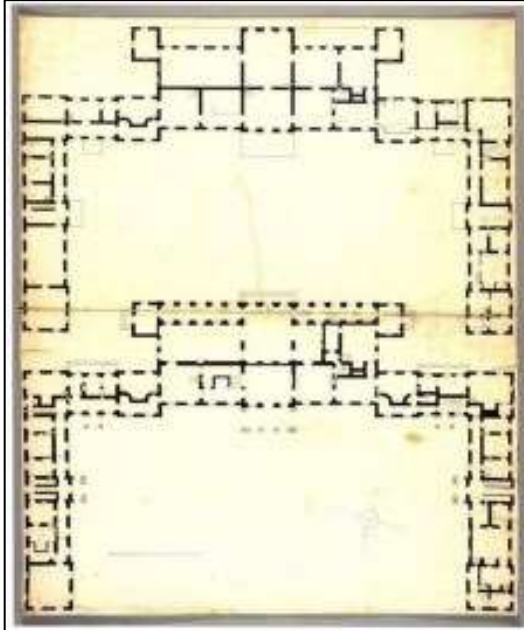
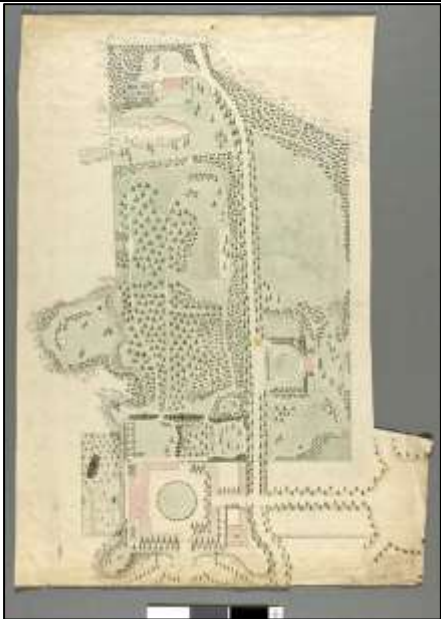
57.		58.	
	Палац у Млохуві. Головний фасад, 1945 р.		Палац у Млохуві. Головний фасад, 1965 р.
59.		60.	
	Палац у Млохуві. Вигляд зверху, 2015 р.		Палац у Млохуві. Головний фасад, 2017 р.
61.		62.	
	Палац у Геленові. Головний фасад, 1855 р.		Палац у Геленові. Парковий фасад, 1855 р.
63.		64.	
	Палац у Геленові. Головний фасад, 1882 р.		Палац у Геленові. Інтер'єр, 1882 р.

65.		66.	
	Палац у Геленові. Головний фасад, 1934 р.		Палац у Геленові. Парковий фасад, 1934 р.
67.		68.	
	Палац у Геленові. Головний фасад, 2018 р.		Палац у Геленові. Парковий фасад, 2018 р.
69.		70.	
	Палац у с. Самчики. Головний фасад. 70-ті роки XIX ст.		Палац у с. Самчики. Парковий фасад. 70-ті роки XIX ст.
71.		72.	
	Палац у с. Самчики. Кругла зала. 70-ті роки XIX ст.		Палац у с. Самчики. Червона зала. 70-ті роки XIX ст.

73.	 Палац у с. Самчики. Графські ворота з офіцинами. 70-ті роки XIX ст.	74.	 Палац у с. Самчики. Графські ворота з офіцинами. 70-ті роки XIX ст.
75.	 Палац у с. Ілляшівка. Головний фасад. 1914 р.	76.	 Палац у с. Ілляшівка. Головний фасад. 1914 р.
77.	 Палац у с. Ілляшівка. Головний фасад. 1914 р.	78.	 Палац у с. Ілляшівка. Парковий фасад. 1914 р.
79.	 Палац у с. Ілляшівка. Парковий фасад. 1914 р.	80.	 Палац у с. Ілляшівка. Інтер'єр вітальні. 1914 р.

81.		82.	
	Палац у с. Семиреньки. Головний фасад. 1914 р		Палац у с. Семиреньки. Графські ворота. 1914 р.
83.		84.	
	Палац у с. Ладиги. Вигляд на головний фасад. 1914 р.		Палац у с. Ладиги. Вигляд зі сторони головного під'їзду до палацу. 1914 р.
85.		86.	
	Палац у с. Ладиги. Вигляд зі сторони парку. 1914 р.		Палац у с. Ладиги. Вигляд зі сторони парку. 1914 р.
87.		88.	
	Палац у с. Лашки. Малюнок Наполеона Орди		Палац у с. Лашки. Палац і офіцина. Малюнок М. Березовського

89.		90.	
	Палац у с. Лашки. Парковий фасад, 1914 р.		Палац у с. Лашки. Палац і господарські споруди, 1914 р.
91.		92.	
	Палац у с. Лашки. Кінний манеж, 1914 р.		Палац у с. Лашки. Каплиця, 1914 р.
93.		94.	
	Палац у с. Деркачі. Головний фасад, 1914р.		Палац у с. Деркачі. Фрагмент парку, 1914 р.
95.		96.	
	Палац у с. Бережце. Головний фасад палацу. Малюнок Наполеона Орди		Палац у с. Бережце. Вигляд зі сторони парку

97.		98.	
	Палац у смт. Вишнівець. Малюнок Наполеона Орди		Палац у смт. Вишнівець, XIX ст.
99.		100.	
	Фасади палацу в смт. Вишнівець, зображення з Національного музею у Варшаві		Креслення планів палацу в смт. Вишнівець, зображення з Національного музею у Варшаві
101.		102.	
	Планування території 1800 року Яна Грізмєєра. Зображення з Національного музею у Варшаві		Палац у Вишнівці. Головний вхід до палацу акцентований портиком. Фото міжвоєнного часу

103.		104.	
	Палац у Вишнівці. Головний фасад. Фото міжвоєнного часу		Палац у Вишнівці. Фото міжвоєнного часу
105.		106.	
	Палац у Вишнівці. Фото міжвоєнного часу		Палац у Вишнівці. Головний фасад, 1930 р.
107.		108.	
	Палац у Вишнівці. Замкова стіна після Другої світової війни		Палац у Вишнівці. Вітальня. Фото міжвоєнного часу
109.		110.	
	Палац у Вишнівці. Дзеркальна зала. Фото міжвоєнного часу		Палац у Вишнівці. Портретна зала. Фото міжвоєнного часу

Архітектурні особливості палаців Якуба Кубицького

Головний корпус палаців симетричний відносно головної композиційної осі, переважно прямокутний в плані окремо стоячий (палац у Млохуві, Плавовіце, Бейсце) або доповнений галереями, які сполучають палац з офіцинами (палац Бельведер у Варшаві, палаци у Радзійовіце та Белачуві). Головний фасад акцентований портиком з колонадою (застосовано великий ордер, який вперше застосував А. Палладіо), завершувався трикутним фронтом (палаци Бельведер у Варшаві, палаци у Плавовіце, Млохові, Бейсце та Беячові); над головним входом розташовувався балкон, який опирався на чотири колони доричного ордеру (палац у Радзійовіце).

Парковий фасад переважно був акцентований центральним виступаючим ризалітом, який завершувався портиком (палаци у Бейсце, Млохуві, Плавовіце).

Палаци були прямокутними в плані, одно- (палац у с. Семиреньки та у с. Деркачі, Хмельницької обл.) або двохповерховими (палаци у с. Бережце, Тернопільської обл., у с. Лашки та с. Ладиги, Хмельницької обл.). Головний фасад переважно прикрашений портиком з чотирма (або шістьма) колонами, який завершувався фронтом (декорований барельєфами античних богів, військовою емблематикою, гірляндами тощо). Парковий фасад був декорований також портиком (палаци у с. Бережце, Тернопільської обл., та у с. Ладиги, с. Лашки, Хмельницької обл.) або центральним виступаючим ризалітом (палац у с. Семиреньки, Хмельницької обл.).

Планувальну схему палаців утворювала двотрактова анфілада. Репрезентативні та житлові приміщення господарів у палацах розташовувались на першому поверсі, кімнати для гостей – на другому. Головною прикрасою палаців була парадна кімната – вітальня, яку прикрашала куполоподібна стеля з чудовим ліпленням. У будівлі розташовувалось чимало цінних старовинних меблів, зберігались портретні галереї, бібліотеки, старовинні карти тощо. Навколо палаців завжди був чималий парк.

Встановлено, що палацово-паркові комплекси будувались за принципами трансформації (палацово-парковий комплекс у смт. Вишнівець, Тернопільської обл.), еволюції (палацово-парковий комплекс у с. Самчики, Хмельницької обл.) та єдиного задуму (палацово-парковий комплекс у с. Ілляшівка, Хмельницької обл.).

Проаналізувавши дані палацово-паркові комплекси, можна сказати, що кожен об'єкт включав в себе більше або менше розвинене ядро(палац) з житловими і парадними приміщеннями та допоміжну групу споруд (господарські, службові та складські приміщення), відповідає загальнокласицистичним канонам та мають такі характерні риси: 1) у структуру комплексу обов'язково були включені водні системи (об'єкти споруджувались на березі річки або ставу); 2) палац завжди знаходився на підвищеній місцевості, а вихід з вітальні розкривав мальовничий краєвид на водойму, яка завжди доповнювала загальну композицію палацових комплексів. Таке розташування палацу унеможливлювало його підтоплення під час дощів. Якщо рельєф території комплексу був рівнинний, то створювали штучні насипи в місці розташування палацу; 3) палацово-парковий комплекс, зазвичай, включав не лише репрезентативні приміщення, але й ряд господарських, складських корпусів, комплекс в'їзної брами з прибрамними корпусами і огорожу, паркові будівлі, культові споруди. На структуру резиденцій вплинула полярна різниця між приватною і держаною власністю. Як і дрібні шляхтичі, представники магнатських родів будували відокремлені палацові комплекси, в яких надавали перевагу не лише відпочинку, але й господарсько-побутовим процесам; 4) переважали симетрично-осьові композиції фасадів та планів палаців; 5) палаци переважно є одно- або двоповерховими, прямокутними в плані; 6) основний будівельний матеріал – випалена цегла. Стіни оштукатурювали і фарбували в світлі тони; 7) стіни палаців переважно гладкі, позбавлені багатой ліпнини. Горизонтальні тягнуті карнизи розділяли

чисту площину стіни на поверхи або ж завершували загальну композицію фасадів. На такому фоні головний декоративний елемент – античний портик – виглядав найбільш презентабельно; 8) основний елемент головного фасаду – античний портик, у якому конструктивну частину становлять потужні колони з переважно тосканськими або іонічними капітелями, позбавлені надлишкових канелюр, а прекрасні своєю скульптурною масивністю зазвичай увінчаний фронтоном з ліпниною родинного гербу, античних богів чи військовою емблематикою. Портик віддалений від стіни палацу і створює місце для проходу і плавного підйому сходами чи пандусом до головного входу в палац; 9) головний елемент паркового фасаду – виступаючий напівциркульний ризаліт, який прикрашають одиничні або подвоєні колони тосканського або іонічного ордеру; 10) основні засоби зовнішнього декорування – ордерні мотиви (пілястри, рельєфні фризи), карниз, а також сандрики над вікнами і дверима прикрашали орнаменти імператорського Риму – гірлянди, лаврові вінки, а також трофейні мотиви – композиції, що зображують античну зброю та обладунки. Стіни цокольного або першого поверху, а також кути палацу прикрашали рустом; 11) віконні прорізи стримано декоровані й підкреслені геометрично. Типове вікно – прямокутне, увінчане лаконічним сандриком або трикутним фронтончиком, позбавлене лиштви. Виступаючі ризаліти акцентовані арочними вікнами з сандриками та ліпниною; 12) внутрішній уклад в палацах був симетричним, двохтрактовим, з розкішною вітальнею та вестибюлем, який містив сходи; 13) головною прикрасою палаців завжди була вітальня з купольним склепінням, яке прикрашала вишукана ліпнина.

Табл. 2 Основні архітектурні елементи, що формують композицію плану та фасаду палацу авторства Я. Кубицького кін. XVIII – поч. XIX ст.

Критерій для порівняння	Форма плану палацу	Поверховість палацу	Симетрія/асиметрія фасаду (плану)	Бічні виступаючі ризаліти	Виступаючий ризаліт на парковому фасаді	Галереї	Портик на головному фасаді	Портик на парковому фасаді	Фронтон на головному фасаді	Фронтон на парковому фасаді	Аттикова стінка
Назва об'єкту											
Палац Бельведер у Варшаві, Польща	Прямокутний з галереями	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Відсутні	Відсутній	Наявні	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній	Наявний
Палац у с. Плавовіце, Польща	Прямокутний у плані	Двоповерховий	асиметричний відносно головної осі	Наявні	Відсутній	Наявні	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній	Відсутній
Палац у Радзівовіце, Польща	Прямокутний з галереями	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Відсутній	Відсутні	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний
Палац у Бейсці, Польща	Прямокутний у плані	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Відсутні	Наявний	Відсутні	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній	Відсутній
Палац у Беличові, Польща	Прямокутний з галереями	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Відсутні	Наявний	Наявні	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний	Відсутній
Палац у Хеленові, Польща	Прямокутний у плані	Двоповерховий	асиметричний відносно головної осі	Наявні	Наявний	Відсутні	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній	Наявний
Палац у Млохові, Польща	Прямокутний у плані	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Відсутні	Наявний	Відсутні	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний	Відсутній
Палац у с. Бережці, Тернопільської обл., Україна	Прямокутний у плані	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Наявний	Відсутні	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній	Відсутній
Палац у смт. Вишнівці, Тернопільської обл., Україна	Прямокутний з галереями	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Наявний	Відсутні	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний	Відсутній
Палац у с. Ладига, Хмельницької обл., Україна	Прямокутний з галереями	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Відсутні	Відсутній	Наявні	Відсутній	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній
Палац у с. Самчики, Хмельницької обл., Україна	Прямокутний у плані	Одноповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Наявний	Відсутні	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний
Палац у с. Ілляшівка, Хмельницької обл., Україна	Прямокутний у плані	Одноповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Наявний	Відсутні	Наявний	Відсутній	Наявний	Відсутній	Відсутній
Палац у с. Семирецьки, Хмельницької обл., Україна	Прямокутний у плані	Одноповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Відсутній	Відсутні	Наявний	Наявний	Наявний	Наявний	Відсутній
Палац у с. Ланки, Хмельницької обл., Україна	Прямокутний у плані	Двоповерховий	симетричний відносно головної осі	Наявні	Відсутній	Відсутні	Наявний	Наявний	Наявний	Відсутній	Наявний
Палац у с. Деркачі, Хмельницької обл., Україна	Прямокутний у плані	Одноповерховий	симетричний відносно головної осі	Відсутні	Наявний	Відсутні	Відсутній	Відсутній	Відсутній	Відсутній	Наявний

Висновки.

Загалом встановлено, що архітектурі палаців Якуба Кубицького притаманно:

- симетрія і чіткість ліній;
- використання ордерної системи;
- велична простота, відсутність зайвих деталей;
- стійкі конструктивні елементи прямокутних та арочних форм;
- в інтер'єрі використання високих стель з багатою ліпниною;
- верховенство надійності, гармонійності та комфорту;
- регулярність планування та логічно вибудовані палацово-паркові комплекси

Проте в час будівництва помпезних палаців Якуб Кубицький додав до національної класицистичної архітектури вигляд компактного класичного будинку з прямокутною формою плану, класицистичним портиком на головному фасаді і флігелями, з'єднаними з головною будівлею галереями.

Список використаної літератури та джерел:

- Aftanazy R., (1994). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy Pospolitej*. Wrocław. T. V, s. 408.
- Brzezińska-Marjanowska W., (2010). *Klasycystyczna architektura pałacowa na Wołyniu ok. 1780-1831 r. Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. I. Red. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok, s. 273 – 299.
- Henry Hope Reed, (1980). *Palladio's Architecture and Its Influence*. Henry Hope Reed, Joseph C. Farber. New York: Dover Publications, s. 144.
- Альберти Л.-Б. (1935). Десять книг о зодчестве / Пер. с итал.: В 2 т. – Т. 1. – М.: Изд-во Всесоюз. Акад. архитектуры, Т. 1, Кн. VII, Гл. XII, с. 244 – 247;
- Бартенев И.А. (1983). *Очерки истории архитектурных стилей*. Бартенев И.А., Батажкова В.Н. Москва: «Изобразительное искусство», с. 169 – 177;
- Вечерський В.В. (2000) Довідник державного реєстру національного культурного надбання. / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; за ред. А.П. Мардера та В. В. Вечерський. Київ: Техніка., с. 664.
- Грушевський М. (1907). *Історія України-Руси* (Vol. 4). Накл. Наукового т-ва ім. Шевченка.
- Лисенко О., Пекарчук В. (2019). Культурні практики етнонаціональних меншин сучасної України як інструмент самоідентифікації// *Культурні та мистецькі студії ХХІ століття: науково-практичне партнерство: матеріали міжнародного симпозіуму*, 6 червня. 2019 р. М-во культ. України; Нац. акад. кер.кадрів культ. і мистец. Київ: НАКККіМ, 403 с.
- Михайлишин О. Л. (2000) Палацово-паркові ансамблі Волині II-ої половини 18-19 ст. / Ольга Леонідівна Михайлишин. Київ: Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, с. 234.
- Ильин М. А. (1973). *О палладианстве в творчестве Д. Кваренги и Н. Львова*. М.: Стройиздат, с. 216.
- Погранична І.І. (2017а). Архітектурні особливості палацових комплексів авторства Якуба Кубицького кін. XVIII – поч. XIX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Архітектура*, 878, с.124–130.
- Погранична І. (2019) *Архітектура палаців Якуба Кубицького кін. XVIII – поч. XIX ст* // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури, Спеціальність 18.00.01 — теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури, Львів., 230 с.

Ричков П. А., (1993) Палацове будівництво на Волині XVIII – поч. XIX ст. / П. А. Ричков // Велика Волинь: минуле та сучасне: тези 3-ї міжнародна науково-краснознавча конференція. Житомир: ЖОІВВ, с. 144 –146.

Тимофієнко В.І., (2003) Історія української архітектури. К.: Техніка. с. 472.

References:

Aftanazy R., (1994). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy Pospolitej*. Wrocław. T. V, s. 408.
Brzezińska-Marjanowska W., (2010). *Klasycystyczna architektura pałacowa na Wołyniu ok. 1780-1831 r. Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. I. Red. W. Walczak i K. Łopatecki, Białystok, s. 273 – 299.

Henry Hope Reed, (1980). *Palladio's Architecture and Its Influence*. Henry Hope Reed, Joseph C. Farber. New York: Dover Publications, s. 144.

Alberta L.-B. (1935). *Ten books about architecture / Trans. with Italian: In 2 vols. - Vol. 1. - M.: Izd-vo Vsesoyuz. Acad. architecture*, Vol. 1, Book VII, Ch. XII, p. 244 - 247;

Bartenev I.A. (1983). *Essays on the history of architectural styles*. Bartenev I.A., Batazhkova V.N. Moscow: "Izobrazitelnoe kudoshtu", p. 169-177;

Vechersky V.V. (2000) *Directory of the State Register of National Cultural Heritage*. / V. V. Vecherskyi, O. M. Godovanyuk, E. V. Tymanovych, etc.; under the editorship A.P. Marder and V. V. Vecherskyi. Kyiv: Technique., p. 664.

Hrushevskyi M. (1907). *History of Ukraine-Rus (Vol. 4)*. Add. Scientific university named after Shevchenko.

Lysenko O., Pekarchuk V. (2019). *Cultural practices of ethno-national minorities of modern Ukraine as a tool of self-identification// Cultural and artistic studies of the 21st century: scientific and practical partnership: materials of the international symposium, June 6. 2019. M-vo cult. of Ukraine; National Acad. head of personnel cult. and an artist Kyiv: NAKKKiM, 403 p.*

Mykhailyshyn O. L. (2000) *Palace and park ensembles of Volyn in the second half of the 18th and 19th centuries*. / Olga Leonidivna Mykhailyshyn. Kyiv: Research Institute of Theory and History of Architecture and Urban Planning, p. 234.

Ilyin M. A. (1973). *About Palladianism in the works of D. Kvarena and N. Lvov*. M.: Stroyizdat, p. 216.

Pogranichna I.I. (2017a). *Architectural features of palace complexes authored by Yakub Kubytsky kin. XVIII - beginning XIX century Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic" Architecture*, 878, pp. 124–130.

Pogranichna I. (2019) *The architecture of the palaces of Yakub Kubytskyi kin. XVIII - beginning 19th century // Dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of architecture, Specialty 18.00.01 — theory of architecture, restoration of architectural monuments, Lviv., 230 p.*

Rychkov P. A., (1993) *Palace construction in Volyn XVIII - beginning. 19th century / P. A. Rychkov // Velika Volyn: past and present: theses of the 3rd international scientific and local history conference. Zhytomyr: ZHOIVV, p. 144-146.*

Timofienko VI, (2003) *History of Ukrainian architecture*. K.: Technology. with. 472.

STYLE AND COMPOSITION ANALYSIS OF CINEMA PALACES. XVIII - BEGINNING. XIX CENTURY AUTHORITY OF ARCHITECT JAKUB KUBYTSKY

Iryna Pohranychna

The research concentrates on the oeuvre of famous Polish architect Jakub Kubicki who worked in the late XVIII- the early XIX centuries within the territory of Poland and Ukraine, namely within the territory of historical Volyn (of modern-day Ternopil and Khmelnytsk regions). The idiom allowed the master-builder to take the place of honored architect of manor house construction and to be the author of nine unique facilities within the territory of Volyn. Style of the architect was influenced by global canons of classicistic development of palace complexes as well as by his tutor Domenik Merlini and the Palladian school in general. For a short time Jakub Kubicki had been working together with architect Szymon Bogumił Zug. In 1783 he, as the ambassador of Polish king Stanislaw August, together with his brother went to Italy to study. He came back to Poland in 1786, where he worked as an architect. In 1791 he obtained the rank of gentleman as the recognition of his services. After the partition of Poland he took a position of chief executive construction officer.

Jakub Kubicki is the author of such well-known complexes within the territory of Poland as palaces in Radziejowice (1802), in Bejsce (1802), in Plawowice (1804), in Mlochów (1806), of Belweder palace in Warsaw (1824).

Upon the projects of Polish architect Jakub Kubicki (1758-1833) there were built the palace complexes not only within the territory of Poland but also within the territory of Ukraine. Palace in Maliivka village (a collaborative work of Jakub Kubicki and Domenik Merlini) is particularly noteworthy. The palace came out in a style of the early French classicism and as its basis there was taken the classicistic concept of architect A. Palladio using the style of French residences of Louis the Sixteenth-era.

Residences in Samchyky village (1814), in Ladyhy village (1830) and in Illiashivka village (1820) of Khmelnytsk region are also unique monuments of palace construction. These palace and park architectural complexes were created as complete unit; they are characterized by more expressive stylistic unity, and, as a rule, by compositional finality.

*Generally, we can say that Jakub Kubicki is a prominent representative of European classicistic architecture. But, besides general classicistic features, his structures had a set of features, namely a well-defined symmetry of panes was decorated with massive porticos with colonnade; two-passage-in plan palaces were expanded with risalit projections; classic made-to-order elements were decorated with sculptures; in architectural elements the ordinary geometrical configurations were combined with military emblems; tympan of frontons were loaded with a sculpture with cartouches and military elements. The living-room with cloister vault decorated with *recherché* plasterwork was the main decoration of the palaces. The building of palace, as a rule, was situated in highland area, and living-room exit door demonstrated picturesque waterbodyscape, which always completed the general composition of palace complexes. Interior environment of the palaces has not been studied enough, only written sources tell about their exceptional luxury.*

Nowadays only a little number of palace complexes of the authorship of Jakub Kubicki has survived to the present day. A part of them survived only in the form of ruins. The remains of these ruins are of a great architectural and art value. Their mysterious forms attract tourists.

Key words: architectural features, classicism, palace complex, creative method, Jakub Kubicki

4.2. АРХІТЕКТУРНИЙ ОБРАЗ РЕЗИДЕНЦІЇ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО В МЕЖИРІЧІ ОСТРОЗЬКОМУ (ЗГІДНО ІНВЕНТАРНИХ ОПИСІВ 1621 ТА 1640 РОКІВ)

Олег Рибчинський

Аналіз двох інвентарних описів першої половини XVII століття дозволяє доволі точно реконструювати образ палацового комплексу. На основі реконструкційного моделювання відтворюємо архітектурний образ резиденції Януша Острозького у місті Межиріч. Досліджена архітектура розкриває цінні сторінки процесу формування палацових комплексів Волині у першій половині XVII століття. Об'ємно-просторові особливості та архітектурні деталі резиденції реалізувалися в контексті загальноєвропейської архітектурної думки другої половини XVI – початку XVII століть.

Інвентарі власності та люстрації впроваджують у соціально-побутову сферу Речі Посполитої наприкінці XV століття. Їхній обіг припиняється у 30-их роках XIX століття. Інвентарі укладали емпірично і систематизовано, в описовій формі фіксували оборонні споруди та статистику озброєння, земельні маєтності, особливості планувальних та конструктивних рішень будівель, характеристики підлог та стель, віконну та дверну столярку, властивості архітектурно-предметного середовища та опалення приміщень.

Матеріали інвентарів були предметами аналізу та систематизації Богдана Прищепи (Прищеп, 2018), Віктора Атаманенка (Атаманенко, 2017), Володимира Александровича (Александрович, 2007), Ірини Ворончук (Ворончук, 2006), Петра Ричкова (Ричков, 2018) та інших. Переважно інтерес науковців викликали статистичні дані інвентарів, які сприяли формуванню висновків про епоху соціально-економічного характеру. Натомість вони не використовували метод архітектурної інтерпретації інвентарів з метою реконструкції візуального образу замкових комплексів, у нашому випадку – резиденції князя Януша Острозького в Межирічі Острозькому.

Віктор Атаманенко зазначив, що є відомі чотири описи міста Межиріча – 1640, 1643, 1650 та 1698 років. (Атаманенко, 2020). Натомість резиденція князя Януша Острозького зафіксована в ранньому інвентарі, датованому 1621 роком (Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р.), а також пізнішому, занотованому 5-го серпня 1640 року (Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р.). Януш Острозький починає володіти містом з 1603 року, і вже у 1605-му Межиріч отримує Магдебурзьке право. З 1612 року в місті починають будувати монастир оо Францисканів та новий замок на місці старого двору. Януш Острозький помер у 1620 році, а в ранньому інвентарі згадується «спальня його милості князя», відтак можна припустити, що інвентар створили за його життя. Описані в ньому архітектурні об'єкти перебували в доброму стані. Отже, резиденція була побудована у 1612-1615 роках. Структурований виклад інформації у інвентарі засвідчує, що замок створювався на підставі попередньо продуманого функціонального зонування і як репрезентативна резиденція, а засадничим матеріалом будівництва князь обрав деревину.

Містобудівній композиції Межиріча в першій половині XVII століття характерна виразна структура: місто мало дві брами та сім дерев'яних башт (Archium Państwowe w Krakowie), комплекс монастиря розташовувався у східній частині ринкової площі, а замок у південній. (рис1.) У комплекс ринкової площі входили 26 будинків, 6 яток різників, 5 кузень та ратуша, яка складалася із однієї кімнати світлиці (Атаманенко, 2020). Ринкова площа починалася від Острозької брами, розташованої у північному пряслі міських фортифікацій. Натомість Заславська брама входила у резиденційний комплекс Януша Острозького і зафіксована в інвентарі, як брама, розташована навпроти двору (палацу) з баштою і

годинником. З ринкової площі на територію резиденції можна було потрапити через третю браму, яка була збудована в два поверхи, з центральним проїздом, двома бічними коморами, сходами на другий ярус та окільною галереєю. Обійстя оточував високий і надійний паркан.

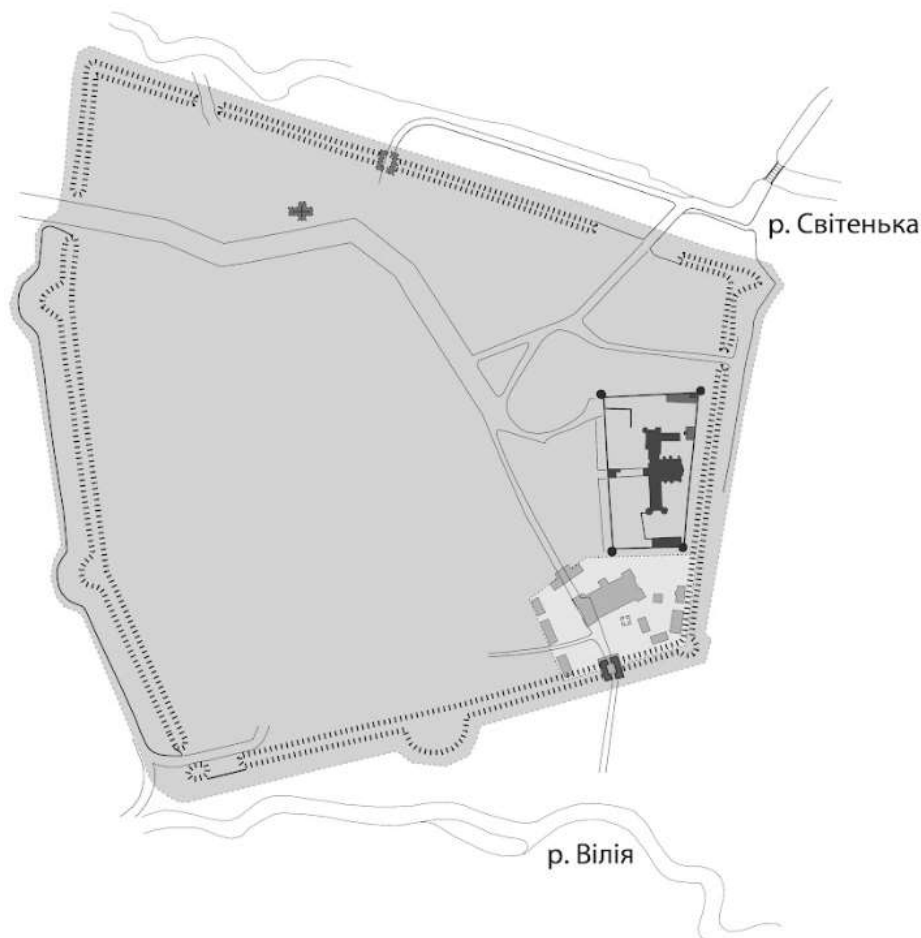

Рис. 1. Схема містобудівної композиції Межиріччя в першій половині XVII століттям, автор схеми Рибчинський О.В.

Аналіз послідовності переміщення територією укладачем інвентаря дозволив зробити такі висновки: в центрі розташовувався двоповерховий двір, у південно східній частині – кухня, криниця, дві лазні та відокремлена ізба. В паркані біля кухні були двері побутового призначення. У західній частині розмістилася господарська зона, у склад якої входили: маштарня, велика стайня із двома воротами і возівня. Отже, резиденційному комплексу Януша

Острозького було притаманне продумано-раціональне розташування об'єктів різного функціонального призначення.

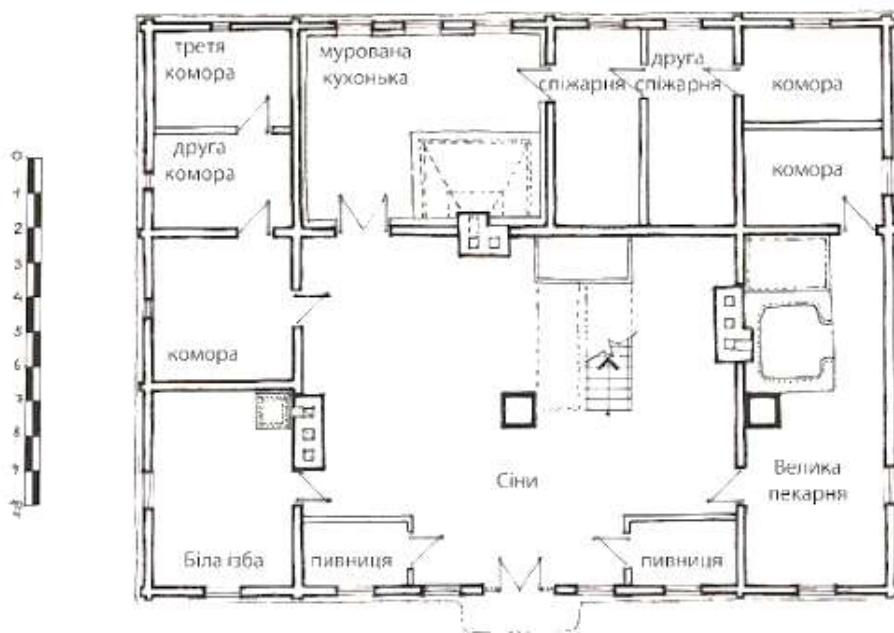
Реконструкційне моделювання планувального вирішення двору вдалося здійснити завдяки порівнянню описів двох інвентарів – 1621 та 1640 років. В інвентарі 1621 опис приміщень першого і другого поверхів розпочинався із сіней, опісля опис автора рухався в трьох напрямках. Інвентар 1640 року значно відрізняється структурованістю і лише засвідчує занепад будівлі.

Реконструкційне моделювання формувалося на основі ідентифікації приміщень за місцем розташування, кількістю вікон та характеристиками печей у них, згадкою про особливі конструктивні вузли. Приміщення другого поверху повністю співпали в обидвох описах. Натомість вдалося визначити, що у великій ізбі другого поверху, імовірно, після

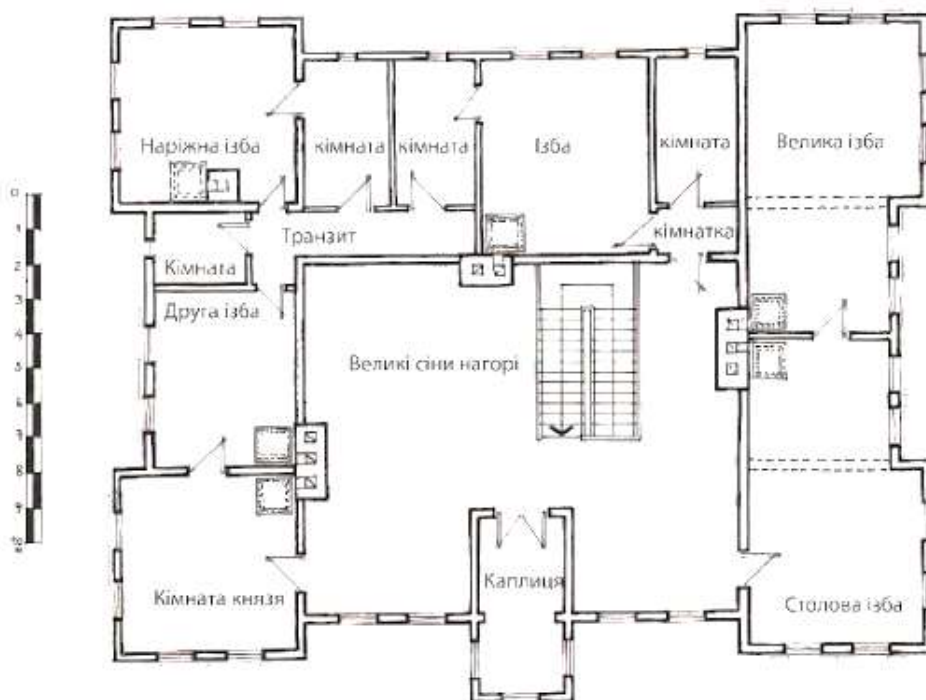
1620 року були прорізані ще одні двері; в транзиті також були влаштовані додаткові двері. Отже, після смерті Януша Острозького будівлю намагалися перепланувати.

Опис першого поверху в обидвох інвентарях також співпадає за кількістю вікон. Натомість в інвентарі 1640-гору недораховано однієї ізби. Імовірно із двох кімнат було зроблено одну шляхом демонтування перегородки.

Під час обрахунку приміщень виявилось, що на другому поверсі їх більше ніж на першому. Цінною підказкою для реконструкції плану другого поверху стали описи «наріжної світлиці від лазні» та «наріжної світлиці від монастиря». Відтак на плані другого поверху було чотири кутові виступаючі кімнати, а також корпус каплиці. Принциповим для реконструювання стали місця розташування коминів, як незмінних елементів-орієнтирів, на відміну від перегородок між кімнатками та кімнатами. (рис.2).

План 1-го поверху.

План 2-го поверху.

Рис. 2. Поверхові плани палацу Острозького (реконструкція: О.Рибчинський).

Інвентарний опис двору також є документом, який демонструє поширені у кінці XVI - першій половині XVII століть архітектурно-конструктивні вирішення. Об'ємно-просторові розміри та форми, складові та елементи конструкцій сформувалися в результаті досвіду архітектурного проектування зодчих цього періоду. Високий рівень майстерності, яким володіли теслі, засвідчений дахом із десятима верхами, конструктивним сплетінням, на яке спираються стіни каплиці, баня над капицею, перекриття великих сіней із мурованим стовпом, консольні конструкції, на які опираються кутові світлиці, опорні балки в столовій та великій ізбі.

Мистецьке вирішення фасадів двору ґрунтувалось на симетричних правилах ренесансної архітектури, а також відображало внутрішнє планування та конструктивне рішення. (рис. 3) На центральній осі розташовувався вхід, а над ним корпус каплички увінчаної банею. В наріжниках другого поверху пластику фасаду підкреслювали кімната князя та столова ізба. Елементами оздоблення фасаду були збірні двері, віконниці, тиньковані і побілені дерев'яні стіни, пофарбована баня над капицею та ковані флюгери, фактура дахів, покритих гонтом. Об'ємно-просторовому вирішенню двору були притаманні риси палацової споруди хоча й збудованої з дерева, а не з каменю. Якраз у ці часи будують муровані замки у Замості, Новому Віснічі, Ланьцуті, Збаражі, Підгірцях. Найбільш імовірно, що джерелом інспірації стали зразки із популярних на той час трактатів архітектора-теоретика Себастьяно Серліо.

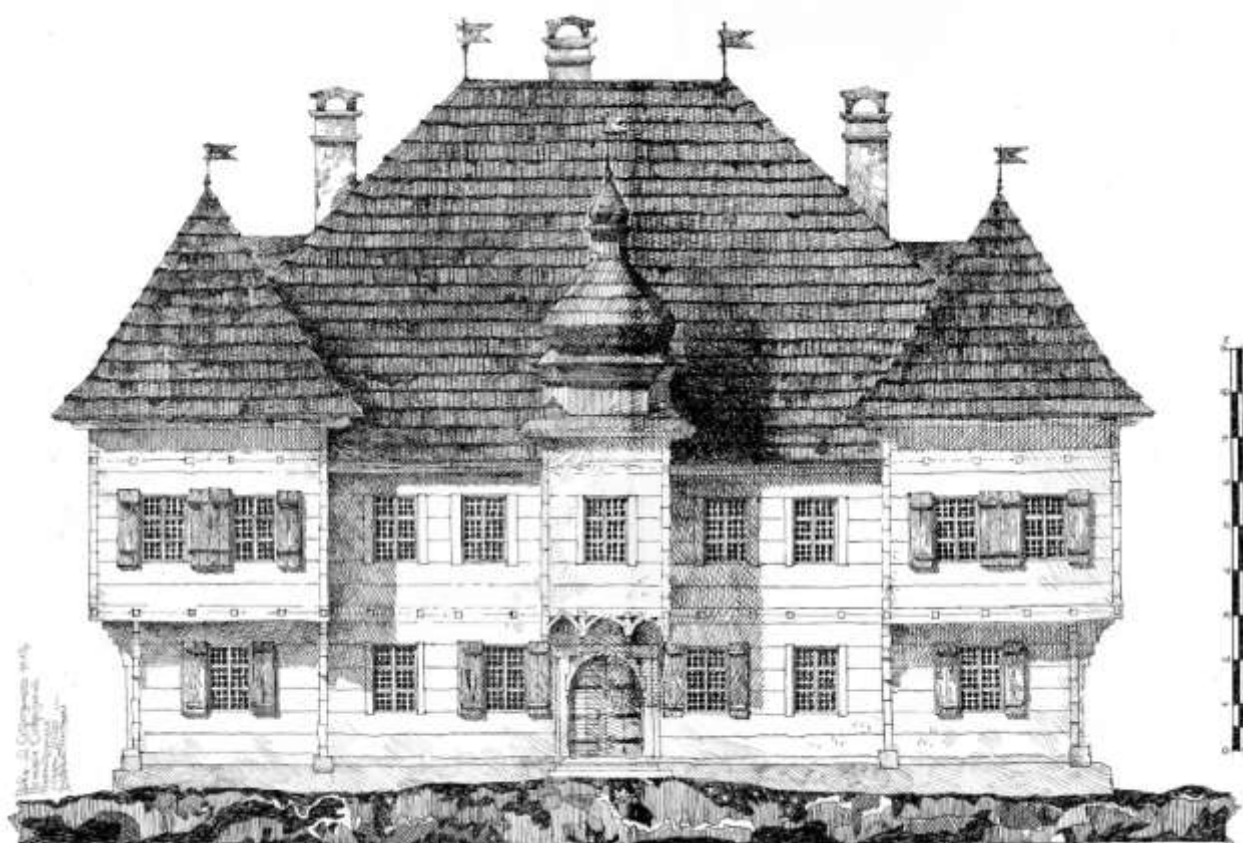

Рис.3. Гіпотетична реконструкція фасаду палацу Острозького (О.Рибчинський).

Архітектура допоміжних будівель резиденційного комплексу також мала об'ємно-просторові особливості: парадна брама, накрита банею із навколишньою галереєю на другому ярусі; криниця накрита банею; Заславська брама, потинькована глиняним розчином, побілена, із зеленою вежичкою та червоними ліштвами, із залізним годинником. (рис. 4)

Сьогодні резиденція Януша Острозького втрачена. Єдиним матеріальним свідченням її унікальності є інвентарні описи. Як інформаційне джерело вони репрезентують не лише аспекти архітектурного образу, а й ідеологію Острозької ординації, просторові прикмети резиденції та творчу уяву будівничих. Резиденцію Януша Острозького в Межиричі можна розглядати як культурний символ регіону, що творить ідентифікаційні координати та уявлення про його минуле. Як твір мистецтва, вона репрезентує культурну парадигму Волині, що наповнювала смислами архітектурні об'єкти першої половини XVII століття.

Рис.4 Двір в Межиричі Острозькому резиденція (реконструкція: О.Рибчинський).

Висновки. Аналіз двох інвентарних описів демонструє, що образ резиденції Януша Острозького сформувався згаданою щодо архітектурної думки другої половини XVI – початку XVII століть. Ґрунтовний опис планувального, конструктивного, архітектурного рішень та деталей забудови резиденційного комплексу є цінним матеріалом для історії архітектури України. Інвентарні описи та місце, на якому в минулому стояла резиденція в Межиричі Острозькому, отримали символічне значення, оскільки заповнюють прогалину між минулим і теперішнім, зберігають події національної історії та реконструюють культурну спадщину минулого.

Список використаної літератури та джерел:

- Archiwum Państwowe w Krakowie. AS. - №118. – S. 5
- Александрович В. (2007) Інвентарі Олицького замку XVII—XVIII ст. / Зібрав і підготував до друку Володимир Александрович. - Луцьк. 276 с.
- Атаманенко В. (2017) Інвентар Степанської волості 1614 року як джерело до історії міст // Старий Луцьк. – Луцьк: Науково-інформаційний збірник, – С. 221-232
- Атаманенко В. (2020) Інвентарні описи Межирича XVII століття. // Український археографічний щорічник. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, Т.10. – С.76
- Ворончук І. (2006) Інвентарі приватних маєтків Волині XVII ст. в архівосховищах та бібліотеках Варшави // Збірник наукових праць НДІУ МОН України. – К., Т. XII. – С. 253 – 263.

Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. (2004) // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. Упор. В. Атаманенко, ред. Л.Винар. Київ – Острог- Нью-Йорк. – С. 311 - 341.

Прищеп Б. (2018) Історична топографія міста Рівного другої половини XVI – початку XVII ст. // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 6 / За ред. П. А. Ричкова. - Рівне : Дятлик М. С., – С. 74-84.

Ричков П. (2018) «Огнище» в просторовому контексті резиденції князя Януша Острозького в Межирічі Острозькому. // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. Праць. Вип. 6. / За ред. П.А. Ричкова – Рівне: Дятлик М.С. – С. 206 – 213

References:

Archiwum Państwowe w Krakowie. AS. - №118. – S. 5

Alexandrovych V. (2007) Inventory of the Olytsk Castle of the XVII-XVIII centuries. / Collected and prepared for publication by Volodymyr Aleksandrovych. - Lutsk. 276 p.

Atamanenko V. (2017) The inventory of the Stepan Volost in 1614 as a source for the history of cities // Staryy Lutsk. - Lutsk: Scientific and informational collection, - P. 221-232

Atamanenko V. (2020) Inventory descriptions of Mezhyrich of the 17th century. // Ukrainian archeographic yearbook. – Kyiv-New York: Publishing House M.P. Kots, T.10. - P.76

Voronchuk I. (2006) Inventories of private estates in Volyn in the 17th century. in archive repositories and libraries of Warsaw // Collection of scientific works of the Scientific Research Institute of the Ministry of Education and Culture of Ukraine. - K., T. XII. - C. 253 - 263.

Inventory of the administrative part of the Ostroh Volost in 1621 (2004) // Descriptions of the Ostroh region of the second half of the 16th - the first half of the 17th century. Stop V. Atamanenko, editor. L. Vynar Kyiv - Ostrog - New York. – P. 311 - 341.

Pryshchepa B. (2018) Historical topography of the city of Rivne in the second half of the 16th - beginning of the 17th century. // Architectural heritage of Volyn. Coll. of science works Vol. 6 / Under the editorship of P. A. Rychkova. - Rivne: Dyatlyk M. S., - pp. 74-84.

Rychkov P. (2018) "Fireplace" in the spatial context of the residence of Prince Janusz Ostrozki in Mezhyrich Ostrozki. // Architectural heritage of Volyn. Coll. of science Working Vol. 6. / Under the editorship of PAS. Rychkova - Rivne: Dyatlyk M.S. - P. 206 - 213

ARCHITECTURAL IMAGE OF THE RESIDENCE OF JANUSH OSTROZHYSKYI IN TOWN OF MEZHRYCH OSTROZHYSKYI (ACCORDING TO THE INVENTORY DESCRIPTIONS 1621 AND 1640 YEARS)

Oleh Rybchynskyi

The chapter is dedicated analysis of two inventory descriptions of the first half of the seventeenth century. Based on reconstruction modeling depicted architectural image of the Janush Ostrozhskyi residence in the town Mezhyrich. The studied architecture reveals valuable pages of the process of formation of Volyn palace complexes in the first half of the 17th century. Volumetric-spatial features and architectural details of the residence were realized in the context of pan-European architectural thought of the second half of the 16th - early 17th centuries.

Keywords: residence, architecture, palace, Janush Ostrozhskyi, Mezhyrich

4.3. ПОМОРЯНСЬКИЙ ЗАМОК ЯК ПРИКЛАД ПОЄДНАННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ ТА ПАЛАЦОВОЇ АРХІТЕКТУРИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ

Калина-Теодора Гаврилів

Об'єктом вивчення є пам'ятка архітектури національного значення - Поморянський замок-палац, який перебуває у стані занепаду та руйнації. Починаючи від 2017 року, уже розпочався процес ліквідації аварійного стану споруди та плануються реставраційні роботи. Важливо прослідкувати основні етапи розвитку замку та пов'язані з ними архітектурно-конструктивні зміни аби при проведенні реставраційних робіт максимально зберегти автентичність споруди.

З темою та дослідженнями Поморянського замку працювали вітчизняні та польські науковці: Вечерський В., Віхастий А., Гаврилів К. (Гаврилів, 2016), Бевз М. (2016), Гошовський Б. (Гошовський, 1985), Лаба В. (Лаба, 2001), Лесик О., Мацюк О., Афтаназі Р. (Aftanazy, 1985), Заморський Б. (Zamorski, 1867). Важливим є магістерське дослідження автора даної статті Гаврилів К.: «Реставрація та пристосування Поморянського замку», результатом якого стало проведення натурних обстежень та обмірів об'єкту.

У Львівській області знаходиться більше десятка оборонних середньовічних споруд. Найвідоміші з них розташовані у Жовкві, Золочеві, Олеську, Підгірцях, Свіржі, Старому Селі та Поморянах. Всі вони були збудовані в час системних нападів турків і татар. Оскільки мистецтво війни з роками змінювалося, і замки не могли вже забезпечити надійний захист, у XVIII – XIX ст. почали перебудовуватися та набувати палацового образу. Однією із найцікавіших в контексті оборонно-цивільних перетворень, є пам'ятка архітектури національного значення (ох.№427) – замок-палац у селищі Поморяни Золочівського району Львівської області. За час свого існування замок пережив кілька етапів розвитку, а саме: дерев'яний замок (сер. XIV – сер. XV ст.), кам'яна фортеця з бастіонними укріпленнями (сер. XV – кін. XVII ст.), замок-палац з галереєю та білокам'яним оздобленням (кін. XVII – кін. XVIII ст.), палац із нерегулярним парком (кін. XVIII – сер. XX ст.).

Первинно замок у Поморянах був зведений з дерева. Станом на сьогодні його залишків не збереглося. «Хроніка Поморянська» Броніслава Заморського 1867 року, що написана на основі замкового архіву, свідчить: «...Коли Золота Липа широко розливала свої води, утворюючи глибокі стави та недоступну трясовину посеред стрімких пагорбів, зарослих одвічним лісом, на крайній межі Поділля, яким в той час володіла Литва, на невеликому клаптику землі, що заледве виступав над водою, і займав територію неповних 30 моргів, за королівським бажанням відразу по заняттю Галицьких земель між 1340 та 1350 роками мав постати оборонний замок, відповідно до тодішнього мистецтва війни, в одному з місць найкраще придатних для оборони. Камінь з ближніх гір і дерево з лісів, що поруч, мали послужити за матеріал для насипу величезної дамби посеред широких вод для побудови оборонного замку (...) Руські землі страждали від постійних нападів татар і Литви – лише 10 років, між 1340 та 1350 роками, був спокій, з чого найбільше користався Казимир, щоб утвердитися на Русі, а головною підставою для цього було особисте володіння оборонними замками – з цього можна припустити, що Миколай Свинка саме в цей час, а не в якийсь інший, заклав замок у Поморянах (...) Ріка Золота Липа створила величезні стави, омиваючи довкола замок і селище...» (Zamorski B., с. 9).

Меморіальна мармурова таблиця, що до тепер збереглася і знаходиться над головним порталом південного корпусу замку підтверджує: «CASTELLUM HOC ERECTUM +A.D.

1340 PER NICOLAUM SWINKA», що перекладається: «ЗАМОК СЕЙ ЗВЕДЕНО РОКУ БОЖОГО 1340 ЗА МИКОЛАЯ СВИНКИ».

Будівництво замку було трудомістким, що зумовлено розміщенням комплексу споруд: доступ до замку забезпечували насипні дамби, які відділяли Поморяни від сусідніх поселень: Кального, Богутина та Бережан. Територію оточувало декілька ставів, які були розташовані на різних рівнях, що зумовило складнощі із затриманням води. Необхідністю стали греблі, на будівництво яких пішли камінь та дерево з навколишніх територій. Штучно пущені води заливали греблю, і сягали довкола на півмилі (1 миля = 1,6 км), тож вороги не мали доступу до замку. Був насипаний земляний вал, який виконував не лише оборонну функцію, але і перешкоджав підмивати ґрунти, на яких височів замок. Із врахуванням вимог тогочасного ведення бою були встановлені базальтові стовпи та вириті рови (Zamorski B., с. 10).

Дерев'яні дитинці були попередниками майже всіх кам'яних замків. При фахово проведених археологічних розкопках факт існування дерев'яного замку можна би було наочно підтвердити.

Наступний етап розвитку Поморянського замку – це кам'яний замок, що був зведений в середині XV ст. В даний період замок і прилеглі території ще належали родині Свинок. В акті 1464 (Zamorski B., с. 22) сказано, що на насипі був збудований чотирибічний замок, на кутах якого стояли півкруглі башти, «...з північної сторони від двох наріжних башт йшов міцний мур з критими казармами у валах; з муру виглядала велика кількість бійниць, з однієї та другої сторони. Протягом 400 стоп [1 стопа = 0,27м] проходив цей мур паралельно до головної нави замку; посередині його стриміла оборонна брама зі звідним мостом, на кутах – сторожові вежі з бійницями. Зі сходу, півдня та заходу замок був обмежений розливом води; з півночі, в частині північно-західній, мав лише глибокий рів, а над ним високий вал, ця сторона замку була найслабша і найбільше потерпала. Кожна сторона замку мала 150 стоп довжини, середня сторона – 30 стоп ширини, бічні – 45...» (Zamorski B., с. 22). Під замком тягнулися ходи; над ними були льохи, в яких розташовувалися «нижні гармати», бійниці розходилися у чотирьох напрямках; над льохами розташовувалися «верхні гармати»: вище них – кімнати, форма вікон в яких мала малі стрільчаті отвори, висотою в дві стопи (Zamorski B., с. 22).

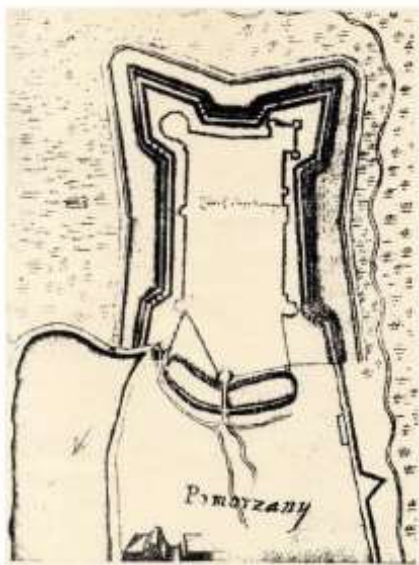

Рис. 1. Фрагмент карти XVII ст. із зображенням замку у Поморянах

Рис. 2. Замок у Поморянах на кадастровій карті 1845 р.

За час перебування замку під опікою Сенинських (1497–1620 рр.) споруда зазнала наступних змін: збільшилася висота горішніх кімнат, квадратні вікна отримують прямокутну форму, оздоба замку змінено відповідно до смаків того часу (Zamorski B., с. 27).

З 1620 року замок переходить до власності родини Собеських. Споруда була добре укріплена. Завдяки розумному розташуванню неодноразово витримувала затяжні облоги турків і татар : «1674 року навколо замку насипали два вали – верхній та нижній. Було зведено башти: три – на верхньому валі, від півночі; дві – на нижньому (...) Від сходу велика окрема башта з палісадом; за нею, на південь, – квадратна башта...» (Zamorski B., с. 85).

Від замку XV-XVII ст. збереглася до наших днів півкругла башта, що замикає замок з північносхідної сторони та частина південно-східної башти з настінною поліхромією. В місцях відшарування штукатурки спостерігаємо первинні членування віконних та дверних прорізів, які згодом були змінені (Гаврилів К., 2016).

На третьому етапі розвитку замку відбувається його велика перебудова з метою перетворення оборонного замку в пишний палац із зовнішньою галереєю на головному фасаді та білокам'яним оздобленням. Ця реконструкція відбулася в кінці XVII ст. У 1685 році король Ян III стає спадкоємцем Помор'ян (Zamorski B., 1867), і замок набуває статусу королівської резиденції і змінює своє обличчя. У південному крилі зі сторони двору по всій довжині корпусу добудовується галерея, що згадується в інвентарі 1788 року. «На нижньому поверсі – півкруглі арки, перервані посередині сходовим маршем; на другому поверсі на вісім струнких колон опирається дах. Огородженням слугує чавунна балюстрада з мотивами сплєтених між собою овалів. Широкі кам'яні сходи ведуть до парадного входу. Двері обрамлені незвичним порталом (...) з картушем Janina Sobieskich поміж лежачими по боках двома алегоричними постатями. Дещо скромніші трикутні завершення отримали сусідні вікна та двері. В принципі такі завершення повторюються і на інших вікнах: як зі сторони двору, так і зі сторони парку. На першому поверсі – квадратні вікна без трикутного завершення у господарських приміщеннях, одне з них – кругле. Зі сторони парку вхід у споруду розташовується вище, ніж з фронтальної сторони, а вікна тут прямокутні. Перед входом розташовується невелика тераса, до якої ведуть сходи з обох боків (...). Південне крило зі сторони двору нагадує замок у Жовкві, перебудований також Яном III» (Aftanazy R., с. 470).

Презентацією становлення третього етапу споруди – замок-палац – є збережені і сьогодні білокам'яні обрамлення віконних та дверних прорізів і галерея з тосканською колонадою. 1740 року Помор'яни переходять у власність роду Радзивилів. 1772 року замок зазнав сильних пошкоджень під час пожежі, значну його частину розібрали. Інвентар з 1788 року свідчить про такий вигляд замку: «При в'їзді – дубовий підйомний міст, за ним мурована склепінчаста брама з металевим засувом. По ліву сторону від брами аж до житлових кімнат тягнеться старий мур, під яким є будинок обліплений глиною. Там розташовувалася пекарня, покрита очеретом. Посередині муру – квадратна напівзруйнована башта без даху. Далі у підкові – кімнати; під ними, по один бік – склади з крамницями (...) Третє крило повністю зруйноване...» (Aftanazy R., с. 469).

Спадщиною третього періоду розвитку замку є білокам'яні обрамлення віконних та дверних прорізів, та галерея, що є візитною карткою Помор'янського замку. В кінці XVIII ст. розпочався четвертий етап просторово-конструктивних змін замку. Тепер споруда набуває палацового образу. Всі земляні оборонні укріплення розрівнюються. 1789 року Помор'янами починає опікуватися родина Прушинських: «Прушинський Станіслав та Йозеф зупинили руйнівні процеси замкових мурів. Відреставрував це все Ерзам Прушинський, який з

вцілілих трьох корпусів розібрав північний корпус, що вже не надавався до відбудови і був найбільш понищений (...). Натомість відновив східне крило з циліндричною баштою, а також південне – репрезентаційне.

Відбудову замку закінчив Йозеф – син Ерзама Прушинського, який покрити мури бляхою, реставрував інтер'єри, упорядкував парк, і збудував нові теплиці. Робота над наданням замку нового образу тривала від кінця XVIII ст. до половини XIX ст.» (Aftanazy R., с. 469). З 1876 року про замок дбали Потоцькі. Юрій Потоцький відновив замок після Першої Світової Війни. Сьогодні, ліворуч від головного portalу висить табличка 1922 року про завершення реставраційних робіт, тоді замок перетворився на мисливський маєток з мальовничим парком.

Причиною четвертого етапу перебудови стає удосконалення мистецтва війни: замок вже не може виконувати свою первинну оборонну функцію, він втрачає своє значення як фортифікаційна споруда. Замкнений квадрат замку розривається, будівля набуває Г-подібного вигляду у плані. Bastionні земляні укріплення – розрівняні, навколо палацу розгортається нерегулярний парк.

Висновки: аналіз архівних та літературних джерел дозволив розглянути Поморянський замок як оборонну фортифікаційну споруду, що еволюціонувала у палац. Прослідковано розвиток замку від дерев'яного дитинця до кам'яної фортеці, а згодом до замку-палацу. Визначено архітектурні елементи, що пов'язані з окремими етапами розвитку замку, які присутні у споруді і сьогодні.

Список використаної літератури та джерел:

Бевз М. (2016). Про знахідку малярської декорації на зовнішніх стінах у замках в Помор'ях та в Язлівці. В: Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications. L'viv-Chelm, S. 28-33.

Гаврилів К. (2016). Реставрація та пристосування Поморянського замку. Магістерська дипломна робота. Під кер. М.Бевз – Національний ун-т «Львівська політехніка», кафедра Архітектури і Реставрації. - Львів, 100 с.

Гошовський Б. (1985). Зборівщина: над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: історично-мемуарний і літературний збірник. – Торонто, с.1056.

Лаба В. (2001). Історія міста Помор'яни. – Львів.

Aftanazy R. (1985). Materiały do dziejów rezydencji. Tom VIIA. - pod redakcją Andrzeja J. Baranowskiego. Dawne województwo Ruskie: Ziemia Halicka i Lwowska. - с. 466-475.

Zamorski B. (1867). Kronika Pomorzanska. – Lwow.

References:

Bevz M. (2016). About the discovery of painted decorations on the outer walls of the castles in Pomorie and Yazlivka. In: Current issues in research, conservation and restoration of historical fortifications. L'viv-Chelm, S. 28-33.

Gavryliv K. (2016). Restoration and adaptation of the Pomeranian Castle. Master's thesis. Under the leadership M. Bevs - Lviv Polytechnic National University, Department of Architecture and Restoration. - Lviv, 100 p.

Hoshovsky B. (1985). Zborivshchyna: above the banks of Seret, Strypa and Zolotaya Lypa: a historical-memoir and literary collection. - Toronto, p. 1056.

Laba V. (2001). History of the city of Pomorie. - Lviv.

Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Tom VIIA. - pod redakcją Andrzeja J. Baranowskiego. Dawne województwo Ruskie: Ziemia Halicka i Lwowska. - c. 466-475.

Zamorski B. (1867). Kronika Pomorzanska. – Lwów.

THE CASTLE OF POMORYANY AS EXAMPLE OF INTEGRATION OF DEFENSIVE AND PALACE ARCHITECTURE: RECONSTRUCTION OF ITS MAIN DEVELOPMENT STAGES

Kalyna Gavryliv

The chapter deals with the emergence of defensive structures, their improvement and transformation into the palace by the example of a castle in Pomoryany. The main stages of the architectural and constructive changes of the Pomoryany castle are determined. Each of the stages in the development of the building, which has survived to the present day, is noted. The castle is considered as a combination of reconstructions of different historical periods, starting from the 14th century up to the 21st century, and aesthetic preferences of its owners.

Key words: fortifications, castle, palace, Pomoryany castle, reconstruction.

РОЗДІЛ 5

ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА РЕСТАВРАЦІЇ ЖИТЛОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЕЛЬ

5.1. ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ І ВИМОГИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ БАГАТОКВАРТИРНИХ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ ПЕРІОДУ ІСТОРИЗМУ

Мирон Демків, Ірина Погранична

Проблема перепланування існуючих квартир та реконструкція історичних житлових будинків виникла вже в другій половині 70-х років. Саме в цей період було визначено основні види робіт в таких будинках, а саме: перепланування існуючих квартир, капітальний ремонт квартир чи будинку загалом, реконструкції тощо.

Вивчення проблеми реконструкції житлових будинків стосувалося переважно пошуку шляху вдосконалення існуючого житлового фонду, пошуку раціональних шляхів пристосування існуючих планувальних схем до сучасних вимог.

Вже до початку 80-х років ХХ ст. історичні житлові будинки не відповідали нормативно-технічним вимогам і потребували проведення робіт з їх реконструкції і модернізації. У низці країн Європи цю проблему вдало вирішили, тоді як в Україні вона актуальна й сьогодні.

Проблема реконструкції історичної забудови цікавить багатьох науковців. Вагомий внесок у розвиток цієї проблеми зробили такі вчені, як Б. Черкес (Черкес, 2009), Г. Петришин (Черкес, Петришин, Коник, 2018), О. Пекарчук, (Пекарчук, 2018), М. Дьомін (Дьомін, Биваліна., 2005), Є.Ключніченко (Ключніченко, 2015), Ю.Білоконь (Білоконь, 2006) та ін

Особливості і стан історичної житлової забудови. Об'єктами з реконструкції виступають житлові будинки історичної забудови періоду історизму або сецесії. Це будинки фонові міської забудови, які були збудовані в часи Австрійської імперії в другій половині ХІХ-го – початку ХХ-го ст. Це будинки рядової вуличної забудови в 2-4 поверхи з внутрішніми дворами, офіцинами і в'їздними брамами.

Внутрішні двори виконували функцію громадського простору, комунікаційної і рекреаційної зони. В залежності від розмірів парцелі могли бути великими, навіть суміжними з дворами сусідніх будинків, середніми і малими. В усіх дворах був влаштований благоустрій з озелененням, мощенням, декоративними формами (фігурами, фонтанами). В теперішньому часі вони здебільшого є занедбаними і перетворені в парковки для автомобілів.

Офіцини розміщуються в дворовому просторі і є продовженням основного плану будинку, де розміщувалися приміщення для прислуги, спільну туалеті і допоміжні (чорні) сходи. Зв'язок з приміщеннями офіцин здійснюється через дворові галереї, пов'язані з основною (парадною) сходовою кліткою.

В залежності від ширини будинку офіцини влаштовувалися або з двох сторін двору, або з одного (правого чи лівого в залежності від розміщення брами).

В'їзні брами це функціональне сполучення двору і вулиці. В попередні часи через браму заїжджали візки і карети. В окремих випадках проїзди брам мали входи на основні сходи будинку. Самі брами закривалися і були під замком. Для освітлення проїзду над дверима брами влаштовувалися віконні світлики. На сьогодні збережені брами являють собою історичну і архітектурну цінність.

Багато житлових будинків було збудовано як прибуткові будинки, помешкання яких здавалося у винайм. В центральній частині здавалися заможним городянам. Тому тут помешкання були великої площі, з допоміжними і обслуговуючими приміщеннями. На

околицях будинку були для менш заможних і робітників, ці помешкання були меншої площі і без зручностей. Будинки будувалися по типовій схемі, яка могла модифікуватися.

До сьогодення дня історичні житлові будинки зазнали ряд трансформацій, коли на поч. ХХ ст. модернізувалися водопровід та каналізація. Дворові туалети були перенесені на поверхи в офіцинах. Далі в 50-их рр. відбулося перепланування великих квартир на декілька менших з комунальними кухнями і навіть окремими житловими приміщеннями без власних вигод. Тоді виник тип квартир з входом із галереї через кухню. Наступна трансформація здійснювалася власниками квартир після приватизації внаслідок проведення ремонтних робіт.

Більшість цих житлових будинків на теперішній час в планувальному, функціональному і санітарно-гігієнічному відношенні вже давно не відповідають сучасним вимогам, вимагають реконструкції і включення їх функціонально і естетично у вуличний простір.

Планувальні і технічні характеристики. Житлові будинки цього часу в центральних і прилглих частинах міст складали основну частину вуличної забудови, утворюючи певні ансамблі. Будинки розміщувалися впритик до червоних ліній, за рідким випадком могли бути курдинери з озеленення. В залежності від ширини парцелі будинки ставилися в 3,5,7 чи 9 вікон. При вузьких парцелях в'їзні брами розміщувалися в бокових частинах, при достатній ширині – розміщувалися по центру. Звідси і планувальна схема будинку мала конфігурацію з правою або лівою офіциною, чи утворюючи замкнений двір.

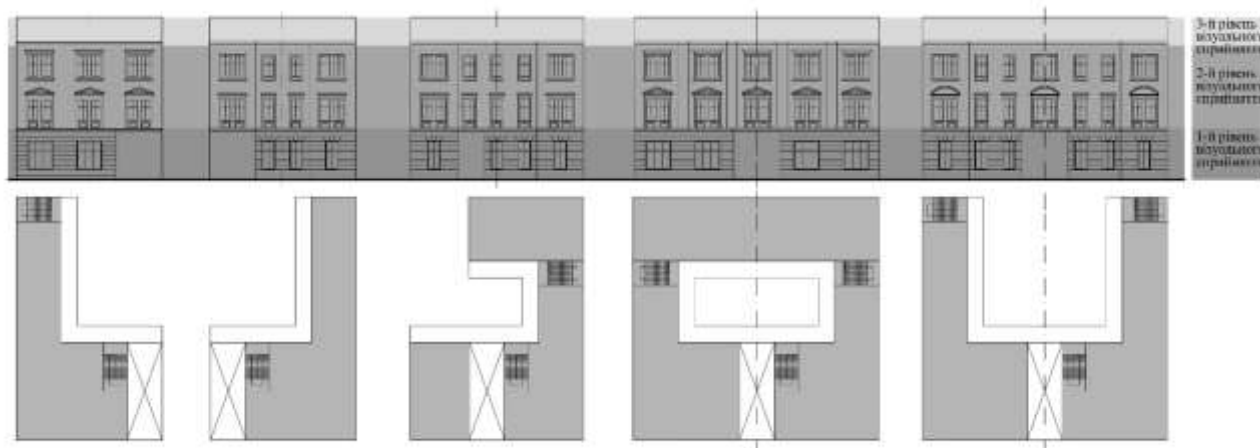

Рис. 1. Планувальні схеми прибуткових житлових будинків.

Такі приміщення як вбиральні на початку і ще в середині ХІХ ст. розміщували в дворах, пізніше в офіцинах на поверхах з доступом із галерей, що зорієнтувало положення сходових кліток з вихідними площадками на галерею.

Після проведеної модернізації і поділу великих квартир були встановлені ванні кімнати замість умивальників на куні.

В після воєнний період житлові будинки багато разів переплановувалися намагаючись покращити умови проживання. Склад квартир, планування поверхів є відображенням на інвентарних планах, де також показані конструктивні схеми житлових будинків, несучих стін, перегородок. Найбільше використовувалися схеми з повздовжніми несучими стінами, рідше з поперечними або змішаними. Додатково стійкість будинку забезпечує конструкція сходової клітки і поперечні діафрагми. Несучі і огорожуючі стіни муровані з цегли зі зменшенням товщини по висоті будинку. Димові і вентиляційні канали розміщувалися в середній несучій стіні і в стінах несучої клітки. Межові стіни між будинками мають автономну конструкцію, але в деяких випадках зустрічаються спільними

на окремих ділянках – найчастіше в офіцинах. Межові стіни завершуються на рівні даху брандмауером.

Перекриття влаштовувалися по дерев'яних балках з кроком від 800-1300 см. Перекриття між підвальним поверхом і першим були циліндричними мурованими з цегли або по металевих балках (кляйнах). На перекретті верхнього поверху балки ставилися меншого січення, ніж міжповерхові. В кін XIX-XX ст. перекриття в зонах кухні і санвузлів були вже із залізобетону, так само як і площадки сходових кліток в будинках сецесійної доби.

Дахи в залежності від ширини корпусу були одно- або двоскатними, при великій ширині будували дахи із заломами. Провітрювання дахів забезпечувалося слуховими вікнами або продухами. Конструктивні елементи виконані з дерева. Крокви опираються на маурлати, підтримуються стільцями з розкосами. Схеми конструкцій даху для кожного будинку залежали від його конфігурації і можливих стоків води. Покриття робилися по дерев'яній обрешітці. Матеріалом для покриття використовували черепицю або металеву бляху. Приклад конструкцій даху показано на Рис. 2.

Конструкції балконних плит і лоджій виконувалися на металевих консолях з залізобетонним заповненням і оздоблені кронштейнами. В будинку ранішого часу лоджії були дерев'яними – консолі з підпорами, з дерев'яним настилом і огороженням.

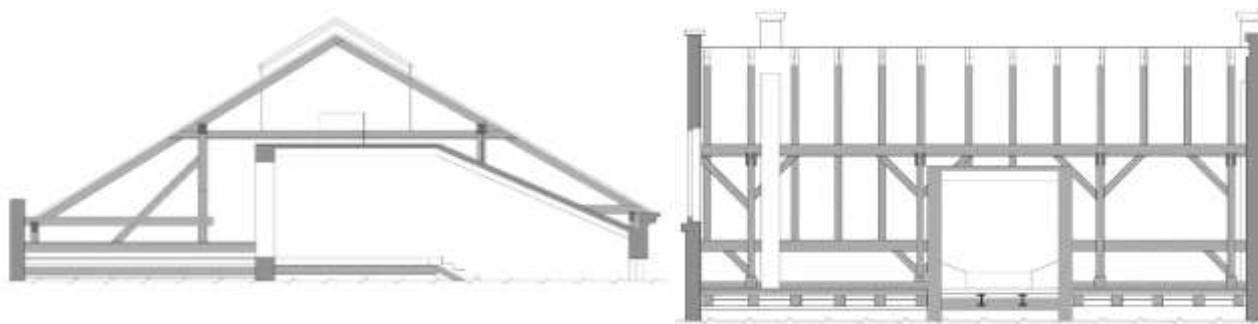

Рис. 2. Схема конструкції даху (запозичена із автентичних креслень).

Композиційне і декоративне вирішення. Архітектурний і художній вистрій фасадів відповідав вимогам історизму чи сецесії до формування системи вуличного простору. В цей час після зведення стін і покриття приходили бригади декораторів (майстрів і скульпторів), які за розробленими ескізами проводили декоративні роботи. Ставилися стильові і естетичні вимоги до оздоблення цоколів стін, карнизів, обрамлення входів, вікон, міжповерхових і міжвіконних площин і виготовлення деталей ліпнини, огороження балконів, лоджій, декору на порталах.

Композиційний вистрій фасадів узгоджувався з естетикою вуличного простору. Інструментами композиції використовувалися осі симетрії, композиційні осі, вертикальні і горизонтальні членування, резаліти, еркери, літні приміщення.

Декор будинків здійснювався по принципу 3-х подільності:

- перший рівень в полі візуального сприйняття від тротуару, в площині цоколю і першого поверху обмежений по висоті міжповерховою тягою другого поверху. Це зона активного сприйняття, виділялася рустами, обрамлення віконних, дверних проїмів, виділялася кольором. Вітрини, вивіски, вказівники, входні двері, брами, проїзди – це атрибути, які задавали індивідуальність кожного будинку;

- 2-й рівень – стіновий простір; вище лінії візуального сприйняття до карнизу – зона в якій задавалися індивідуальні стилеві і художні вирішення. В декорі, кольорі і геометрії проїомів вікон. Обрамлення вікон, декор ліпнини висвітлялися. В австрійський період для Львова як східної столиці, були визначені дві групи охри для фарбування фасадів;

- 3-й рівень – карниз будинку, який утворював межу стіни і даху. Карниз був вище перекриття останнього поверху; виділявся горизонтальною тягою, фризом з слуховими віконцями і виступом з декором, який утворювали рельєфну пластику поглинаючи тінь під дахом, утворюючи раму неба у вуличному просторі. Карнизи, фронтони – це елементи, які формували завершеність фасаду будинку.

На сьогодні гідним уваги є питання влаштування відводу води. Ринви мали підігрів, водостічні труби закладалися в штрабах – були захищеними, вода випускалася в дощову каналізацію. Зараз ми маємо багато втраченого із елементів оздоблення та інженерного обладнання історичних житлових будинків.

Нормативні вимоги до реконструкції багатоквартирних історичних будинків

Реконструкція – проведення будівельних робіт з метою зміни існуючих техніко-економічних показників об'єкта і підвищення ефективності його використання, що передбачають: реорганізацію об'єкта, зміна габаритів і технічних показників, капітальне будівництво, прибудови, надбудови, розбирання і посилення несучих конструкцій, будівництво та реконструкція інженерних систем і комунікацій. До реконструкції історичних житлових будинків відносяться:

- зміна напрямку сходової клітки;
- влаштування додаткових сходових кліток;
- збільшення площі квартир за рахунок об'єднання декількох квартир або деяких кімнат з інших квартир;
- збільшення площі квартири за рахунок приєднання до неї прохідних галерей;
- збільшення кількості квартир у будинку за рахунок надбудови чи прибудови;
- збільшення площі санвузла шляхом об'єднання ванної та туалету, а також приєднання частини коридору;
- розширення площі житлових кімнат за рахунок коридорів і допоміжних приміщень;
- влаштування кухні-їдальні з кімнати і суміжній з нею кухні;
- прорізування отворів у стінах між кімнатами;
- перенесення дверного отвору в квартиру;
- демонтаж підвіконної частини стіни кімнати для пристрою проходу на балкон.

Загальні вимоги до реконструкції житлових будинків. Реконструкція та капітальний ремонт може здійснюватися:

- зі збереженням існуючої кількості і типів квартир на поверхах. При цьому можливе збільшення площі кухонь і житлових кімнат за рахунок внутрішніх перепланувань і прибудов у вигляді еркерів;

- зі збільшенням загальної площі будинків за рахунок використання горищних об'ємів, надбудови мансард, одного або декількох поверхів, різних прибудов;

- із міжквартирною трансформацією за рахунок об'єднання квартир, розташованих як на одному поверсі, так і на суміжних поверхах (по горизонталі і вертикалі);

- зі зміною кількості та розмірів площі квартир на поверхах у результаті часткового перепланування суміжних квартир і різних прибудов.

При об'єднанні квартир по горизонталі і вертикалі допускається улаштовувати додаткові прорізи і отвори в несучих стінах, перекриттях (надпідвальних, міжповерхових,

горищних) і залізобетонних діафрагмах тільки за результатами розрахунків міцності і деформацій і, як правило, з підсиленням.

Допускається проектувати різнокомфортні квартири у структурі одного житлового будинку.

Квартири, розташовані на перших поверхах житлових будинків, в яких виконується реконструкція, доцільно перетворювати в спеціалізовані житла для літніх людей і інвалідів, у тому числі інвалідів-колясочників із урахуванням вимог ДБН В.2.2-17.

При реконструкції окремих квартир, якщо це дозволяють конструктивні та інженерні системи, допускається:

- збільшувати площі житлових кімнат, туалетів, ванних кімнат і суміщених санвузлів за рахунок передпокоїв, внутрішньоквартирних коридорів, вбудованих комор і шаф;
- улаштовувати суміщені санвузли в окремих квартирах незалежно від кількості житлових кімнат (за бажанням замовників);
- об'єднувати приміщення електрифікованої кухні і житлової кімнати в єдину кухню-їдальню.
- улаштовувати прохід з житлової кімнати до газифікованих кухонь-їдалень. Житлова кімната при цьому повинна мати другий вихід у негазифіковане приміщення.

Забороняється при реконструкції розміщувати кухні і санвузли (ванні кімнати, туалети) над і під житловими кімнатами.

Перекриття над і під кухнями, кухнями-нішами, робочими зонами кухонь-їдалень і санітарними вузлами слід проектувати з підвищеною звуко- і гідроізоляцією згідно з ДБН В.3.2.

При реконструкції житлових будинків допускається зміна їх фасадів, яка повинна носити системний характер, єдиний для всього будинку, а також улаштування вхідних груп до вбудованих (прибудованих) приміщень тільки за архітектурно-планувальними завданнями.

У житлових будинках при реконструкції допускається, як виняток, зберігати існуючі входи зі сходових кліток житлової частини будинку в підвали і технічні підпілля, які повинні бути відділені від сходових кліток протипожежними перегородками.

Забороняється при реконструкції житлового будинку розміщення дахових котелень безпосередньо на горищних перекриттях над житловими квартирами.

Рекомендації до благоустрою двору. Стан прибудинкової території відіграє велику роль. Прибудинковою територією називають ділянку землі, яка знаходиться під і навколо багатоквартирного будинку, а також включає в себе всю наявну на ньому інфраструктуру, перераховану нище. У даної ділянки є свої чітко встановлені межі.

Елементи благоустрою:

- малі архітектурні форми (МАФ): вуличні меблі, урни, вазони;
- сполучення поверхонь (бортові камені, пандуси, сходи);
- огорожі: розрізняються за призначенням, висотою, матеріалом і навіть ступенем проникнення для погляду: захисні, декоративні, залізні, високі і низькі, прозорі і глухі;
- майданчики: дитячі, ігрові, спортивні;
- пішохідні доріжки, автомобільні проїзди;
- освітлення та освітлювальне устаткування: функціональне, архітектурне, інформаційне;
- оформлення будівель: вивіски, адресні таблички (найменування вулиць і номерів будинків), таблички із зазначенням під'їздів і квартир;
- території для парковок автотранспорту;
- побутові майданчики для збору та утилізації сміття.

Огорожа земельної ділянки відноситься до благоустрою багатоквартирного житла, але при його зведенні слід пам'ятати про деякі обмеження:

- паркан не повинен створювати перешкод при проїзді або проході до будівлі ремонтних бригад, персоналу електромереж і т.д.;

- двір не можна закривати повністю, оскільки він може бути єдиним способом проходу для мешканців сусідніх будинків;

- дитячий майданчик і парковку можна огороджувати як частково, так і повністю.

Проектант повинен проаналізувати наявні елементи благоустрою, зазначити основні недоліки прибудинкової території і при розробці проекту реконструкції запропонувати варіанти організації території.

Планувальні вимоги та обмеження до реконструкції багатквартирних житлових будинків періоду історизму.

Обмеження, що накладаються на проект реконструкції, носять містобудівний, архітектурний і конструктивно-технічний характер, це:

- нормативні положення, які регламентують влаштування громадських функцій в житлових будинках;

- вимоги до дизайну вирішення окремих входів, вітрин, освітлення, розміщення вивісок і реклами;

- норми регулювання в'їздних, вхідних зв'язків будинку і міського простору;

- врахування розмірів, відступів, освітлення дворового простору при проектуванні прибудови в дораз;

- врахування вистрою, висоти прилеглих будинків, способи їх блокування при проектуванні надбудови;

- врахування інженерних умов до систем автономного опалення в квартирах і громадських зонах;

- фахове влаштування системи відведення атмосферних опадів.

Планувальні вимоги і обмеження ставлять перелік завдань, необхідних для створення сучасних умов проживання. До них належить:

- ліквідація входів в квартири з галерей, перенесення їх в зони сходових кліток;

- ліквідація входу в квартиру через кухню, обов'язкове влаштування вхідної зони;

- уникати розміщення санітарних зон (туалетів і ванн) на кухонних і житлових площах;

- уникати прохідних кімнат (через вітальню в кухню або навпаки);

- галереї необхідно частково розібрати і перетворити в балкони або лоджії;

- установлення гостьових санвузлів у вхідних зонах при площі квартири більше 30 м²;

- в квартирах більшої площі рекомендується влаштування житлової одиниці (спальня, ванна, гардеробна в одному блоці).

- перетворення дворів в захищений і облаштований спільний громадський простір для мешканців будинку;

- використання світлових приміщень підвалів для планування відомчого жила або творчих майстерень.

Вимоги і обмеження до проекту надбудови або прибудови

Під час **прибудови** необхідно враховувати такі вимоги до проектного вирішення:

1. Прибудову слід робити у зручному місці.

2. В добудованій частині необхідно використовувати існуючі горизонтальні членування фасаду.

3. В добудованій частині рекомендується застосувати властиве для старшого об'єму членування та фактурне вирішення цокольного ярусу.

4. Для гармонійності архітектурного вирішення добудованої частини слід скопійовувати наріжні деталі з старшої будівлі.

5. Віконні пройоми слід розташовувати на тому самому рівні, що й у старшій споруді.

6. Віконне та дверне обрамлення рекомендовано проектувати, враховуючи їхнє вирішення в старшій споруді.

7. Піддаховий карниз рекомендовано розташовувати на рівні старшої споруди, а його профільні характеристики взорувати на вже існуючі.

8. Дозволяється використовувати для врівноваження композиції добудованого з існуючим об'єктом фронтонів, люкарн та мансардових вікон.

9. Дах добудованої частини слід проектувати такої форми, щоб він не перебільшував об'ємом існуючий.

10. Комини рекомендовано вирішувати аналогічно до вже існуючих для того, щоб добудова виглядала логічним завершенням існуючої споруди.

При **надбудові** архітектурної споруди необхідно враховувати такі вимоги до проектного вирішення:

1. Надбудову слід робити із врахуванням існуючих розмірів споруди.

2. В надбудованій частині рекомендовано проектувати горизонтальні членування.

3. В надбудованій частині рекомендується продовжувати властиве для нижньої частини пластичне вирішення площини стіни (пілястри, колони, резаліти)

4. Для гармонійності архітектурного вирішення надбудованої частини слід продовжити ритм наріжних деталей нижньої частини.

5. Віконні пройоми слід розташовувати над існуючими у нижній частині.

6. Віконне обрамлення рекомендовано проектувати, враховуючи їхнє стилістичне вирішення в нижній частині.

7. Піддаховий карниз рекомендовано проектувати у такій стилістиці, щоб він логічно продовжував загальний образ споруди.

8. Дозволяється використовувати для завершення композиції надбудованого об'єму фронтони, люкарни та мансардові вікна.

9. Дах надбудованої частини слід проектувати такої форми, щоб він враховував конфігурацію плану споруди та стилістику її фасадного вирішення.

10. Комини рекомендовано вирішувати як малу архітектурну деталь, для того, щоб вони були логічним завершенням споруди.

11. Конструктивне вирішення надбудови повинно відповідати системі несучих стін основної будівлі та створювати полегшене навантаження на неї.

Рис. 3. Надбудова додаткового поверху

Рис. 4. Надбудова додаткового поверху та влаштування озелених терас на даху будинку

Рис. 5. Влаштування мансардного поверху

Рис. 6. Реконструкція житлового будинку з прибудовою і влаштуванням сходової клітки та житлових приміщень.

Висновки. Для підвищення комфорту існуючих житлових квартир в історичних будинках повинна бути розроблена фахова програма з реконструкції такого типу житла. Реконструкція типового житлового фонду повинна відбуватися шляхом допустимої добудови поверхів, терас, балконів, лоджій, надбудови мансард і підвищення поверховості зі зміною об'ємно-планувальних рішень для збільшення площі і підвищення естетичної виразності, використанням енергоефективні матеріали.

Загалом реконструкція історичної житлової забудови спрямована на:

- збільшення загальної площі квартир, що досягається об'єднанням існуючих квартир в межах поверху або за рахунок об'єднання квартир двох поверхів, а також збільшення квартир можливе за рахунок надбудови, прибудови чи використання горищних об'ємів будинку;
- збільшення площі житлових кімнат, туалетів, ванних кімнат і суміщених санвузлів за рахунок передпокоїв, внутрішньо квартирних коридорів, вбудованих комор і шаф;
- удосконалення планувальної схеми квартир з усуненням таких типових недоліків в історичній забудові: вхід в квартиру з галереї, вхід до квартири через кухню, вхід в санвузол з кухні, мала площа кухні, житлової кімнати і тп., прохідні кімнати у квартирі, відсутність санвузла в квартирі, недостатня інсоляція приміщень тощо.

- влаштування комунікацій для маломобільних груп населення (пандусів, ліфтів тощо).

Подані матеріали є методичним інструментарієм в практичному проектуванні з реконструкції житлових будинків періоду історизму та в навчальному процесі під час курсового проектування.

Список використаної літератури та джерел:

Державні будівельні норми України, (2009). Реконструкція, ремонт, реставрація об'єктів будівництва. Житлові будинки. Реконструкція та капітальний ремонт. ДБН В.3.2-2-2009 – Київ: Мінрегіонбуд України

Державні будівельні норми України, (2000). Містобудування. Планування і забудова міських та сільських поселень. ДБН 360-92**. Видання офіційне. – К. : Мінбудархітектури України.

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності»,(2011) // *Відомості Верховної Ради*. – 343 с.

Білоконь Ю.М., (2006). Регіональне планування (теорія і практика) / За ред. І.О. Фоміна. – К.: Логос – 256 с.

Дьомін М.М., (1995). Сучасні проблеми і методи управління містобудівним розвитком міст // Труди Міжнар. конф. «Проблеми управління сучасним містом». – К., 1995 – с. 144-148.

Дьомін М.М., Биваліна М.В., (2005). Містобудівні та соціально-економічні питання реконструкції території п'ятиповерхової великопанельної забудови // *Містобудування та територіальне планування*. – К.: КНУБА, Вип. 20. – с. 90-94

Клюшниченко Є.Є., (2015). Управління розвитком міст: навчальний посібник. – К.: КНУБА, – 160 с

Лінда С. М., (2009). Архітектурне проектування громадських будівель і споруд / С. М. Лінда. – Львів : НУ «Львівська політехніка» – 608 с.

Нойферт П., (2007). Проектирование и строительство. Дом, квартира, сад / П. Нойферт, Л. Нефф : пер. с нем. – 3-е изд. – М. : Архитектура-С. – 264 с.

Пекарчук, О. П., (2018). Порівняльний аналіз процесу реновації історичної забудови в Україні та Польщі. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, (51), – с. 88-94.

Черкес, Б. С., (2009). Сучасна архітектура Львова між історизмом та реставраціонізмом.

Черкес Б. С., Петришин Г. П., Коник С. І., (2018). Інтенсифікація забудови історично сформованого міста (на прикладі Львова) // *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Архітектура*, №. 893. – с. 129-138.

References:

State building norms of Ukraine, (2009). Reconstruction, repair, restoration of construction objects. Residential buildings. Reconstruction and overhaul. DBN B.3.2-2-2009 - Kyiv: Ministry of Regional Development of Ukraine

State building norms of Ukraine, (2000). Urban planning. Planning and construction of urban and rural settlements. DBN 360-92 **. The official edition. - Kyiv: Ministry of Construction and Architecture of Ukraine.

Law of Ukraine "On Regulation of Urban Development", (2011) Bulletin of the Verkhovna Rada. - 343 p.

- Bilokon Y.M., (2006). Regional planning (theory and practice) / Ed. I.O. Fomin. - K.: Lohos - 256 c.
- Dyomin M.M., (1995). Modern problems and methods of urban development management // Proceedings of the International. conf. "Problems of modern city management". - K., 1995 - p. 144-148.
- Dyomin M.M., Bivalina M.V., (2005) Urban planning and socio-economic issues of reconstruction of the five-storey large-panel building // Urban Planning and Spatial Planning. - K.: KNYBA, Vup. 20. - p. 90-94
- Klyushnichenko E.E., (2015). Management of urban development: a textbook. - K.: KNYBA, - 160 c.
- Linda S.M., (2009). Architectural design of public buildings and structures / SM Linda. - Lviv: Lviv Polytechnic National University - 608 p.
- Neufert P., (2007). Design and construction. House, apartment, garden / P. Neufert, L. Neff: per. with him. - 3rd ed. - M.: Architecture-S. - 264 p.
- Pekarchuk O.P., (2018). Comparative analysis of the process of renovation of historic buildings in Ukraine and Poland. *Modern problems of architecture and urban planning*, (51), - p. 88-94.
- Cherkes B.S., (2009). Contemporary architecture of Lviv between historicism and restorationism.
- Cherkes B.S., Petryshyn G.P., Konyk S.I., (2018). Intensification of building a historically formed city (on the example of Lviv) // *Bulletin of the National University of Lviv Polytechnic. Architecture*, №. 893. - p. 129-138.

PLANNING FEATURES AND REQUIREMENTS FOR THE RECONSTRUCTION OF HISTORIC PERIOD APARTMENT BUILDINGS

Myron Demkiv, Iryna Pohranychna

The problem of redevelopment of existing apartments and reconstruction of historical residential buildings arose already in the second half of the 70s. It was during this period that the main types of work in such buildings were determined, namely: redevelopment of existing apartments, major repairs of apartments or buildings in general, reconstruction, etc.

To improve the comfort of existing residential apartments in historic buildings, a professional program for the reconstruction of this type of housing should be developed. The reconstruction of a typical housing stock should be carried out by the permissible addition of floors, terraces, balconies, loggias, attic superstructures and the increase of the number of floors with a change in volume-planning solutions to increase the area and increase the aesthetic expressiveness, using energy-efficient materials.

In general, the reconstruction of a historical residential building is aimed at:

- an increase in the total area of apartments, which is achieved by combining existing apartments within a floor or by combining apartments of two floors, as well as an increase in apartments is possible due to superstructures, extensions or the use of attic volumes of the building;*

- increasing the area of living rooms, toilets, bathrooms and combined bathrooms due to hallways, internal apartment corridors, built-in pantries and closets;*

- improvement of the planning scheme of apartments with the elimination of such typical shortcomings in historical buildings: entrance to the apartment from the gallery, entrance to the apartment through the kitchen, entrance to the bathroom from the kitchen, small area of the*

kitchen, living room, etc., walk-through rooms in the apartment, lack of a bathroom in apartments, insufficient insolation of premises, etc.

- arrangement of communications for people with reduced mobility (ramps, elevators, etc.).

Key words: reconstruction, historical building, housing stock, multi-apartment building.

5.2. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ І ЗАСОБИ В ПРОЦЕСІ РЕСТАВРАЦІЇ ФАСАДУ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ - КАМ'ЯНИЦІ НА ПЛ. РИНОК, 4 У МІСТІ ЛЬВОВІ

Олег Рибчинський

Реставрація будинку пл. Ринок, 4 мала комплексний характер виконання, який здійснили дипломовані магістри-реставратори, випускники кафедри Архітектури та Реставрації НУ «Львівська політехніка» Наталя Гаркот, Володимир Горинь, Роман Колодій, Дарина Бондаренко, Катерина Плахотнюк, Дарина Лесюк.

Пам'ятка є частиною музейного комплексу Львівського історичного музею. Архітектурний декор головного фасаду є унікальним твором архітектури та каменяряського мистецтва.

Фасад пам'ятки, його різьблені декоративні елементи не досліджувалися детально при попередніх ремонтних та реставраційних роботах.

Дослідження кам'яного різьбленого декору кам'яниці площа Ринок, 4 дали можливість докладного визначення попередніх доповнень виконаних у другій половині XIX – середині XX століть. Ці роботи виконувалися якісно, відповідально і мистецьки. Зокрема, у цей період, було наново вирізьблено малі волюти аттику та шпильчасті обеліски, замінено зіпсуті діамантові русти 2, 3 і 4-го поверхів, виконано доповнення на скульптурі Богородиці та Св. Мартина, відтворено втрачені фрагменти розет 1-го поверху, замуровано та оздоблено рустами підвіконня давнього центрального входу та розташованого праворуч вікна. Керуючись міркуваннями, що відновлювальні роботи другої половини XIX – середини XX століть є пам'ятками реставрації було прийнято рішення про збереження та консервацію виявлених елементів.

У другій половині XX століття на фасаді кам'яниці пл. Ринок, 4 щонайменше двічі проводилися ремонтні роботи. Вони відрізнялися від попередніх низьким рівнем виконання доповнень, використанням під час ремонту портландцементу, цементного молока із добавлянням чорної фарби та рідкого скла. Такий підхід вплинув на активізацію руйнування вапняку і незадовільний стан аттику, діамантових рустів, затирання пластики різьблених віконних обрамлень, втрати мистецького вигляду скульптур та герба роду Анчевських. З позицій збереження автентичності матеріалу та високої мистецької вартості пам'ятки було вирішено усунути шкідливі та вторинні частини виконані у другій половині XX століття.

Головними заповідями реставрації стали дбайливе ставлення до пам'ятки, максимальне збереження та відтворення її автентичних елементів, використання в роботі традиційних технологій і матеріалів.

На початок реставраційних робіт у травні 2018 року білокам'яне оздоблення головного фасаду будинку пл. Ринок, 4 перебувало у стані прогресуючого руйнування. Попередньо було проведено ремонтні роботи даху, оскільки його незадовільний технічний стан спричинив руйнування аттику. З травня по липень 2018 року, на аттику, було проведено очищення поверхні різьблених кам'яних фігур від пилу, бруду, цементних доповнень, біоураження, чорної патини та фарбованого покриття; демонтовано і здійснено реставрацію чотирьох волют аттика; демонтовано і приклеєно ті частини, які могли впасти; замінено ті металеві анкери кріплень, що скородували; нове анкерування виконано з нержавіючого дроту; тріщини ін'єктовано карбонатним розчином; реконструкції декоративної пластики виконано з натурального та штучного каменю; поверхню кам'яних фігур закріплено кремнійорганічним зміцнювачем. У травні 2019 року було виконано антисептичну обробку

каменю, гідрофобний захист поверхні та влаштовано нові хомути кріплення фігур аттику з нержавіючої сталі. Дослідження аттику виявили, що залізні анкери кріплення білокам'яних волют до парапету є сильно скородовані, оскільки гнізда кріплення були залиті сіркою.

З липня по жовтень 2018 і з червня по вересень 2019 року проводилися реставраційно-дослідні роботи на головному фасаді пам'ятки. Впродовж двох сезонів було очищено кам'яні поверхні від чорної патини, акрилового пофарбування, пилу, бруду, цементних доповнень та біоураження; розчищено діамантовий руст від деструктованих ділянок каменю; ін'єктовано тріщини та щілини; доповнення виконано з натурального та штучного каменю; в місцях доповнень влаштовано анкери з нержавіючого дроту; поверхню кам'яного декору закріплено кремнійорганічним зміцнювачем, виконано антисептичну обробку каменю та гідрофобний захист. З огляду на виняткову мистецьку цінність різьбленого декору віконних обрамлень розчистку проводили за допомогою скальпелів, пластикових і латунних щіток, генераторів, які продукують водяну пару.

У березні – травні 2019 року було демонтовано дві малі скульптури, які розташовані на кутових пілястрах другого поверху. В камеральних умовах було виконано комплекс консерваційних робіт і склеювання розбитих частин. Прикінцевим етапом робіт стало виконання колористичної цілісності за допомогою прозорої лазури.

З червня по серпень 2019 року проводилися консерваційні роботи на трьох великих скульптурах першого поверху. На скульптурі Богородиці з Ісусом структурно зміцнено ділянки розшарування вапняку; ін'єктовано тріщини; відтворено корони, обличчя Ісуса, фрагменти драперій та променів. На скульптурі Св. Мартина усунуто цементні доповнення, ін'єктовано тріщини, зі штучного каменю відтворено голову, руки, фрагменти плаща та кінської зброї. Скульптуру Св. Станіслава було розібрано, оскільки наскрізна поперечна тріщина на фігурі могла стати причиною її падіння. Відтак було виявлено, що у стіні за скульптурою вторинно використали різьблений блок, композиція якого є аналогічною віконним сандрикам другого поверху. Скульптуру Св. Станіслава розчищено від чорної патини та цементних затирок, склеєно і влаштовано на рідне місце, проведено структурне зміцнення і надано колористичної цілісності.

Під час проведення реставраційних робіт на головному фасаді пощастило виявити ділянки та малі фрагменти давньої поліхромії. На сандриках трьох вікон другого і середньому вікні третього поверхів відкрито забарвлення бурого кольору. На фризі з херувимами ділянки темно-бордового кольору, ймовірно залишки поліменту. Відтак можна припустити, що у XVII столітті рельєфи херувимів і гірлянд були вкриті сухозлітним золотом. На кількох діамантових рустах першого поверху після розчистки знайдено дрібні фрагменти червоного кольору. На різьблених мауресках, кронштейнах та капітелях пілястр першого поверху у кількох місцях відкрито теракотовий колір. На розетах – бурий.

На скульптурі Одигітрії відкрилися червоний колір сукні, ультрамариновий колір омофору та ділянки збереженого сухозлітного золота на променях. Імовірно в минулому корони на Богородиці та Ісусові також були золоченими. На фігурі Св. Мартина виявлено ділянки червоного кольору на плащі та бурі на штанині жебрака.

На тильному фасаді відкрито і законсервовано кам'яне мурування, овальне вікно продуху пивниці, давній вихід на подвір'я та надпоріжник вікна алькову.

*Рис. 1. Другий поверх, друге вікно, кут віконного обрамлення та діамант
Руста (фото Рибчинського О.В., 2017 р.)*

Рис. 2. Другий поверх, друге вікно, віконне обрамлення (фото Рибчинського О.В., 2017 р.)

*Рис. 3. Голова херувима з фризу між першим та другим поверхами
(фото Рибчинського О.В., 2017 р.)*

Рис. 4. Фрагмент фризу між першим та другим поверхами (фото Рибчинського О.В., 2017 р.)

Рис. 5. Фрагмент орнаменту входної брами першого поверху (фото Рибчинського О.В., 2017 р.)

Рис. 6. Капітель пілястри першого поверху (фото Рибчинського О.В., 2017 р.)

*Рис. 7. Скульптура Богородиці з Ісусом.
(поліхромія плаща)
(фото Рибчинського О.В., 2017 р.)*

*Рис. 8. Фрагмент скульптури Богородиці з Ісусом
(поліхромія плаща)
(фото Рибчинського О.В., 2017 р.)*

*Рис. 9. Герб над входною брамою першого
поверху (фото Рибчинського О.В., 2017 р.)*

*Рис. 10. Фрагмент орнаменту вікна першого
поверху (перше праворуч)
фото Рибчинського О.В., 2017 р.)*

Висновки.

1. Мурування фасаду кам'яниці Площа Ринок,4 виконано з каменю вапняку світло-коричневого та світло-охристого кольору. Сьогодні перебуває у край незадовільному стані – присутні значні пошкодження поверхні, деструкція, каверни, осипання, розшарування пластів, великі колонії біонаростів.

2. Майже уся поверхня головного фасаду є покритий вапняно-цементною емульсією світло-сірого кольору.

3. Фасад багато разів фарбувався фарбами чорного кольору. В ході аналізів виявлені оксиди цинку та титану (що можуть бути залишками цинкових та титанових білил).

4. Виявлено фрагменти червоного пофарбування сандрика вікна першого поверху.
5. Виявлено пофарбування кронштейна замкового каменю вікна першого поверху темно-охристого кольору.
6. Виявлено пофарбування орнаменту під сандриком вікна другого поверху (перше справа).
7. На фасадах є велика кількість діамантових рустів, на яких виявлено та втрати кам'яної поверхні.
8. Виявлено релікти поліхромії трьох скульптур першого поверху – Святого Мартина, Богородиці з Ісусом, Святого Лоренцо.
9. На двох вікнах другого (перше та друге зліва), вікнах третього та четвертого поверхів, на аттику поліхромії не виявлено.
10. На рустах, розетках, капітелях цілої кам'яниці поліхромії не виявлено. Майже вся поверхня каменю вкрита щільною чорною патиною та міцною акриловою фарбою.

METHODOLOGICAL APPROACHES AND TOOLS IN THE CONSERVATION PROCESS OF THE FACADE OF ARCHITECTURAL MONUMENT - KAMYANYTSIA ON 4, MARKET SQUARE IN LVIV CITY

Oleh Rybchynskyi

Restoration of the house, on pl. Rynok, 4 had a complex nature of execution, which was carried out by certified master restorers, graduates of the Department of Architecture and Restoration of Lviv Polytechnic University Natalya Garkot, Volodymyr Horyn, Roman Kolodiy, Daryna Bondarenko, Kateryna Plahotniuk, Daryna Lesyuk.

The study of the carved stone decoration of the tenement house at Rynok Square, 4 made it possible to determine in detail the previous additions made in the second half of the 19th to the middle of the 20th centuries. These works were performed qualitatively, responsibly and artistically. In particular, it was found that:

1. The brickwork of the facade of the tenement house on Ploshcha Rynok, 4 is made of light brown and light ocher colored limestone. Today it is in an extremely unsatisfactory condition - there are significant surface damages, destruction, caverns, crumbling, delamination of layers, large colonies of biogrowths.

2. Almost the entire surface of the main facade is covered with lime-cement emulsion of light gray color.

3. The facade was painted many times with black paints. During the analysis, zinc and titanium oxides were detected (which may be the remains of zinc and titanium whites).

4. Fragments of the red sandrik painting of the window of the first floor were found.

5. It was discovered that the bracket of the keystone of the window of the first floor was painted in a dark ocher color.

6. The painting of the ornament under the sandrik of the window of the second floor was found (first on the right).

7. There is a large amount of diamond rust on the facades, which also revealed losses of the stone surface.

8. Relics of the polychromy of three sculptures on the first floor - St. Martin, the Virgin with Jesus, and St. Lorenzo - were discovered.

9. No polychromy was detected on the two windows of the second (first and second from the left), windows of the third and fourth floors, on the attic.

10. No polychromy was found on the ruts, rosettes, and capitals of the entire tenement house. Almost the entire surface of the stone is covered with a dense black patina and durable acrylic paint.

5.3. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ, КОНСЕРВАЦІЇ І РЕСТАВРАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО НАСТІННОГО РОЗПИСУ У СТИЛІ НЕОРЕНЕСАНСУ КІНЦЯ XIX СТ. У ФОЙЄ «ПАЛАЦУ ПРАВОСУДДЯ» ГАЛИЧИНИ (19-ГО НАВЧАЛЬНОГО КОРПУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»)

Микола Бевз, Сергій Гетьманчук

Роботи з консервації та реконструкції художніх розписів у головному вестибюлі 19-го навчального корпусу (розташованого в центрі міста по вул. Князя Романа, 1-3) виконано за наказом ректора НУ «Львівська політехніка» – професора Юрія Бобала. Дослідницька робота розпочалася восени 2011 р. Зараз будівля використовується для потреб НУ «Львівська політехніка», є пам'яткою архітектури місцевого значення та однією з найпоказовіших громадських споруд Львова кінця XIX ст. побудованих австрійською адміністрацією Галичини. У 2008 році частину приміщень у партерному поверсі та у підвалах будівлі було передано кафедрі Архітектури та реставрації для реалізації освітніх потреб (аудиторії та майстерні для навчання студентів спеціальності «Реставрація творів мистецтва»). В усіх частинах інтер'єрів будівлі (вестибюлях, актовій залі, коридорах та кабінетах) спеціалісти кафедри виявили залишки художнього розпису стін та стелі (перекритого зафарбуванням за радянських часів). Роботи з дослідження та реставрації розпису основного вестибюлю, маємо надію, – це лише перша частина реставраційних робіт, які будуть проведені в цій будівлі.

Коротка історична довідка про будівлю. Навчальний корпус XIX ст. Національного університету «Львівська політехніка», що на вулиці Князя Романа, 1-3, є колишнім адміністративним приміщенням Галицького найвищого крайового суду, який ще називають «Палац правосуддя» (рис. 1). Вважається, що краківський архітектор керував роботами з оздоблення фасаду

Будівля постала на місці північного крила забудов монастиря кармелітів черевичкових, що постав тут на початку XVII ст. (Вулиця, 2017). Її було зведено за проектом архітектора Ф. Сковрона у співпраці з архітектором Яном Завейским з Кракова. Над опорядженням фасадів та інтер'єрів тут працювали також львівські скульптори Антон Попель та Леонард Марконі. Будівництво розпочато у 1891 р. (Бірюльов Ю., 2008: 275) і тривало до 1895 р. Вважається, що при проектуванні будівлі саме Яну Завейському належала провідна роль у виборі форм декорування фасадів та у виборі матеріалів і будівельних технік (Бевз М., 2013). Поки що нам не вдалося віднайти самого проекту опорядження фасадів Я.Завейського. Художнє оздоблення інтер'єрів, ймовірно, створили скульптор Леонардо Марконі та художник Тадеуш Попель (Едер П., 2014). Скульптурна група «Правосуддя» над фронтоном головного входу виконана у 1893 р. Леонардом Марконі. В будинку знаходиться колись багато оздоблений зал засідань. У головному вестибюлі сходи прикрашені скульптурами двох левів (їх виконав А.Попель). Йому ж належить скульптура «Юстиція» у вестибюлі лівого крила будівлі (Бірюльов Ю., 2008: 275).

Скульптурне оздоблення фасаду виконано за спеціальною технологією з використанням «римського» цементу (Бевз М., 2013), матеріалу, який використовувався для оздоблення найвизначніших будівель Львова другої половини XIX ст. – Галицької ошадної каси, Галицького парламенту, Оперного театру тощо (Bevz M., 2013). Будівлю збудовано на місці розібраних будівель монастирського комплексу Кармелітів черевичкових (рис. 2).

Інтер'єри будинку Галицького крайового суду мали багате художнє вирішення – ліпне архітектурне оздоблення (пілястри з цоколями колон, обрамлення вікон і дверей у всіх коридорах; балюстрада на парадних сходах, скульптурні фігури на найважливіших місцях,

розписані розписом склепіння та перекриття). Найбагатші розписи склепіння та стін були в актовій залі другого поверху (розписи частково збереглися), склепіння та стіни вестибюлю службового входу лівого крила будинку (розписи збереглися, але вони потребують консерваційних заходів для збереження). Розписи були також на склепінні та стінах головного вестибюлю, фойє перед актовою залю на другому поверсі, але ці розписи були знищені в радянський період (Архів..., 2012).

У колишньому кабінеті голови Крайового Суду, що на другому поверсі, дотепер збереглося автентичне оздоблення інтер'єру художнім алегоричним сюжетом розписів на полотні, яким вкрита стеля. Автор знайденого полотна – Тадеуш Попель. Тому можна зробити попередній висновок, що саме художник міг бути автором художнього оздоблення решти інтер'єрів будівлі.

Рис. 1. Фото головного фасаду Галицького найвищого суду, 1904 р. (Kotłobulatoва I., 2002)

Рис. 2. Фрагмент мапи Львова Данієля Губера (Huber D., 1777) із зазначенням розташування установи Галицького найвищого суду на місці розібраних будівель монастиря кармелітів черевичкових: 1 – орієнтовний контур будівлі крайового суду; 2 – збережена будівля келій монастиря XVII ст.; 3 – втрачені будівлі храму Св. Леонарда та інші монастирські об'єкти ордену кармелітів черевичкових; 4 – палац Бєсядецьких-Коморовських; 5 – будівля костелу Чесного Хреста на площі Галицькій (пізніше розібрана). Фото карти та позначення - М.Бєвз.

Рис. 3. Фото західної стіни вестибюлю до дослідницьких та консерваційних робіт, 2012 р. (фото М.Бевза).

Рис. 4. Збережений під пізнішим покриттям фрагмент художнього розпису XIX ст. (фото М.Бевза).

Рішення про початок роботи з дослідження вестибюлю будівлі було прийнято на нараді ректора Львівської політехніки у вересні 2012 року, коли оприлюднили результати перших знахідок слідів художнього рослинного розпису на стелі (рис. 1, 2). Програму зондажних досліджень, розроблену на основі перших знахідок розписів стін і стелі вестибюлю, було затверджено на засіданні кафедри у жовтні 2012 р. Реставраційне завдання та концепцію реставрації розписів головного вестибюлю затверджено в червні 2013 року після завершення програми зондування (Архів..., 2012).

Результати зондажних досліджень та виявлень, лабораторні дослідження. Конструкцію перекриття вестибюлю було виконано у формі т.зв. дзеркального склепіння з балково-дощатими настилом у центрі, що поєднується з цегляно-бетонною конструкцією півсклепіння по периметру. Розпалубки (люнети) муровані з цегли і покриті вапняно-піщаною штукатуркою. «Дзеркало» - горизонтальна центральна частина стелі також має вапняно- піщану штукатурку. Стіни цегляні, вкриті вапняно-піщаною штукатуркою. На стелі краї дзеркала та ребра люнет декоровані гіпсовою профільованою ліпниною та гіпсовими тягами з рослинним візерунком.

Під час зондування на склепіннях вестибюлю виявлено залишки художніх розписів. Стан залишків був різним. У більшості «полів» склепінь залишки розпису були ледь читабельними. Лише в місцях перелому форм, кутках стелі стан розписів був дещо кращим. Саме в цих полях на кількох поверхнях, механічно очищених за допомогою щіток і скальпеля від пізнішого крейдово-клейового шару, віднайдено добре збережені фрагменти розписів. Завдяки цьому методу було виявлено елементи всі орнаменту, які дозволили точніше охарактеризувати тип фарб і стиль розпису та реконструювати на кальці первісний рисунок у масштабі 1:1. Виявлено, що поля склепінь були вкриті повторюваними мальованими квітковими композиціями. На жаль, стан збереження розписів на більшості полів був дуже поганим (див. фото 5 і 6). Крім того, тинькована поверхня стелі та гіпсові елементи мали численні мікротріщини. На стелі також був ліпний гіпсовий декор у вигляді лінійних форм. Форми імітували плетіння лаврового листа. У кількох місцях були втрачені частини, а деякі листи були тріснути (рис. 7).

У результаті досліджень виявлено, що мальований фон під орнаменти виконано на крейдяно-клейовій основі з додаванням мінеральних пігментів. Самі розписи виконано водостійкою казеїною фарбою, про що свідчить специфічний слід під її поверхнею.

Виявлені фрагменти орнаментів мали риси неоренесансного живопису, про що свідчать рослинні елементи у вигляді акантового листа, волюти, силуету картуша у великому трикутнику (рис. 5), дубової гілки зі стрічкою у малих трикутниках. (рис. 6). Залишки розписів перенесено на кальку та використано в подальшій роботі з графічної реконструкції (рис. 8, 9, 10).

Рис. 5. Декоративний елемент орнаменту. Зондування перед консервацією, 2013 р. Фото С.Гетьманчука.

Рис. 6. Фрагмент декоративної гілки з дубовим листям. Зонд до консервації, 2012 р. Фото С.Гетьманчука.

Рис. 7. Тріщини на поверхні склепін'я і втрата ліпного декору стелі. Зонд перед консервацією, 2012 р. Фото С.Гетьманчука.

Рис. 8. Такий самий фрагмент поверхні склепіння ліпного декору після консервації, 2015 р. Фото С.Гетьманчука.

Після завершення попередніх досліджень поверхню стелі було підготовлено до подальших робіт з реконструкції художніх розписів, під час яких за допомогою теплої води та щіток очищали поверхню від бруду, залишків фарби та крейдово-клейового розчину. Також після завершення досліджень, було очищено тиньк, місця механічних пошкоджень і тріщин на поверхні склепін і прилеглих до них ліпнин (рис. 7, 8), які потребують невідкладних консерваційних заходів. Наступним етапом було розшивання тріщин і швів, ін'єктування гіпсу та доповнення втрачених елементів ліпного декору, з подальшим тонуванням.

Проект консервації та реставрації художнього розпису на стелі.

На основі матеріалів, отриманих у результаті попередніх досліджень, зроблено ескізи та запропоновано варіанти реконструкції художніх розписів (рис. 7, 8). Ескізи порівняно із фрагментами розписів, збережених в інших приміщеннях будинку, зокрема, в актовій залі. В результаті вибрано варіанти, які найбільше відповідають стилю та характеру автентичних орнаментів, що наявні в інших приміщеннях будівлі. Також затверджено основні та другорядні кольорові тони (рис. 11), виконано ескізи всіх елементів орнаментальних композицій (рис. 9, 10). На цьому етапі було остаточно досліджено та затверджено склад та колірну гамму фарб, якими мали розмалювати інтер'єри головного вестибюлю 19 корпусу Львівської політехніки. Пізніше були виконані креслення, кольорова пропозиція для реконструкції розписів і стелі в цілому (рис. 10, 13) (Архів..., 2012).

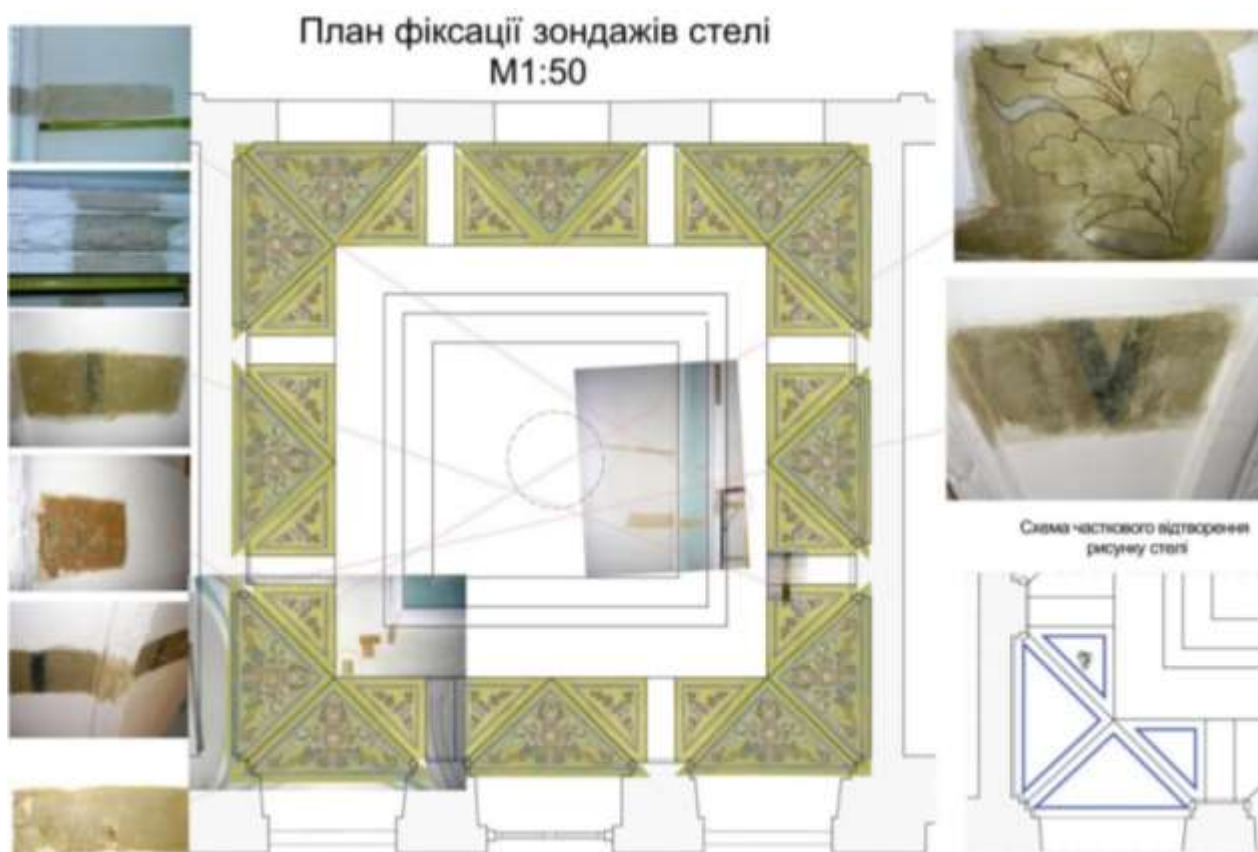

Рис. 9. Проектна документація з результатами зондування та концепція реконструкції розписів, 2013 р.

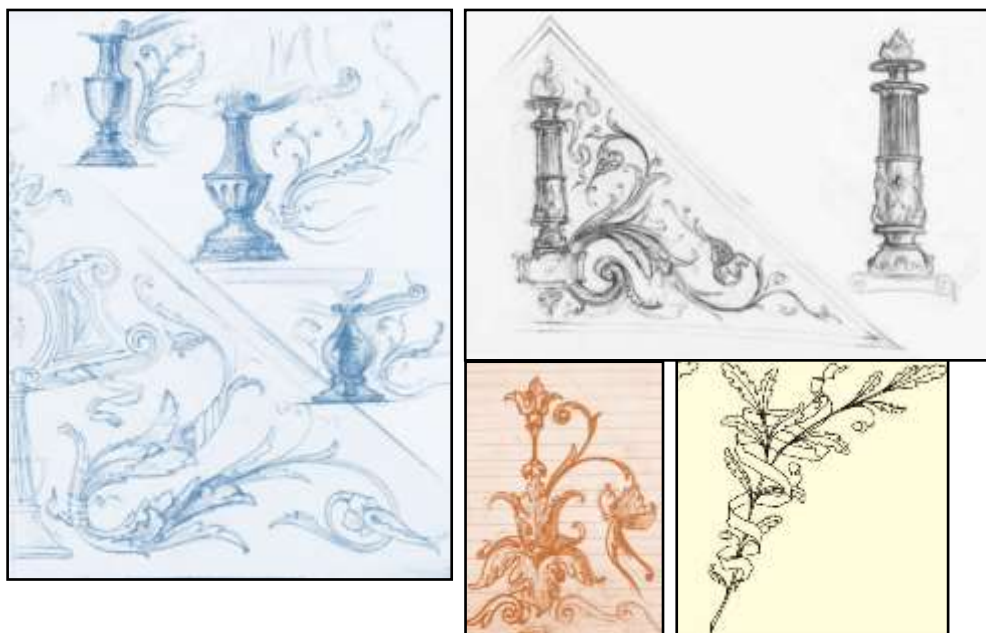

Рис. 10. Ескізи елементів орнаментально-рослинних композицій (С. Гетьманчук).

Рис. 11. Випробування на колір і властивості казеїнових і крейдо-клейових фарб та їх сумісність між собою та основою (автор – С. Гетьманчук).

Рис. 12. Кольоровий ескіз у кольорі елементів акантових листків (автор – С.Гетьманчук).

Практичне здійснення консервації та відтворення художнього розпису.

Після розчищення полів склепінь, насамперед, у всіх місцях стелі закріплено збережені фрагменти старого розпису.

Самі автори здійснили підготовку фарб для фону та для відтворення малюнків орнаментальних композицій у полях склепінь. Ми використовували тільки ринкові факторні мінеральні пігменти. Для фонів використовували фарбу на крейдяно-клейовій основі з додаванням мінеральних пігментів. До складу фарби входили такі інгредієнти: крейда, желатин (основа, ґрунт), тетраборна кислота (антисептик) і мінеральні пігменти: французька охра, зелень Веронезе і чорний виноград.

Для малюнків орнаментально-декоративних композицій використовували казеїнову фарбу, до складу якої входили: казеїн з нежирного сиру, гашене вапно, скипидарна олія бальзам, лак, борна кислота та мінеральні пігменти (переважно кадмій і кобальт). Також було виконано вибірку на колірну гамму та сполучуваність кольорів між собою та технічну та колірну гармонію з основою (рис. 12). Після фарбування фонів контурні малюнки орнаменту були перенесені на поверхню склепінь у техніці штампування та трафарету. Згодом розпочато реставраційно-відтворювальні роботи. Цей завершальний етап включав: наведення контурів, промальовування основних тонів підкладки, створення протяжності в технології «сухий пензель» і написання дрібних елементів. На кожному етапі роботи проводилась детальна фотофіксація та інвентаризація процесів.

Світлини та графічний матеріал дослідження, проектування та виконання реконструкції та реставрації розписів головного вестибюлю навчального корпусу ХІХ ст. представлені на рисунках 13-16. На малюнку 17 показано стан інтер'єру вестибюлю після реставрації та реконструкції розписів стелі. Авторська група, яка виконувала цей проект: проф. М.Бевз – керівник, С.Гетьманчук – практична консервація та реконструкція, О.Рибчинський, В.Мельник – участь у дослідженнях та проектуванні, О.Ших – реставрація втрачених елементів кам'яного оздоблення (Бевз М., Гетьманчук С., 2015).

Світлини та графічний матеріал дослідження, проектування та виконання реконструкції та реставрації розписів головного вестибюлю навчального корпусу ХІХ ст. представлені на рисунках 13-16. На малюнку 17 показано стан інтер'єру вестибюлю після реставрації та реконструкції розписів стелі. Авторська група, яка виконувала цей проект: проф. М.Бевз – керівник, С.Гетьманчук – практична консервація та реконструкція, О.Рибчинський, В.Мельник – участь у дослідженнях та проектуванні, О.Ших – реставрація втрачених елементів кам'яного оздоблення (Бевз М., Гетьманчук С., 2015).

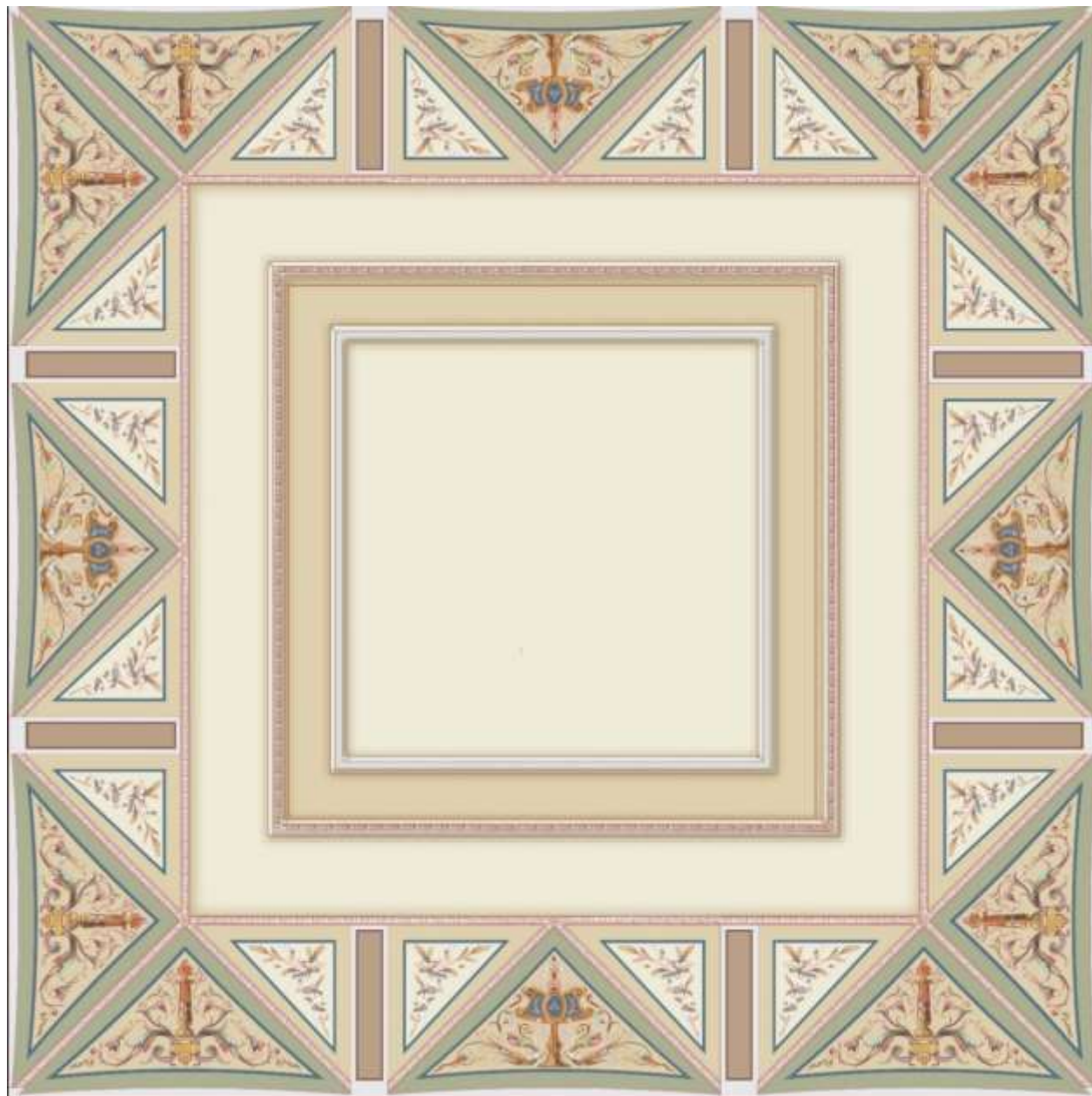

Рис. 13. Проект консервації і реставрації художньої малярської декорації (Архів, 2012). План реконструкції розписів стелі головного вестибюлю 19 навчального корпусу з кольоровою пропозицією (автор – М.Бевз, С.Гетманчук).

Рис. 14. Креслення з перенесенням на нього візерункового орнаменту (масштаб 1:1).

Рис. 15. Один із способів перенесення малюнка на поверхню склепіння, нанесення фарби за трафаретом.

Рис. 16. Реставрований фрагмент: збережений та реконструйований розпис трикутного поля на склепінні. Практична робота – С.Гетьманчук.

Рис. 17. Головний вестибюль 19 навчального корпусу НУ «Львівська політехніка» 2015 р. після завершення реконструкційно-реставраційних робіт (фото М. Бевза).

Висновок. Інтер'єри академічного корпусу Львівської політехніки XIX ст. (колишній Вищий крайовий суд Галичини) потребують подальших досліджень інших вкритих фарбами приміщень, стель та стін на предмет виявлення забілених розписів. Потребує реставрації також архітектурне ліпне оздоблення на фасадах будівлі та в інтер'єрах багатьох приміщень – у залах засідань, вестибюлі службового входу. Особливої уваги потребує вестибюль т.зв. службового входу до будинку. Тут збереглися розписи найбагатші за формами розписи та скульптурна декорація.

Слід продовжувати реставраційні роботи у вестибюльній групі приміщень головного входу та сходової клітки. Наступним етапом реставрації та відтворення автентичного оздоблення інтер'єру головного вестибюлю будівлі, на нашу думку, мають бути наступні дії:

- Відтворення ліпної розетки в квадратному дзеркалі на стелі, взявши за орієнтир збережені розетки в залі засідань на другому поверсі;
- завершення реставраційних робіт на фігурах двох левів авторства Леонарда Марконі, що оздоблюють перший сходовий марш вестибюлю;
- зміна архітектурного рішення інтер'єру вестибюлю з облаштуванням рецепції (реалізовано в 2020 році);
- відновлення первісного колориту стін вестибюлю (дослідження виявили декоративне розфарбування в декілька кольорів з яскравим вирішенням розпису пілястр та «дзеркал» на стінах між пілястрами, обрамлених вертикальними та горизонтальними тягами ліплення;
- будівельно-проектні роботи з усунення просідання підлоги та основи першого сходового маршу між вхідним вестибюлем та фойє першого поверху;
- зміна системи освітлення з реконструкцією світильників: люстр та бра у формах максимально наближених до історичних вирішень кінця XIX початку XX ст.

Список використаної літератури

Архів, (2012). Архів кафедри архітектури та реставрації (2012-2014 рр.) Проектна документація та матеріали дослідження та реставрації головного вестибюлю 19 навчального корпусу НУЛП, арк. 1-12.

Бевз М., (2014). Пам'ятки архітектури міст Львова збудовані із застосуванням романсменту. *Наша спадщина*. - №1., Львів., с. 47-51.

Бевз М., Гетьманчук С., (2015). Реставрація та відтворення художніх розписівкінця ХІХ ст. у вестибюлі 19-го навчального корпусу Національного університету “Львівська політехніка”, *Львів: видавництво Львівської політехніки, 2015, Науково-методичне видання*. – 16 с.

Бірюльов Ю., (2008). АрхітектураЛьвова. Час і стилі ХІІІ-ХХІ ст., *Львів: Центр Європи*, с. 275-284.

Едер П., (2014). Особливості створення Вищого Крайового Суду у Львові у складі Австрії та Австро-Угорщини (1855-1918). *Часопис Київського університету права. No 3*. Київ, с. 34-40.

Bevz M., (2013). Problems of Protection and Conservation of Historical Monuments of L'viv built using Romancement. *Budownictwo i architektura. Politechnika Lubelska*. – Lublin, 2013. – Vol. 12 (4). – P. 177-188.

Huber D., (1777). *Map of Lemberg, 1777*. Kriegsarchiv in Wien. – Kartensammlung, Glh, 371.

Kotłobułatowa I., (2002). Irina Kotłobułatowa. 2002. Lwów na dawnej pocztówce. L'viv na dawnym posztivtsi. Kraków, wydawnictwo Antykwa. 2002. С. 200-201.

Вулиця, (2017). https://uk.wikipedia.org/wiki/Вулиця_Князя_Романа_Львів. 03.11.2017 (in ukrainian).

Погляд, (2017). <http://www.pohlyad.com/istoria/n/4766>, 03.11.2017 (in ukrainian).

References

Archive of the department of Architecture and Conservation (2012-2014). Project documentation and materials of research and restoration of the main lobby of the 19th academic building of NULP, ark. 1-12.

Bevz M. (2014). Pamiatkya arkhitektury mista L'vova zbudovani iz zastosuvanniam romancementu. *Nasha spadschyna. No1.*, L'viv, p. 47-51.

Bevz M., Hetmanchuk S., (2015). Restavratsij nevidtvorenniachudozhnichrozpysivkintsia ХІХ ст. u vestybiuli19navchalnohokorpusuNatsionalnohouniversytetu “LvivskaPolitechnika”, *L'viv: vydavnytstvoL'vivskojiPolitechniky, 2015, Naukowo-metodycznevydannia*. 16 s.

Biryulyov Yu. (2008). Lviv architecture. Time and styles of the 13th-21st centuries, *Lviv: Center of Europe*, p. 275.

Eder P., (2014). Osoblyvosti stvorennia Vyschchoho Krajovoho Sudu u Lvovi u skladiAvstriiitaAvstro-Uhorshchyny (1855-1918).ChasopysKyivskohouniversytetuprava. – Kyiv: 2014. - No 3., p. 34-40.

Bevz M., 2013.Problems of Protection and Conservation of Historical Monuments of L'viv built using Romancement.Budownictwoiarchitektura. Politechnika Lubelska. – Lublin, 2013. – Vol/ 12(4). – P. 177-188.

Huber D., (1777). *Map of Lemberg, 1777*. Kriegsarchiv in Wien. – Kartensammlung, Glh, 371.

Irina Kotłobułatowa. 2002. Lwów na dawnej pocztówce. L'viv na dawnym grafitsi. Krakow, wydawnictwo Antykwa. 2002. С. 200-201.

Vylytsia, (2017). https://uk.wikipedia.org/wiki/Вулиця_Князя_Романа_Львів. 03.11.2017(in ukrainian).

Pohliad, (2017). <http://www.pohlyad.com/istoria/n/4766>, 03.11.2017(in ukrainian).

**THE METHODS OF INVESTIGATION, CONSERVATION AND RESTORATION
OF NEORENAISSANCE ART PAINTINGS OF THE LATE 19TH CENTURY IN THE
LOBBY OF THE “JUSTICE PALACE OF GALICIA” (ACADEMIC BUILDING OF
LVIV POLYTECHNIC NATIONAL UNIVERSITY № 19)**

Mykola Bevz, Serhiy Hetmanchuk

The investigation of artistic decoration and practical works of conservation and restoration of wall paintings of the main lobby of former building of the Galician Highest Regional Court presented in the chapter. The building used today as academic korp for the needs of L'viv Polytechnic National University. The first part of the conservation work in this building was carried out during 2012-2015 years.

Key words: the lobby of academic building, former building of the Galician Highest Regional Court, Neorenaissance style, art paintings of the 19th cent., conservation and reconstruction, Lviv, 19th cent.

5.4. КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ПЕРЕДПРОЕКТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНЦЕПЦІЯ РЕСТАВРАЦІЇ ІНТЕР'ЄРУ „AULA MAGNA” (АКТОВОЇ ЗАЛИ) ГОЛОВНОГО КОРПУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Микола Бевз, Олег Рибчинський, Сергій Гетьманчук, Мирон Демків, Віктор Мельник

Національний університет «Львівська політехніка» - один з найстаріших вищих технічних навчальних закладів Європи. Політехніка славна не лише своїми давніми науковими досягненнями, але й архітектурними пам'ятками, які в особливий спосіб творять неповторну, наповнену історією атмосферу навчального закладу та презентують його давні технічні та мистецькі традиції. *Litteris et artibus* – науками і мистецтвом – гасло, що розміщене на фронтоні головного корпусу університету, віддзеркалює не лише сутність його наукової та освітньої діяльності, але й демонструє прагнення поєднувати в його архітектурному середовищі передові технічні та мистецькі вирішення (Бобало, Ю., 2010).

У 2015 році за завданням ректора, професора Юрія Бобала розпочалися роботи з повернення втраченого образу головного приміщення університету – актової зали (колишньої зали засідань великого сенату). Була поставлена амбітна мета робіт – реставрувати малярську та скульптурну декорацію зали, повернути їй первісний автентичний вид, який у 1884 р. був реалізований художником і архітектором Іваном Долинським, за задумом першого ректора, архітектора Юліана Захарієвича (Бірюльов, Ю., 2010). Це первісне мистецьке опорядження зали було втрачене у наступні періоди після Першої Світової війни в результаті нанесення нових звичайних фарбових шарів недекоративного характеру (рис. 1).

Стіни зали та декоративна пластика були покриті новими фарбовими шарами недекоративного характеру. Перші пробні дослідження у 2015 р. показали можливість зняття нашарувань та відкриття первісної малярської декорації. Вони також засвідчили необхідність консерваційних і реставраційних робіт автентичної малярської декорації, яка подекуди мала тріщини, локальні втрати та незадовільний технічний стан (відшарування від тиньку). Комплексні наукові архітектурно-реставраційні дослідження інтер'єру зали були реалізовані, включаючи виконання всіх необхідних видів досліджень – від архівних пошуків до виконання зондажів у фарбових покриттях та тиньку, лабораторних аналізів матеріалів. Дослідження виявили характер нашарувань та різний стан збереження автентичного малярського шару у всіх частинах зали, на різних рівнях стін і декору. У результаті досліджень було констатовано можливість реалізації очищення всіх стін, декоративної ліпнини і скульптур механічним способом. У зв'язку із великим обсягом було рекомендовано розділити очищувальні та реставраційні роботи на кілька стадій.

У публікації розкриваємо основні результати дослідницьких робіт, висвітлюємо ключові позиції реставраційного завдання та концепційного проекту реставрації, а також рекомендації з планування виконавських робіт. Розкриваємо також процес реалізації реставраційних робіт на їх першій стадії – у 2015-2016 рр. Роботи виконувалися реставраційною групою кафедри архітектури та реставрації із залученням студентів.

Перші пробні дослідження фарбових покриттів на стінах показали можливість зняття нашарувань, але також засвідчили необхідність консерваційних і реставраційних робіт автентичної малярської декорації, яка подекуди мала тріщини, локальні втрати та незадовільний технічний стан (відшарування фарбового шару від тиньку, відшарування тиньку від цегляного муру).

Згідно із реставраційними вимогами насамперед було виконано комплекс наукових архітектурно-реставраційних досліджень всього інтер'єру зали, зокрема, за попередньо опрацьованою програмою зондажних розкрить. Вони дозволили виявити характер нашарувань та різний стан збереження автентичного малярського шару у всіх частинах зали, на різних рівнях стін і декору. Було визначено яка кількість нашарувань фарби існує на різних частинах стін, на декоративних ліпних елементах, колонах, скульптурах. Досліджено які фарби застосовувалися у різних шарах. Експериментальним шляхом випробувано різні методи зняття нашарувань пізнішої фарби з автентичної малярської декорації. Зокрема, випробувано застосування хімічних змивок за участю доктора хімічних наук, професора Владислава Волошинця. Випробувано також термічний метод пом'якшення верхніх шарів фарби та інші методи. У результаті дискусійного семінару про те, яка методика очищення фарбових шарів найбільш прийнятна, було констатовано доцільність і можливість реалізації очищення стін, декоративної ліпнини і скульптур механічним способом (ручним очищенням за допомогою відповідних інструментів). У зв'язку із великим обсягом було рекомендовано розділити очищувальні та реставраційні роботи на кілька стадій.

Паралельно із проведенням досліджень було реалізовано на практиці очищувальні та реставраційні роботи на вибраному невеликому фрагменті стіни зали. Це було необхідним заходом для того, щоб визначити технічну можливість реалізації процесу очищення, його оптимальну методику, а також зорієнтуватися у характері і спрямованості консерваційних та реставраційних робіт. Адже актова зала - це велике приміщення площею 15 x 27 м та висотою майже 14 м. Перша черга очищувальних та реставраційних робіт була проведена на вибраному фрагменті стіни зали - західному центральному міжколонному простінку. Виконані роботи дозволили виявити всі складності реалізації реставраційних робіт в цілому. Ця стадія дала відповіді на низку питань, починаючи від того, яка збереженість первісного художнього малярського шару, яка оптимальна методика очищення нашарувань та, завершуючи питанням, - якої тривалості може бути повний цикл реставраційних робіт всієї актової зали. Результати цієї практичної стадії стали базою для опрацювання концептуального проекту реставрації мистецького вистрою актової зали. У проекті було передбачено не лише повернення автентичного декору стін, але й реставраційне відтворення втрачених елементів опорядження зали.

Рис. 1. Інтер'єр актової зали у 2015 р., перед початком дослідницьких та реставраційних робіт. Фото М.Бевз.

Передпроектні дослідження. *Коротка історія зали.* Актова зала первісно називалася на італійський взірець «аула» (іт. *aula* – клас, зала для занять) і виконувала функцію зали засідань Великого сенату Львівської політехніки (Буцко, М.І., Кипаренко, В.Г. 1994). Створення зали засідань Великого сенату було закладено в проекті головного корпусу Політехніки, що його виконав у 1872 р. архітектор Юліан Захарієвич. Зала засідань Великого сенату домінувала в просторово-функціональній структурі корпусу. Архітектор розмістив її на другому поверсі по центру будівлі, безпосередньо пов'язавши з головними сходами, які вели до холу перед аулою, а далі розходилися по бокових крилах (Жук, О. 2004). З холу парадні двері ведуть до центру зали, відразу відкриваючи величність її облаштування. Таке надзвичайно вдале та унікальне розміщення й архітектурне вирішення зали дало також змогу імпозантно вивершити головний фасад будівлі Політехніки (з ризалітом на ширину зали, декорованим колонадою та аттиком, і з лоджією), а також функціонально вирішити хол перед аулою, де було створено передумови для розміщення пам'ятних таблиць з іменами почесних професорів та докторів «honoris causa» Львівської політехніки.

Крім засідань Великого сенату, в залі відбувалися важливі для вищої школи офіційні церемонії. Аналіз закордонних прикладів таких залів показав, що на їх стінах існувало правило вішати портрети ректорів. Чи була така традиція реалізована у актовій залі політехніки встановити не вдалося. На стінах не виявлено слідів від кріплення портретів. В працях з історії політехніки вказувалося про існування такої галереї портретів, але де саме вона експонувалася належить встановити додатковими дослідженнями. На нашу думку вони мали би прикрашати залу засідань Малого сенату. На жаль, колекцію портретів, яка мала, крім наукової, ще й художню цінність, втрачено в радянський період. Нову колекцію портретів почали створювати вже в наш час – вона прикрашає інтер'єр ректорської частини коридору другого поверху. Зондажними дослідженнями, натомість, виявлено сліди кріплення великого портрету імператора Франца Йосифа I у центральному міжколонному простінку на східній стіні зали (Бевз, М., Гетьманчук, С., Рибчинський, О., 2014). Цей портрет знаходимо на фотографії зали з 1909 р. (Бобало, Ю. 2014), але також бачимо, що його встановлення передбачав проект Ю.Захарієвича (рис. 2).

У цій же стіні на висоті приблизно у три метри виявлено абияк закладений отвір у вертикальний канал. Можливо це був отвір для тимчасового під'єднання з вентиляційною чи опалювальною метою у якийсь з періодів функціонування політехніки (ймовірно у часи Першої чи Другої Світових воєн).

Архітектурно-декоративне облаштування зали Ю.Захарієвич задумав у своєрідний спосіб. Східне крило зали, яке раніше мало «солею» (підвищення на одну сходинку) та багато декорований різьбою дерев'яний пульпіт ректора, було призначено для членів ректорату, решту зали – для членів сенату (рис. 3). Зібрання сенату відбувалися стоячи. Це були нетривалі, але змістовні й відпрацьовані церемонії.

Декоративним акцентом зали є стеля – виняткової конструкції та багатогранної поліхромної декоративної пластики. Касетонова несуча конструкція стелі виконана з дерев'яних балок. Гіпсові декоративні ліпні оздоби поліхромовані. Використано також метод позолочення та посріблення окремих елементів декору – розет і флористичних поясків і тяг, та профілів.

Стіни зали мають два композиційні рівні, розділені гзімсом композитного ордеру. Нижній ярус стін розділено на поля (простінки), межі яких декоровано здвоєними колонами з капітелями коринтського ордеру на спільному п'єдесталі. На верхньому ярусі над гзімсом на продовженні здвоєних колон нижнього ярусу зали розміщені парні фігури муз мистецьки виконані, наслідуючи античні традиції. Автором фігур був А.Шредель (Бірюльов, Ю., 2008; 2015), але їх композиційне і масштабне вирішення належить Юліанові Захарієвичу (бачимо

це з кресленика проекту – рис. 2). Східна стіна зали містила в центральному міжколонному простінку великий живописний портрет фундатора Політехніки – цісаря Франца-Йосифа I на повний зріст у багато декорованій різьбленій рамі (рис. 2, 3). Портрет та його мистецьке обрамлення зняла після Першої світової війни польська адміністрація (Вербицька, П.В., 2016). Тоді ж зафарбовано стіни зали у однотонній манері (рис. 5), ліквідуючи декоративний «мармуровий» характер стінопису. Змінено кольористику столярних виробів – дверей та вікон, замальовуючи їх у ясних тонах.

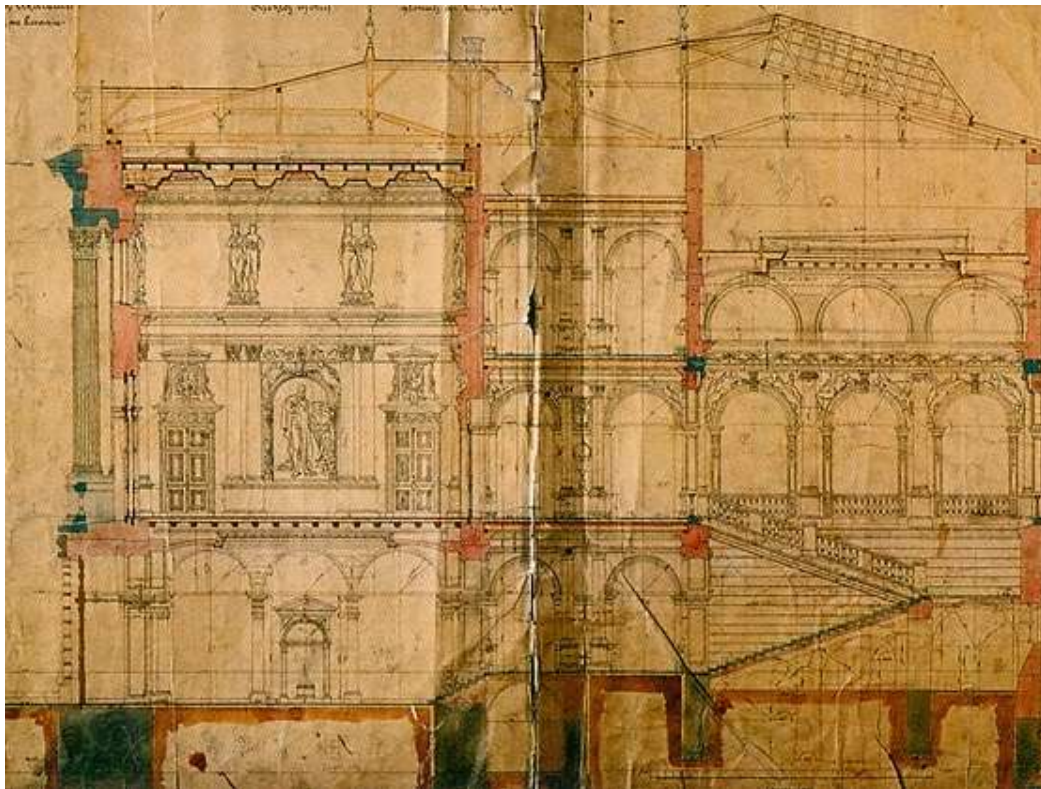

Рис. 2. Архівний кресленик перетину головного корпусу (фрагмент) Львівської політехніки 1872 року за підписом автора проекту, архітектора Юліана Захарієвича. На другому поверсі - східна стіна актової зали (Жук, 2008).

Живописні картини для фризу в другому ярусі зали виконано 1894 року на спеціальне замовлення Франца-Йосифа I за ескізами Яна Матейка (Бобало, Ю., 2016). Зондажними дослідженнями фризу виявлено, що довкола полотен на стінах були прорисовані орнаментовані «пояси-рами», які можна також розгледіти на старій світліні (рис. 3). Цим фактом, як довело наше дослідження, можна пояснити наявність скромних простих дерев'яних рам самих картин.

Стіни актової зали за проектом Ю.Захарієвича виконано в декоративно-художній техніці «штучного мармуру» з поділом на «дзеркала» та з малярською імітацією мармурових плит. Цю декорацію стін можна розгледіти на історичній фотографії зали початку XX ст. (рис. 3, 4). Технологія виконання мармурових стін базувалася на застосуванні олійних фарб, покладених на проґрунтовану поверхню тиньку. Варто зазначити, що таку техніку декорування стін часто використовували у Львові та загалом у Галичині в бароковий період (Hetmanchuk, S., 2020; Демків, М. В., Лінда, С. М., 1999). Як приклад можна назвати таке декорування в соборі Св. Юра (на жаль, також закрите нашаруваннями), у костелі Св. Лаврентія в Жовкві, в костелі Св. Петра і Павла отців Єзуїтів, в окремих залах Олеського замку та ін. Традицію такого способу декорування інтер'єрів можна пов'язувати із віденськими впливами (Пурхля, Я., 1996) та живою давньою традицією застосування синтезу архітектурних та мистецьких засобів у опорядженні громадських будівель Львова (Бойко, О., Бевз, М., 2016; Рудницький, А. М., 2003; Липка, Р., 1996).

Рис. 3. Фото зали Політехніки 1909 року (Бобало, Ю., 2014). Стіни до висоти гзімсу та колони декоровано в техніці «мармуризації» з імітацією дорогих порід каменю. Слід звернути увагу на інші втрачені елементи: по центру – на пульті ректора та портрет фундатора політехніки, на солю – підвищення для членів ректорату, а також на декоративне мальоване орнаментальне обрамлення по периметру картин і підвісний світильник.

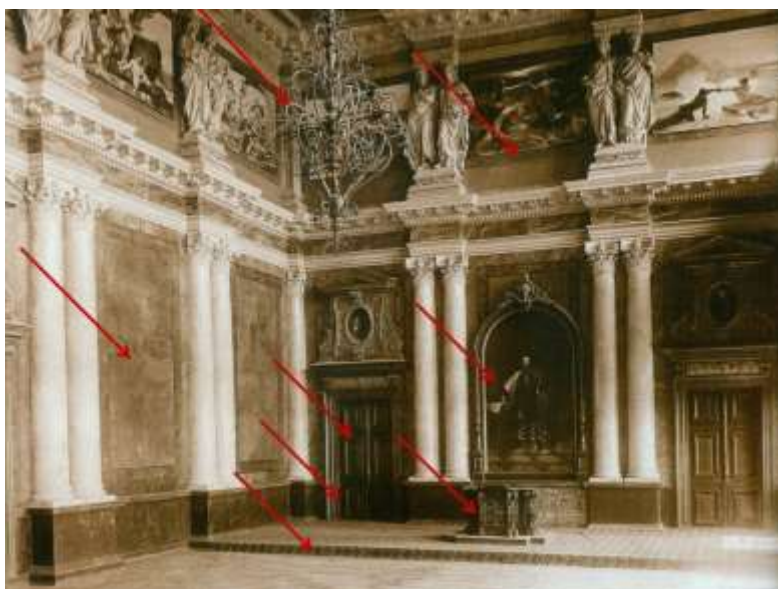

Рис. 4. Позначення втрат декору та елементів опорядження актової зали, використовуючи їх зображення на фото з 1909 р.: три шари нового пофарбування на малярській мармуризації стін та скульптурному і архітектурному декорі; замальовано декоративні рамки довкола картин Я.Матейка; втрачено нафтову люстру-світильник; змінено підлогу та ректорську солю; втрачено портрет фундатора та мистецьке оздоблення твору; змінено кольористику столярних виробів – дверей та вікон; втрачено механізми закривання штор на вікнах; втрачено механізм піднімання-опускання люстри; втрачено пульт ректора.

Лабораторні дослідження фарби з першого автентичного шару підтвердили її олійний характер. Це дослідження було виконано у США професором Річардом Волберсом, за що автори складають йому подяку. Фіксаційна науково-проектна документація та ескізний проект реставраційних робіт виконувався фахівцями кафедри Архітектури та реставрації Інституту архітектури у складі авторів публікації, а також з участю проф. В.Волошинця та реставратора зі США Юрія Янчишина (Бевз, М., Гетьманчук, С., Рибчинський, О., 2014).

Рис. 5. Фото членів сенату Львівської політехніки з міжвоєнного часу, 1936 р. (Бобало, Ю., 2014).

Дослідження зондажами, які проводилися паралельно із роботами з ремонту у 2015 році, виявили, що міжколонні простінки первісно мали світло-охристі дзеркала з чотирьох «мрамурових плит» і з рамою зеленого кольору в чорній облямівці та темно-бежево-сіре викінчення пояском по периметру (рис. 6, 7). П'єдестали з базою мали темно-коричневу кольористику, теж виконану в техніці «штучного мрамору» з жовтими, зеленими та охристими розводами. Карниз п'єдесталу був світло-охристого кольору. Спочатку двері були пофарбовані в темно-коричневий колір з імітацією рисунку прожилок деревного зрізу. Колони мали світло-охристий до жовтого колір з легкою «мармуризацією».

Рис. 6. Фотофіксація зондажу у фарбових покриттях та тиньку. Фото М.Бевза, 2015.

Рис. 7. Фотофіксація зондажу із злуцненнями та саморозкриттями фарбових шарів. Фото М.Бевза, 2015.

Рис. 8. Зондаж у фарбових покриттях фризу актової зали. Виявлено дві первісні малярські декорації: перша - з активною червоною кольористикою з квітуовим орнаментом; друга – накрила першу та має характер геометричного орнаментного поясу у жовто-охристій гамі (зондаж виконав С.Гетьманчук, фото М.Бевз).

Первісна колористика стін зали (як це видно зі спеціально розкритого й законсервованого зондажу на західній стіні) не відповідає пізнішим і сучасному фарбуванням. Новіші фарбування, що закрили первісну колористику, було нанесено: перше – наприкінці 1930-х років; згодом, ще двічі, – у 1967-68 рр., та 1987 р., а також у 1999 р., коли здійснено локальні ремонтні підфарбовування. Дослідження і зондажі, виконані 2015 року, показали можливість повністю зняти нашарування й реставрувати первісне фарбування та повернути залі її автентичний вигляд у декоративно-художній техніці «штучного мармуру».

Будівельні ремонтні роботи, що проводилися у залі узимку 2015 р. виявили густу сітку тріщин у тиньку стін (рис. 9). Їх будівельники старалися зашпаклювати новими ін'єкційними пастами.

На першому етапі було виконано очищувальні та консерваційні роботи на малій ділянці висотою 1 м у центральному простінку західної стіни зали (рис. 10). На цьому фрагменті вдалося виявити особливості реалізації реставраційних заходів, що стало базовим матеріалом для методики виконання робіт на наступних етапах. Певний час реставрований фрагмент-зондаж «мальованого мармуру» в центральному міжколонному простінку західної стіни був залишений для огляду та проведення дискусійних нарад щодо послідовності та характеру робіт.

Авторами досліджень та консерваційних робіт на цьому етапі була група фахівців кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини (згодом кафедра змінила назву на «Архітектури та реставрації») у такому складі: проф. Микола Бевз (керівник робіт), доц.

Олег Рибчинський, доц. Віктор Мельник, асист. Сергій Гетьманчук. Роботи цього етапу були важливим базисом для опрацювання науково-проектної документації з реставрації.

Рис. 9. Стан стін актової зали (міжколонні простінки північної стіни) з шпаклюванням тріщин у тиньку, 2014 р. Фото М.Бевза.

Під час ремонтних робіт у залі в 2015 р. живописні полотна Я.Матейка, були зняті з фризу та ретельно обстежені, складено відповідні акти, інвентарні карти та паспорти на ці пам'ятки мистецтва. Було проведено профілактичне забезпечення та консерваційні роботи у пошкоджених місцях. Роботи виконали доцент кафедри дизайну та основ архітектури Віолетта Радомська та асистент кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини Наталія Піддубна.

Узагальнення результатів досліджень та концептуальний проект реставраційних робіт на вибраному полі західної стіни актової зали.

Ширші реставраційні роботи в актовій залі було розпочаті згідно попередньо розробленого проекту консерваційно-реставраційних робіт. Проект виконано на прикладі одного міжколонного простінку. Вибрано для розроблення документації вже згаданий вище центральний простінок західної стіни зали. Інвентаризаційна частина проекту містила картограми втрат та пошкоджень, які були виконані окремо для фіксації стану тинькового шару та окремо для фіксації стану автентичного пофарбування-розпису. Лабораторними аналізами було встановлено склад первісного автентичного та наступних пофарбувань. Виявлено, що на частині колон первісних шарів було два. Перший шар містив ясно-кремові кольори з охрою та мав трохи строкатий характер. Цей шар невдовзі було перекрито новим шаром розпису-мармуризації у кремового-сірих тонах стриманого характеру. Проектом визначено характер та послідовність операцій з очищення та реставрації автентичного шару декоративного «мармуризаційного» пофарбування. Виконано розрахунок витрат матеріалів

та кошторисний розрахунок вартості робіт на одному простінку. Проектна документація виконана С. Гетьманчуком під керівництвом М.Бевза (Бевз, М., Гетьманчук, С., 2014).

Рис. 10. Фото західної стіни актової зали у процесі ремонтних робіт 2014 р. з розкритою смугою автентичного малярського шару мармуризації у нижній частині. Фото М.Бевза.

Технологічний розділ проекту виконувався шляхом експериментальної апробації методів на вибраній ділянці стіни. Авторами розділу виступали: Бевз М.В, Рибчинський О.В., Гетьманчук С., Мельник В.А. Технологічні засади, методи та послідовність проведення реставраційних робіт було перевірено під час реставрації фрагмента стінопису, що відбулася у лютому 2015 р. Проектна документація була обговорена та затверджена на засіданні науково-методичної реставраційної ради кафедри архітектури та реставрації. На засідання ради запрошувався реставратор творів мистецтва Віктор Гануляк. Його цінні поради враховані при розробленні проектної документації, за що висловлюємо йому подяку.

Згідно концепції обговореного та затвердженого проекту основними методами та етапами реставраційних робіт було рекомендовано наступні:

1. механічна розчистка усієї площини стіни; зняття фарбових покриттів до шару автентичної мармуризації; зняття також шпаклівок з тріщин та лакун у тиньку;
2. делікатне протирання площини стіни дистильованою водою з метою зняття поверхневих забруднень;
3. ін'єктування глибоких тріщин рідкою реставраційною шпаклювальною масою;
4. «підведення» тиньку в місцях втрат, випадів і сколів з подальшим його вирівнюванням у площині стіни та його ґрунтування;
5. укріплення місць основи, на яких існують втрати, осипання стінопису методом структурного її зміцнення за допомогою просочення спеціальним ґрунтуючим розчином;
6. реставраційне відтворення і тонування стінопису (виключно в межах втрат);
7. після завершення відтворення стінопису-мармуризації (коли тонування цілком висохли) нанесення реставраційної восково-смоляної мастики на усю поверхню стіни; надання полиску після повного висихання мастики; за необхідності на нових шарах стінопису можливе повторне нанесення мастики.

Характеристика виконання першої черги реставраційних заходів: очищення та реставрація центрального міжколонного простінку західної стіни актової зали головного корпусу. Процес механічної розчистки одного міжколонного простінку зайняв приблизно 30 робочих днів. Для очищення застосовувалися, зокрема, скальпелі, різноманітні шпателі та стамески (рис. 10). З подібною проблемою очистки нашарувань автори стикалися раніше при реставраційному відтворенні розписів у вестибюлі 19-го навчального корпусу (Гетьманчук, С., 2018). У процесі розчистки реставратори стикнулися з тим, що найскладніше було знімати пізніші замалювання на верхніх ярусах, де верстви фарби буквально входили одна в одну. Таке саме явище спостерігалось у місцях безпосереднього примикання колон до площини стіни. На думку реставраторів, таке явище пояснюється тим, що воскування верхніх частин стіни проводилося більш «економно» та ощадливо, а місця примикання колон до площини стіни заповнювалися при будівництві менш щільним, пористим тиньком, котрий більше втягував ґрунт та захисну восково-смоляну мастику.

Послідовність та характер реставраційних заходів, апробованих на західному міжколонному простінку зали:

1. Після завершення механічної розчистки та усунення пилу було проведено ретельне делікатне та старанне протирання площини стіни дистильованою водою.
2. Глибокі тріщини площини стіни було проін'єктовано розчином на основі гіпсу, модифікованого акриловою реверсивною ґрунтівкою, котрий, згідно основних реставраційних засад, був менш міцним, аніж тиньк-основа під авторським малярством.
3. Тим самим складом розчину, але густішої консистенції, було зашпакльовано численні поверхневі сколи, втрати та випаді у площині стіни.
4. Укріплення місць втрат та обсіпання стінопису відбувалося методом структурного зміцнення основи за допомогою просочення спеціальним розчином і проводилося виключно в межах втрат авторського стінопису за допомогою 3%- спиртового розчину полівінілбутиралу (такий метод широко застосовується в реставрації стінопису, зокрема можна згадати реставрацію стінопису Вавельського замку у Кракові) (Bevz, M., Hetmanchuk, S., 2017; Бірюльов, Ю. О., 2015).
5. Тонування (виключно в межах втрат) було проведено пігментами на 5%-спиртовому розчині полівінілбутиралу. Також було зазначено, що тонування, (які проводилися під час попередньої реставрації нижнього фрагмента у 2015 році) пігментами на акриловому в'язиві у межах втрат теж проявили себе добре, натомість застосовані тонування

гуашевими фарбами виявилися нестійкими, тому у процесі тонування їх було повторно затоновано, а в подальшій реставрації вирішено не використовувати.

*Рис. 11. Типовий характер пошкоджень автентичного малярського шару на всіх поверхнях стін.
Фото С.Гетьманчук.*

Рис. 12. Фото західної стіни актової зали у процесі розчищення від нашарувань фарби до автентичного шару мармуризації. Фото С.Гетьманчука. Стан збереження автентичного шару у цьому простінку був одним з найкращих.

Слід зазначити, що у процесі тонування в окремих місцях реставратори стикалися з проблемою зняття стійких плям та засохлих бризок латексної фарби. За спостереженням в процесі роботи білий наліт на деяких фрагментах стінопису з'являвся з двох причин: в одному випадку мала місце деструкція первісного авторського воско-смоляного покриття

поверхні стінопису, в іншому – дуже тонкий шар сучасної латексної фарби, що попав на поверхню реставрованого фрагменту та увійшов у пори поверхні, і його не вдалося до кінця вимити дистильованою водою та розчистити механічно. Оскільки подальша механічна розчистка могла призвести до ослаблення та руйнування авторського живопису, було запропоновано її далі не проводити, а законсервувати в існуючому стані. На невеликому фрагменті стінопису було досліджено, що при намочуванні поверхні білий наліт візуально зникає і запропоновано покрити поверхню реставраційною воско-смоляною мастикою за технологією, котра аналогічна авторській і є цілком сумісною з нею.

6. На засіданні реставраційної ради кафедри було прийнято спільне рішення про те, що через 1 тиждень після завершення тонувань (коли тонувані шари цілком висохнуть) рекомендовано нанести реставраційну восково-смоляну мастику на усю реставрвану поверхню (дзеркал стін чи колон). Ця рекомендація виконувалася послідовно на завершальному етапі реставрації кожного фрагменту.

Рис. 13. Перший очищений та реставрований фрагмент автентичної малярської декорації у західному центральному міжколонному простінку; 2016 р. Виконаний на основі висновків та рекомендацій першого етапу досліджень. Фото С.Гетьманчука.

Основні результати передпроектних наукових досліджень можна викласти у наступних позиціях:

1. Стіни актової зали за проектом Ю.Захарієвича були виконані у декоративно-художній техніці пофарбування стін та елементів декору олійними фарбами з імітацією “штучного мармуру”; міжколонні простінки були пофарбовані з поділом на смуги та площини, що імітували обличкування шляхетними порід кам’яними плитами різного

кольору – зеленого, темно-фіолетового, жовто-коричневого, темно-коричневого з зеленими прожилками та ін.;

2. Первісна художня малярська декорація та кольористика стін зали (як показали зондажі) повністю не відповідають сучасному пофарбуванню. Простежуються три нові шари пофарбування, накладені на первісний малярський шар мармуризації, які датуються у такій послідовності: перший автентичний шар декоративної мармуризації виконаний у 1880-1884 рр.; друге пофарбування виконано у 1930-х роках; третій шар накладено у 1967-68 рр. (поношення 1987 р.), паралельно з яким було виконано фрагментарне поновлення розписів кесонованої стелі; четвертий шар - це поновлення пофарбування у 1999 році. Сучасне пофарбування та шпаклювання стін було виконано у 2014-2015 рр.

3. Зондажі у фарбових шарах виконувалися невеликими смугами 5-10 см шириною. У місцях само-відшарування верхніх шарів фарби зондажі поширювалися за геометрією відшарування (рис. 7). Зондажними розкриттями виявлено:

- міжколонні простінки мали ясно-охристі дзеркала з 4-х “мармурових плит” з рамою зеленого кольору в чорній облямівці та бежеве викінчення по периметру; ясно-охристі плити мали червоні та сірі прожилки;
- п’єdestали з базою та карнизом мали темно-коричневу кольористику теж виконану у техніці “штучного мармуру” із жовтими, зеленими та охристими розводами та прожилками;
- первісне пофарбування дверей було у ясно-коричневих кольорах;
- пофарбування колон мало ясно-сірий та охристий до жовтого колір з “мармуризацією”.

4. Технічний стан тиньку та гіпсових ліпних елементів у різних місцях різниться від доброго до незадовільного. Незадовільний стан характеризується наявністю великих тріщин, а також відшаруванням тиньку від цегляної поверхні стіни. Причиною великої кількості тріщин вапняного тиньку разом із шарами фарбового покриття, які виступають у формі рівномірної сітки по всій поверхні міжколонних простінків (на глибину - до цегляної кладки) є, на наш погляд, порушенням вологісно-дихального режиму тиньку внаслідок:

а) наявності на тиньку кількох фарбових шарів, що утворили в сумі грубу плівку паронепроникного характеру;

б) різкої зміни температурно-вологісного режиму приміщення (за нашим припущенням, це сталося ще в 1930-ті роки, коли було впроваджено нове опалення системою повітропроводів; тоді ж появилися перші тріщини у фарбовому шарі та його відшарування від тиньку; цим було викликано перше нове однотонне зафарбування первісного «мармуризованого» шару);

5. Застосування невідповідних фарб при попередніх ремонтах в 1970, 1990-х та 2000-х роках, що привело до появи нової сітки тріщин не лише у фарбових покриттях, але й тиньку, а також до його відшарування від цегляної стіни у багатьох місцях (рис. 8); технічний стан стін та пофарбування є незадовільним з причини подальшої деформації тріщин та у зв’язку із застосуванням в останніх пофарбуваннях «недихаючих» фарбових покриттів.

Висновки. 1. Стюкові поверхні “під мармур” надаються до реставрації, але вимагають попереднього трудомісткого очищення стін від фарби та наступних робіт з укріплення тиньку та реставрації стюків; ці роботи вимагають кваліфікованих виконавців-реставраторів. Ці роботи можна виконувати силами студентів кафедри реставрації архітектурної та мистецької спадщини (реставраторами каменю), але такий шлях виконання вимагає ще більш тривалого періоду. Проте він реальний – можна по черзі відгороджувати один простінок, зали встановивши вузькі високі риштування і затягнувши їх непрозорою завісою. Таке

відгородження створює умови для постійної роботи групи з 6-7 осіб, у трьох ярусах, а також дозволяє не переривати використання зали.

2. На основі отриманого досвіду виконання робіт на одному міжколонному простінку (рис. 11) рекомендується наступна методика реставрації мармуризованих тиньків:

- а) в усуненні фарбових нашарувань (які й так деструктовані і відлущуються);
- б) розшивці тріщин, заповненні їх попередньо приготованою вапняною чи вапняно-гіпсовою шпалівкою необхідних характеристик (за кольором, властивостями та характеристиками міцності);
- в) тонуванні нового шару водними фарбами “під мармур”.

3. У будь-якому випадку шар з останніх пофарбувань бажано усунути, оскільки він приводить до подальшого розвитку процесів деструкції тиньку і “мармурового шару”.

4. У випадку, якщо немає можливості виконати очищення та реставрацію «мармуризації» в цілому у залі, можна було б виконати реставрацію одного простінку у західній стіні. Решту простінків можна було б пофарбувати водно-вапняними фарбами, імітуючи розписом мармуровий рисунок. Кольористика нових пофарбувань повинна відповідати первісній. Проте цей шлях є ризикований, оскільки процес деградації тріщин та відшарування нижніх шарів фарб може продовжуватися.

5. Укріплення тиньку слід здійснювати реверсивними шпатлівками, які виготовлені на вапняній основі та мають властивості неглибокого проникнення (малої адгезії).

6. Аналіз історичних фотографій показує, що на фризі у верхній частині трьох стін зали, довкола картин за ескізами Я.Матейка існували розписні декоративні “рамки”; локальні зондажі підтвердили існування цих декоративних рамок. Вони добре збережені під шаром нового пофарбування; з естетичних, композиційних та реставраційних міркувань ці розписні орнаментальні композиції слід було б розчистити та реставрувати, хоча на цих ділянках стін зняття нашарувань є найтруднішим.

7. Проведений у результаті попередніх досліджень відбір проб матеріалів на хіміко-технологічний аналіз доцільно виконати у двох лабораторіях для співставлення їх результатів. На основі отриманих даних розробити технологічні рекомендації з проведення очищувальних та консерваційно-реставраційних робіт, зокрема з реставрації втрачених фрагментів малярського шару.

8. Незалежно від вибраного методу робіт, при їх проведенні необхідно виконувати їх ретельну фіксацію та супровідну науково-проектну документацію на всіх стадіях реставрації стін актової зали.

Список використаної літератури і джерел:

Бевз М., Гетьманчук С., Рибчинський О. (2014). *Матеріали передпроектних досліджень актової зали головного корпусу Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014-2017 рр. Архів кафедри архітектури та реставрації. Інв. № РР 2015-1.

Бірюльов Ю., ред. (2008). *Архітектура Львова. Час і стилі. XIII-XXI ст.* Львів, Центр Європи, с. 238 -246.

Бірюльов Ю. (2010). *Захаревичі - творці столичного Львова*. Львів: видавництво «Центр Європи», С. 25-40.

Бірюльов Ю. О., (2015). Творчість мулярських майстрів і скульпторів-декораторів львівських споруд кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка", Серія: Архітектура*. № 836. С. 212.

Бобало Ю., ред. (2010). *Львівська політехніка. Litteris et Artibus*. Під ред. Ю.Бобала. Київ-Львів, Логос-Україна, с. 20-30.

Бобало Ю., ред. (2014). *Львівська політехніка на фотографіях*. Частина 1 (1844-1990). За ред. Ю.Бобала. Львів: видавництво «Львівська політехніка», с. 20-33.

Бобало Ю., ред. (2016). *Від реальної школи до Львівської політехніки. Нариси з історії Львівської політехніки (1816-1918)*. За ред. Ю.Бобала. Львів: видавництво Львівської політехніки. - 440 с.

Бойко О., Бевз М. (2016). Архітектурні будівлі, з яких починалася Львівська політехніка / Від реальної школи до Львівської політехніки. Нариси з історії Львівської політехніки (1816-1918). За ред. Ю.Бобала. Львів: видавництво Львівської політехніки, – С. 421-435.

Буцко М.І., Кипаренко В.Г. (1994). Державний університет «Львівська політехніка» 1844-1994. – Львів: видавництво державного університету «Львівська політехніка», – 146 с.

Вербицька П.В., Кузьмінська Б.П., Курдина Ю.М., Лисейко Я.Б., Панас Н.Б., Хома І.Я. наук. ред. Петрій І.Я. (2016). *Львівська політехніка у пресі (1844-1900)*. Видавництво «Львівська політехніка». Львів. с. 46,73.

Гетьманчук С. (2018). Мистецький вистрій репрезентативної групи приміщень в громадських будівлях Львова у другій половині XIX ст. / *Архітектура. Вісник Національного Університету «Львівська політехніка»*, № 429. С. 14-21.

Демків М. В., Лінда С. М. (1999). Методи стилістичного аналізу історичних об'єктів. *Вісник Державного університету «Львівська Політехніка»*. Архітектура, № 375. С. 27-31.

Жук О. (2004). Головна будівля Львівської політехніки. До 160-річчя Національного Університету «Львівська політехніка». Львів: видавництво «Львівська політехніка», 76 с.

Пурхля Я. (1996). Віденські впливи на архітектуру Львова у 1772-1918. Архітектура Львова у XIX ст. Львів. с. 31 – 53.

Рудницький А. М. (2003). Історія і традиції львівської архітектурної школи. *Вісник Державного Університету «Львівська політехніка»*. Архітектура., № 429., с. 4-13.

Липка, Роман (1996). Львівська архітектурна школа – її роль та етапи розвитку. В кн. Архітектура Галичини XIX-XX ст. за ред. Б.Черкеса, М.Кубеліка, Е.Гофер. Львів, с. 99-110.

Bevz M., Hetmanchuk S. (2017). Conservation and reconstruction of art paintings of the late nineteenth century in the lobby of the academic building of I'viv Polytechnic National University [in] Teka komisji architektury I urbanistyki I studiow krajobrazowych. Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych - Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie., vol. 13, nr 1, s. 23-32.

Hetmanchuk Serhii (2020). Artistic design of a representative group of premises in public building of Lviv in the second half of the 19th century. *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historic Fortifications/ Collection of scholarly articles*, 13., Chelm-Lviv. Pp 76-86.

References:

Bevz, M., Hetmanchuk, S., Rybchynskyi, O. (2014) Materials of pre-project studies of the assembly hall of the main building of the Lviv Polytechnic National University. 2014-2017 Archives of the Department of Architecture and Restoration. Inv. No. RR 2015-1.

Bevz M., Hetmanchuk S. (2017). Conservation and reconstruction of art paintings of the late nineteenth century in the lobby of the academic building of I'viv Polytechnic National University [in] Teka komisji architektury I urbanistyki I studiow krajobrazowych. Teka Komisji Architektury,

Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych - Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie. - 2017, vol. 13, nr 1, s. 23-32.

Biryulyov, Yu., editor. (2008). Architecture of Lviv. Time and styles. XIII-XXI centuries. Lviv, Center of Europe, village 238-246.

Biryulyov, Yu. (2010). The Zakharevichs are the creators of capital Lviv. Lviv: Center of Europe publishing house, pp. 25-40.

Biryulyov, Yu. O., (2015). Creativity of master masons and sculptors-decorators of Lviv buildings of the end of the 19th - beginning of the 20th century. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University, Series: Architecture. No. 836. P. 212.

Bobalo, Yu., editor. (2010). Lviv Polytechnic. Litteris et Artibus. Under the editorship Yu. Bobala. Kyiv-Lviv, Logos-Ukraine, 2010. P. 20-30.

Bobalo, Yu., editor. (2014). Lviv Polytechnic in photos. Part 1 (1844-1990). Under the editorship Yu. Bobala. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 2014. P. 20-33.

Bobalo, Yu., editor. (2016). From a real school to the Lviv Polytechnic. Essays on the history of the Lviv Polytechnic (1816-1918). Under the editorship Yu. Bobala. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House. - 440 p.

Boyko, O., Bevz, M. (2016). Architectural buildings from which the Lviv Polytechnic began / From a real school to the Lviv Polytechnic. Essays on the history of the Lviv Polytechnic (1816-1918). Under the editorship Yu. Bobala. Lviv: Publishing House of Lviv Polytechnic, 2016. – P. 421-435.

Butsko, M.I., Kyparenko, V.G. (1994). State University "Lviv Polytechnic" 1844-1994. - Lviv: Publishing House of the State University "Lviv Polytechnic", 1994. - 146 p.

Hetmanchuk, S. (2019). Artistic design of a representative group of premises in public buildings of Lviv in the second half of the 19th century. / Herald of NULP. Architecture.

Hetmanchuk, Serhii (2020). Artistic design of a representative group of premises in public building of Lviv in the second half of the 19th century. Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historic Fortifications/ Collection of scholarly articles, 13. 2020. Chelm-Lviv. Pp 76-86.

Demkiv, M. V., Linda, S. M. (1999). Methods of stylistic analysis of historical objects. Bulletin of Lviv Polytechnic State University. Architecture. 1999. No. 375. P. 27-31.

Zhuk, O. (2004). The main building of the Lviv Polytechnic. To the 160th anniversary of the Lviv Polytechnic National University. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 2004. 76 p.

Lypka, Roman (1996). Lviv School of Architecture - its role and stages of development. In the book The architecture of Galicia in the 19th and 20th centuries. Under the editorship B. Cherkesa, M. Kubelika, E. Hofer. Lviv, 1996. P. 99-110.

Purchlia, Ja. (1996). Viennese influences on the architecture of Lviv in 1772-1918. Architecture of Lviv in the 19th century. Lviv. 1996. P. 31-53.

Rudnytskyi, A. M. (2003). History and traditions of the Lviv school of architecture. Bulletin of the Lviv Polytechnic State University. Architecture. 2003. No. 429. P. 4-13.

Verbytska, P.V., Kuzminska, B.P., Kurdyna, Y.M., Lyseiko, Y.B., Panas, N.B., Khoma, I.Ya., science editor Petriy, I.Ya. (2016). Lviv Polytechnic in the press (1844-1900). "Lviv Polytechnic" Publishing House. Lviv. 2016, pp. 46,73.

COMPLEX SCIENTIFIC PRE-DESIGN INVESTIGATION AND CONCEPT OF CONSERVATION OF THE „AULA MAGNA” (ASSEMBLY HALL) INTERIOR OF THE LVIV POLYTECHNIC NATIONAL UNIVERSITY MAIN BUILDING

Mykola Bevz, Oleh Rybchynskyi, Myron Demkiv, Serhii Hetmanchuk, Viktor Melnyk.

The chapter highlights the results of the investigations and the first round of conservation works to return the lost image of the assembly hall (meeting hall of the great senate) - the main building of the oldest building of the university. The purpose of the works is to create the methodology basis to restore the wall painting and sculpture decoration of the hall, to return it to its original authentic appearance from 1880-1884. The decoration of the hall was realized in 1884 by the artist and architect Ivan Dolynskyi, according to the idea of the first rector, architect Julian Zahariewicz. However, the original artistic decoration of the assembly hall was lost in the subsequent periods after the First World War. The walls of the hall and decorative plastic were covered with new paint layers of a non-decorative nature. The first test studies in 2015 showed the possibility of removing layers and opening the original wall painting decoration. They also testified to the need for conservation and restoration works of the authentic wall painting decoration, which in some places had cracks, local losses, and unsatisfactory technical conditions (flaking from plaster). Complex scientific architectural and conservation studies of the interior of the assembly hall were carried out, including the performance of all necessary types of research - from archival searches to soundings in paint coatings and stucco, and laboratory analyzes of materials. Research has revealed the nature of layering and the different states of preservation of the authentic painting layer in all parts of the hall, at different levels of the walls and decor. As a result of research, it was established the possibility of cleaning all walls, decorative stucco, and sculptures by mechanical means. Due to the large volume, it was recommended to divide the cleaning and conservation works into several stages.

According to the concept of the discussed and approved project, the following were recommended as the main methods and stages of restoration works:

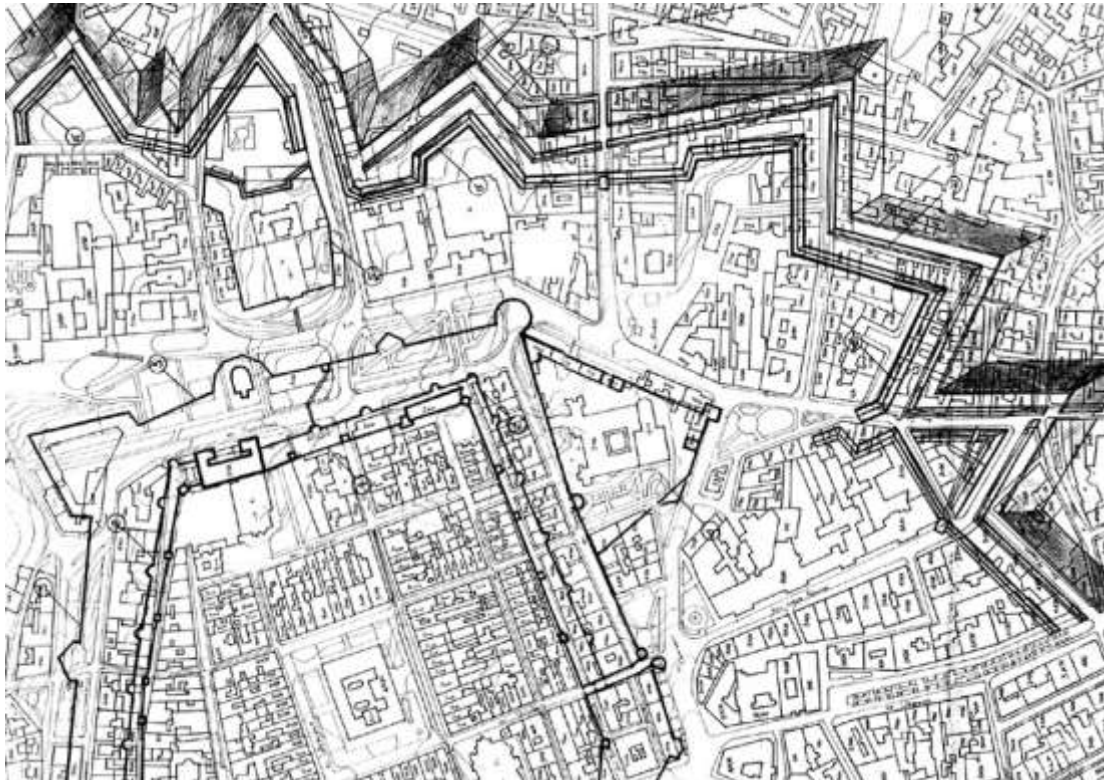
- mechanical cleaning of the entire wall plane; removal of paint coatings to the layer of authentic marbling; also removing putty from cracks and gaps in the plaster;*
- delicate wiping of the wall surface with distilled water to remove surface contamination;*
- injection of deep cracks with liquid restorative putty mass;*
- "bringing" plaster in places of losses, falls and chips, followed by its alignment in the plane of the wall and its priming;*
- strengthening of the places of the base where there are losses, shedding of the wall painting by the method of its structural strengthening with the help of impregnation with a special priming solution;*
- restoration reproduction and toning of the wall painting (exclusively within the limits of losses);*
- after the completion of the reproduction of the wall painting-marbling (when the toning has completely dried), applying a restoration wax-resin mastic to the entire surface of the wall; giving a gloss after the mastic has completely dried; if necessary, mastic can be re-applied on new layers of wall painting.*

In the article, we reveal the main results of the research work, as well as highlight the key positions of the conservation task and the conceptual project of conservation, and recommendations for planning executive works. We also reveal the process of implementation of conservation works at their first stage - in 2015-2016. The works were carried out by the restoration group of the Department of Architecture and Conservation with the involvement of students.

Keywords: *architecture, university building, assembly hall, interior, sounding research, conservation, wall painting.*

РОЗДІЛ 6

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ І КОМПЛЕКСІВ

6.1. АНАЛІЗ ВИБРАНИХ ЗАМКОВИХ КОМПЛЕКСІВ В АСПЕКТІ ЇХ АДАПТАЦІЇ ДЛЯ ТУРИСТИЧНИХ ФУНКЦІЙ

Микола Бевз, Зоряна Лукомська, Володимир Гайдар

Комплекси історичних фортець, замків, палаців завжди є притягальними об'єктами для туризму. Вони часто служать як привабливі об'єкти для відвідування як на регіональному, так і загальнодержавному та міжнародному рівнях. На території Західної України знаходиться вагома частина фортифікаційно-оборонної спадщини всієї України, у тому числі замкових комплексів. Всього на території Західної України збережено понад 300 об'єктів вказаного типу. Стан збереження згаданих об'єктів є дуже різним. Однак цей факт не зменшує їх туристичної привабливості. Навіть, перебуваючи у формі руїни, вони часто є об'єктами неорганізованого туристичного відвідування. Цей факт спонукає до оцінки їх туристичного потенціалу та пошуку можливих шляхів їх туристичного використання, організації екскурсійного відвідування та музеєфікації. Комплексний підхід до їх збереження, охорони та реставрації у суміщенні із завданнями їх музеєфікації та пристосування для туристичного відвідування (незалежно від їх стану та реалізації консерваційно-реставраційних робіт) як показує закордонний досвід є можливим та економічно вигідним. Проте реалізація завдань з пристосування замкових комплексів для туристичного використання повинна мати індивідуальний науковий характер для кожного об'єкту та бути пов'язаною з конкретними умовами та станом об'єкту, його збереженими цінними елементами. Як показує досвід реалізація навіть простої продуманої програми адаптації зруйнованого замку до екскурсійного відвідування за допомогою обґрунтованого набору засобів (реставраційних, консерваційних, дизайнерських, інформаційних, археологічно-експозиційних) може дати дуже великий позитивний ефект. Адже кожний такий об'єкт є унікальною пам'яткою фортифікації та архітектури.

Переважна більшість замків на території Західної України знаходиться у зруйнованому стані. Хоча в останній час вони відвідуються туристами (як індивідуально так і організовано групами) але, як правило, це відбувається без належного екскурсійного супроводу. Самі замкові комплекси (за винятком лише кількох в яких розміщено музеї) в жодний спосіб не адаптовані для туристичного відвідування. Незважаючи на незадовільний стан більшості західноукраїнських замкових комплексів вважаємо, що слід опрацьовувати програми їх збереження, музеєфікації та адаптації навіть як „пам'яток-руїн”. У практиці з охорони та реставрації пам'яток спеціалісти застосовують щодо таких об'єктів термін – „тривала руїна”. Існує великий досвід консервації та музеєфікації таких об'єктів. Він ґрунтується на підходах до них як до цінної історико-архітектурної спадщини, яка повинна жити, використовуватися у відповідний до її можливостей спосіб. Реставрація замкового комплексу – це тривала, розтягнута у часі, велика за обсягами та витратна справа. Її можна і доцільно реалізовувати поетапно. Реалізація вже першого адаптаційного етапу (пристосування замку до екскурсійного відвідування), якщо це виконується згідно із науково розробленими програмами збереження і реставрації може дати як соціально-культурний так і економічний ефект. У статті автори намагаються висвітлити особливості реалізації такого підходу на вибраних західноукраїнських прикладах.

Проблема туристичного використання замкових комплексів Західної України. Комплекси історичних фортець, замків, палаців завжди є притягальними об'єктами для туризму. Вони часто служать як привабливі об'єкту для відвідування як на регіональному,

так і загальнодержавному та міжнародному рівнях. На території Західної України знаходиться вагома частина фортифікаційно-оборонної спадщини всієї України, у тому числі замкових комплексів. Всього на території Західної України збережено понад 300 об'єктів вказаного типу. Стан збереження згаданих об'єктів є дуже різним. Однак цей факт не зменшує їх туристичної привабливості. Навіть, перебуваючи у формі руїни, вони часто є об'єктами неорганізованого туристичного відвідування. Цей факт спонукає до оцінки їх туристичного потенціалу та пошуку можливих шляхів їх туристичного використання, організації екскурсійного відвідування та музеєфікації. Комплексний підхід до їх збереження, охорони та реставрації у суміщенні із завданнями їх музеєфікації та пристосування для туристичного відвідування (незалежно від їх стану та реалізації консерваційно-реставраційних робіт) як показує закордонний досвід є можливим та економічно вигідним. Проте реалізація завдань з пристосування замкових комплексів для туристичного використання повинна мати індивідуальний науковий характер для кожного об'єкту та бути пов'язаною з конкретними умовами та станом об'єкту, його збереженими цінними елементами. Як показує досвід реалізація навіть простої продуманої програми адаптації зруйнованого замку до екскурсійного відвідування за допомогою обґрунтованого набору засобів (реставраційних, консерваційних, дизайнерських, інформаційних, археологічно-експозиційних) може дати дуже великий позитивний ефект. Адже кожний такий об'єкт є унікальною пам'яткою фортифікації та архітектури.

Переважна більшість замків на території Західної України знаходиться у стані руїни і відвідуються туристами неорганізовано (як індивідуально так і групами) без екскурсійного супроводу. Не зважаючи на незадовільний стан більшості замкових комплексів ми повинні опрацьовувати програми їх збереження та адаптації як «пам'яток-руїн» (спеціалісти з охорони пам'яток застосовують щодо таких об'єктів термін – „тривала руїна (Bevz, 2015) та підходити до них як до цінної історико-архітектурної спадщини. Адже реставрація замкового комплексу – це тривала, розтягнута у часі, велика за обсягами та витратна справа. Її можна і доцільно реалізовувати поетапно. Реалізація вже першого адаптаційного етапу (пристосування замку до екскурсійного відвідування), якщо це виконується згідно із науково розробленими програмами збереження і реставрації може дати як соціально-культурний так і економічний ефект. На актуальності такого підходу вже наголошували науковці (Аніпко, 2015), його рекомендували до впровадження у доповідях та резолюціях наукових конференцій (щорічні наукові конференції «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій» (2012-2017 рр.), які проводяться кафедрою Архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка». Матеріали публікуються на веб-сторінці кафедри архітектури та реставрації).

У дослідженні розглянуто вибрані замкові об'єкти Західної України, оцінюючи стан їх збереження і використання з туристичною метою. Аналіз показує, що добре збережених, пристосованих та адаптованих комплексів не так вже багато. Серед них об'єктами туризму є: замок XIV - XVII ст. у смт Олесько Львівської області, бастионний замок XVII ст. у м. Золочеві Львівської області, фортифікаційна бастионна споруда XVIII ст. у м. Ужгороді, бастионний замок XVII ст. у м. Збаражі Тернопільської області, палацовий комплекс XVIII ст. у с. Вишнівець Тернопільської області, замок у м. Дубно XV ст. Рівненської області, замки у містах Луцьку, Мукачеві, Хотині, Кам'янці-Подільському, Меджибожі. Всі ці об'єкти є музеями. Частково реставрованими та адаптованими для туризму є замки в Острозі, Жовкві, Бродах, Бережанах.

На жаль в даний час не існує державної програми туристичного розвитку колишніх оборонних комплексів, але є позитивна тенденція щодо пошуку шляхів пристосування та адаптації колишніх замкових комплексів або їх окремих споруд на рівні місцевих громад, туристичних фірм та наукових інституцій.

З метою збереження та охорони історико-культурної спадщини (у т.ч. фортифікаційних об'єктів) у Західній Україні у різний час було прийнято рішення про створення заповідників. Зокрема, такі організовано: у місті Жовкві (включає замок), у Кам'янці-Подільському (замок входить у склад заповідника та має статус музею), у Бережанах (включає замок), Володимирі-Волинському, Луцьку, Белзі (до складу заповідника тут також належать замки). У 2005 р. створено спеціальний заповідник «Замки Тернопілля» (Бевз, 2015), якому передано під опіку низку замків (у Збаражі, Скалаті, Вишнівці, Кривчому, Підзамочку, Язлівці, Тереховлі, Скалі-Подільській, Золотому Потоці, Микулинцях, Чорткові). Діяльність заповідника скерована на забезпечення охорони замкових комплексів та на поступове повернення їх до життя - виконання консерваційно-реставраційних та адаптаційних робіт. Окремої уваги заслуговує діяльність історико-культурного заповідника «Густань», створеного у 2005 р. Головним об'єктом заповідника є скелі, на яких в XI-XIII ст. був зведений та функціонував дерев'яний замок (Вуйчик, 2009). Залишки слідів дерев'яних конструкцій, які у великій кількості покривають скелі (біля 3.5 тис. викутих гнізд та пазів) та археологічно здобуті історичні матеріали стали підставою для експозиції невеликого музею та інваріантної моделі замкового комплексу. Діяльність дирекції заповідника може слугувати взірцем адаптації втраченого об'єкту для туристичного відвідування.

Тенденція створення музеїв звикористанням замкових будівель для наукової та художньої експозиції та фортифікаційних об'єктів як експонатів найбільш доцільна для хоча би частково збережених замкових комплексів. Прикладами виступають музеї: замок Паланок (місто Мукачеве), Ужгородський замок, Жовківський замок, Дубенський замок, Золочівський замок, Збаразький замок, Скалатський замок. Менш вдалою виявилась практика передачі у концесію оборонних комплексів. До цього часу було передано у довгострокову оренду замки у с. Свірж, с. Старому Селі та с. Тартакові Львівської області, але на жаль ці заходи не дали жодного позитивного результату.

Інший шлях використання замкових об'єктів які перебувають у руїні – їх музеєфікація та пристосування до екскурсійного відвідування. Дослідниця замків А.Жукова пропонує музеєфікацією називати такий вид діяльності, при якому „сама споруда набуває значення основного, а іноді єдиного експонату (Аніпко, 2015). При такому підході не обов'язково наповнювати вцілілі приміщення замку експонатами (які часто є без підлог, вікон та дверей). Ці приміщення, оборонні стіни, елементи будівель є елементами експозиції. Такий метод вимагає певних заходів з консервації та укріплення стін, мурів, склепін та ін., а також заходів для створення безпечних умов відвідування об'єкту. Таким чином створюються логічно запрограмовані та безпечні маршрути відвідування, які облаштовуються інформаційними стендами найрізноманітнішої форми – від звичайних табло з текстами до пунктів з QR-кодом для самостійного отримання екскурсантом інформації про експонат за допомогою смартфона чи планшета. За кордоном існують об'єкти, на яких можна отримати екскурсійні планшети напрокат. Зокрема такий вид екскурсійного обслуговування популярний в заповідниках на —полях історичних битв (Жукова, 2006). Прикладами такої музеєфікації, яка активно працює сьогодні є руїни замків у Казімежі над Віслою та в Яновці у Польщі. У Казімежі музеєфіковано руїни оборонних стін та два яруси стін палацу без

перекрить. Експозиція міститься лише у двох малих підвальних приміщеннях, відвідування яких відбувається без екскурсовода. Атракцією є видова тераса на стінах південного крила з прекрасним видом на Віслу та місто (рис. 1, 2). Територія замку замикається брамою, відвідування регульоване та платне. Великий за територією, з комплексом фрагментарно збережених ренесансних будівель замок в Яновці, також музесфікований як „тривала руїна. Проте тут облаштовано у партері одного з корпусів малу кав'ярню та є адміністративне приміщення. По кількох пустих ярусах одного з палацових корпусів можна піднятися відбудованою сходовою кліткою, оглядаючи замкові руїни та околиці (рис. 3, 4).

Важливим аспектом збереження, охорони та адаптації цінних колишніх фортифікаційних комплексів є залучення їх до існуючих туристичних маршрутів, створення нових туристичних осередків та популяризація цих об'єктів за допомогою новітніх інформаційних технологій.

Рис. 1, 2. Замок в Яновці у Польщі. Руїни корпусів, адаптовані для туристичного відвідування. Фото М. Бевза, 2016.

Рис. 3, 4. Замок в Казімежі над Віслою у Польщі. Західний фасад законсервованих замкових мурів з брамою. Фото М.Бевза, 2016.

Оцінка стану збереження замкових комплексів.

На території Західної України знаходяться цінні фортифікаційні об'єкти, ступінь збереженості яких коливається від задовільної, коли оборонний об'єкт збережений у доброму стані і його функціональне призначення сприяє охороні та збереженню об'єкта, до

стану руїни, коли збережено тільки невеликі фрагменти автентичної субстанції пам'ятки. Є також такі замкові об'єкти, які відомі за історичними джерелами та у яких сьогодні немає зовсім збереженої надземної частини. Лише топографія місця може вказувати на давній перебіг мурів та розміщення основних замкових частин. Ці об'єкти мають збережену лише частину своїх субстанцій в археологічному виді. Але й вони можуть бути цікавими об'єктами для екскурсійного відвідування.

За станом збереженості можемо історичні замкові комплекси класифікувати на 5 груп наступним чином:

- – збережена цілісна об'ємно-просторова структура замку;
- – збережені фрагменти об'ємно-просторової структури замку, але втрачені будівлі є збережені у фундаментах чи фрагментах стін, демонструючи загальну планувальну структуру комплексу (прикладом такого об'єкту є двотерасний замок у Підзамочку; подаємо його планувальну схему за обстеженнями 2016 р. (рис. 5); іншим цікавим прикладом такого об'єкту є замок в Старому Селі);
- – збережені лише малі фрагменти об'єкту, решта ж його захована у підземний рівень у формі археологічних залишків; при цьому можна відчитати за збереженими фрагментами та топографією місцевості загальну планувальну схему об'єкту;
- – збережені лише археологічні залишки фортеці чи замку, які —прочитуються лише в окремих місцях;
- – збережене лише місце розташування колишнього замку; його існування тут в минулому підтверджується лише містобудівним та ландшафтним оточенням (прикладом такого об'єкту є Кукизів; у селі збережені лише місця розташування старого замку та новішого палацово-паркового комплексу).

Вибіркове обстеження тридцяти замкових комплексів XVII – XVIII ст. на предмет їх збереженості та технічного стану виявило, що лише менше третини із них мають збережену об'ємно-просторову структуру та перебувають у доброму чи задовільному технічному стані. До цих об'єктів належать замки у Збаражі, Золочеві, Жовкві, Мукачеві, Ужгороді. Окремі з цих об'єктів попри відносно добру збереженість об'ємно-просторової структури перебувають у занедбаному, а то й аварійному стані (замок у Свіржі).

Ще близько третини об'єктів мають збережені тільки окремі фрагменти первісної об'ємно-просторової структури (2 та 3 групи за класифікацією). При цьому технічний стан їх збережених частин здебільшого незадовільний та близький до руїни. У найкритичнішому стані на даний час перебувають замки у Бучачі, у с. Муроване, у с. Раковець, у Маріямполі, у Старому Селі. Подібна ситуація на таких унікальних замкових комплексах як - у Золотому Поточі, Пневі, Поморянах. Вони мають частково збережені окремі фрагменти стін та башт, але технічний їх стан є критичним, вони близькі до швидкої руйнації.

Завдання адаптації та музеєфікації замкових комплексів, що перебувають у стані руїни.

Саме стан збереженості об'єкту у великій мірі визначає можливість використання його у туристичній сфері та впливає на вибір видів туризму, які можливо застосувати до нього, та на способи його адаптації для туристичного відвідування. Крім того привабливість оборонних комплексів та, зокрема, замків як об'єктів туристичної сфери обумовлюється на наш погляд двома основними чинниками – їх історичним значенням (—легендарністю замку; його пов'язаністю з визначними історичними подіями) та характером оборонної архітектури замку. Іншими, важливими чинниками виступають - пізнавальна, естетична, утилітарно- ужиткова, рекреаційна цінності замку. Окремо слід згадати про атрактивність,

романтичність середовища замкового комплексу. Кожен замок ховає у собі інформацію про методи оборони, мілітарну техніку, прийоми мілітарної архітектури конкретного часу. Всі ці чинники при їх цілеспрямованому залученні у формування програми музеєфікації, туристичного використання замку дозволяють отримати модель умовного туристичного потенціалу об'єкту. Такий потенціал не так важко змодельовати для кожного об'єкту та шукати, будувати на його основі концепцію музеєфікації та адаптації замку. Можна попередньо висловити впевненість, що великий туристичний потенціал можуть мати й замкові комплекси котрі перебувають у стані тривалої руїни.

Комплексний підхід до оцінки стану збереження та виявлення туристичного потенціалу всіх замкових комплексів Західної України дозволив би згрупувати об'єкти за їх цінністю, туристичним потенціалом та розробляти програми їх консервації та музеєфікації, направляючи для них державні та приватні інвестиції. На наш погляд навіть у нинішньому стані замкові комплекси заходу України мають великий туристичний потенціал та передумови для створення на їх основі історико-культурних та туристичних осередків регіонального та державного значення.

Слід розуміти, що форми сучасного туристичного використання замкового комплексу можуть бути дуже широкими. Крім традиційного організованого чи спонтанного екскурсійного відвідування замку, важливо включати замкові об'єкти в спеціальні освітньо-культурні програми. Для України розвиток освітнього та культурного туризму, [12] надзвичайно актуальний та безпосередньо пов'язаний з проблемою відновлення історичної культурної пам'яті. Особливо важливими в цьому аспекті були б експозиції в замках про військові події, визначальні битви, історичні постаті і т.п.

Найвідповіднішим видом туризму по відношенню до історичних оборонних об'єктів різного ступеню збереженості є військово-історичний туризм, який дає можливість за допомогою проведення реконструкцій історичних подій розкрити сутність колишніх фортець, представити особливості їх функціонування. Особливо придатні замкові комплекси навіть ті які є в стані руїни для фестивальних заходів. Саме такий тематичний вид туризму, дає можливість проводити заходи місцевого, національного чи міжнародного рівня, спрямовані на реалізацію конкретних культурних програм, але водночас сприяють популяризації фортифікаційної спадщини.

У закордонній практиці спостерігається також використання середовища замків та фортець, їх живописних руїн для так званої арт-діяльності, як тло для створення просторових мистецьких творів та дійств. Цей вид діяльності також створює спеціальний туризм – арт-туризм. Такий вид виставок та вистав реалізує потенціал людини через творчість, дає можливість знайомитись з самим об'єктом-пам'яткою та його оточенням (історичними і етнографічними джерелами та ін.). Учасниками таких акцій є митці, які працюють там на пленері, використовують замкові елементи як антураж та елементи створених художніх робіт, проводять у замкових просторах виставки, організовують майстер-класи.

Для екскурсійного представлення частково або повністю втрачених фортифікаційних об'єктів можна звертатись до віртуальних засобів. Новітні лазерні та світлові технології стають все доступнішими. Вони дозволяють проводити заходи з театралізованого відтворення історичних подій, моделюючи втрачені об'єкти. Ці засоби можна використовувати також для вистав моделювання втраченого середовища.

Проведення таких віртуальних подорожей у відповідні історичні епохи та з конкретною пізнавальною метою може бути програмним елементом функціонування конкретного замку.

Таблиця 1.

Приклади стану замкових комплексів та їх загальна оцінка придатності для музеєфікації

ЗАМОК в смт ЧЕРНЕЛИЦЯ (XVII ст.) не використовується	Збережені фрагменти об'ємно- просторової структури замку (фрагменти бастіонів та брами в аварійному стані); розпланувальна структура фортеці повністю відчитується; збережені археологічні рештки фортифікацій.	збережені фрагменти в аварійному стані; необхідні консерваційні роботи з укріп- лення стін, прорізів, корони мурів; унікальне білокам'яне оздоблення брами	Фестивальний та військово- історичний, пізнавальний туризм; театралізовані акції, відвідування організованими групами; облаштування інформаційних пунктів.
Замок-об'єкт	СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБ'ЄКТУ	Консерваційні заходи	Потенційні напрямки музеєфікації та регенерації середовища
			
ЗАМОК в м. БРОДИ (XVII— XVIII ст.) не використовується за винятком палацу	Збережені фрагменти об'ємно-просторової структури (три прясла стін з двома бастіонами, казематами, окремі з яких в аварійному стані); унікальна розпланувальна структура не відчитується; дисонантні нові будівлі на території.	Збережені фрагменти в недоглянутому та аварійному стані; необхідні консерваційні роботи з укріп- лення стін, склепінь, прорі- зів, корон му- рів; унікальне білокам'яне оздоблення па- лацу та казема- тів; територія.	В палаці діє виставковий зал музею; необхідно розширити музейну функцію; фестивальний, пізнавальний та військово- історичний туризм; відвідування організоване; обла- штування інформаційних пунктів

Вже сьогодні у замку в Підгірцях можна було організовувати екскурсії його пишними інтер'єрами, використовуючи сучасні технічні аудіо-візуальні засоби. Хоча всі інтер'єри замку втрачені і нині ми маємо голі стіни та окремі портали у приміщеннях. Проте всі замкові інтер'єри збереглися на старих рисунках та фотографіях, що дає унікальну можливість віртуального їх відтворення у час спеціалізованих екскурсій.

Значна частина історичних фортифікаційних об'єктів Західної України не є досліджена та часто зовсім невідома для суспільства. З метою охорони, збереження та популяризації таких фортець можливим є влаштування на їх території туристичних осередків з відповідною туристичною навігацією і розвиток культурного та креативного видів туризму (табл. 1). З часом на базі таких об'єктів можливий розвиток музейно-виставкової функції. Прикладом може виступити bastionний замок XVII ст. у с. Чернелиці Івано-Франківської області, який перебуває у напівзруйнованому стані, не використовується та руйнується під згубним природним впливом. Такий об'єкт можна було б використовувати за принципом музеїфікації. На першому етапі слід було б розробити програму консерваційних заходів та експозиційно-музеїфікаційних робіт. Таким чином об'єкт можна було б включити у сферу туристичного використання. Вже у наступному має бути пошук нової креативної функції, яка сприятиме збереженню та популяризації пам'ятки. Наприклад це може бути проведення на території та в околицях комунікативних екшн-ігор та здійснення постійних екскурсійних відпочинкових турів. Також подібні замки придатні для проведення реконструкцій історичних боїв та тематичних фестивальних заходів. Залучення цих видів туризму та розвиток інфраструктури регіону сприятиме збереженню та популяризації пам'ятки фортифікаційного мистецтва та інших цінних історичних об'єктів колишнього міста. Значна частина замків-пам'яток Західної України включена у екскурсійні маршрути. Хоча такі екскурсійні тури не є ще чисельними, їх слід розвивати долучаючи нові маловідомі, але цінні історичні фортеці та їх збережені фрагменти. Прикладом може виступати колишня фортеця Окопи Святої Трійці, що у Борщівському районі Тернопільської області. На даний час збереженими є дві в'їзні брами фортеці кінця XVII та залишки валів. Автором фортеці був відомий придворний фортифікатор польського королівського двору, голландець Тільман ван Гамерен. Об'єкт знаходиться на віддалі 10 км від популярного замку в Хотині і 30 км від Кам'янець-Подільської фортеці. Подібно слід чинити з історичними оборонними об'єктами у Маріямполі та Пневі.

Для екскурсійного відвідування втрачених цінних історичних фортифікаційних об'єктів великий ефект може мати застосування інформаційних та медійних технологій. Сучасні технічні засоби надають унікальні можливості представлення та експонування втраченої або майже втраченої культурної спадщини (наприклад, візуальне доповнення руїни колишньої фортеці чи замкового комплексу світловим контуром втрачених будівель). Вміло поєднані мультимедія, ефекти голографії, дають можливість доповнити існуючі автентичні елементи фортифікацій, представити еволюційні зміни комплексу, висвітлити періоди розвитку споруд та, навіть, продемонструвати сцени із життя людей замку в минулому, наприклад військові баталії чи інші ключові історичні події. Такий підхід можливо стосувати до фортифікаційних об'єктів, які збережені тільки у підземному рівні, наприклад: Станіславівська фортеця XVII ст., Богородчанська фортеця XVII ст., Калуська фортеця XVI ст. Без сумніву такі реконструкції повинні базуватися на матеріалах наукових досліджень та бути достовірними. Можливості проведення таких візуальних спектаклів на замках дуже широкі. Як реальну ідею можемо пропонувати організацію візуального спектаклю з реконструкції образу Поморянського замку на період кінця XVI-поч. XVII ст., коли зовнішні

стіни корпусів замку мали поліхромні розписи (Бевз, 2016). Віднайдення залишків цих розписів дозволяє віднести збережені замкові будівлі до унікальних об'єктів у Центрально-Східній Європі. Подібні акції можна було б рекомендувати також для замку в Язлівці, зовнішні стіни якого також мали поліхромні розписи.

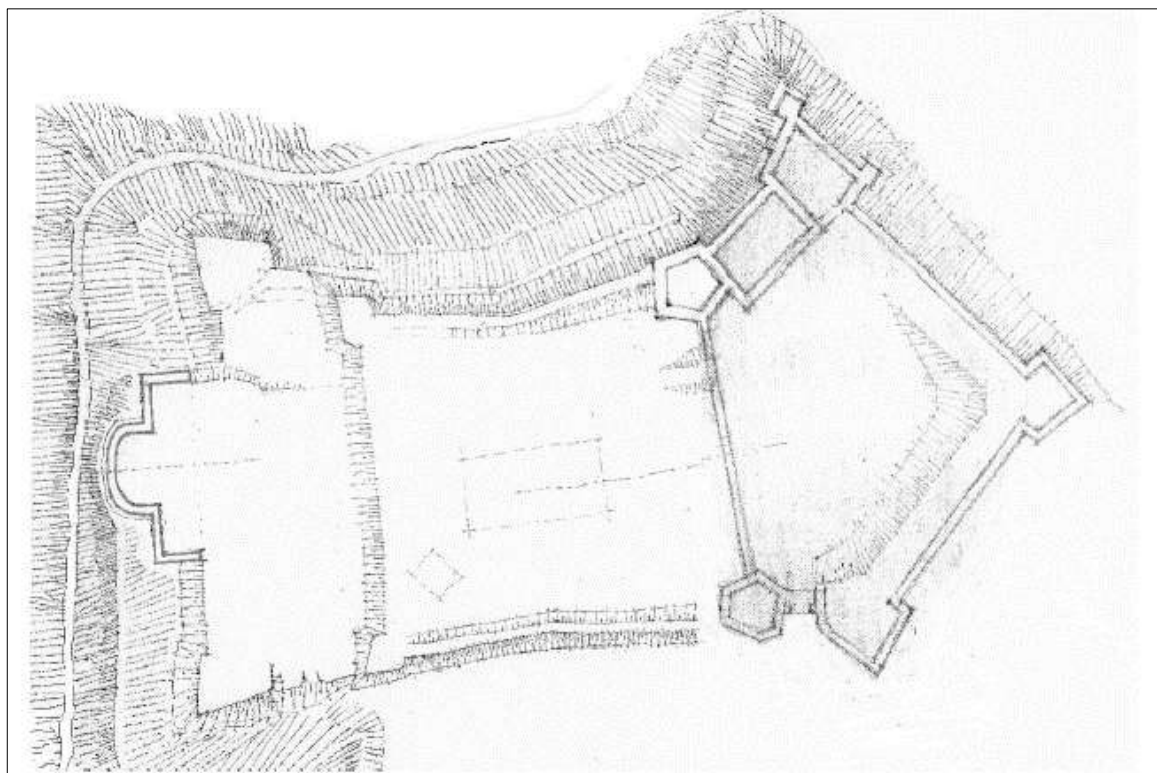

Рис. . Польова фіксація залишків укріплень замкового комплексу в Підзамочку Тернопільської області (опрацювання М.Бевз, 2017).

Оцінка стану збереження замкових комплексів

На території Західної України знаходяться цінні фортифікаційні об'єкти, степінь збереженості яких коливається від задовільної, коли оборонний об'єкт збережений у доброму стані і його функціональне призначення сприяє охороні та збереженню об'єкта, до стану руїни, коли збережено тільки невеликі фрагменти автентичної субстанції пам'ятки. Є також такі замкові об'єкти, які відомі за історичними джерелами та у яких сьогодні немає зовсім збереженої надземної частини. Лише топографія місця може вказувати на давній перебіг мурів та розміщення основних замкових частин. Ці об'єкти мають збережену лише частину своїх субстанцій в археологічному виді. Але й вони можуть бути цікавими об'єктами для екскурсійного відвідування.

За станом збереженості можемо історичні замкові комплекси класифікувати на 5 груп наступним чином:

- збережена цілісна об'ємно-просторова структура замку;
- збережені фрагменти об'ємно-просторової структури замку, але втрачені будівлі є збережені у фундаментах чи фрагментах стін, демонструючи загальну планувальну структуру комплексу (прикладом такого об'єкту є двотерасний замок у Підзамочку; подаємо його планувальну схему за обстеженнями 2016 р. (рис. 5); іншим цікавим прикладом такого об'єкту є замок в Старому Селі);

– збережені лише малі фрагменти об'єкту, решта ж його захована у підземний рівень у формі археологічних залишків; при цьому можна відчитати за збереженими фрагментами та топографією місцевості загальну планувальну схему об'єкту;

– збережені лише археологічні залишки фортеці чи замку, які —прочитуються! лише в окремих місцях;

– збережене лише місце розташування колишнього замку; його існування тут в минулому підтверджується лише містобудівним та ландшафтним оточенням (прикладом такого об'єкту є Кукизів; у селі збережені лише місця розташування старого замку та новішого палацово-паркового комплексу; рис. 6).

Вибіркове обстеження тридцяти замкових комплексів XVII – XVIII ст. на предмет їх збереженості та технічного стану виявило, що лише менше третини із них мають збережену об'ємно-просторову структуру та перебувають у доброму чи задовільному технічному стані. До цих об'єктів належать замки у Збаражі, Золочеві, Жовкві, Мукачеві, Ужгороді. Окремі з цих об'єктів попри відносно добру збереженість об'ємно-просторової структури перебувають у занедбаному, а то й аварійному стані (замок у Свіржі).

Ще близько третини об'єктів мають збережені тільки окремі фрагменти первісної об'ємно-просторової структури (2 та 3 групи за класифікацією). При цьому технічний стан їх збережених частин здебільшого незадовільний та близький до руїни. У найкритичнішому стані на даний час перебувають замки у Бучачі, у с. Муроване, у с. Раковець, у Маріямполі, у Старому Селі. Подібна ситуація на таких унікальних замкових комплексах як - у Золотому Поточі, Пневі, Поморянах. Вони мають частково збережені окремі фрагменти стін та башт, але технічний їх стан є критичним, вони близькі до швидкої руйнації.

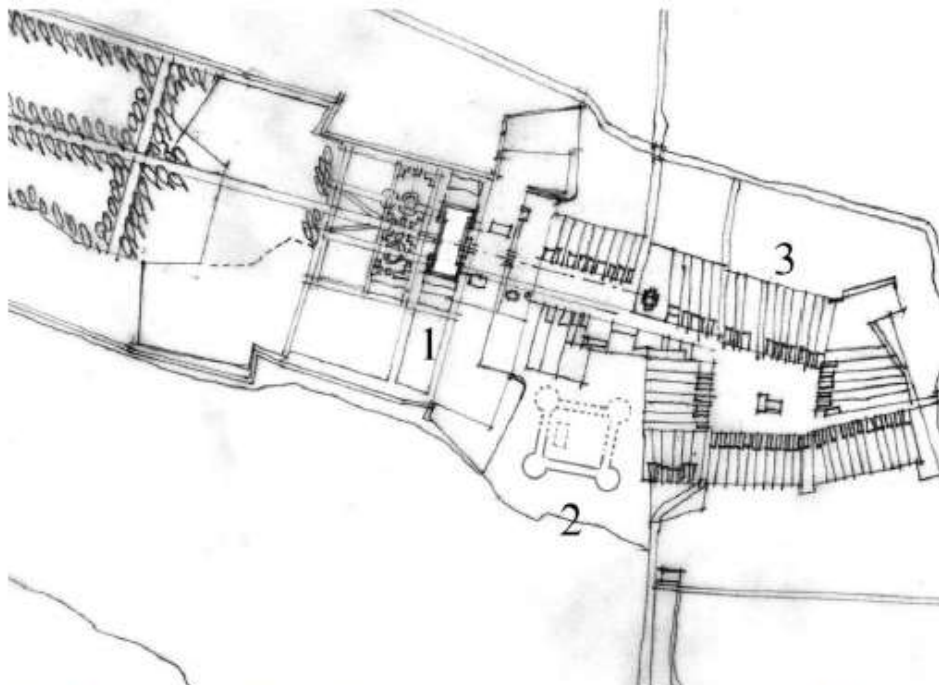

Рис. 6. Графічна реконструкція розпланувальної структури містечка Кукизова станом на кінець XVIII ст. (М.Бевз, [17, с. 275]). Цифрами позначено втрачені об'єкти: 1 – палацово-парковий комплекс короля Яна III Собеського; 2 – замок Гербуртів з XVIII ст.; 3 – ринкова площа з ратушею.

Завдання адаптації та музеєфікації замкових комплексів, що перебувають у стані руїни.

Саме стан збереженості об'єкту у великій мірі визначає можливість використання його у туристичній сфері та впливає на вибір видів туризму (Кляп, Шандор, 2011), які можливо застосувати до нього, та на способи його адаптації для туристичного відвідування. Крім того привабливість оборонних комплексів та, зокрема, замків як об'єктів туристичної сфери обумовлюється на наш погляд двома основними чинниками – їх історичним значенням (—легендарністю замку; його пов'язаністю з визначними історичними подіями) та характером оборонної архітектури замку. Іншими, важливими чинниками виступають - пізнавальна, естетична, утилітарно-ужиткова, рекреаційна цінності замку. Окремо слід згадати про атрактивність, романтичність середовища замкового комплексу. Кожен замок ховає у собі інформацію про методи оборони, мілітарну техніку, прийоми мілітарної архітектури конкретного часу. Всі ці чинники при їх цілеспрямованому залученні у формування програми музеєфікації, туристичного використання замку дозволять отримати модель умовного туристичного потенціалу об'єкту. Такий потенціал не так важко змодельовати для кожного об'єкту та шукати, будувати на його основі концепцію музеєфікації та адаптації замку. Можна попередньо висловити упевненість, що великий туристичний потенціал можуть мати й замкові комплекси котрі перебувають у стані тривалої руїни. Комплексний підхід до оцінки стану збереження та виявлення туристичного потенціалу всіх замкових комплексів Західної України дозволив би згрупувати об'єкти за їх цінністю, туристичним потенціалом та розробляти програми їх консервації та музеєфікації, направляючи для них державні та приватні інвестиції. На наш погляд навіть у нинішньому стані замкові комплекси заходу України мають великий туристичний потенціал та передумови для створення на їх основі історико-культурних та туристичних осередків регіонального та державного значення.

Слід розуміти, що форми сучасного туристичного використання замкового комплексу можуть бути дуже широкими. Крім традиційного організованого чи спонтанного екскурсійного відвідування замку, важливо включати замкові об'єкти в спеціальні освітньо-культурні програми. Для України розвиток освітнього та культурного туризму (ICOMOS Tourism Handbook for World Heritage Site Managers, 1993) надзвичайно актуальний та безпосередньо пов'язаний з проблемою відновлення історичної культурної пам'яті. Особливо важливими в цьому аспекті були б експозиції в замках про військові події, визначальні битви, історичні постаті і т.п. Найвідповіднішим видом туризму по відношенню до історичних оборонних об'єктів різного ступеню збереженості є військово-історичний туризм (Аніпко, 2015), який дає можливість за допомогою проведення реконструкцій історичних подій розкрити сутність колишніх фортець, представити особливості їх функціонування. Особливо придатні замкові комплекси навіть ті які є в стані руїни для фестивалів заходів. Саме такий тематичний вид туризму, дає можливість проводити заходи місцевого, національного чи міжнародного рівня, спрямовані на реалізацію конкретних культурних програм, але водночас сприяють популяризації фортифікаційної спадщини. У закордонній практиці спостережний вид туризму, який реалізує потенціал людини через творчість, дає можливість знайомитись з історичними і етнографічними джерелами (ін.) та пов'язаного з нею туризму. Учасниками таких акцій є митці, які працюють там на пленері, використовують замкові елементи як антураж та елементи створених художніх робіт, проводять у замкових просторах виставки, організовують майстер-класи.

Для екскурсійного представлення частково або повністю втрачених фортифікаційних об'єктів можна звертатись до віртуальних засобів. Новітні лазерні та світлові технології стають все доступнішими. Вони дозволяють проводити заходи з театралізованого відтворення історичних подій, моделюючи втрачені об'єкти. Ці засоби можна використовувати також для вистав моделювання втраченого середовища. Проведення таких віртуальних подорожей у відповідні історичні епохи та з конкретною пізнавальною метою може бути програмним елементом функціонування конкретного замку. Вже сьогодні у замку в Підгірцях можна було організовувати екскурсії його пишними інтер'єрами, використовуючи сучасні технічні аудіо-візуальні засоби. Хоча всі інтер'єри замку втрачені і нині ми маємо голі стіни та окремі портали у приміщеннях. Проте всі замкові інтер'єри збереглися на старих рисунках та фотографіях, що дає унікальну можливість віртуального їх відтворення у час спеціалізованих екскурсій.

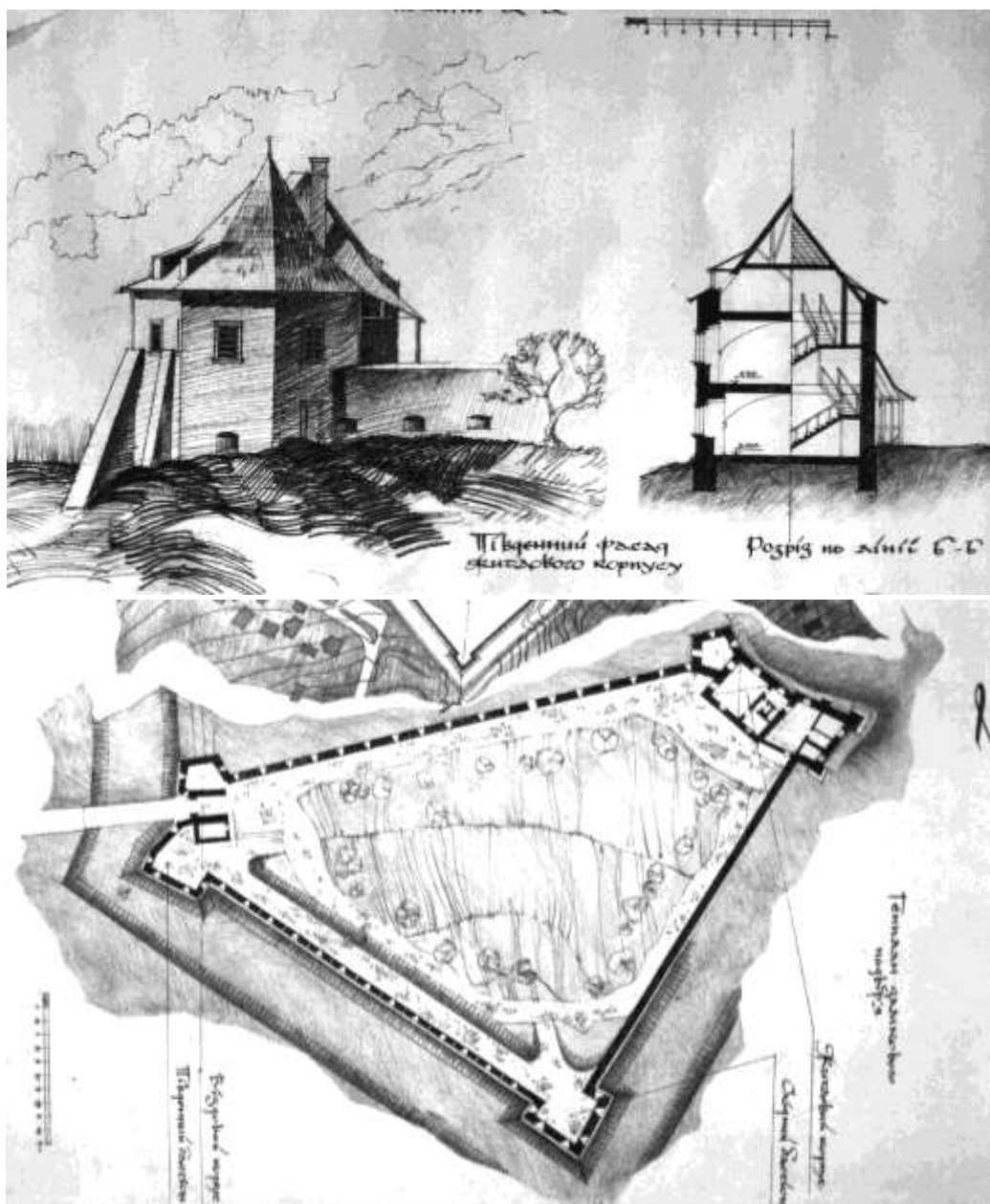

Рис. 7. Проект реставрації замку в Підзамочку з пристосуванням під туристичний осередок. Архітектор А. Поліщук.

Значна частина історичних фортифікаційних об'єктів Західної України не є досліджена та часто зовсім невідома для суспільства. З метою охорони, збереження та популяризації таких фортець можливим є влаштування на їх території туристичних осередків з відповідною туристичною навігацією і розвиток культурного та креативного видів туризму (табл. 1). З часом на базі таких об'єктів можливий розвиток музейно-виставкової функції. Прикладом може виступити бастіонний замок XVII ст. у с. Чернелиці Івано-Франківської області, який перебуває у напівзруйнованому стані, не використовується та руйнується під згубним природнім впливом. Такий об'єкт можна було б використовувати за принципом музеєфікації. На першому етапі слід було б розробити програму консерваційних заходів та експозиційно-музеєфікаційних робіт. Таким чином об'єкт можна було б включити у сферу туристичного використання. Вже у наступному має бути пошук нової креативної функції, яка сприятиме збереженню та популяризації пам'ятки. Наприклад це може бути проведення на території та в околицях комунікативних екшн-ігор та здійснення постійних екскурсійних відпочинкових турів. Також подібні замки придатні для проведення реконструкцій історичних боїв та тематичних фестивальних заходів. Залучення цих видів туризму та розвиток інфраструктури регіону сприятиме збереженню та популяризації пам'ятки фортифікаційного мистецтва та інших цінних історичних об'єктів колишнього міста.

Значна частина замків-пам'яток Західної України включена у екскурсійні маршрути. Хоча такі екскурсійні тури не є ще чисельними, їх слід розвивати долучаючи нові маловідомі, але цінні історичні фортеці та їх збережені фрагменти. Прикладом може виступати колишня фортеця Окопи Святої Трійці, що у Борщівському районі Тернопільської області. На даний час збереженими є дві в'їзні брами фортеці кінця XVII та залишки валів. Автором фортеці був відомий придворний фортифікатор польського королівського двору, голландець Тильман ван Гамерен. Об'єкт знаходиться на віддалі 10 км від популярного замку в Хотині і 30 км від Кам'янець-Подільської фортеці. Подібно слід чинити з історичними оборонними об'єктами у Маріямполі та Пневі.

Для екскурсійного відвідування втрачених цінних історичних фортифікаційних об'єктів великий ефект може мати застосування інформаційних та медійних технологій. Сучасні технічні засоби надають унікальні можливості представлення та експонування втраченої або майже втраченої культурної спадщини (наприклад, візуальне доповнення руїни колишньої фортеці чи замкового комплексу світловим контуром втрачених будівель). Вміло поєднані мультимедія, ефекти голографії дають можливість доповнити існуючі автентичні елементи фортифікацій, представити еволюційні зміни комплексу, висвітлити періоди розвитку споруд та, навіть, продемонструвати сцени із життя людей замку в минулому, наприклад військові баталії чи інші ключові історичні події. Такий підхід можливо стосувати до фортифікаційних об'єктів, які збережені тільки у підземному рівні, наприклад: Станіславівська фортеця XVII ст., Богородчанська фортеця XVII ст., Калуська фортеця XVI ст. Без сумніву такі реконструкції повинні базуватися на матеріалах наукових досліджень та бути достовірними. Можливості проведення таких візуальних спектаклів на замках дуже широкі. Як реальну ідею можемо пропонувати організацію візуального спектаклю з реконструкції образу Поморянського замку на період кінця XVI-поч. XVII ст., коли зовнішні стіни корпусів замку мали поліхромні розписи (Бевз, 2016). Віднайдення залишків цих розписів дозволяє віднести збережені замкові будівлі до унікальних об'єктів у Центрально-Східній Європі. Подібні акції можна було б рекомендувати також для замку в Язлівці, зовнішні стіни якого також мали поліхромні розписи.

Висновки. Проаналізувавши вибрані замкові комплекси, розташовані на території Західної України можемо стверджувати, що не зважаючи на різний ступінь збереженості, ці об'єкти мають велику історичну, архітектурну, естетичну, мілітарно-пізнавальну цінності. Це дозволяє висловити

упевненість, що туристична привабливість цих об'єктів буде зростати. Тому сьогодні надзвичайно актуальним завданням є створення дослідницьких програм та проектів, які дозволили б глибше розкрити історію та архітектурно-мілітарні особливості цих комплексів.

Туристичне використання, музеєфікацію замкових об'єктів слід втілювати у життя, вже сьогодні, незалежно від ступеню збереженості замкових споруд. Ініціатива у цій справі повинна бути як з боку державних спеціалізованих інституцій, так і з боку місцевих громад та туристичних фірм. Сучасні методи та технології роблять можливими використання та музеєфікацію замкових об'єктів навіть при відносно невеликому фінансуванні. Існують вже апробовані різні шляхи адаптації та екскурсійного представлення цінних історичних фортифікацій, що може створити передумови для їх успішного використання як туристичних об'єктів та для акумулювання коштів для їх майбутньої реставрації та ревіталізації.

Для перетворення історичних фортифікацій у туристично-привабливі об'єкти необхідним є індивідуальний підхід, базований на наукових реконструкціях історичних етапів їх розвитку та на моделюванні архітектурних форм об'єкту на кожному етапі. Адже архітектура замкових будівель була субстанцією дуже змінною. Замки модернізувалися що кілька десятків років, достосовуючись до нових видів озброєння та тактик ведення бою. Бажано щоб адаптація замкової руїни для музеєфікації виконувалася на основі наукової проектної документації, в якій були б подані обґрунтовані засоби та методиї першочергової консервації та приведення у стан можливий для початкового туристичного використання.

Збережені історичні замки й фортеці, які вже є музеями та відомими об'єктами туризму мають потенціал щоб розвивати їх у співпраці з державними управліннями з туризму як туристичні центри регіонального значення. На їх базі можна було б створювати мережу із включенням у неї маловідомих та збережених фрагментарно об'єктів.

Ключовим висновком проведеного дослідження вважаємо те, що навіть збережений у формі руїни та археологічних залишків замок чи фортеця можуть бути залучені у туристичну сферу. Першим кроком такого залучення повинно бути виконання проекту з консервації замкових руїн - приведення їх у стабілізований та моніторований стан т.зв. „тривалої руїни”. Наступним кроком повинно стати виконання проекту музеєфікації об'єкту на основі оцінки його збереженості, архітектурно-мілітарних його особливостей та експозиційних можливостей.

Список використаної літератури та джерел:

Bevz M. (2015). Mykola Bevz. Palac królewski Jana III Sobieskiego w Kukizowie: próba rekonstrukcji urbanistyczno-krajobrazowej. W: Władza i Architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV-XXI w.), Zamek królewski w Warszawie-Muzeum, Ośrodek wydawniczy. Warszawa, 2015. S. 261-271.

Handbook, (1993). ICOMOS Tourism Handbook for World Heritage Site Managers. (1993) ICOMOS, Paris.

Trwała ruina. (2006) Problemy utrzymania i adaptacji. Pod red. B. Szmygin. Lublin, Politechnika Lubelska. 2006.

Аніпко Н.П. (2015) Військово-історичний туризм в середньовічних замках та фортецях України // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип.744-745: Географія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, - С. 83-85.

Бевз М. (2015) До проблеми ландшафтно-функціональної організації та музеєфікації полів визначних історичних битв. В зб.: Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій. Число 7. Львів: НУЛП, - С.51-55.

Вуйцик О.І. (2009) Розвиток сентиментального (ностальгійного) туризму в Україні // Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії. Зб. наук. пр. / За ред. І.В.Смаля. – Ніжин: МІЛАНІК, Вип. 3. - С. 40–46.

Жукова О. В. (2006) Про охорону пам'яток фортифікаційного будівництва України на початку ХХІ ст. // Культура та інформаційне суспільство ХХІ ст.: Матеріали наук. конф. молодих вчених. – Х.:ХДАК, – С. 62 – 63.

Жукова О. В. (2004) Музеефікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження// Археометрія та охорона історико-культурної спадщини / Веб-видання. – К., Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.html>.

Кепін Д. (1999) Зарубіжний досвід популяризації пам'яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні// Туристично-краєзнавчі дослідження., Вип. 2. - К., - с. 540 – 551.

Кляп М., Шандор Ф. (2011) Сучасні різновиди туризму: Навчальний посібник – К.: Знання, – 334 с.;

Кузьмук О. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності [Електронний ресурс] / Режим доступу: // http://tourlib.net/statyi_ukr/kuzmuk.htm.

Прибега Л. В. (2004) Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія // Українська академія мистецтва., Вип. 11. - С. 177–185.;

Прибега Л. Музеефікація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини: (Методологічний аспект) // Українська академія мистецтва. Вип. 19. — 2012. — С. 159–166.

Про туризм: Закон України (2000) // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. - К.: Юрінком Інтер, - С. 5.

Чорненька Н. (2013) Ностальгійний туризм як окремий напрям у туризмі: поняття, функції, ознаки. – Вісник львівського університету. Серія географічна. Випуск 43. Ч. 1., с. 309–314. – ISSN 2078-6441.

<http://nzzt.com.ua/news.php>. Замки Тернопілля. Веб-ресурс (доступ 14.12.2017).

<http://tustan.ua/derzhavnyi-istoriko-kulturniy-zapovidnik/> ДІКЗ „Тустань”. Веб-ресурс (доступ 14.12.2017).

References:

Bevz M. (2015). Mykola Bevz. Palac królewski Jana III Sobieskiego w Kukizowie: próba rekonstrukcji urbanistyczno-krajobrazowej. W: Władza i Architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV-XXI w.), Zamek królewski w Warszawie-Muzeum, Ośrodek wydawniczy.Warszawa, 2015. S. 261-271.

Handbook, (1993). ICOMOS Tourism Handbook for World Heritage Site Managers. (1993) ICOMOS, Paris.

Trwala ruina. (2006) Problemy utrzymania i adaptacji. Pod red. B. Szmygin. Lublin, Politechnika Lubelska. 2006.

Anipko N.P. (2015) Military-historical tourism in medieval castles and fortresses of Ukraine // Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Issue 744-745: Geography. – Chernivtsi: Chernivtsi national. University, - P. 83-85.

Bevs M. (2015) Towards the problem of landscape-functional organization and museumization of the fields of significant historical battles. In the collection: Problems of research, preservation and restoration of historical fortifications. Number 7. Lviv: NULP, - P.51-55.

Vuytsyk O.I. (2009) Development of sentimental (nostalgic) tourism in Ukraine // Geography. Economy. Ecology. Tourism: regional studies. Coll. of science pr. / Under the editorship I.V. Smalia. – Nizhin: MILANIK, Vol. 3. - pp. 40–46.

Zhukova O. V. (2006) On the protection of monuments of fortification construction of Ukraine at the beginning of the XXI century. // Culture and information society of the 21st century: Science materials. conf. young scientists. - Kh.: KhDAK, - pp. 62 - 63.

Zhukova O. V. (2004) Museification of castle complexes of Ukraine as one of the means of their preservation// Archeometry and preservation of historical and cultural heritage / Web edition. - K., Access mode: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.html>.

Kepin D. (1999) Foreign experience of popularizing monuments of primitive archeology and its use for the needs of tourism in Ukraine// Touristic and local studies. Vol. 2. - K., - p. 540-551.

Klyap M., Sandor F. (2011) Modern varieties of tourism: Study guide - K.: Znannia, - 334 p.;

Kuzmuk O. Cultural tourism as a tool for the formation of national identity [Electronic resource] / Access mode: // http://tourlib.net/statti_ukr/kuzmuk.htm.

Pribyeha L. V. (2004) Historical environment as a monument protection category // Ukrainian Academy of Arts., Vol. 11. - pp. 177–185.;

Pribyeha L. Museification of architectural and urban heritage objects: (Methodological aspect) // Ukrainian Academy of Arts. Vol. 19. - 2012. - pp. 159–166.

About tourism: Law of Ukraine (2000) // Legal regulation of tourist activity in Ukraine. - K.: Yurinkom Inter, - P. 5.

Chornenka N. (2013) Nostalgic tourism as a separate direction in tourism: concepts, functions, signs. - Bulletin of Lviv University. The series is geographical. Issue 43. Part 1., p. 309–314. - ISSN 2078-6441.

<http://nzst.com.ua/news.php>. Castles of Ternopil. Web resource (accessed 14.12.2017).

<http://tustan.ua/derzhavniy-istoriko-kulturniy-zapovidnik/> "Tustan" DIKZ. Web resource (accessed 14.12.2017).

THE CONSERVATION AND ADAPTATION OF THE CASTLES FOR TOURISM FUNCTION (ON EXAMPLE OF SELECTED CASTLES OF WESTERN UKRAINE)

Mykola Bevz, Zoryana Lukomska, Volodymyr Gaidar

A lot of castles on the territory of Western Ukraine are in a ruined state. Although recently they are visited by tourists (both individually and organized by groups), but as a rule, this happens without proper guided tour. The castle complexes themselves (with the exception of only a few which have museums) are by no means adapted for a tourist visit. Despite the unsatisfactory state of most Western Ukrainian castle complexes, we consider that it is necessary to work out programs for their preservation, museum design and adaptation, even as they are in condition "monuments-ruins". In practice of the protection and restoration of monuments, experts apply for such objects the term - "continued ruin". There is a great experience of conservation and museum design (museumification) of such objects. It is based on approaches to them as a valuable historical and architectural heritage that must be lived, used in a manner appropriate to its capabilities. The restoration of the castle complex is long, stretched in time, large in volume and expedient of costs. It can and should be implemented in stages. Implementation of the first adaptation stage (the adaptation of the castle to the excursion visit), if performed in accordance with scientifically developed programs of conservation and restoration,

can give both a socio-cultural and an economic effect. In the article, the authors attempt to highlight the peculiarities of implementing such an approach in selected Western Ukrainian examples.

Key words: castle complexes, castles in ruins, tourism, conservation, museumfication.

6. 2. ПРИЧИНКИ БУДІВНИЦТВА І ПРИЗНАЧЕННЯ ПОРОХОВОЇ БАШТИ У ОБОРОННІЙ СИСТЕМІ СЕРЕДМІСТЯ ЛЬВОВА

Микола Бевз

Львівський історик Францішек Яворський у розвідці про Порохову башту, опублікованій у 1905 р., дуже влучно відзначив що «ні в якому іншому закутку старого Львова не можна відчутти специфічний львівський колорит та стародавню атмосферу», як перебуваючи біля Порохової башти. У цьому унікальному місці в краєвиді домінують історичні будівлі, що навіюють спогади про минулі віки – вежа Корнякта, Успенська церква, купол монастиря Домініканів, королівський та міський арсенали, силует костелу отців Кармелітів, костел Стрітєння, палац католицьких архієпископів, костел св. Казимира, Високий Замок, будівлі НТШ, товариства «Дністер», першої австрійської гімназії, губернаторства. Цілий вінок знакових історичних будівель Львова. Це місце – справжня архітектурна перлинка Львова.

У 1970-х роках, коли я ще був студентом, у львівському культурному середовищі (зокрема, в Будинку Архітектора) популярними темами теоретичних архітектурних дискусій була тема «сприйняття архітектурного середовища та його емоційно-художній потенціал». «Метрами» цих дискусій виступали – декан факультету архітектури Ігор Середюк та опонував йому часто доцент Віктор Кравцов. Серед студентів проводилися експерименти з «замірів» емоційного потенціалу вулиць та будівель. Хотілося б повернути ці дискусії у сьогоденний час - повної комерціалізації архітектурного мислення, та виявити, чи існує усвідомлення виняткової цінності Порохової башти разом з її оточенням.

Виклад матеріалу дослідження. Порохова башта була частиною третього оборонного поясу східного прясла укріплень львівського середмістя. Ми наголошуємо на правильності терміну «башта», хоча якщо судити строго за правилами фортифікаційної архітектури цей тип будівлі є проміжним між бастеєю та баштою. В будь-якому разі термін «вежа», який вживається останнім часом для назви об'єкту та фігурує в титулах конференції, не є правильним з позицій мілітарної архітектури. Початкова форма нашого об'єкту мала типові риси бастеї, а згодом, коли її внутрішній простір почали перекривати – її стали називати баштою.

Східне прясло укріплень середмістя було найскладнішим оборонним комплексом, зважаючи на особливості топографії місцевості та потенційно найбільшу небезпеку атаки ворога саме з цього напрямку. Намагаючись реконструювати етапи розвитку та архітектуру цього комплексу, відразу починаєш розуміти, що він за своїми характеристиками є унікальним прикладом фортифікаційного мистецтва не тільки у Львові, але й у містах Східної Європи. Сам комплекс споруд цього прясла розвивався від XIV до кінця XVIII ст. за традиційною схемою: на кожному новому етапі відбувалася модернізація існуючих укріплень та додавання нового зовнішнього поясу. В результаті, зі східного боку середмістя виник та розвивався специфічний комплекс укріплень, який налічував п'ять оборонних ліній.

Порохова башта була складовим елементом третьої оборонної лінії, яка закладається, починаючи з 1522 р. Активна фаза будівництва третьої лінії настає після 1527 р. (великої пожежі Львова) та триває до кінця 1540 року. Це період, коли місто дістає звільнення від сплати податків. Дата будівництва Порохової башти є не до кінця в'ясною. Дослідники В.Томкевич та Я.Вітвіцький, які найбільш глибоко вивчали історію будівництва львівських укріплень, датують будівництво башти 1522-1535 роками (Tomkiewicz, 1971; Witwicki, 1971).

Погоджуються з датою 1522 р., як початку будівництва, також дослідник Львова В.Вуйцик (Вуйцик, 2013). Натомість інші історики часто подають дату 1554-1556 рр. (Трегубова, 1989; Крип'якевич, 1991; Czerner, 1997). Цю дату подано й у чотиритомнику «Пам'ятки містобудування та архітектури Української РСР», єдиному ілюстрованому каталозі-довіднику про архітектурну спадщину України (Пам'ятники, 1983).

Зважаючи на оборонні особливості башти, її архітектурно-типологічні характеристики, не можемо погодитися з датуванням її побудови у 1550-ті роки. У цей пізніший час, на наш погляд, могла відбуватися лише якась модернізація будівлі – зведення або зміни додаткового останнього ярусу, накриття галереї або цілої будівлі дахом, або якісь інші роботи. Наведемо низку аргументів на підтримку ранішої дати зведення будівлі.

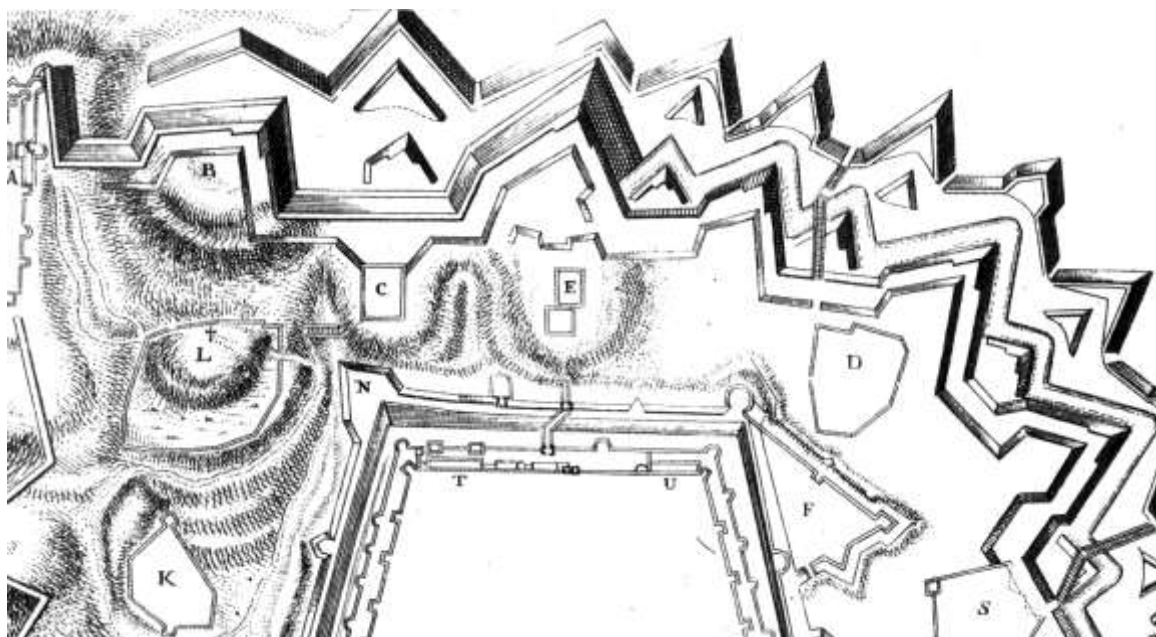

Рис. 1. Фортифікаційні лінії східного прясла укріплень середмістя Львова на кресленнику проекту Й. Беренса з 1678 р. Проект передбачав побудову четвертої бастионної оборонної лінії довкола середмістя. Крім детального прорису поясу з нових бастионів, проект має позначення старіших оборонних укріплень, зокрема Порохової та Струмилової бастей, а також показує проектовану реконструкцію у третій лінії т.зв. королівської бастей у бастион (позначення «N»).

Оборонний об'єкт такої кубатури неможливо було звести за 2-3 роки. Тому, враховуючи велику пожежу міста 1527 р., виглядає дуже логічною наступна схема датування зведення Порохової бастей: початок робіт - 1522 р.; 1527-1528 – перерва у зв'язку з пожежею міста; 1529 – відновлення робіт та їх завершення у 1535 р.; модернізація башти - у 1554-1556 рр. Головним аргументом на таке датування, крім відомостей, наведених В.Томкевичем, вважаємо фактор урбаністично-фортифікаційний. Відомо, що 1522 р. місто почало будувати водночас на всій протяжності додаткову третю лінію оборони з південного та східного боку середмістя. Ця лінія складалася з скарпованого назовні валу, широкої фоси та великих мурованих у кілька ярусів бастей, які розміщувалися з інтервалом у 100-200 м. Ця лінія оборони була досконалішою від малих бастей і башт Низького муру і була зорієнтована на використання артилерії та ручної вогнепальної зброї, яких у цей у Львові було вдосталь (Tomkiewicz, 1939; 104). Головну роль у цій лінії відігравали потужні бастей оснащені гарматами. Ці бастей мали круглу або підковоподібну форму та були великими мурованими дво-триярусними об'єктами. Іноді, якщо вони мали круглу

форму плану та дещо виступали за фронт стіни, їх називали ронделями. До типу ронделі можна віднести королівську наріжну бастею третього оборонного поясу Львова. Початки застосування такого типу укріплень слід пов'язувати у Львові з будівництвом на початку XVI ст. барбаканів при Краківській та Галицькій брамах. Назагал будівництво такого високого типу бастей з'являється у другій половині XV ст. в Італії, а теоретичне обґрунтування знаходить дещо пізніше у праці Альбрехта Дюрера (Dürer, 1527).

У Львові одночасно будуються підковоподібні бастеї східна та південна. Наслідуючи концепції Дюрера, їх розміщено посередині прясел. Південна бастея відома під назвою Струмилової або Струмилки. Східна згодом отримає назву Порохової. Струмилка за конфігурацією плану та за розмірами абсолютно ідентична до Порохової. Ширина першої складає 19.5 м, другої аналогічно – 19.5 м. Форма у плані обидвох об'єктів також ідентична. Обидва об'єкти первісно мали «пусте» нутро, відкрите у бік середмістя (рис. 2).

Рис. 2. Гіпотетична реконструкція планувальної структури трьох ліній східного прясла фортифікацій Львова станом на початок XVI ст. (1522-1540 рр.), виконана на сучасній підоснові (М.Бевз, 2020).

Рис. 3. Гіпотетична реконструкція планувальної структури чотирьох ліній східного прясла фортифікацій Львова станом на кінець XVII ст. виконана на сучасній підоснові (М.Бевз, І.Оконченко)

Найбільші видатки на будівництво фортифікацій місто витрачає у 1529-1532 роках. У переліку робіт, які у цей час виконувалися значаться відновлення брам та роботи при Пороховій башті, Шевській та Крамарській вежах (Tomkiewicz, 1971; 108). Італійські впиливи в будівництві львівських фортифікацій у 1520-х рр. підмітив Томкевич (Tomkiewicz, 1971; 106), відзначаючи, що висунуті фланкуючі бастеї були відомі з праць Леонардо Да Вінчі та Мікельанджело і були вже реалізовані в на початку XVI ст. у містах Падуї та Феррарі. Падуя входила у той час до складу Венеційської республіки, а зв'язки Львова з Венецією саме у цю пору активно розвиваються.

Рис. 3. План центральної частини міста Львова з 1780 р. авторства Фр. д'Ертеля («Plan von Lemberg. 1780. - M 1:1440. Anton Pintershoffen... (Franz d'Ertel). - G I h, 371 - 1 // Kriegsarchiv. Wien. Kartensammlung. - 1 gez. Bl.; фотокопія, М.Бевз). Порохова башта нарисована помилково гранчастою у плані, накритою дахом на відміну від "пустої" Королівської бастеї у південному кінці третьої оборонної лінії. Зліва від башти лінією А-В позначено перетин по оборонному валу та фосі. Подасмо цей перетин на наступній ілюстрації.

Рис. 4. Рисунок перетину по валу та фосі поряд з Пороховою баштою, що подано на плані центральної частини міста Львова з 1780 р. авторства Фр. д'Ертеля [14]; (фотокопія, М.Бевз). Видно, що план виконувався з метою модернізації фортифікацій третьої лінії. Ширину та профіль валу заплановано зменшити; проектоване тіло валу зафарбовано. З позначень перетину можемо побачити, що висота скарпованої стіни оборонного валу сягала 4 м, а фоса була достатньо глибокою та мала мурований контрескарп висотою біля 2 м.

На кінцях південного прясла укріплень третьої лінії будуються бастеї – Королівська ронделя (наріжник зі східним пряслом, нині її археологічні залишки знаходяться під проїзною частиною вулиці біля будівлі міського управління охорони історичного середовища) та т.зв. Вужева (південно-західний наріжник).

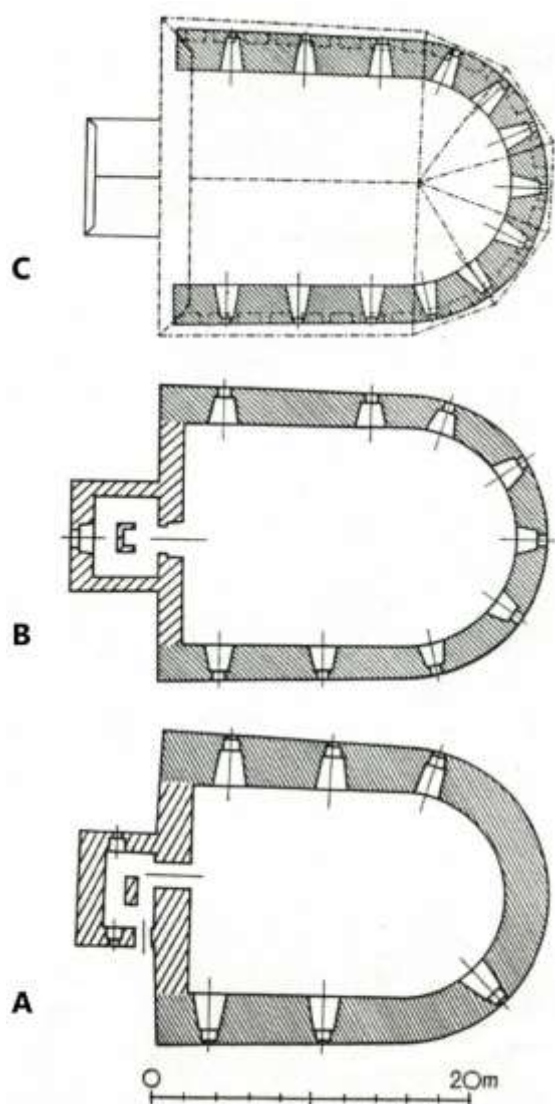

Рис. 5. Реконструкційні плани трьох історичних ярусів Порохової башти авторства Я. Вітвіцького: А – план першого ярусу з шістьма бійницями; В – план другого ярусу з 9-ма бійницями; С – план третього ярусу з 13-ма бійницями (Witwicki, 1971; 164).

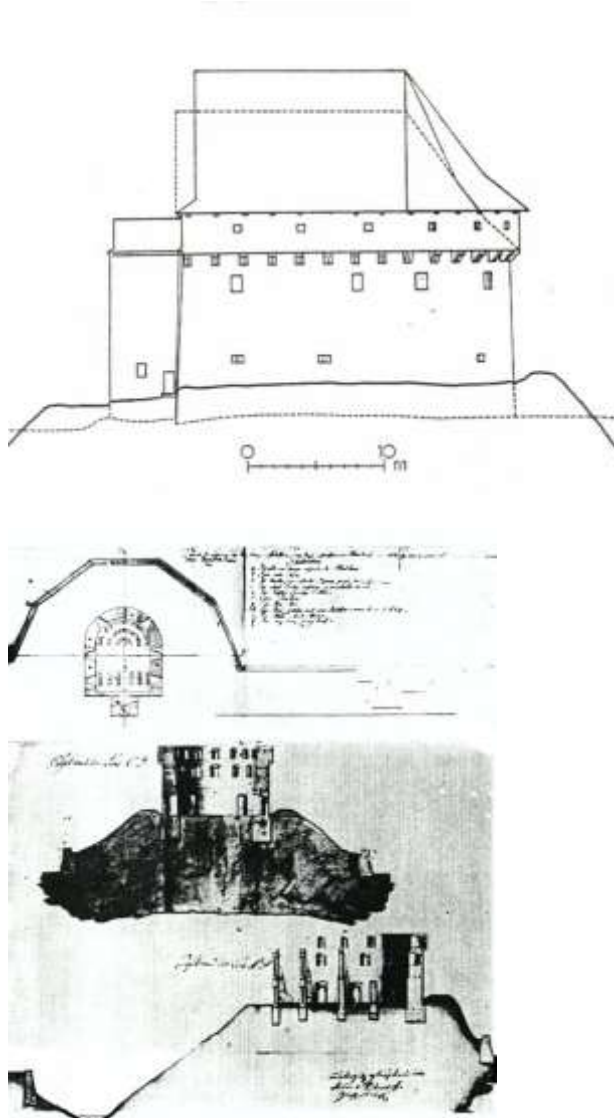

Рис. 6. Реконструкційний рисунок південного фасаду Порохової башти авторства Я. Вітвіцького (Witwicki, 1971; 165).

Рис. 7. Рисунки план та поперечного і поздовжнього перетинів будівлі Порохової башти з 1784 р. з Львівського міського архіву (Witwicki, 1971; 165).

На північному кінці східного прясла третьої лінії будується спочатку кругла бастея, аналогічна до архітектури Королівської. Згодом, у 1672 р. у проекті побудови нових фортифікацій Й.Беренса заплановано її модернізація у бастіонну форму, що й було виконано у 1685 р., коли за вказівкою Я.Собеського ця бастея кардинально перебудовується у бастіон-белюард, який також отримує назву „королівського”. Логічно припускати, що посередині східного прясла, яке було під більшою загрозою нападу, рівночасно з будівництвом

Струмилової бастеї посередині південного прясла, зводиться велика бастея, подібна до неї. Тобто оборонні схеми цих двох прясел були аналогічні: посередині прясла розміщували високу муровану бастею з трьома ярусами оборонних галерей, на крилах розміщувалися нижчі круглі бастеї з 1-2 оборонними ярусами.

За архітектурно-типологічними ознаками форма Порохової бастеї більше пасує до архітектурних форм, що панують на початку XVI с. (Pollak, 1991), а не у другій його половині. На латині такий тип нової фортифікаційної споруди називався «Propugnaculum» – і позначав він бастею або барбакан (Tomkiewicz, 1971; 105). З цим фактом хочемо пов'язати ще один ключовий аргумент на користь дати раннього будівництва нашої бастеї - в хроніці Я.Зіморовича під роком 1535 згадується існування в місті «Propugnaculum prae grande», в якій зберігали порох (Зіморович, 2002; 105). На думку В.Томкевича, ця згадка стосується Порохової Башти, оскільки лише її можна було охарактеризувати як укріплення (Propugnaculum) із додатком «prae grande» (превелике) (Tomkiewicz, 1971; 105). Гадаємо слід погодитися з ідентифікацією Томкевича, хоча іноді історики пов'язують цю згадку з міським арсеналом (Tomkiewicz, 1971; 105). Будівля арсеналу у Львові не була укріпленням, тому дискусійним твердженням є називати її propugnaculum.

З історичних планів міста відомо, що башта Струмилова завжди була пустою, вона ніколи не мала перекриття внутрішнього простору чи даху. Назва «Propugnaculum prae grande» могла бути ужита лише до котрогось з цих двох об'єктів – або до Струмилової або до Порохової. Тому залишається погодитися з прив'язанням цієї назви до нашого об'єкту, оскільки зберігати порох у незакритому просторі Струмилової бастеї було неможливо. Мабуть, саме з цього часу частина внутрішнього простору нашої бастеї була перекрита для зберігання пороху і саме з цього часу за нею закріплюється назва “Порохова башта”.

Рис. 8. Макетна реконструкція Порохової башти на період XVII ст. авторства Я.Вітвіцького (Вітвіцький, 2004)

Ще одним аргументом на користь завершення будівництва Порохової башти у 1530-х рр. є історія з будівництвом південно-західної бастей Вужевої. З документів точно відомо, що її викінчено у 1540 р. і її будівництвом звершилася відбудова міських укріплень після пожежі 1527 р. (Tomkiewicz, 1971; s. 108). Але вона має вже модернішу гранчасту пятикутну протобастіонну форму – т.зв. пунтоне (рис. 2). Вона будувалася після пожежі Львова, у проміжку між 1529-1540 р. Тобто бастей, які закладалися після 1529 р., мали вже трохи інші архітектурно-планувальні та фортифікаційні параметри, ніж ті, які закладалися у 1522 р. Подібне явище можемо спостерегти поряд з Пороховою баштою, коли тут після побудови костелу ОО Кармелітів босих та влаштування у 1630-х роках у третій оборонній лінії т.зв. босяцької фіртки, трохи на південь від неї було зведено бастіон “п’ятта-форма” (рис. 3). Первісно тут була мала трикутна бастея, що її позначено ще на плані Й.Беренса (рис. 1).

Отже слід підтримати версію В.Томкевича про більш ранню дату будівництва Порохової бастей – у 1522-1535 рр. Разом із Струмилкою вони захищали найнебезпечніші в оборонному відношенні східне та південне прясла міських укріплень. Важливо відзначити ще одну оборонну рису цих двох об’єктів – як найпотужніші за оборонними параметрами, вони розміщені посередині прясла, а не на наріжниках. Це важлива риса, яка є підтвердженням раннього закладення об’єктів, на початку XVI ст. Пізніше найпотужніші об’єкти починають будувати у кутах, наріжниках у місцях повороту-перелому оборонних ліній. Бастея має підковоподібний план та первісно була з відкритим внутрішнім простором, з двома ярусами дерев’яних оборонних галерей. Стіни муровані з тесаного та ламаного каменю-вапняку на міцній вапняній заправі. У стінах частково збереглися бійниці. Бійниці первісно розташовувались у трьох ярусах: 6 бійниць у першому ярусі, 9 – у другому та 13 у третьому (Witwicki, 1971). Розміри будівлі: довжина – 24 м, ширина – 19.5 м., товщина мурів 3 м у нижній та 1.9 м у верхній частині. Верхній четвертий ярус башти не зберігся. Він виступав у формі машикулів на крокштинах по всьому периметру споруди приблизно на 0.7 м за зовнішню площину стіни (Witwicki, 1971). Машикулі на італійський манер були муровані, як вказано вище, на профільованих білокам’яних кронштейнах, розташованих з інтервалом приблизно у 0.9-1 м. У 1954 році реконструйовано інтер’єр будівлі, у 1959 р. виконано адаптацію його на функцію осідку Спілки архітекторів. У 1973 році було виконано окремі реставраційні роботи – очищено від тинькування зовнішні стіни, відкрито та реставровано бійниці, частково замуровано неавтентичні, пізніше прорубані вікна (Пам’ятники, 1983).

Автора третьої лінії укріплень львівського середмістя, частиною якого є Порохова башта, на жаль, не встановлено, хоча немає сумніву, що вона фахово проектувалася як єдиний вогневий комплекс для ручної вогнепальної зброї та надмурної та валової артилерії. Можна висловити гіпотезу, що автором був хтось з італійських будівничих, які домінують у XVI ст. в будівельних справах міста. Спробувати виявити автора можна було би дуже прискіпливим аналізом автентичних білокам’яних деталей башти – бійниць, консолей, наріжних блоків прорізів та ін.

Прикметно, що третя оборонна лінія кілька разів модернізувалася. Аналіз активного періоду її функціонування показує, що вона була зовнішнім елементом, але складовою частиною трьох оборонних поясів, які взаємодіяли у створенні неприступного бар’єру до середмістя. Останні спроби її модернізації належать до австрійської доби наприкінці XVIII ст. (рис. 4). Детальна реконструкція етапів розвитку східного прясла середміських укріплень з брамою „porta Ruthenika” ще чекає свого дослідника, незважаючи на велику частину праці, вже виконану попередниками (В.Томкевич, Я.Вітвіцький, В.Вуйцик, О.Чернер, Я.Лобоцький, М.Бевз, І.Оконченко, Ю.Дубик, У.Піхурко та ін.). Не менш цікава історія самої дільниці

східного прясла укріплень після їх розбирання на початку XIX ст. У 1821 р. тут створено благоустроєну систему скверів з променадою (проект на завдання урядника Райценгайма), збудовано першу австрійську гімназію (рис. 9). Із побудовою будівлі Губернаторства сквери модернізовано у парк та він дістає назву Губернаторських валів.

Рис. 9. Порохова башта у розпланувальній структурі парку і променаду Райценгайма у 1844 р. (План міста Львова 1844 р., Військовий архів Австрії, фотокопія М.Бевз).

У 1890 році магістрат пропонував Порохову башту, яка стояла руїною, з довколишньою територією як місце для влаштування українського театру. Ця пропозиція не була прийнята (Крип'якевич, 1991), але від цього року на місці великого белюарду було облаштовано літній театр. Згодом плановано перебудову Порохової башти на міський архів та музей з лапідарієм (проекти архітекторів М.Лужецького та К.Мокловського, 1896 р.). Тут також планували звести пам'ятник Т. Шевченку, ще наприкінці XIX ст. У різні часи народжувалися проекти розбирання башти та зведення тут інших будівель. У 1880-х роках башту від розбирання було врятовано лише завдяки протестам та наполегливості консерватора В. Лозінського. В радянський час тут мала пролягти автомагістраль з входом до тунелю щоб пропускати транспортні потоки під Високим Замком. На щастя ці проекти не були реалізовані. До недавніх проектів належить ідея влаштування у північній частині валів (у місці колишнього Королівського бастиону) станції витягу канатної дороги на Високий замок. Якщо б ця пропозиція була поєднана з реставраційним відтворенням фрагментів третьої оборонної лінії та королівського бастиону та не мала тяглового вузла, її можна було розглядати. Функція будинку Порохової башти як осередку Національної спілки архітекторів України дуже пасує до об'єкту. Будівля башти, яка була спеціально реконструйована та адаптована до цієї функції, вже має свою "спілчанську" історію (Шуляр, 2004). Безсумнівно, що ця функція мала би залишитися в цій унікальній пам'ятці. Але об'єкт потребує реставрації. Слід було би більш досконало адаптувати будівлю до сучасних потреб та виконати реставраційне відтворення втраченого четвертого ярусу з машикульним поясом.

Висновки. Порохова башта – єдиний збережений в натуральну величину, унікальний за архітектурою, фортифікаційний об'єкт середньовічного Львова. Він є репрезентантом оборонної архітектури XVI ст., елементом третього (з п'яти) поясів укріплень львівського середмістя. Архітектурна цінність об'єкту не вичерпується Львовом. Збережених реліктів саме міських укріплень в Україні дуже мало. Їх наявність - велика рідкість. Порохова башта репрезентує специфічний тип мілітарної архітектури, аналогів якої можна знайти в Україні лише в Кам'янці Подільському. Порохова башта, як унікальна пам'яткова оборонна споруда, мусить рано чи пізно стати об'єктом фахових реставраційних робіт.

Якщо погодитися з датою початку будівництва порохової башти на 1522 рік, то через 3 роки архітекторів чекає ювілей – 500-ліття зведення єдиної збереженої пам'ятки фортифікаційної архітектури Львова. Гідним відзначенням цієї дати була би фахова реставрація пам'ятки з відтворенням втраченого машикульного ярусу.

Середовище довкола Порохової башти, крім надзвичайної вартості архітектурного простору, має збережені археологічні залишки унікального комплексу фортифікацій XIV-XVI ст. Впорядкування та архітектурно-ландшафтні перетворення території довкола Порохової башти повинні розглядатися у комплексі регенерації східного прясла укріплень середмістя Львова, як архітектурно-археологічний комплекс з трьох оборонних ліній. Завдання впорядкування території колишніх Губернаторських валів неможливо реалізувати без музесфікації унікальних оборонних споруд та без освоєння підземного простору, який насичений пам'ятками археології. Важливим елементом діяльності для фахового перетворення та ревіталізації середовища є проведення широких археологічно-архітектурних досліджень на всій території колишніх валів.

Список використаної літератури та джерел:

Бевз М., Оконченко І. (2005) Ідентифікація втраченої оборонної архітектури Львова XVII ст.: «Лінія Беренса». Галицька брама. Квітень-червень 2005. №4-6 (124-126). Видавництво «Центр Європи», с. 13-19.

Jaworski, (1905). Franciszek Jaworski. Baszta Prochowa i Archiwum Miejskie. Lwow. Z drukarni W.A. Szykowskiego, 57 s.

Вітвіцький, (2004). Вітвіцький Я. Пластична панорама давнього Львова / Будуємо інакше. Львів.

Вуйчик, (2013). Володимир Вуйчик. Міський арсенал у Львові. Leopoldiana. Львів, ВНТЛ Класика, с. 45-54.

Зіморевич, (2002). Зіморевич Бартоломей. Потрійний Львів. Leopoldis Triplex. Пер. Н.Царьової. Львів, «Центр Європи», с. 105.

Крип'якевич, (1991). Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Львів, Каменярь, с. 78-79.

Памятники, (1983). Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). Киев, «Будівельник», с. 88.

Трегубова Т., Мих Р. (1989) Львів. Архітектурно-історичний нарис. Київ, Будівельник. с. 54-55.

Шуляр А. (2004). 45 років Львівському Будинку архітектора // Архітектурний вісник, № 1-2 (21). - с. 46-47.

Czołowski, (1925). Czołowski A. Historia Lwowa od założenia do roku 1600. Lwów.

Czerner, (1997). Czerner O. Lwów na dawnej rycinie i planie. Wrocław, Warszawa, Kraków.

Dürer, (1527). Dürer Albrecht. Niektóre pouczenia o umacnianiu miast, zamków i osiedli. 1527. https://pl.wikipedia.org/wiki/Traktat_Albrechta_D%C3%BCrera

Pollak, (1991). Pollak, Martha D. *Mitary Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City*. The Newberry Library, Chikago, MCMXCI. 120 p.

Plan, (1780). «Plan von Lemberg. 1780. - M 1:1440. Anton Pintershoffen... (Franz d'Ertel). - G I h, 371 - 1 // Kriegsarchiv. Wien. Kartensammlung. - 1 gez. Bl.

Tomkiewicz W., (1971). *Obwarowania śródmieścia miasta Lwowa i ich przemiany do XVIII w., Część I: Władysław Tomkiewicz, Dzieje obwarowań miejskich Lwowa, Część II: Janusz Witwicki, Obwarowania śródmieścia Lwowa*, art. w: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, zesz. 2-3.

Witwicki J., (1971). *Obwarowania śródmieścia miasta Lwowa i ich przemiany do XVIII w., Część I: Władysław Tomkiewicz, Dzieje obwarowań miejskich Lwowa, Część II: Janusz Witwicki, Obwarowania śródmieścia Lwowa*, art. w: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, zesz. 2-3.

References:

Bevz M., Okonchenko I. (2005). *Identyfikatsiya vtrachenoyi oboronnoyi arkhitektury L'vova XVII st.: «Liniya Berensa»*. Halyts'ka brama. Kviten'-cherven' 2005. №4-6 (124-126). Vydavnytstvo «Tsentr Yevropy», s. 13-19.

Jaworski, (1905). Franciszek Jaworski. *Baszta Prochowa i Archiwum Miejskie*. Lwow. Z drukarni W.A. Szykowskiego. 57 s.

Vitvitsky, (2004). Y. Vitvitskyi. *Plastic panorama of ancient Lviv / We build differently*. Lviv.

Vuytsyk, (2013). Volodymyr Vuytsyk. *City Arsenal in Lviv*. Leopoldina. Lviv, VNTL Klasika. P. 45-54.

Zimorovych, (2002). Bartholomew Zimorovych. *Triple Lviv. Leopolis Triplex*. Trans. N. Tsaryova. Lviv, "Center of Europe", P. 105.

Krypyakevich, (1991). I. Krypyakevich. *Historical passages in Lviv*. Lviv, Kamenyar, village 78-79.

Monuments, (1983). *Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR (illustrated reference book)*. Kyiv, "Builder", p. 88.

Tregubova T., Mykh R. (1989) *Lviv. Architectural and historical essay*. Kyiv, Budivelnik. with. 54-55.

Shulyar A. (2004). *45 years of the Lviv Architect's House* // *Architectural Bulletin*, No. 1-2 (21). - with. 46-47.

Czołowski, (1925). Czołowski A. *Historia Lwowa od założenia do roku 1600*. Lwów.

Czerner, (1997). Czerner O. *Lwów na dawnej rycinie i planie*. Wrocław, Warszawa, Kraków.

Dürer, (1527). Dürer Albrecht. *Niektóre pouczenia o umacnianiu miast, zamków i osiedli*. 1527. https://pl.wikipedia.org/wiki/Traktat_Albrechta_D%C3%BCrera

Pollak, (1991). Pollak, Martha D. *Mitary Architecture, Cartography and the Representation of the Early Modern European City*. The Newberry Library, Chikago, MCMXCI. 120 p.

Plan, (1780). «Plan von Lemberg. 1780. - M 1:1440. Anton Pintershoffen... (Franz d'Ertel). - G I h, 371 - 1 // Kriegsarchiv. Wien. Kartensammlung. - 1 gez. Bl.

Tomkiewicz W., (1971). *Obwarowania śródmieścia miasta Lwowa i ich przemiany do XVIII w., Część I: Władysław Tomkiewicz, Dzieje obwarowań miejskich Lwowa, Część II: Janusz Witwicki, Obwarowania śródmieścia Lwowa*, art. w: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, zesz. 2-3.

Witwicki J., (1971). *Obwarowania śródmieścia miasta Lwowa i ich przemiany do XVIII w., Część I: Władysław Tomkiewicz, Dzieje obwarowań miejskich Lwowa, Część II: Janusz Witwicki, Obwarowania śródmieścia Lwowa*, art. w: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, zesz. 2-3.

BUILDING HISTORY AND ROLE OF THE POWDER TOWER IN THE FORTIFICATION SYSTEM OF THE MDTOWN OF LVIV

Mykola Bevz

The gunpowder tower was an integral part of the third defensive line, which was laid around the center of Lviv, starting in 1522. The active phase of construction of the third line occurs after 1527 (after the great fire of Lviv) and lasts until the end of 1540. Construction took place over a twenty-year period when the city was exempt from paying taxes to the state royal treasury and could spend money for the modernization of fortifications.

In the article we prove that the date of its construction of the Powder Tower should be considered within years 1522-1535 based on the analysis of the defense parameters of tower, its architectural and typological characteristics. Although in the literature we often find the date of construction of the tower as 1554-1556. At this time, in our opinion, there could be some modernization of the building only - the construction of an additional last tier, covering galleries or installing a roof over the entire building. It was impossible to build a defensive object of such volume during 2-3 years. Therefore, given the great fire of the city in 1527, the following dating scheme seems very logical: the beginning of work - 1522, completion - in 1535 and modernization - in 1554-1556.

The environment around the Powder Tower, in addition to the extraordinary value of architectural space, has preserved archaeological remains of a unique complex of fortifications XIV-XVI centuries. Revitalization and architectural and landscape transformations of the territory around the Powder Tower should be considered as a complex regeneration and museumfication of the eastern presidency of the fortifications of the middletown of Lviv, which consisted of three defensive lines - High Wall (Porta Rutenika, Mularska and Rymarska Towers), Low wall (City Arsenal and the Royal Arsenal, four small basteyas), the Third Belt of Fortifications (Royal Belvedere, Powder Tower, Carmelite Firt, "piatta-forma" Bastion, Royal Rondel).

Key words: defensive architecture, 17th century, Lviv, Powder Tower, third defensive line.

6.3. ПЕРЕДМОСТОВІ МИКОЛАЇВ-РОЗВАДІВСЬКІ УКРІПЛЕННЯ ЛИСОЇ ГОРИ

Василь Петрик

Постановка проблеми. Архітектура фортифікаційних споруд часів Першої Світової війни на території України зберіглася зі значними втратами. З чималої кількості різноманітних укріплень, що будувалися Австрійською імперією, найпотужніші фортеці на північ від Карпат були збудовані поза територією, що тепер входить в межі кордонів сучасної України: Краківська фортеця, Перемиська фортеця. Миколаївська фортеця (Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення) є на сьогодні найкраще збереженим зразком австрійських стаціонарних та польових фортифікацій такого типу в Україні. Це – унікальна для України та важлива пам'ятка військової історії та фортифікаційного європейського будівництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак комплексні наукові дослідження цієї пам'ятки розпочалися лише в останнє десятиліття, і лише у 2017 р. пам'ятка була внесена до Державного реєстру пам'яток України. На жаль, відсутність широкої інформованості про пам'ятку призвела до знищення внаслідок господарської діяльності частини польових укріплень та печерних сховищ, а у 2019 р. постала реальна загроза повного знищення укріплень групи «Лиса гора». З метою збереження пам'ятки робоча група, до якої входили автори статті, виконала натурні та архівні дослідження цієї групи укріплень, за результатами яких визначено території складових частин та визначено зони охорони пам'ятки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Укріплення групи «Лиса гора», як і повний комплекс укріплень Миколаїв-Розвадівського тет де пону, дотепер не були висвітлені як окремий комплекс у фахових наукових виданнях з історико-архітектурної тематики та спеціалізованих виданнях з історії фортифікацій. Водночас попередньо історичні розвідки про передмостові укріплення Розвадова та Миколаєва опублікував д.і.н. Леонтій Войтович (Войтович, 2019), загальний огляд історії формування цього оборонного комплексу висвітлені як в окремих публікаціях М.Ющенка (Ющенко, 2014, 2015), так і в спільній оглядовій статті авторів (Ющенко, Петрик, Піняжко, 2019). Водночас у науковій літературі існує версія О.Корчинського, який атрибутує печерні сховища групи «Лиса гора» як комплекс печерних храмів-святилищ, що були, на його думку, споруджені як язичницькі храми у другій половині VIII ст. і функціонували на першому етапі християнізації регіону як християнські об'єкти у Х – XV ст. (Корчинський, 2011, с. 236-252). Вагомим внеском О.Корчинського, попри суб'єктивність його інтерпретацій об'єктів, є введення в науковий обіг детальних обмірів печерних сховищ південної частини групи «Лиса гора».

Мета статті. В статті розглядається одна з груп укріплень III-го етапу будівництва Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення (тет де пон), яка мала назву Grupper Lysa gora (Група Лиса гора). Укріплення групи «Лиса гора», що займали ключове положення в системі нових укріплень, зараз перебувають під загрозою знищення через активний розвиток господарської діяльності з розробки родовищ піску у відкритих кар'єрах. Метою статті є введення в науковий обіг інформації про одне з ключових укріплень Миколаїв-Розвадівського тет де пону, представлення основних форм і шляхів його збереження і подальшого використання як об'єкта культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення (Bruckenkopf Mikolajow-Rozwadow) – комплекс укріплень, що захищали мостові переправи

(шосейну та залізничну) через р. Дністер біля м. Розвадів з під'їздами через м. Миколаїв. Укріплення побудовані австро-угорськими фортифікаторами в три етапи: I етап – у 1854-55 рр., II етап – у 1892-1902 рр., III етап – у 1912-1914 роках. (Ющенко, Петрик, Піняжко, 2019, с.165-169)

Таблиця 1.

Перелік укріплень по номерах згідно даних російської розвідки за 1897-1902 рр. (Рис.1)

Номер на 1897 рік	Номер на 1902 рік	Тип укріплення	Сучасний стан
1	17	Піхотний редут з 3 гарматами, зі старого укріплення 1854-55 рр.	Знищено
2	16с	Піхотний редут з 2 гарматами	Знищено
3	16b	Батарея на 4 гармати	Знищено
4	16a	Піхотний редут	Частково зберігся
5	15b	Піхотний редут	Знищено
6	15a	Піхотний редут	Знищено
7	14	Піхотний редут, зі старого укріплення 1854-55 рр.	Частково зберігся
8	13b	Піхотний редут	Знищено
9	13с	Батарея на 6 гармат	Знищено
10	13a	Піхотний редут	Частково зберігся
11	12b	Піхотний редут	Частково зберігся
12	12с	Батарея на 4 гармати, зі старого укріплення 1854-55 рр.	Частково зберігся
13	12a	Піхотний редут	Повністю зберігся
14	-	Батарея на 4 гармати, з піхотним прикриттям, зі старого укріплення 1854-55 рр., імовірно ліквідована до 1902 року	Знищено
15	11b	Піхотний редут	Повністю зберігся
16	11с	Батарея на 9 гармат, зі старого укріплення 1854-55 рр.	Знищено
17	11a	Піхотний редут	Знищено
18	10b	Батарея на 6 гармат, зі старого укріплення 1854-55 рр.	Частково зберігся
19	10a	Піхотний редут	Повністю зберігся
20	9b	Батарея на 4 гармати	Знищено
21	9a	Піхотний редут	Знищено
22	7b	Піхотний редут	Знищено
23	7с	Батарея на 6 гармат	Знищено
24	7a	Піхотний редут	Знищено
25	5	Піхотний редут з 2 гарматами, зі старого укріплення 1854-55 рр.	Знищено
-	6a	Піхотний редут	не збудовано
-	6b	Батарея на 4 гармати	не збудовано

-	4a	Піхотний редут, на півд. березі Дністра, вказано що побудований наприкінці 1897 року. Але в 1902 році зазначений, як передбачений для будівництва по мобілізації	Частково зберігся
-	19	Піхотний редут	Знищено
-	20	Піхотний редут	Знищено
-	1	Піхотний редут біля станції, будівництво по мобілізації	-
-	2	Піхотний редут біля станції, будівництво по мобілізації	-
-	3	Піхотний редут біля мостів, будівництво по мобілізації	-
-	4b	Піхотний редут на півд. березі Дністра, будівництво по мобілізації	-
-	18	Піхотний редут, будівництво по мобілізації	-

Розробка проекту нового пасу укріплень Миколаїв-Розвадівського передмостового укріплення (III етап) розпочалася в 1912 році, під час мобілізаційних заходів в ході т.зв. «Балканської кризи». Імовірно, в тому ж році було розпочато і перші будівельні роботи, судячи з напису «1912» в одному з печерних сховищ. Згідно з наявними архівними джерелами (Linearskizzen ..., 2914), основний обсяг будівництва мав відбутися за два роки – 1913 та 1914-й. Основні будівельні роботи здійснені в 1913 році, частина укріплень добудована в 1914 році, але повністю проект так і не був зреалізований через початок Першої світової війни (рис. 1).

Одна з ключових груп укріплень III етапу будівництва отримала назву «Gruppe Lysa gora» (Група Лиса гора). Укріплення групи «Лиса гора» займали ключове положення в системі нових укріплень, займаючи панівну висоту на найбільш важливому напрямку – вздовж тогочасної шосейної дороги Львів-Стрий, що підходила до м. Миколаїв з півночі, проходячи вздовж східного підніжжя височини. Укріплення займали велику, розлогу височину, позначену на австрійській військовій мапі як висота 364, з назвою «Lysa gorka», від якої і була отримана назва групи укріплень. На сучасній топографічній мапі 1:10000 – це висота 338,3 м н.р.м., що попри назву «Лиса гора» має також ще один сучасний топонім – «Горби Тарандова». Перевищення над оточуючою місцевістю досягає від 30 до 70 метрів. Безпосередньо північніше височини старе шосе перетинало долини річки Зубра та ручаю Барбара біля їх злиття, які також добре проглядалися з Лисої гори. На північний захід лежить ще одна розлога височина 306 (сучасна відмітка висоти в тому місці – 300,2 м н.р.м.), через яку проходила дорога з с. Демня повз сиротинський притулок графа Скарбека (с.Заклад) на м. Миколаїв та с. Дроговиж. На схід від Лисої гори за широкою улоговиною лежить висота 367 (сучасна відмітка висоти 362,4 м н.р.м.), позначена на австрійській військовій мапі також як «Углеріще», сучасний топонім – той самий. Вона має значно більшу площу, ніж Лиса гора і теж була частково зайнята укріпленнями групи «Углеріще» (рис. 2).

Лиса гора має форму трикутника, звернутого верхівкою на північ. Височина складається з двох виражених частин – північної та південної висот. Обидві частини мають майже рівні, подібні до плато, верхівки, та схили різного нахилу, місцями дуже круті. На сучасній топографічній мапі масштабу 1:10000 північна висота має позначку висоти 338,3 м н.р.м., підписана як «Лиса», витягнута з південного сходу на північний захід, по периметру частково вкрита мішаним лісом, верхівка – самосійними перелогами. Південна висота має максимальну позначку 326,6 м н.р.м., простягається зі сходу на захід.

Укріплення групи «Лиса гора» (оригінальна назва "Gruppe Lysa Gora"), за довоєнним проектом повинні були мати в своєму складі шість частин: опорний пункт "Північ" (Stützpunkt Nord), опорний пункт "Захід" (Stützpunkt West), опорний пункт "Схід" (Stützpunkt

Ost), Велика батарея (Grosse batterie), "Горжеві (тильні)" печери (Kavernen Kehle) – східна та західна ділянки (з розривом).

Ці об'єкти стали предметом натурних обстежень комплексної групи дослідників у 2019 році, коли виконувалась паспортизація та розроблення проекту зон охорони комплексної пам'ятки – частини внесеної до Державного реєстру нерухомих пам'яток України пам'ятки історії місцевого значення Комплекс фортифікаційних та інженерних споруд «Фортеця м.Миколаїв» (Ох. № 2967-Лв). Обстеження проводили працівники Державного історико-культурного заповідника у м.Белзі, в тому числі й В.Петрик та М.Ющенко, архівні дослідження провів Т. Піняжко, топогеодезичне знімання – Ю.Горбатий. За результатами обстеження було виконано облікову документацію на комплекс об'єктів Групи Лиса гора. Також під науковим керівництвом В.Петрика за участю архітектора А.Крупи визначені території пам'яток та розроблений проект зон охорони для цієї групи фортифікаційних укріплень, затверджений Львівською обласною державною адміністрацією (Наказ № 47-ОС від 09. 08. 2019 р.).

Опис об'єктів:

Опорний пункт "Північ" (Stützpunkt Nord) займав північну частину висоти приблизно на рівні 310-317м. Стрілецькі траншеї звернуті на північ, захід та схід, покриваючи рушничним та кулеметним вогнем сектор не менше 200⁰. Під вогнем знаходилися підступи до висоти з боку долин р. Зубра та р. Барбара, шосе Львів-Стрий, та з боку с. Демня. Довжина лінії вогню в опорному пункті складає не менше 530 метрів. За умови зайняття її статутною шеренгою стрільців (1 стрілець на 1-1,5 метри лінії вогню) для формування щільного вогню, гарнізон опорного пункту можна оцінити в дві роти піхоти (в роті 244 рушниці). По довжині траншеї розташовано 4 спостережні пункти, стіни яких складені з місцевого каміння на розчині, покриття – армований бетон. Три спостережні щілини, розташовані через 90⁰, забезпечували огляд в секторі 180-200⁰. Майже або чітко квадратні в плані, зовнішній розмір 200х230см, внутрішній розмір 120х120см, 120х160см, споруди мають стіни товщиною 50 см, товщина армованого бетонного покриття – 15-17см. На крайньому лівому та правому флангах розташовано по одному кам'яно - бетонному бліндажу з амбразурами, які могли слугувати як для спостереження, так і для ведення вогню з рушниць. Лівofланговий має прямокутну форму, внутрішні розміри 518х220см, товщина стін 50см, одна амбразура в довгій стіні, навпроти входу. Правofланговий бліндаж зігнутий під кутом, має дві амбразури. Товщина зовнішньої стіни з амбразурами – 70см, тильної – 50см. Розміри сторін – 470, 260, 240, 120, 320 та 230см.

В середині опорного пункту розташовано ще 10 кам'яно - бетонних бліндажів у дві лінії. Кожен розрахований орієнтовно на відділення (10-12 солдат), внутрішні розміри в межах 500 х 200 см. Стіни з каменю на розчині, товщиною 50 см, дах - армований бетон, товщиною 15-25 см. Внутрішній розмір 6 х 3 м, вхід зроблений на одній з торцевих стін, також було щонайменше одне світлове/ вентиляційне вікно на фасадній стіні, звернутій до траншеї. Призначення решток ще одного бліндажа точно не встановлено, за розташуванням відповідає вбиральні. Всі бліндажі поєднані між собою та стрілецькою траншеєю ходами сполучень, також від першої лінії бліндажів в стрілецьку траншею веде критий хід сполучення – потерна неглибокого залягання. Має стіни з каменю-пісковіку на розчині, товщиною 30 см, дах – армований бетон товщиною 38-40см.

Як спостережні пункти, так і бліндажі (в усіх опорних пунктах) мали стіни товщиною 40-70 см, залізобетонні покриття товщиною 15-25 см. Такі товщі здатні були забезпечувати лише від шрапнелі, осколків снарядів та ударної хвилі близьких вибухів 76 мм фугасних

снарядів (гранат). Пряме влучання в покриття або стіну, навіть покритих шаром ґрунту, призвело б до їх пробиття або розтріскування.

Опорний пункт "Захід" (Stützpunkt West) з примкнутою до нього артилерійською батареєю на 4 гармати займає північно-західну частину висоти на рівні 330-338м. Стрілецькі траншеї звернуті на південний захід, захід, північ та північний схід, покриваючи вогнем загальний сектор близько 170°. Довжина лінії вогню (частина, що зберіглася) становить близько 300 метрів (+70 метрів тилового редюїту), що дозволяє оцінити гарнізон щонайменше в одну роту піхоти (244 рушниці). Під вогнем знаходилися підступи до висоти з заходу та південного заходу, а також північний схил від верхівки висоти до опорного пункту «Північ». В складі опорного пункту було розпочато будівництво печерних сховищ в товщі піщанику, які не були закінчені. Перед входами було збудовано подвір'я, оточене бруствером, яке слугувало редюїтом опорного пункту. Також підготовлено вхідні портали для майбутніх підземних печерних сховищ, одне укриття було розташоване під подвір'ям. Було також 5 великих кам'яно-бетонних бліндажів, кожен на відділення, і 9 малих підбрустверних сховищ. Спостережний пункт був один, не зберігся. Бліндажі на відділення типові, 600х300см, кам'яні стіни 40-50см, покриття з армованого бетону товщиною 15-20см. Підбрустверні сховища меншого розміру, 400х300см, стіни 40-50см, покриття 15-20см. Ще два сховища були біля ходу сполучення до артилерійської батареї (не збереглися), і на самій артилерійській батареї мало бути чотири підбрустверні сховища та один спостережний пункт, які теж не збереглися.

Примкнута батарея не зберіглася, займала всю розлогу верхівку 338,3. Мала позиції для 4-х гармат, найімовірніше стандартні польові гармати М5 калібром 8см. Основний напрямок стрільби – північний схід, по шосе Львів-Стрий. Максимальна дальність вогню з такої гармати становить 6100м шрапнеллю та 7000м гранатами, отже під вогнем знаходився величезний відтінок шосе до с. Бродки, та місцевість обабіч шосе.

Опорний пункт "Схід" (Stützpunkt Ost). Займає виступ східного схилу висоти на рівні 315-330м. Довжина лінії вогню (частина, що зберіглася) становить не менше 140 метрів (+30 метрів тильної траншеї), що дозволяє оцінити гарнізон щонайменше в ½ роти піхоти (122 рушниці), або повна рота піхоти (5 офіцерів, 258 солдатів, озброєних 244 рушницями), за умови тримання частини стрільців в резерві в укриттях. Під обстрілом знаходилися підходи до висоти зі сходу та північного сходу, а також північно-східна частина верхівки висоти 338,3 в бік опорного пункту «Північ». В складі опорного пункту є три окремих печерних сховища в шарі місцевого піщанику – одне велике з 4-х приміщень, та два менших з одного приміщення кожне. З одного з печерних сховищ зроблено додатковий вихід в хід сполучення нагорі, захищений кам'яно-бетонним прохідним укриттям. Також опорний пункт мав один спостережний пункт розміром 210х210см, товщина стін 46-50см, товща даху – 18см, два бліндажі на відділення кожен, два підбрустверних сховища. Сховища на відділення відрізняються розмірами, одне має габарити 400х200см, друге – 500х300см. В обох кам'яні стіни 40-50см, покриття з армованого бетону товщиною 15-20см. Підбрустверні сховища мають розміри 500х300см та 400х180см, стіни 40см, покриття 15-20см.

В центрі опорного пункту є майданчик, що міг використовуватися для розташування 1-2 гармат, які могли вести вогонь прямою наводкою на південний схід по сідловині між висотами «Лиса гора» та «Шпіцкегель» і «Углеріще», або непрямою наводкою – на віддалені дистанції в північно-східному напрямку.

На південно-східному відрозі висоти 338,3, в 300 м від опорного пункту «Схід» (260 м на схід від відмітки 329,3), за проектом мав бути розташований невеликий опорний пункт,

звернутий на схід до шосе Львів-Стрий (оригінальна назва невідома, умовна назва – «Схід 2»). Він мав тримати під обстрілом шосе та долину, по якому воно проходить, прикриваючи східні підходи до висоти 338,3. На його місці до наших днів зберігся лише незначний фрагмент стрілецької траншеї з траверсами, тому без археологічних досліджень неможливо встановити, яких розмірів було це укріплення.

Імовірно, що опорні пункти «Схід», «Захід» та розташована між ними артилерійська батарея мали бути з'єднані між собою в одну суцільну лінію оборони, яка займала найвищу частину «Лисої гори». Піхотні опорні пункти захищали артилерійську батарею насамперед з флангів та частково з фронту, маючи можливість вести перехресний вогонь перед нею. У випадку ж захоплення противником опорного пункту «Північ» оборона «Лисої гори» не руйнувалася, оскільки противник тоді опинявся би під вогнем прямою наводкою з гармат батареї та суміжних з нею опорних пунктів, які повністю контролювали всю верхівку висоти.

Споруди південної висоти 326,6 за проектом склалися з артилерійської батареї "Велика батарея" (Grosse batterie) на 8 гармат, тилових печерних сховищ та двох додаткових опорних пунктів на західному та південно-східному відрогів висоти. Артилерійська батарея займала безпосередньо гребінь висоти 326,6, при цьому 6 гармат мали основний напрямок стрільби на північ, на проміжок між шосе Львів-Стрий та с. Демня, а дві гармати на лівому фланзі батареї були звернуті на захід, в бік проміжку між «Закладом» та с. Дроговиж, тримаючи під вогнем всі польові дороги та залізницю Львів-Стрий. При цьому гармати, спрямовані на північ, могли вести лише перекидний вогонь через голови оборонців позиції на висоті 338,3, по цілевказівках з передових спостережних пунктів. В залежності від того, якими гарматами чи гаубицями могла бути озброєна ця батарея, вона могла тримати під вогнем місцевість на дистанціях від 1 до 7 і більше кілометрів. До наших часів жодних слідів від «Великої батареї» не залишилося.

По південному, крутому схилу висоти розташовувалися дві групи печерних сховищ під загальною назвою "Горжеві (тильні) печери" (Kavernen Kehle). Вони зроблені в природних виступах пластів місцевого піщанику. Можна виділити Західні та Східні групи печер, при цьому Східна група складається з двох близько розташованих, але не поєднаних між собою під землею, підгруп печер. Основне призначення цих печер – укриття для особового складу піхотних резервів, артилеристів «Великої батареї» та, імовірно, боєприпасів. Кожна група складається з кількох паралельних печер, поєднаних між собою проходами. Довжина окремих печер в групі сягає 25 метрів, ширина кожної – 230-240 см, висота – 220-230 см, склепіння заокруглене. Входи в печери передбачали встановлення дерев'яних стінок з дверима, для яких в пісковикових стінках вирубано ніші-штраби. Для самооборони цих сховищ на випадок обходу висоти противником, перед входами кожної групи печер було зроблено майданчики з бруствером, звернутим в бік долини, який дозволяв прикрито розташувати стрільців.

Передвоєнним проектом також передбачалося будівництво великого опорного пункту західніше «Великої батареї». Оригінальна назва невідома, умовна назва – «Південно-західний». Опорний пункт мав займати висунутий на захід відрог висоти, в районі сучасної відмітки 317,1 та прикривати підходи з північного заходу та заходу, від с. Демня та «Закладу». Також він безпосередньо прикривав би «Велику батарею» та тиліві печерні сховища. Наскільки встигли розбудувати в 1914 році цей опорний пункт – невідомо. Зараз на його місці розташована дачна забудова, тому жодних слідів укріплень виявити не вдалося.

На південно-східному відрозі висоти 326,6 передвоєнним проектом передбачався невеликий опорний пункт, що мав бути розташований біля відмітки 321,9. Оригінальна назва

невідома, умовна назва «Південно-східний». Звернутий на схід в бік долини, він мав контролювати відтінок шосе Львів-Стрий біля свого підніжжя та прикривав би зі сходу «Велику батарею» і тилові печерні сховища. Чи встигли збудувати в 1914 році цей опорний пункт – невідомо, оскільки в наш час на його місці слідів траншей та споруд не виявлено.

Крім вищезгаданих укріплень, до початку бойових дій у 2014 р. встигли додатково побудувати окремі стрілецькі окопи в проміжках між опорними пунктами: короткий (приблизно 20 м) окоп між опорними пунктами «Північ» та «Захід», та дві короткі стрілецькі траншеї (довжиною 30 та 40 м) між опорними пунктами «Північ» та «Схід». Призначення їх – обстріл схилу висоти «Лиса гора» в проміжках між опорними пунктами.

Виходячи з того, що кількісний склад гарнізонів трьох опорних пунктів висоти 338,3 оцінюється в 4 роти піхоти (повний піхотний батальйон), і ще щонайменше 2 роти потрібні були б для прикриття флангів «Великої батареї», а також потрібні були резерви на заміщення втрат та на випадок контратак, загальний повний гарнізон групи «Лиса гора» можна оцінити щонайменше в півтора, а оптимально - в 2 батальйони піхоти (по 19 офіцерів та 1058 солдатів в батальйоні, на озброєнні 976 рушниць та 1-2 кулемети, разом в двох батальйонах – 1952 рушниці та 2-4 кулемети) та дві артилерійські батареї (на 4 та 8 гармат кожна).

У 1914 році, з початком Першої світової війни, австро-угорські війська в Галичині зазнали серії поразок в битвах на р. Золота Липа, Гнила Липа та на підступах до Львова. Тому австрійське командування прийняло рішення залишити Львів без бою в ніч на 3 вересня. Вже 4-го вересня до Миколаєва починають стягуватися VIII-й та XXIV-й корпуси 8-ї армії генерала Брусилова, 4-5 вересня була проведена розвідка та обстріл укріплень артилерією, а штурм планувався на ранок 6-го вересня. Але до штурму не дійшло, оскільки 20-а піхотна дивізія 2-ї австрійської армії, яка займала Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення, в ніч на 6 вересня за наказом відійшла за ріку Дністер, покинувши на позиціях артилерію (Белой 1929, с. 218, 223). Влітку 1915-го року, коли загальний фронт у Галичині посувався на схід, вже австро-угорські війська відбивали свої ж укріплення, в яких розташовувалися російські війська, але ті теж не затрималися на цих оборонних позиціях. Востаннє бої на опорних пунктах під Миколаєвом відбулися 18 травня 1919 року, коли польські війська в ході бою, що тривав весь день, витіснили з району Миколаїв-Розвадів війська Української Галицької армії, що були змушені відступити на схід (Литвин 1998, с. 359-361).

Отже, в ході Першої світової війни та Українсько-польської війни 1918-1919 рр. відбувались короткотривалі бої за взяття укріплень Миколаїв-Розвадівського тет де пону. Однак незначна тривалість боїв і швидке покинення позицій оборонцями призвели до того, що основна маса укріплень не зазнала значних руйнувань від артилерійських обстрілів. Основні руйнування цих укріплень відбулись після Другої світової війни – внаслідок розбирання місцевими мешканцями на будівельні матеріали та цільового підриву підрозділами МГБ під час боротьби з українськими повстанцями.

В часи СРСР території укріплень групи «Лиса гора» використовувались для навчально-військових занять школярів та резервістів, отримавши народну назву «Стрільбище». Схили гори заросли лісом, яким опікувалось підприємство «Галсільліс». З початку ХХІ ст. територія укріплень і далі поступово заростала чагарниками та лісом, об'єкти фортифікацій руйнувались переважно під впливом природніх чинників. Печерні сховища групи «Лиса гора» увійшли до території м.Миколаєва, і в 2010-х роках з півдня до печер впритул підійшли ділянки індивідуальної садибної забудови. Ці печерні сховища є об'єктами активного туристичного відвідування. Генеральним планом с.Дроговиж територія

Лисої Гори, де розташовані укріплення опорних пунктів «Захід», «Північ» та «Схід», виділена під категорію Паркових та рекреаційних територій. А у 2017 р. укріплення Миколаїв-Розвадівського тет де пону були внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка історії місцевого значення – Комплекс фортифікаційних та інженерних споруд «Фортеця м. Миколаїв» (Ох. № 2967-Лв).

На жаль, це не завадило незаконній передачі ділянок опорних пунктів «Північ» та «Схід» у приватну власність, що поставило під загрозу знищення цих фортифікацій у зв'язку з намірами власників влаштувати на цій території кар'єр з видобутку піску. Отже, визначення меж територій та зон охорони пам'яток групи «Лиса гора» є засобом їх збереження від загрози руйнування.

Визначення зон охорони. Територія пам'ятки Групи «Лиса гора» є дискретною, і складається із шести окремих складових із власними територіями, що визначені за архівними матеріалами та на підставі натурних обстежень: 1) опорний пункт "Північ" – 7,82 га; 2) опорний пункт "Захід" – 2,87 га; 3) опорний пункт "Схід" – 1,55 га; 4) західна група печерних сховищ "Горжеві (тильні) печери" – 0,46 га; 5) східна група печерних сховищ "Горжеві (тильні) печери" – 0,54 га; 6) польові укріплення – 0,01 га. Разом сумарна територія складових частин пам'ятки «Група «Лиса гора» Комплексу фортифікаційних та інженерних споруд «Фортеця м. Миколаїв» становить 13,25 га. Для забезпечення збереження фортифікаційних об'єктів також визначені зони охорони пам'яток: охороні зони, зони регулювання забудови та зони охоронюваного ландшафту. Сумарна площа зон охорони пам'яток Групи «Лиса гора» складає 122,77 га, з них 69,41 га – це зони охоронюваного ландшафту. В цих межах встановленні режими та обмеження використання територій зон охорони пам'яток.

У 2020 р. робоча група, до якої входять і автори статті, продовжила обстеження пам'яток комплексу фортифікаційних споруд фортеці м. Миколаїв. Комплексні наукові дослідження передбачають топогеодезичне знімання територій пам'яток, натурне обстеження, фотофіксацію, складання облікових карток. Опісля для кожного з об'єктів, що є складовими комплексної фортифікаційної пам'ятки, буде розроблений проект зон охорони. У найближчій перспективі, з ініціативи громадських пам'яткоохоронних організацій, міської ради Миколаєва та депутатів Миколаївського району Львівської області, планується реалізувати Програму збереження пам'ятки історії місцевого значення Комплексу фортифікаційних та інженерних споруд «Фортеця м. Миколаїв» (Ох. № 2967-Лв) та створення історико-культурного парку «Миколаївська фортеця».

Висновки. Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення (або ж – «Миколаївська фортеця») є на сьогодні найкраще збереженим зразком цілісного комплексу фортифікацій австрійської військової школи кінця XIX – початку XX ст. в Україні. Це також важлива пам'ятка військової історії, що є свідком військових подій Першої світової війни на наших землях. Для збереження укріплень пам'ятки історії Комплексу фортифікаційних та інженерних споруд «Фортеця м. Миколаїв» необхідно завершити комплексні наукові дослідження та паспортизацію усіх збережених фортифікаційних споруд та історичних місць розташування втрачених. З метою належного використання і подальшого збереження цієї унікальної пам'ятки пропонується розробити та втілити в життя Концепцію Регіонального історико-культурного парку «Миколаївська фортеця».

Список використаної літератури та джерел:

Linearskizzen der in der Bauperiode 1913/1914 hergestellten Objekte des Brueckenkopfes in Mikolajow a/D. 1:2500 (Звіт перевірки Генеральної Інженерної Інспекції /General Genie Inspektion.). Відень, 20 червня 1914 року. ÖStA/KA MBeh GGI Nr. 630 res. ex 1914. Австрійський Державний Архів. – збірний лист схем укріплень, збудованих у 1913 році в Миколаївському передмостовому укріпленні.

Австрійська військова топографічна мапа в масштабі 1:75000, лист ZONE 7 COL XXX Mikolajow und Bobrka, видання 1879 року.

Белой А. (1929) Русская армия в великой войне. Галицийская битва, Москва-Ленинград.

Войтович Л. (2019) Загадки фортеці «Миколаїв». Войтович Л.В. Громада (газета), 26.02.2019 р.

Войтович Л. (2019) Форт «Тарандов» фортеці Миколаїв. Войтович Л.В. Громада (газета), 10.03.2019 р.

Корчинський О. (2011) Про печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та його околицях. О.Р.Корчинський. ст.232-256. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – Л., 2011. – 450 с.

Литвин, М. (1998) Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів: Інститут українознавства НАНУ ім. І.Крип'якевича, Інститут Центрально-Східної Європи, с. 359-361.

Ющенко М. (2014) Австрійські укріплення в Галичині. М.В.Ющенко. ст.113-117 «Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття» Відповідальні редактори: Тинченко Я.Ю., Давидюк В.В., Міненко Л.М. Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. – К., 504с.

Ющенко М., (2014) Дністровський сектор галицької лінії укріплень. М.В.Ющенко. ст. 253-259 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 400 с.

Ющенко М. (2015) Печерні Сховища Миколаївського тет-де-пону. М.В.Ющенко ст. 226-230 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 324 с.

Ющенко М., Петрик В., Піняжко Т. (2019) Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854-1914 рр. (brueckenkopf Mikolajow-Rozwadow) / Збірник матеріалів Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, с. 165-171.

References:

Linearskizzen der in der Bauperiode 1913/1914 hergestellten Objekte des Brueckenkopfes in Mikolajow a/D. 1:2500 (General Genie Inspection inspection report). Vienna, June 20, 1914. ÖStA/KA MBeh GGI Nr. 630 res. ex 1914. Austrian State Archives. - a compilation sheet of schemes of fortifications built in 1913 in the Mykolaiv bridgehead fortification.

Austrian military topographical map at scale 1:75000, sheet ZONE 7 COL XXX Mikolajow und Bobrka, 1879 edition.

Beloy A. (1929) The Russian Army in the Great War. Battle of Galicia, Moscow-Leningrad.

Voytovych L. (2019) Mysteries of the Mykolaiv Fortress. Voytovych L.V. Community (newspaper), February 26, 2019.

Voytovych L. (2019) Fort "Tarandov" of the Mykolaiv fortress. Voytovych L.V. Community (newspaper), 10.03.2019

Korchynskyi O. (2011) About cave complexes in the city of Mykolaiv, Lviv region and its surroundings. O.R. Korchynskyi. Art. 232-256. Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn. - Issue 15. - L., 2011. - 450 p.

Lytvyn, M. (1998) The Ukrainian-Polish War of 1918-1919. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the NASU. I. Krypyakevych, Institute of Central and Eastern Europe, p. 359-361.

Yushchenko M. (2014) Austrian fortifications in Galicia. M. V. Yushchenko. Art. 113-117 "Military history of Ukraine. Halychyna and Transcarpathia" Responsible editors: Y.Yu. Tynchenko, V.V. Davidyuk, L.M. Minenko. Military history of Ukraine. Galicia and Transcarpathia [Text]: coll. of science works based on the materials of the All-Ukrainian of science military-historical extramural conference, June 5, 6, 2014 / National military-historical music of Ukraine. - K., 504 p.

Yushchenko M. (2014) The Dniester sector of the Galician line of fortifications. M. V. Yushchenko. Art. 253-259 "Archaeology & Fortification of Ukraine". Collection of materials of the 4th All-Ukrainian scientific and practical conference / [edited by: V.S. Travinsky (rep. ed.) and others]. – Kamianets-Podilskyi: PP "Medobory-2006", 400 p.

Yushchenko M. (2015) Cave Vaults of Mykolaiv tete-de-pon. M.V. Yushchenko Art. 226-230 "Archaeology & Fortification of Ukraine". Collection of materials of the 5th All-Ukrainian scientific and practical conference / [edited by: V.S. Travinsky (rep. ed.) and others]. – Kamianets-Podilskyi: "Drukarnia Ruta" LLC, 324 p.

Yushchenko M., Petryk V., Pinyazhko T. (2019) Mykolayiv-Rozwadiw bridgehead fortification 1854-1914 (brukenkopf Mikolajow-Rozwadow) / Collection of materials Archeology & Fortification of Ukraine. – Kamianets-Podilskyi, c. 165-171.

MYKOLAIV-ROZVADIV FORTIFICATIONS NEAR THE BRIDGE OF “LYSA GORA”

Vasyl Petryk

The article considers one of the groups of fortifications of the third stage of construction of the Mykolayiv-Rozwadiw bridgehead fortification (tet de pon), which was called «Gruppe Lysa gora» (Lysa gora group). The fortifications of the Lysa gora group are now in danger of destruction due to the active increase of economic activities for the development of sand deposits in quarries. The purpose of the article is to introduce into scientific circulation information about one of the key fortifications of Mykolayiv-Rozwadiwsky tet de pon, proposals for further use of this cultural heritage site.

Mykolaiv-Rozwadiw bridgehead fortification is a complex of fortifications that protected the bridge crossings (road and railway) across the Dniester River near the town of Rozwadiw with entrances through the town of Mykolaiv. The fortifications were built by Austro-Hungarian engineers in three stages: 1) in 1854-55, 1) in 1892-1902, 3) in 1912-1914. Development of the project of a new belt of fortifications (stage 3) began in 1912, during the Balkan crisis. According to archival sources, the main construction volumes was completed in two years - 1913 and 1914. But this project was not fully realized due to the beginning of the First World War.

The fortifications of the Lysa Hora group occupied a key position in the system of the new line of fortifications, being located on the high hill in the most important direction - along the then Lviv-Stryi highway, which approached Mykolayiv from the north.

The fortifications of the Lysa Hora group consist of six main parts: the northern stronghold (Stützpunkt Nord), the western stronghold (Stützpunkt West), the eastern stronghold (Stützpunkt Ost), the Great Battery (Grosse batterie), and the rear cave shelters (Kavernen Kehle) - eastern and western sections, consisting of three groups of caves. The strong points consist of trenches with dugouts covered with reinforced concrete slabs. There are also underground passages and separate observation posts and cave shelters. This extensive defense system had well-equipped artillery positions. The total garrison of the Lysa Hora group can be estimated at 2 infantry battalions (19 officers and 1,058 soldiers per battalion), which were also armed with 4 machine guns and two artillery batteries.

During the First World War and the Ukrainian-Polish War of 1918-1919, only short-term battles took place for the capture of the fortifications of Mykolayiv-Rozvadiv tet de pon. Therefore, the fortifications were not significantly destroyed at this time. However, the main destruction of these fortifications took place after the Second World War and at the beginning of the 21st century.

In 2017, the fortifications of Mykolayiv-Rozvadiv tet de pon were included in the State List of Cultural heritage of Ukraine as a historical site called Complex of fortifications and engineering structures "Fortress of Mykolayiv". To preserve this site it is planned to create a historical and cultural park "Fortress of Mykolayiv" as a protected area.

Key words: tet de pon, Mykolayiv-Rozvadiv bridgehead fortification, Lysa gora, Mykolayiv, Halychyna, the First World War.

6.4. ФОРТИФІКАЦІЇ МІСТА РОГАТИНА: КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ОХОРОНА ТА ВІДЗНАКУВАННЯ

Максим Ясінський, Роксолана Ясінська

Постановка проблеми. Укріплення навколо міста є важливим елементом, що визначає межі історичного центру міста. З часом функціональна потреба в укріпленнях відпала, що спричинило їх демонтаж. Це дало поштовх для нового будівництва та розширення міста, але призвело до втрати історичного ядра міста. Найбільш руйнівним для земляних укріплень залишається їх забудова новими будівлями або занедбаність, що призводить до руйнування цих об'єктів.

Наразі оборонні споруди навколо малих міст Західної України практично зруйновані. Збереглися лише невеликі фрагменти укріплень. На прикладі міста Рогатин визначено його основні укріплення, проаналізовано їх стан і сучасне використання. Відповідно до етапів розвитку міста, головними міськими укріпленнями були - церква Різдва Богородиці та костел св. Миколая, які добре збереглися і нині є діючими сакральними об'єктами. Споруди замку значно перебудовані. Ратуша та стіни навколо міста втрачені. Частково збереглися земляні вали та рови, але стан, в якому вони перебувають, незадовільний. Значна частина валів і ровів забудована новими будівлями, інша – в аварійному стані.

Відповідно до концепції розвитку міського заповідника земляне укріплення Рогатина, яке ще не забудоване, можна пристосовати під парки. Тому, проаналізувавши існуючу функцію цих територій, передбачено процес їх інтеграції в сучасну функціональну структуру міста. Основною ідеєю збереження та функціонального пристосування земляних укріплень міста є розчищення, консервація, доповнення, гіпотетична реставрація валів, ровів та оборонних стін з подальшим їх оголенням у вигляді громадських чи інших просторів, таких як – парки, дитячі майданчики, підземний паркінг, з малими архітектурними формами та інші. Таке використання забезпечить своєчасне збереження фортифікаційних споруд від нового будівництва та руйнування.

Виклад основного матеріалу. Кожне історичне місто мало певні фортифікації. Це могли бути земляні вали та рови, бастіони, муровані чи дерев'яні стіни навколо міста, вежі, бастей, брами, можливо оборонні церкви, монастирі чи інші споруди. Все вище зазначене в поєднанні з адміністративною, сакральною, торговою та житловою забудовою міста, його вуличною мережею та площами, формувало цілісний містобудівний комплекс. Оборонні споруди навколо міста є важливим елементом, що визначає межі історичного середмістя а відтак і межі історичного містобудівного комплексу. З плином часу функціональна необхідність у фортифікаціях пропала що спричинило їх деградацію, руйнування та демонтаж. Хоча функціональної необхідності у міських фортифікаціях уже немає, вони несуть велику культурну та архітектурну цінність, тому їх збереження та інтеграція у сучасну функціональну структуру міста, повинно бути одним з пріоритетних напрямків розвитку містобудівної структури заповідних територій малих історичних міст.

Фортифікації навколо малих міст Західної України є практично зруйновані. Вцілілими є лише незначні фрагменти таких укріплень як: вали, рови, вкрай рідко міські стіни. Хоча оборонні споруди міст є важливими елементами історичної містобудівної структури, на даний час заходів по збереженню міських укріплень, які несуть історичну цінність, майже не проводиться. Це приводить до втрати історично-архітектурної спадщини. Такий стан диктує необхідність у збереженні досі існуючих оборонних укріплень та їх інтеграції у сучасну

функціональну структуру міст. Важливим етапом є локалізація міських укріплень, їх основних складових, встановлення їх стану. Наступний крок - це визначення та обґрунтування потенційних місць відновлення укріплень розроблення оптимальних способів їх адаптації до сучасної функціональної структури міста.

Кожне місто, в процесі свого існування, розвивається та змінюється, формуючи певний об'ємно-просторовий ансамбль, який залежав від принципів міського самоврядування як і характер забудови та планування міста в цілому. Найпоширенішою правовою системою міського самоврядування Центральної Європи у середні віки було Магдебурзьке Право. Поселення, яким було надано Магдебурзьке Право вважались містами.

Невідомими складовими середньовічного міста були: 1) торговиця або ринкова площа з громадськими спорудами на ній чи в кварталах навколо неї, 2) сакральні споруди міста; 3) будівля адміністрації чи власника міста; 4) житлова та торгова забудова; 5) оборонні споруди. Саме принцип регулярного розпланування міста з композиційним центром – ринковою площею, яка була громадським центром, структурою кварталів навколо ринкової площі і оборонний периметр, були одними з вимог надання Магдебурзького Права. Периметр міських укріплень визначав межі дії міського права. Найважливішим елементом плану середньовічного міста була ринкова площа. Невеликі містечка, особливо на ранніх стадіях існування, мали вигляд ринкової площі, оточеної міщанськими будинками та, можливо, певними оборонними спорудами навколо (наприклад – дерев'яний тин).

Частина міста яка була оточена укріпленнями зазвичай має компакту структуру, регулярне планування та щільну рядову забудову. Саме ця частина формує історичне ядро міста, яке є цілісним містобудівним комплексом з ринковою площею з громадськими та сакральними спорудами. Забудова для якої притаманне окремо стояче розташування на ділянці, та, часто не регулярне планування ділянок є характерною для територій міста які розташовувались за межами оборонних укріплень.

Найбільш негативні зміни для міст та містечок західної України та їх забудови, припадають на початок та середину ХХ ст. Різка зміна центрів політичного впливу а відтак і принципів самоврядування міст внаслідок масштабних військових дій Першої та Другої Світових Воєн привели до значних руйнувань міської тканини як великих так і малих міст. Повільні темпи економічного відновлення регіону, та відсутність коштів на фахові проекти з регенерації історичних центрів міст, так званих середмість, привели до втрати ідентичності містобудівної структури та їх архітектури, та значно ускладнили процеси регенерації сьогодення.

Реконструкція історичного середовища міста, його адаптація до нових умов та вимог проживання, - процес, який, так чи інакше, відбувається на протязі всього існування міста. Невід'ємним елементом цього процесу є нове будівництво в межах середмість. Але, нове будівництво не повинно знищувати накопичені містом культурні цінності, а навпаки – підсилювати їх та доповнювати міське середовище, зберегти чи відновити його цілісність та функціональну просторову структуру, з врахуванням сучасних умов та потреб. Звісно потреби у оборонних спорудах та земляних укріпленнях навколо сучасних міст немає, але їх історична та архітектурна цінність для міста як комплексу є очевидна.

Важливу роль в обороні міста відігравали не тільки оборонні укріплення такі як мури, вали, рови, і т.п., а також сакральні та адміністративні споруди. Зазвичай це були найвищі і наймасивніші споруди міста.

Розглянемо стан оборонних укріплень міста Рогатин та їх сучасне використання.

В ході історичних подій багато елементів міського середовища змінювались, але на даний час, ми маємо добре збережений просторовий каркас початку XVIII ст. У розвитку міста можна виділити такі періоди його розбудови, а відтак і зміни конфігурації та характеру оборонних укріплень (Рис. 1):

1. Поселення-село оточене дерев'яним частокілом з великою торговицею та 2 брамами, а також з дерев'яним замком та церквою Різдва Богородиці з мурованим стінами навколо неї.
2. Місто з регулярним планувальним устроєм згідно магдебурзького права, обведене дерев'яним тином а потім мурованою стіною, та дерев'яним замком, який теж з часом стає мурованим. Ринкова площа з ратушею та серед ринковим кварталом мурованим Костелом Св. Миколая, та церквою Різдва Богородиці. До сьогодні не збереглися ні ратуша, ні серед ринковий квартал, але яскраво читаються вали та рови навколо історичного ядра міста.
3. Третій період починається одразу після знесення міських мурів та забудови яка прилягала до них. Це могли бути зброярні, казарми або і житлова забудова. З появою гармат, необхідність у мурах навколо середмістя зникла, що і стало причиною знесення мурів та нового освоєння цих територій. Також, у цей період, зносяться руїни домініканського костелу, це приблизно 20 роки XX ст.

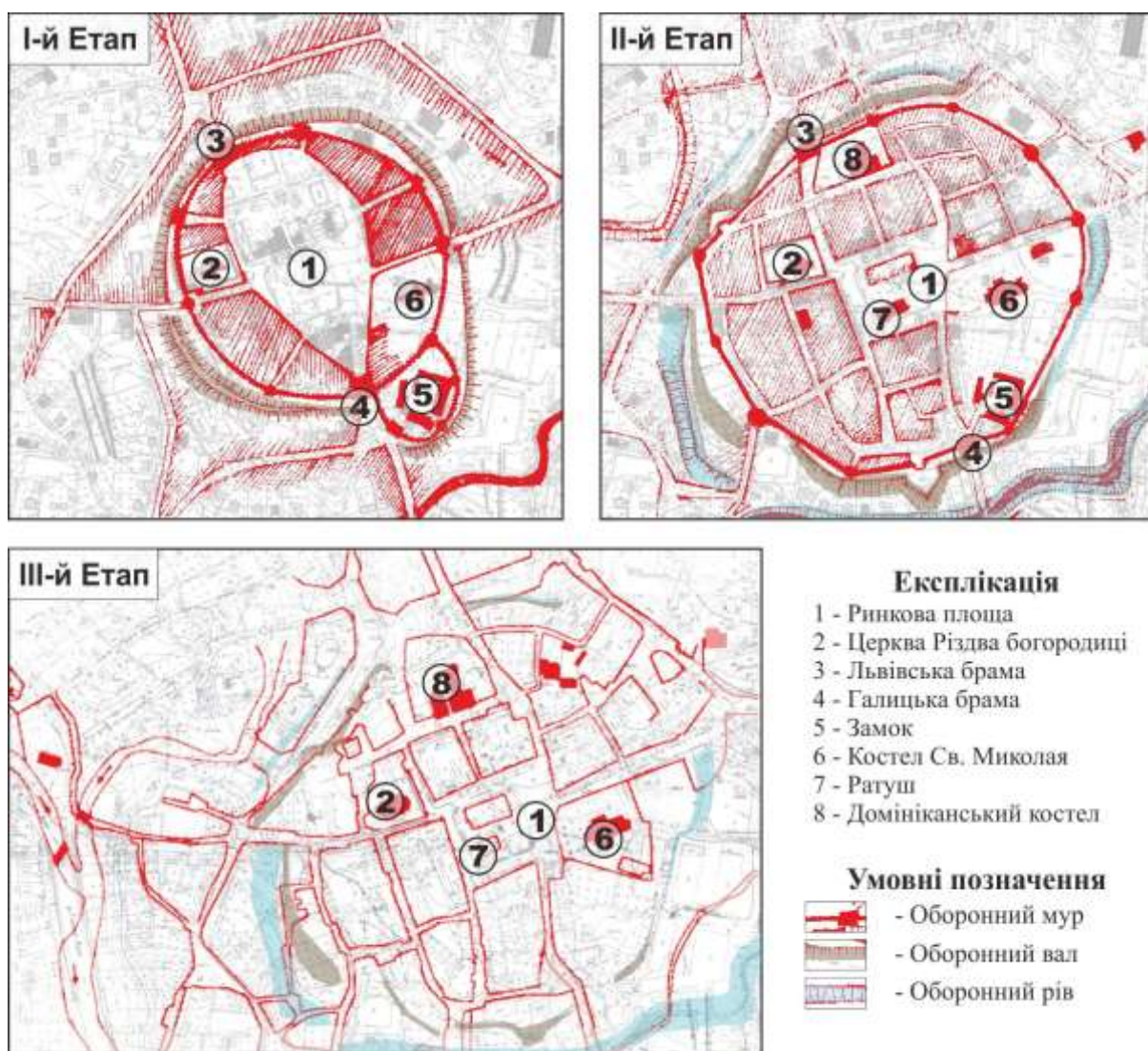

Рис 1. Етапи розбудови міста з позначенням основних оборонних елементів.

Демонтаж мурованих оборонних укріплень дав поштовх новому будівництву та розширенню міста, але привів до того, що історичне ядро міста "розмивалось". На території де розташовувались оборонні укріплення створювались нові квартали малоповерхової забудови, в більшості випадків неправильної форми, а вали та рови, в більшості випадків, не забудовувались. У після-воєнний період території що раніше були зайняті оборонними укріпленнями та досі були не зайняті, забудовувались новою житловою, забудовою, іноді масивною і багатоповерховою, а також на цих територія споруджували промислові чи технічні споруди. Забудова яку споруджували на місці земляних укріплень вимагала значних земляних робіт, відтак ці території розрівнювали, таким чином знищуючи земляні фортифікації. На даний момент крім нового будівництва в межах земляних укріплень негативно на їх цілісність впливає занедбаність. Якщо рельєф укріплень достатньо складний, то тут часто виникають стихійні смітники або звалища, також, ці укріплення заростають рослинністю та стають не помітними в міській структурі. Тому найбільш руйнівним для земляних укріплень є їх забудова новими спорудами або занедбаність, що приводить до самовільного руйнування цих об'єктів. Отже для збереження земляних укріплень необхідно надати їм відповідну до місця функцію яка забезпечить їх використання у міській інфраструктурі не руйнуючи їх та унеможливить їх подальшу забудову новими спорудами.

Згідно етапів розбудови, основними оборонними укріпленнями міста були - Церка Різдва Богородиці, костел Св. Миколая, ратуш, замок та стіни навколо міста з ровами і валами. Церка Різдва Богородиці - найстаріша споруда міста з своїми оборонними стінами навколо ділянки церкви. Це перша сакральна і оборонна споруда міста. Її функція, ймовірно зводилась до переховування жителів від нападників, а також, судячи з невеликих бійниць у південному пряслі муру, для відстрілювання з легкої зброї). Ця споруда є добре збережена та на даний момент це діюча церква. Нещодавно було проведено реновацію фасадів церкви, впорядкування її території та перебудовано західне прясло муру яке перебувало у аварійному стані. Костел Св. Миколая - найвища споруда міста (давала змогу завчасно побачити ворога і попередити напад). Ця споруда також є добре збережене та діюча. Нещодавно було проведено ремонтні роботи інтер'єру, натомість екстер'єр потребує реноваційних заходів. Споруди замку є значно перебудованими. На даний момент триває їх пристосування під музейну функцію. Ратуш та стіни навколо міста втрачено. Частково є збережені земляні вали та рови, проте стан в якому вони перебувають є поганим. Значна частина валів та ровів є забудована, інша – в занедбаному стані.

Як вже зазначалось, оборонні укріплення міста такі як земляні вали, рови та міські стіни виокремлюють історичне ядро міста, тому їх руйнування негативно впливає на загальну структуру історичної частини міста та нівелюють її цінність. Оскільки оборонні укріплення, а саме стіни, вежі, бастеї та брами вже втрачено, а їх повне відновлення є малоімовірним, то створення зеленої смуги, в межах досі не забудованих земляних укріплень з їх впорядкуванням, є цілком можливим консерваційним заходом. Такого роду заходи повинні розроблятися та впроваджуватися комплексно для всієї території міста і зводитися в один підсумковий документ, наприклад у генеральний план розвитку історичної частини міста. На даний час схожу документацію почали розробляти для міст, історичні ядра яких мають статус державних заповідників⁵. В 2003р. в проектному інституті Укрзахідпроектреставрація було розроблено Генеральний план розвитку Державного історико-архітектурного заповідника в м. Бережани, а в 2007р. в НДЛ-104 Національного університету «Львівська політехніка» - для заповідника в м. Жовква. Документація, крім

конкретизації охоронних та реставраційних заходів, визначає, як має відбуватись подальша забудова та регенерація кварталів в історичному ядрі міста в межах заповідника. Нажаль для історичних міст без статусу заповідників таку документацію не розробляють. На кафедрі реставрації архітектурної та мистецької спадщини НУ «Львівська політехніка» в останні роки захищено кілька магістерських робіт по тематиці регенерації історико-архітектурного середовища міст Західної України: Рогатина (рис. 2), Жидачева, Бучача, Підгайців, Олики, Клевани, Дубно та інших міст. Матеріали цих робіт можна використати в роботах з регенерації кварталів забудови та для розробки генеральних планів розвитку заповідних територій цих міст. Ділянки земляних укріплень, які позначені 1 і 2 не є забудовані, і ніяк не використовуються. Згідно концепції розвитку заповідної території м. Рогатин ці ділянки пристосовуватимуться під паркові зони. Тому доцільним буде, проаналізувавши існуючу функцію цих територій та запропонувати спосіб їх інтеграції у сучасну функціональну структуру міста.

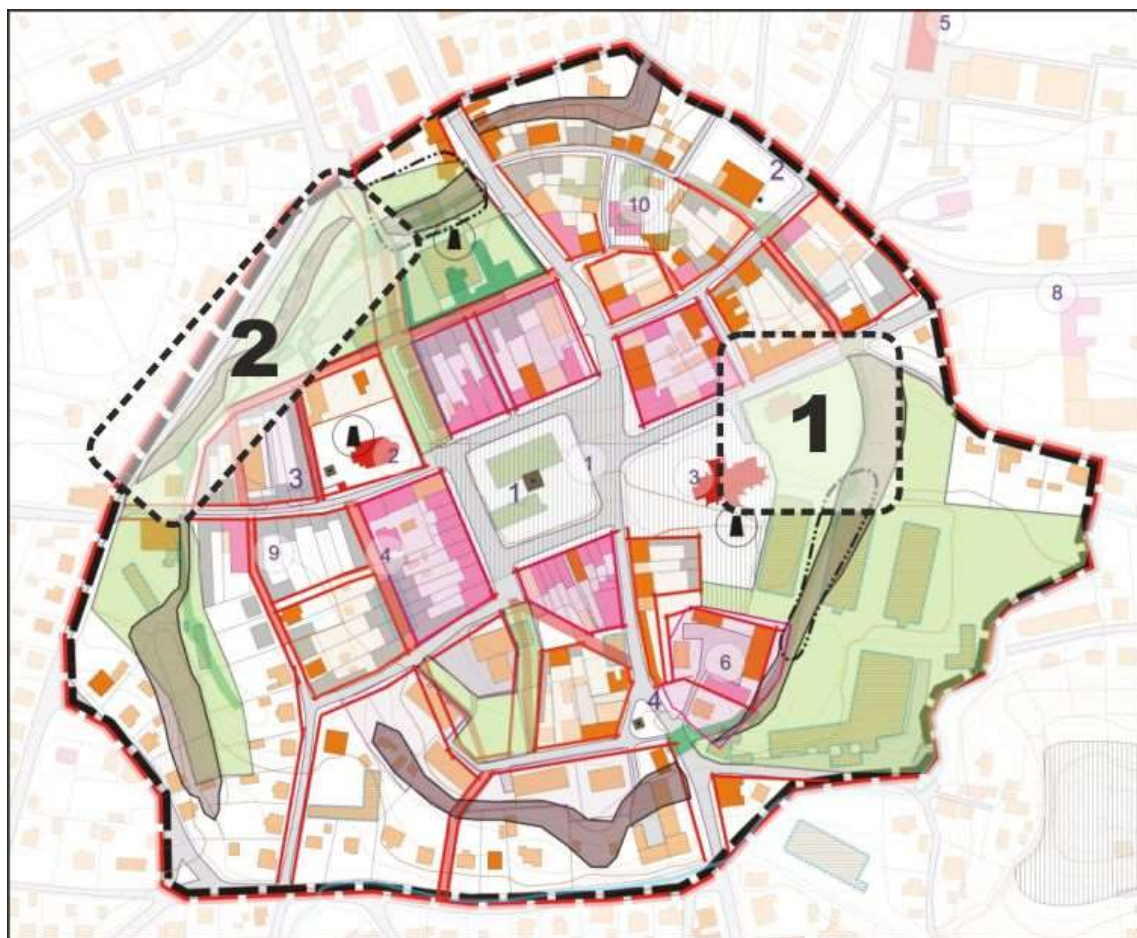

Рис.2. Концепція генплану розвитку заповідної території для м. Рогатина

Музеєфікація, консервація та експонування фортифікацій
Пропоновані місця для археологічних досліджень
Дизгармонійна забудова

Пропоновані до створення парки з впорядкуванням фортифікацій
Пропоновані до відновлення фортифікації та громадські будівлі
Трасування втрачених споруд

Ділянка 1 розташована в південно східній частині середмістя (рис. 3). На даний момент, частина її пустує, а частина використовується як дитячий майданчик для дітей

початкової школи та дошкільного віку. Поряд знаходиться костел Св. Миколая, музична школа та житлова забудова. У середмісті, на даний час, немає іншого дитячого майданчика. Тому доцільним є передбачити зону активного відпочинку для старших дітей та зону пасивного відпочинку для дорослих. Точного розташування та конфігурації мурованих фортифікацій не відомо, тому необхідно провести археологічні дослідження валу. Знайдені елементи пропонується законсервувати для подальшого експонування, а на решті валу гіпотетично відтворити міську стіну з альтанками у вигляді веж та бастей а на решті території організувати терасовані зони активного та пасивного відпочинку для дітей та дорослих. (Рис. 4, 4.1, 4.2).

Рис 3. Фоторозгортка ділянки 1

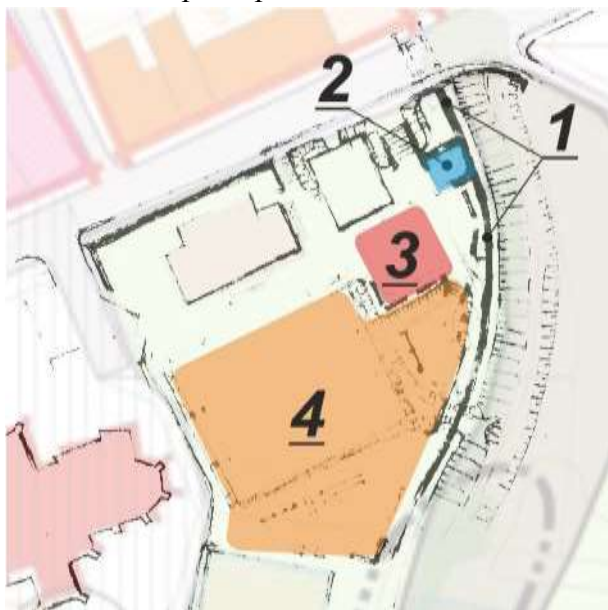

Рис. 4,1 Вигляд з північного сходу

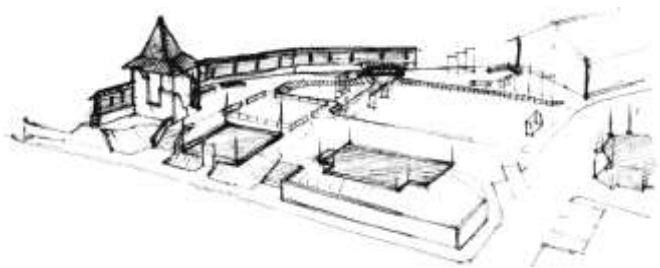

Рис.4 концепція зонування валу та прилеглої до нього території

1. Гіпотетично відновлений оборонний мур	3. Існуюча дитяча площадка
2. Башта-альтанка	4. Зона активного відпочинку

Ділянка 2 розташована на північному заході середмістя рогатина та відноситься до багатоквартирного будинку. Сьогодні на ділянці розташовано гаражі деяких мешканців цього будинку(рис. 5). В межах валу цієї ділянки, судячи з топографічної зйомки території та натурного огляду, був споруджений бастіон. Гаражі потрібно зберегти, оскільки це є вимогою мешканців, але їх можна розташувати в межах «тіла» валу та бастіону, які будуть

відновлені та підняті над територією двору. На верхній площадці, можна влаштувати зону пасивного відпочинку з альтанкою (у вигляді кавальєри чи вежі) та іншими елементами благоустрою (Рис.6, 6.1, 6.2, 6.3)

Рис. 5 Фотофіксація ділянки 2

Рис. 6 План-концепція функціональної адаптації території бастиону

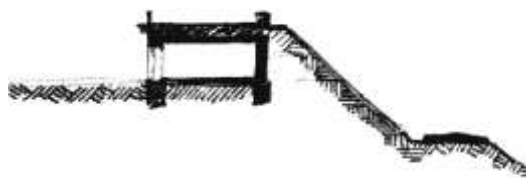

Рис. 6.1 Концептуальний перетин по валу з влаштуванням гаражу.

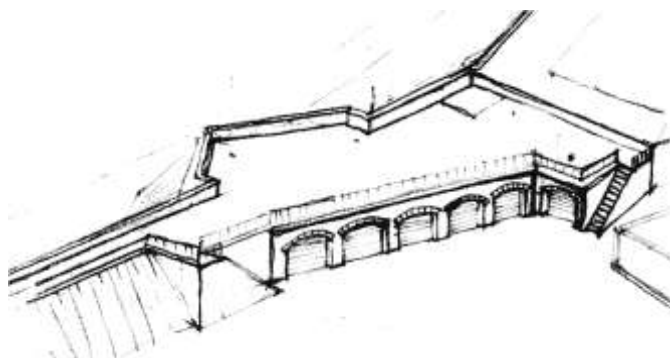

Рис. 6.2 Вигляд з південного заходу

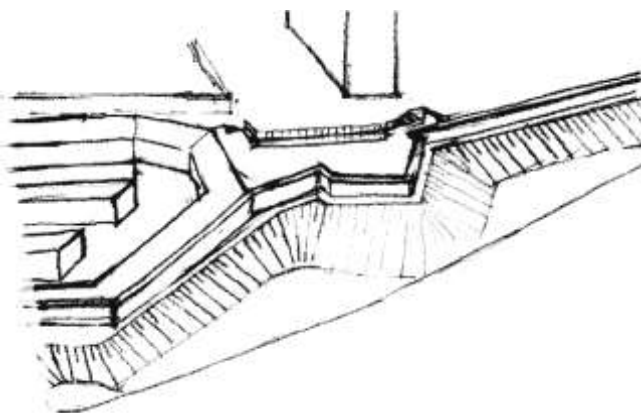

Рис. 6.3 Вигляд з півночі

Залучення земляних фортифікацій до існуючої функціональної інфраструктури міста у вигляді рекреаційних зон, дасть можливість запобігти їх забудові новими дизгармонійними спорудами. Натомість гіпотетичне відтворення елементів фортифікацій – земляних, мурованих чи дерев'яних, блокуватиме подальшу забудову цих територій. Такого роду адаптація фортифікацій потребуватиме їх розчищення, археологічних досліджень, консервації та регенерації що сприятиме збереженню як самих укріплень так і середмістя міста як комплексу.

Висновки. Як підсумок, варта зазначити, що оборонні споруди навколо міста є важливим елементом, що визначає межі історичного середмістя та завершує його цілісну містобудівну структуру. Тому збереження земляних чи інших оборонних укріплень є важливою умовою збереження історичного середовища міста в цілому. Звісно що відновлення всієї оборонної системи міста є неможливим, але консервація, відновлення та

функціональна адаптація укріплень які досі збереглися та є занедбаними, сприятиме відновленню цілісності містобудівної структури міста як комплексу. Тому основною ідеєю збереження та функціональної адаптації земляних укріплень міста Рогатин є їх розчистка, консервація, доповнення, гіпотетичне відтворення валів, ровів та оборонних стін з подальшим їх експонування у формі громадських або інших просторів, таких як підземні паркінги, парки, дитячі майданчики, з малими архітектурними формами та іншими елементами благоустрою. Таке використання забезпечить своєчасне збереження земляних укріплень від самовільного руйнування та нового будівництва.

Список використаної літератури та джерел:

Бевз М. В. (2004) Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України): Дис... д-ра архіт.: 18.00.01. - Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та архіт., Харків.

Прибега Л. В. (2009) Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект. - Київ: Мистецтво.

Кравцов С. (2007) Принципи регулярного містобудування Галичини XIV-XVII ст.// Вісник Укрзахідпроектреставрація №17. –Львів, с.112-184.

Петрик В. М. (2003) Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі XI – XIII століть Дис... канд. архітектури: 18.00.01. — Нац. ун-т «Львів, політехніка». — Львів.

Топилко С.(2011) Композиційно-просторова організація містечок Галичини, закладених у другій половині XVI—XVII ст. // Вісник НУ «Львівська політехніка». - Львів, Серія: Архітектура., с. 293-300.

Ясінський М. Р. (2008) Архітектурно-просторовий розвиток Рогатина.// Вісник Укрзахідпроектреставрація №18. –Львів, с.268-279.

Ясінський М. Р. (2013) Оборонні елементи в структурі міста Рогатин та їх вплив на розвиток житлової забудови міста // Збірник матеріалів 4-ї міжнародної конференції молодих науковців «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій» - Львів, с.154-157

Ясінський М. Р., Василюк Р.С. (2015) Оборонні об'єкти міста Рогатин, їх збереження та інтеграція в сучасну функціональну структуру // Збірник наукових праць, число 7 «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій» - Львів, с.398

References:

Bevz M. V. (2004) Methodological foundations of conservation and regeneration of protected architectural complexes of historical cities (on the example of Western Ukraine): Dissertation of Dr. of Architecture: 18.00.01. - Hark. state technical University of Construction and Architecture, Kharkiv.

L. V. Prybega (2009) Protection and restoration of objects of architectural and urban planning heritage of Ukraine: methodological aspect. - Kyiv: Art.

Kravtsov S. (2007) Principles of regular town planning of Galicia in the XIV-XVII centuries.// Bulletin of Ukrzakhidproektrestavratsiya №17. - Lviv, pp. 112-184.

Petryk V. M. (2003) Architectural and spatial organization of the capital gardens of the Galician land of the 11th - 13th centuries Diss. of architecture: 18.00.01. — National Lviv Polytechnic University. — Lviv.

S. Topylko (2011) Compositional and spatial organization of the towns of Galicia, founded in the second half of the XVI-XVII centuries. // Bulletin of Lviv Polytechnic University. - Lviv, Series: Architecture., p. 293-300.

Yasynskyi M.R. (2008) Architectural and spatial development of Rohatyn.// Bulletin of Ukrzakhidproektrestavratsiya №18. – Lviv, pp. 268-279.

Yasynskyi M.R. (2013) Defense elements in the structure of the city of Rohatyn and their influence on the development of residential buildings in the city // Collection of materials of the 4th international conference of young scientists "Problems of research, preservation and restoration of historical fortifications" - Lviv, p.154- 157.

Yasinsky M.R., Vasylyuk R.S. (2015) Defense objects of the city of Rohatyn, their preservation and integration into a modern functional structure // Collection of scientific works, number 7 "Problems of research, preservation and restoration of historical fortifications" - Lviv, p. 398.

FORTIFICATIONS OF THE CITY OF ROHATYN: COMPREHENSIVE RESEARCH, PROTECTION AND MARKING

Maksym Yasynskyi, Roksolana Yasinskaya

Fortifications around the city are an important element that defines the boundaries of the historic downtown. With time functional necessity for fortification was gone that caused their dismantling. This gave impetus to new construction and expansion of the city, but led to the lost of the city historic core. The most destructive for earthen fortifications still are its building up with new buildings or abandonment that leads to the destruction of this objects.

Currently fortification around the small cities of Western Ukraine is practically destroyed. Only small fragments of fortifications are saved. On example of Rohatyn city identified its main fortifications, and analyzed their condition and current use. According to stages of city development, the main city fortifications were - Church of the Virgin Nativity and the Church of St. Nicholas is well-preserved and now are acting sacred objects. Buildings of the castle is significantly rebuilt. Town Hall and walls around the city are lost. Partly saved earthen ramparts and ditches, but the condition in which they are staying are not vell. Much of the ramparts and ditches are built up by new buldings, the other - in disrepair.

According to the concept of the city preserve area development, Rohatyn earthen fortification, which is still not built up, will be adapted for parks. Therefore, after analyzing existing function of these areas provided a process for their integration into a modern functional structure of the city. The basic idea of saving and functional adaptation of earthworks fortifications of the city is clearing, conservation, complement, hypothetical restoration of ramparts, ditches and defensive walls, and further their exposure in the form of public or other spaces such as - parks, playgrounds, underground parking, with small architectural forms and others. Such use will ensure the timely preservation of fortifications from new construction and destruction.

Keywords: defensive structure, functional adaptation of fortifications, city fortifications, ramparts and ditches, historic core of the city

6.5. ПРОБЛЕМАТИКА ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД МОНАСТИРІВ XVII – XVIII СТ.: ТЕРЕН ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Михайло Хохонь

У дослідженні розглядається питання збереження оборонних споруд монастирів. Застосовуючи камеральні та натурні дослідження, систематизовано та проаналізовано стан збереження об'єктів дослідження. На прикладі окремих монастирів розглянуто методику дослідження, окреслено проблематику та рекомендації збереження вагомих елементів монастирських комплексів - оборонних споруд.

Постановка проблеми. Територія Західної України впродовж XVII-XVIII ст. потерпала від частих військових дій. Відтак, запорукою розвитку та захисту міст, замків і монастирів стали їхні надійні оборонні системи. Спорудження оборонних споруд закінчилось з першого поділу Речі Посполитої 1772 року. Історично відомо, що монастирі, були важливими осередками освіти і науки. Про це свідчать факти створення при монастирях братських шкіл та наявність численних бібліотек.

Після Другої світової війни панівна політична система ліквідувала практично всі монастирі (збереглися Почаївський, Корецький на Рівненщині, Покровський в Києві), а монастирські будівлі були пристосовані під в'язниці, спецлікарні. Таким чином, були втрачені їхні первісні функції: церковно-релігійна, науково-освітня та культурно-мистецька, що стало причиною занепаду та руйнації. Сьогодні давні монастирські комплекси повертають своє первісне призначення духовних обителів. Зазвичай до поля зацікавлення науковців потрапляють храми та монастирські будівлі, натомість оборонні споруди, що є невід'ємними елементами давніх монастирських комплексів, їхньої історії та архітектурного образу, залишаються поза увагою. Тому продовжують руйнуватись і, як наслідок, зовсім зникають.

В умовах відродження монастирського життя постає питання відновлення архітектури монастирських комплексів. Для розроблення проектів реставрації, консервації та регенерації важливою складовою є комплексні архітектурні дослідження, які включають також опрацювання оборонних укріплень монастирів XVII-XVIII століття у Західному регіоні України. Оборонні споруди монастирів перебувають у занедбаному стані, що призводить до їхнього руйнування та втрати первісного архітектурного образу монастиря. Світова практика охорони історичної спадщини демонструє безумовні переваги у збереженні та реставрації давніх фортифікацій. Менеджмент міст чи населених пунктів з урахуванням оборонних споруд дає поштовх у розвитку, відкриває нові можливості та притягує туристів. Це стосується усіх видів фортифікаційного мистецтва. До прикладу варто згадати статтю Хосе Вісенте Вальденебро Гарсія, доктора філософії, архітектора державного університету Наварри, який курував роботами по відновленню міста фортеці Памплони. Автор наводить справедливі твердження щодо цінності фортифікацій у Памплоні: «Стародавнє місто-мур приходить на допомогу сучасному. Місто оновлюється і модернізується саме через те, що раніше відкидало. Фортеці перейшли від оборонного центру влади до центру влади громадян, ставши простором для спілкування, дозвілля та міського життя.» (José-Vicente V. G., 2020)

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З набуттям України статусу незалежної держави, зросла зацікавленість до культурної спадщини. Серед науковців, що досліджували монастирі Західної України варто виокремити В. Вуйцика, В. Слободяна, О. Бойко, Л. Чень,

Д. Каднічанського, О. Пшика, О. Пламеницьку, О. Лесика, П. Ричкова, О. Годованюк, О. Пшика, Н. Урсу.

Над монастирями Львова, Крехові, Лаврові, Струсові, Дермані, Уневі, Спасі працював В. Вуйчик (Вуйчик, 2004а, 2004b, 2004с, 2004d, 2004е, 2004f). У комплекс вивчення дослідника увійшли оборонні укріплення монастирів. Його праці були зібрані та опубліковані під редакцією О. Бойко, В. Слободяна (Вуйчик, 2012а, 2012b). Окремо до опрацювання дослідників О. Бойко, В. Слободяна увійшли монастирі оо. Реформаторів, Бенедиктинок (Бойко and Слободян В. М., 2006b), Капуцинів (Бойко and Слободян В. М., 2006а) у Львові та Бернардинів у Сокалі (Бойко and Семенюк, 2012).

Василиянську обитель Св. Юра та монастир сс. Бередиктинок та у Львові вивчала А. Мартинюк-Медвецька у працях «Бастіонні фортифікації в ансамблі Церкви Святого Юра у Львові» (Мартинюк-Медвецька, 2001а) та «Архітектурні дослідження монастиря бенедиктинок у Львові» (Мартинюк-Медвецька, 2001b).

Монастирі Поділля та зокрема Кам'янця Подільського досліджувала О. Пламеницька. Віднаходимо детальні напрацювання монастиря оо. Кармелітів (Пламеницька, 2010) та вагомі дослідження оборонних споруд Кам'янця Подільського (Пламеницька, 2005).

Окремої уваги заслуговують праці В. Вечерського, які були використанні для опрацювання загальноукраїнського контексту будівництва та існування монастирів, серед них Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України (Вечерський, 2002) та Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.) (Вечерський, 2003).

Методичну базу дослідження монастирів формують напрацювання Л. Чень (Чень, 2007, 2012; Рудницький and Чень, 2008; Чень, 2012, 2011, 2009, 2011), Б. Хіхлача (Хіхлач Б.М., 2009), Я. Тараса (Тарас, 2009), В. Тарас (Тарас, 2006, 2004, 2002, 2004, 2011), С. Топилко (Топилко, 2001). Окремим варто виділити дисертаційне дослідження «Архітектура монастирів Чину Святого Василя Великого в Україні та їх місце в розвитку української архітектури XVII–XX століття» (Чень, 2007).

Результатом досліджень Василянської обителі у Почаєві є монографія П. Ричкова «Почаївська Свято-Успенська лавра» (Ричков and Луц, 2000) та стаття з опрацюванням реконструкції втраченої структури монастиря у дослідженні «До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської Лаври» (Ричков, 1995).

Архітектурно-археологічними дослідженнями монастирів займалися В. Петрик (Петрик, 2008), Ю. Лукомський (Лукомський and Крупа, 2014), Р. Берест (Берест, 2008), О. Лазурко.

За часів незалежної України історично-архітектурний та мистецькі аспекти пов'язані з католицькими монастирями Західної України висвітлені у вагомому, шеститомному виданні «Мистецтво кресів східних» (Betlej and Krasny, 2006), що пізніше переросла у багатотомне видання «Матеріали історії сакрального мистецтва на східних територіях колишньої Речі Посполитої. Римо-католицькі костели та монастирі колишнього руського воєводства» (Ostrowski and Betlej, 2002, 2007) та історичні питання у збірній праці під редакцією М. Якубовського, М. Саса, Ф. Вальджини «Багаторелігійні міста. Священна топографія Східних земель колишньої Речі Посполитої» (Jakubowski M. *et al.*, 2016).

Окремим джерелом слід вважати неопубліковані матеріали, що розроблялись з метою виготовлення паспорта пам'ятки об'єкта архітектурної спадщини (ПП «Белзький мур», 2017а).

Контекст оборонної архітектури терен Західної України віднаходимо у працях Бевза М.В. (Бевз, 2012), Оконченко О. М. та Оконченко І.В (Оконченко, 2015; Оконченко and Оконченко, 2013; Оконченко, 2015).

Згадані дослідження опрацьовують загальний історичний та архітектурний аспект пов'язаний з окремими монастирями. Часто дослідники звертають свою увагу на сакральних об'єктах. Оборонні споруди мало опрацьовані, як поодинокі так і комплексно.

Мета дослідження. Розкрити проблематику та важливість оборонних споруд, як частини пам'яткових монастирських комплексів. Зібрати, систематизувати стан збереження оборонних споруд монастирів та визначити рекомендації щодо методики дослідження та принципових підходів до їхнього збереження.

Виклад основного матеріалу. Дослідження охоплює 71 оборонний монастир, які функціонували на території Західної України; з них 39 комплексів на теренах Львівської, 1 – Волинської, 1 – Закарпатської, 7 – Івано-Франківської, 4 – Рівненської, 10 – Тернопільської, 9 – Хмельницької областей. Така кількість об'єктів опрацювання дала змогу простежити принципи та особливості формування та розвитку оборонних укріплень монастирів. Питання розкрито у два етапи: 1) визначення стану та 2) рекомендації збереження оборонних споруд. Такий підхід дає змогу сформулювати комплексне бачення проблематики та максимально розкрити питання

Стан збереженості оборонних споруд монастирських комплексів

Проведено натурні і камеральні дослідження, розроблено методику обстеження та виявлення стану збереження фортифікаційних елементів. З метою комплексного аналізу розроблено два типи оцінки стану збереженості: за технічним станом наявних оборонних споруд та структурним збереженням первісного стану (Оконченко, 2015).

Оцінка за технічним станом проводилась за п'ятьма загальноприйнятими оцінками: 1) у відмінному; 2) у доброму; 3) у задовільному; 4) у незадовільному станах та 5) у руїні. Опис технічного стану об'єкту є першим етапом дослідження, що проводиться методами натурних обстежень, фотофіксації та аналізом наявного стану збереження. Очевидно, що оборонні споруди досліджуваного часу не могли б дійти до наших днів у відмінному технічному стані. Методикою оцінки прийнято за відмінний стан збереження відреставровані об'єкти, у яких після відповідних проектно-наукових робіт були виконанні заходи збереження.

Оцінку стану збереження рекомендовано виконувати камерально, на основі аналізу натурних обстежень, архівних та бібліографічних матеріалів. Даний вид дослідження передбачає глибокий порівняльно-історичний та архітектурний аналізи на предмет виявлення первісної структури систем оборонних споруд чи їх елементів. Виокремлено шість ступенів структурного збереження ліній оборони монастирів: 1) збережена планувальна структура та оборонні елементи; 2) частково збережена планувальна структура і оборонні елементи; 3) прослідковується у топографії планувальна структура та частково збережені оборонні елементи; 4) частково збережені оборонні елементи; 5) прослідковується у топографії тільки планувальна структура; 6) повністю зруйновані. Якщо монастир мав дві оборонні лінії, доцільно застосовувати такі класифікатори до кожної з систем окремо. До категорії збережена планувальна структура та оборонні елементи віднесено монастирі у яких збережено розпланування оборонних ліній на час їхнього мілітарного функціонування.

За цією методикою опрацьовано детально монастир ЧСВВ у Щеплотах. Проведені обстеження та обміри урочища монастиря ЧСВВ у Щеплотах виявили релікти двох оборонних валів, що захищали обитель з заходу та півдня. Вали насипні, земляні (Рис.1). Ширина основи сягає 7,5 м, верху – 2,1 м. Збережена висота валу три метри. Очевидно,

первісно вали були вищими але з часом осунулись. На вершині західного валу, у кротовині, віднайдено уламок давньої цегли. Можливо це матеріал забутування частоколу, про присутність, якого свідчить карта Фрідріха фон Міга. Довжина збереженого західного валу 54,00 м., південного – 62,80 м (Рис.2). На розі валів збережений проріз давньої брами, яку фланкував південно-західний малий бастіон та, ймовірно, дерев'яна бастея. На сьогодні вали обросли давніми деревами та кущами, що значно ускладнює обстеження та обміри об'єктів. Також віднайдено релікти південно-східного та південно-західного бастіонів. Технічний стан оборонних споруд – руїна.

Після натурних обстежень проведено детальні камеральні дослідження з метою виявлення структурного збереження. Історичні відомості є дуже скупими, відомо, що найдавніша згадка про монастир ЧСВВ віднайдена у документах Центрального державного історичного архіву і датується 1620 р. Проте закладення обителі відбулося раніше. Фундатором монастиря був Адам Літинський, земельний магнат українського походження. У 1693 році на патріаршому соборі у Перемишлі прийнято заснувати новіціат у Щеплотах. Тому у обителі відбувалися постриги молодих послушників та випробування міцності їхньої віри. Монастир розформували у 1788 році, згідно з Йосифінською реформою, а споруди продали на будівельні матеріали (Слободян В.М., 1998).

Рис. 1. Фіксація стану збереження оборонних споруд монастиря ЧСВВ у Щеплотах. Релікти оборонного валу (світлина автора 2016 р.)

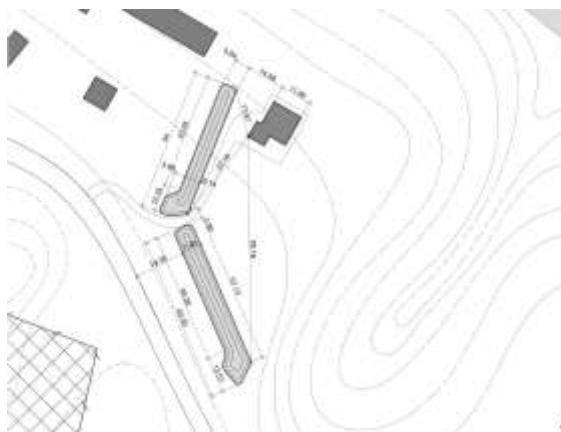

Рис. 2. Обміри реліктів оборонних споруд монастиря ЧСВВ у Щеплотах. (Рибчинський і Хохонь, 2016)

Архівні матеріали свідчать, що монастир складався з дерев'яної церкви, келій та господарських споруд. Згідно з описами та кресленнями церква була дерев'яна, тридільна, триверха і стояла окремо від келійного корпусу. Келійний корпус був збудований з дерева, з коридорним типом планування. В наріжниках, фланкуючи будівлю, розташовувалися допоміжні господарські та мурована кухня з вогнищем у центрі (ЦДІАЛ). У 1774 році в церкві було засновано братство Св. Онуфрія (Chlebowski *et al.*, 1889). Відомості про наявність, розміри та кількість монастирських споруд у валах є важливими з точки зору подальшого виявлення розмірів оборонного периметру.

На період натурних обстежень, що проводились у 2016 р., (Хохонь, 2017) про місце розташування оборонного монастиря говорять два частково збережених земляних валів. Рельєф ділянки має ухил до ставу з приблизним перепадом у 2,0 м з півдня на північ. Територія перебуває у приватній власності. За попередніми підрахунками монастиря з валами займав площу у 0,7 га та мав габарити 115x80 м у найширших ділянках. У дитинці монастиря влаштоване подвір'я та новий житловий будинок. На місці де розташовувались

монастирські споруди влаштовано молодий сад. Натурні обстеження спростували регулярність розпланування та ще раз підтвердили умовність Першої мілітарної карти. Також, слід зауважити, що геометричні похибки на давній мапі можуть бути продиктовані особливостями рельєфу, адже місце розташування монастиря має ухил до ставу. Натомість периметр валів свідчить про чітку концепцію чотирикутного у плані укріплення з бастіонами на рогах змикання валів. На основі проведених камеральних та натурних досліджень виявлено, що розпланування валів радше нагадує трапецію з витягнутим південно східним кутом. (Рис. 2).

Монастир у Щеплотах був одним із зразкових Василянських монастирів свого часу. Розташування монастиря біля локальної дороги, ієрхічний статус, кількість ченців, функції монастиря та економічний рівень обителі вплинули на вибір типу оборонних укріплень. Зазвичай монастирі ЧСВВ не були настільки добре підтримані економічно, як католицькі, а тому будівельні матеріали були дешевими та місцевими. Це земля та глина для валів та дерево для частоколу та будівель самого монастиря. Тип оборонної системи бастіони та бастеї були застосовані відповідно до вимог часу, що давало б можливість успішно оборонятись від супротивника. Проте, варто зазначити, що ці оборонні споруди не могли витримати вогневого тиску професійної армії, а призначались, здебільшого, для оборони від грабіжників.

На основі обмірів, аналізу історичних даних проведена графічна реконструкція втраченого монастиря. Місце для побудови монастиря було обрано біля локальної дороги, що вела у Щеплоти із сходу на захід, за традицією, обабіч села. З півдня, до монастиря, вела дорога з Черниляви, де поруч також знаходився ще одна обитель ЧСВВ. Найпевніше, вищезгадані монастирі мали зв'язок і підпорядкування з Крехівською обителю ЧСВВ.

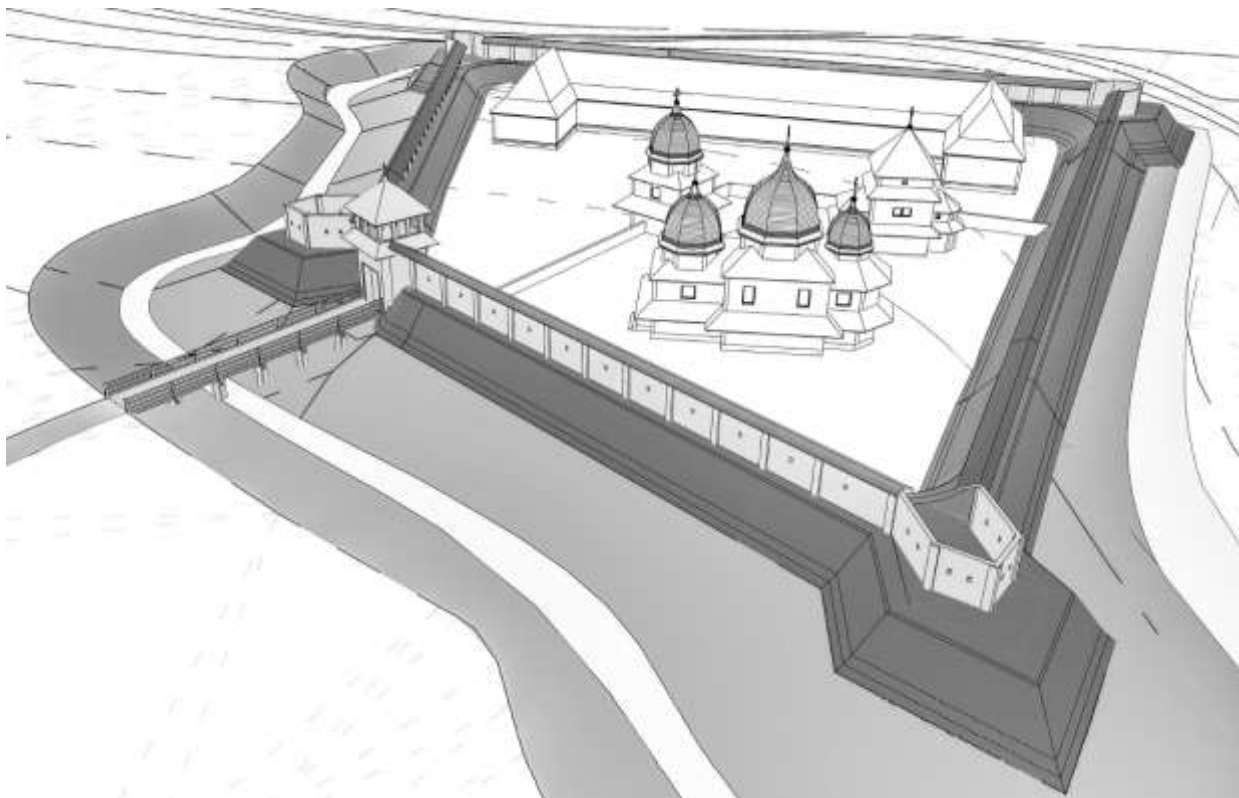

Рис. 3. Гіпотетична реконструкція монастиря ЧСВВ у Щеплотах на період XVII-XVIII ст, як засіб визначення рівня структурного збереження оборонних споруд монастирів. (Рибчинський і Хохонь, 2016)

Монастир у Щеплотах розташований у низовинні. З півночі боку його обороняв великий став, а зі сходу яр та болотиста місцевість. У період функціонування монастиря на ставі був влаштований млин на два колеса. Згідно з першою мілітарною картою монастир мав регулярне розпланування оборонних укріплень та оточувався земляними валами з бастіонами. По периметру, на вершині валу були паркани (частокони) з дерев'яними наріжними бастеями. На карті зафіксовано відсутність бастіону та фрагменту валів з північно-західного боку. Це може бути ознакою початку розформування монастиря. Взаємозв'язок зі зовнішнім світом проводився з південного боку, що трактувалося розташуванням давніх доріг.

На основі обмірів, аналізу історичних даних проведена графічна реконструкція втраченого монастиря. Варто зазначити, що оборонні споруди могли мати різний вигляд та комбінацію. В тому числі щодо частокону є два варіанти: 1) частокіл був влаштований на коронці валу; 2) частокіл був влаштований по зовнішньому периметру рову (Bogdanowski, 1996). Обидва сценарії були можливі, реконструкція проведена для першого варіанту та покликана відкрити дискусію у науковій спільноті та стимулювати подальші дослідження монастирища.

Головний в'їзд на територію обителі проводився з південного боку, через міст та браму. Брама була найпевніше дерев'яною, складалась із двох полотен, що відчинялись у дитинець. Над брамою задля її оборони влаштовувалась бойова галерея. Розташування головного в'їзду було досить не звичним, оскільки знаходився майже на розі двох валів біля флангу південно-східного бастіону (Рис. 3). Ймовірно був й інший вхід – з півночі, що вів до ставу. На таку думку наштовхує наскрізний прохід у корпусі келій та необхідність функціонального зв'язку водойми та монастиря.

Проаналізувавши збережені фрагменти та провівши графічну реконструкцію можна сказати що загалом прослідковується чітка концепція чотирикутного у плані абрису з бастіонами на пересіченні валів, що свідчить про їх одно етапність побудови монастирських редутив. Проте, незважаючи на оборонну концепцію, монастир у Щеплотах відноситься до типу оборонних монастирів з нерегулярним розплануванням оборонних споруд.

На основі камеральних та натурних досліджень з'ясовано, що за типом структурної збереженості монастир у Щеплотах відноситься до типу №4 – збережені оборонні елементи.

У процесі оцінки структурного збереження оборонних споруд монастирів зі складною конфігурацією оборонних споруд рекомендовано розробляти етапи будівництва та руйнування монастиря. У дослідження включено історію формування та занепаду монастиря оо. Домініканів у Підкамені та шість основних будівельних періодів, що були виведені у раніших дослідженнях (Бойко and Хохонь, 2014). Аналіз проводився на основі вивчення наукових розробок, картографічних, іконографічних, літературних джерел, натурних обстежень та ортофотопланів.

Перший етап 1612-1702 рр. (Рис.1). 1607 року містечко Підкамінь разом з замком стало власністю роду Цетнерів, що дало можливість для відновлення домініканського конвенту. Перший етап розвитку монастиря бере свій відлік з 1612 р., коли розпочалось зведення комплексу на кошти Цетнерів. Ймовірно, одночасно з костелом були зведені оборонні мури першої лінії укріплень монастирського комплексу. Ймовірно, це була система з низькими бастеями або ж дерев'яні укріплення. Детальнішу інформацію можна отримати з археологічних розвідок.

Важливу роль в існуванні монастирського комплексу у ті часи відігравав шпиталь. Його збудовано 1668 року при північній башті та рогу костелу.

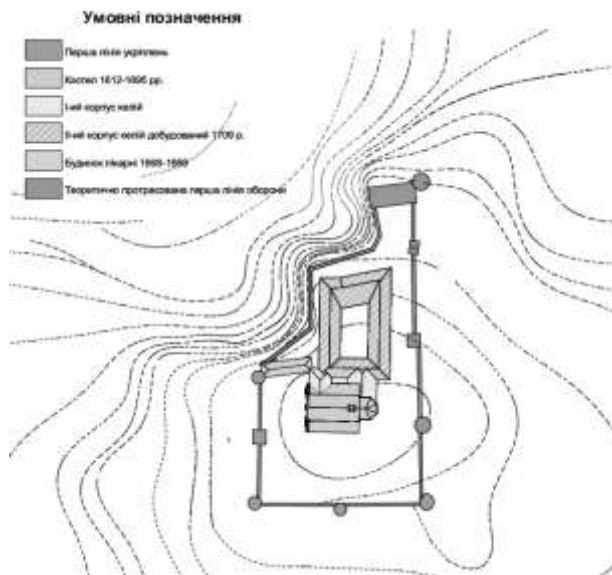

Рис. 4. Етапи розвитку та руйнування монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Перший етап 1612-1702 рр. (Авт. 2014-2018).

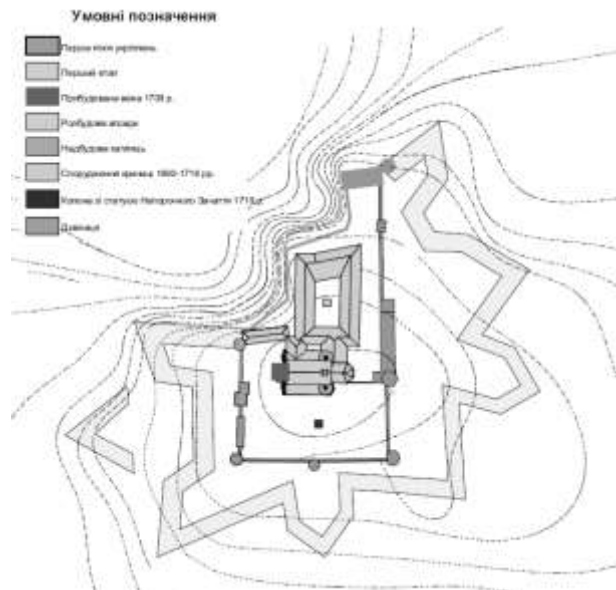

Рис. 5. Етапи розвитку та руйнування монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Другий етап 1702-1746 рр. (Авт. 2014-2018)

У 1672 р. гору Рожаницю укріпили валами, які захистили монастир від багатократних нападів. А жаль, описів конфігурації земляних шанців не віднайдено, тому вони зображені умовно. Після тривалого процесу будівництва 15 травня 1695 р. костел було освячено.

На злам першого і другого періоду припадає будівництво колодязя, що впродовж тривалого часу відігравав важливу роль у функціонуванні монастиря, особливо під час облоги. Колодязь споруджували у скелястій породі, чим пояснюється тривалий процес будівництва – від 1690 по 1708 роки.

Другий етап 1702-1746 рр. (Рис.2). У 1702 р. розпочато модернізацію першої лінії оборони монастиря, що започаткувало другий етап будівництва. Достовірна дата закінчення зведення мурів, невідома. Ймовірно, 1704 р., про що засвідчує напис на замковому камені головної брами. Після модернізації перша лінія оборони складалася з двох брам та семи башт.

1709 р. закінчили зведення трапецієвого корпусу. Тоді до головного фасаду прибудували вежу та надбудували дві каплиці над бічними навами.

Істотний поштовх до подальшого активного розвитку монастиря спричинила коронація ікони Підкамінської Божої Матері у 1727 році.

1745 року Ст. Макошефський спроектував третій, найпізніший за часом, корпус келій, а 1746 року військовий інженер Крістофер Дальке розробив план модернізації валів навколо монастирських будівель і костелу.

Третій етап 1746-1780-і роки. (Рис. 6). 1746 року розпочався третій період розвитку монастиря. Проект Макошефського передбачав знесення частини східного прясла першої лінії оборони та побудови на тому місці нового корпусу. Будівництво тривало у 1746-1759 роках. Починаючи з 1752 і закінчуючи 1759 роком тривав період реалізації плану кліщової оборонної системи Крістофера Дальке. За історичними описами, проведенням робіт займався архітектор Вільгельм. (Krasny. P., 2007).

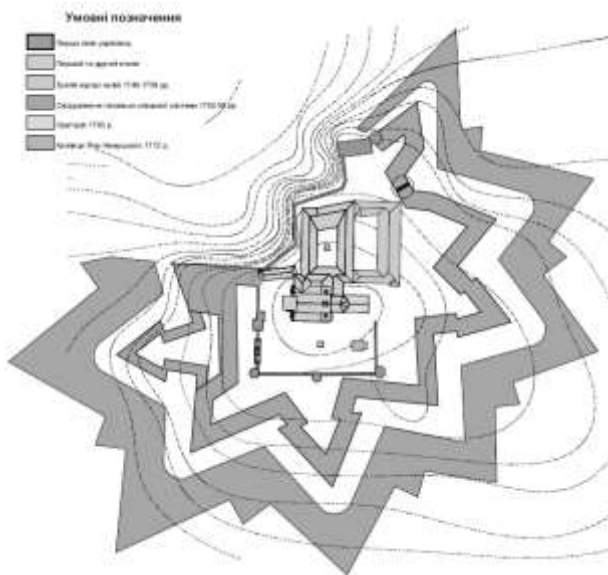

Рис. 6. Етапи розвитку та руйнування монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Третій етап 1746-1780-і роки (Авт. 2014-2018).

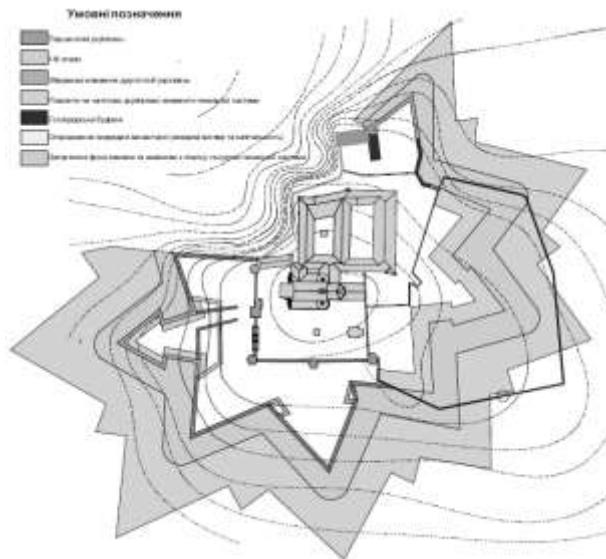

Рис. 7. Етапи розвитку та руйнування монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Четвертий етап 1780-1939 рр. (Авт. 2014-2018)

Аналізу плану, Дальке та бібліографічних джерел дає вигляд системи фортифікації монастиря на період сер XVII ст. З півночі, для формування оборони, використано природну перешкоду – крутий спуск гори з виступами каменю. Перша лінія оборони – система з п'ятьма круглими та по одній шестикутній і прямокутній у плані бастеями. Порівнюючи із сучасним станом, частина оборонних мурів не збереглась через будівництво нового П-подібного монастирського корпусу та ораторії. Друга лінія оборони, кліщова система, після спорудження, мала б оточувати монастир зі заходу, півдня та сходу. Головний вхід до комплексу здійснювався з флангу рavelіну. Проте на карті Фрідріха фон Міга 1780 року не позначено рavelіну, що говорить про те, що на початок 1780-х років він перебував у руїнах та не мав оборонної здатності. Господарський вхід проходив до східної брами через куртину валів. Ймовірно друга лінія оборони не була добудованою, через поділ Речі Посполитої та зміну військово-політичного устрою.

Четвертий етап 1780-1939 рр. (Рис. 7). У 1780-х роках з приходом австрійської влади та розформування монастиря починається його четвертий будівельний період. Політика розформування зменшила територію монастиря, що спричинило зміну конфігурації муру навколо саду.

З початку 1790-х років відбувається відхід від політики розформування. На цьому етапі збудовано новий мур навколо саду та додатковий господарський корпус, що прилягав до північної башти. Не зважаючи на створення регулярного парку, сьогодні ще можна відчитати земляні вали на його території.

Після перебудови муру та розпланування саду до Першої світової війни монастирський комплекс не зазнав значних змін. Проводяться ремонти та реставрації у кілька періодів. Істотній реставрації комплекс піддається у повоєнний час. 1933 року влаштована баня на вежі костелу за проектом 1761 року авторства Гіжицького (Krasny. P., 2007)

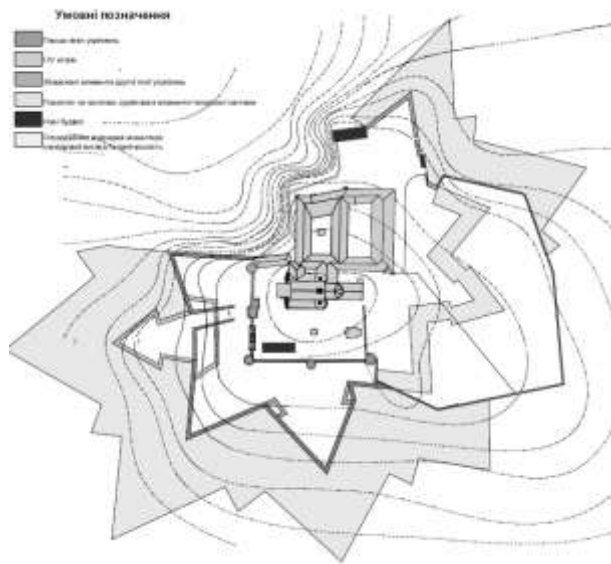

Рис. 8. Етапи розвитку та руйнування монастиря оо. Домініканів у Підкамені. П'ятий етап 1939-1991 роки (Авт. 2014-2018).

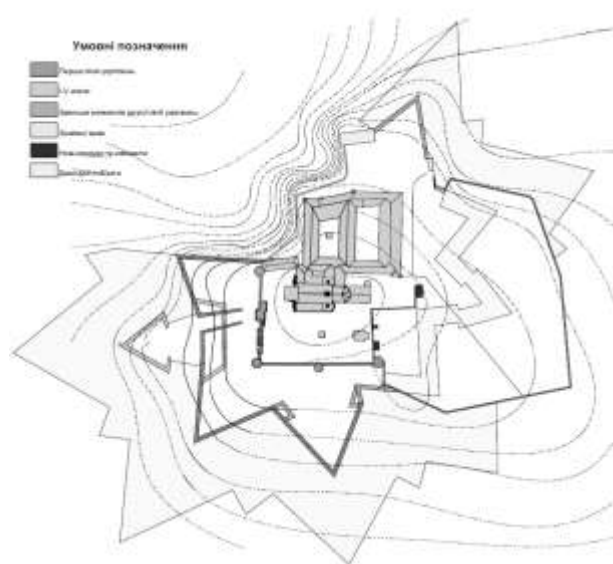

Рис. 9. Етапи розвитку та руйнування монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Шостий етап 1991-2018 роки (Авт. 2014-2018).

П'ятий етап – 1939-1991 роки. (Рис. 8). П'ятий етап – період радянської окупації, характеризується занепадом і є «чорним» відтинком часу для монастиря у Підкамені. У 1950-х роках у монастирі була влаштована в'язниця, а у 1960-х – жіноча лікарня для душевнохворих. Реставрація комплексу не проводилась, на місці північної бастеї та господарських будівель спорудили котельню та водонапірну вежу для обслуговування лікарні.

Шостий етап 1991-2018 роки. (Рис.9). Після здобуття Україною незалежності, частину монастиря передали під опіку греко-католицької церкви, монахам студитам. Частину келій продовжує займати лікарня для душевнохворих. В останні роки монахи проводять ремонтні роботи без проектної документації. Перша лінія оборони перебуває в аварійному стані, відсутній дах, перекриття, заповнення вікон і дверей, помітне осипання та вивітрювання тиньку і цегли. У період 2014-2018 років відбувається системне знищення ескарпів кліщової системи управою монастиря для ремонту пізніших частин підпірних стін біля головної брами.

На основі оцінки технічного стану та історичного вивчення монастиря визначено: 1) перша лінія оборони перебуває у незадовільному технічному стані та частково збережена структура; 2) друга лінія оборони перебуває у стані руїни, структурно прослідковується у топографії та частково збережені оборонні елементи (Рис. 10,11).

Виявлено, що до об'єктів у відмінному технічному стані відносяться монастирі у Крехові, Маняві, Уневі, Львові (мон. Св. Онуфрія), Крилосі, Межиричі Острозькому, Летичеві. Монастирські комплекси у свій час були відреставровані методами реставраційної реконструкції. Як свідчить архів Укрзахідпроектреставрація (ДП “Інститут Укрзахідпроектреставрація”, 1983), у Скиті Манявському на період до реставраційних робіт залишились релікти в'їзної вежі та мурів. Один з чинників застосування такого підходу було важливе значення обителі у культурі та історії України.

У доброму технічному стані збережені оборонні споруди виявлено у Тербовлі, Львові (оо. Капуцинів), Мукачево, Збаражі, Львові (оо. Бернардинів). Дані об'єкти були реставровані або ремонтвані у певний час, проте потребують додаткових реставраційних заходів для підтримання збереження об'єкту. Оборонні споруди монастиря оо. Бернардинів

були реставровані з функціональним адаптуванням для робіт інституту Укрзахідпроектреставрація у 1976-1977 роках під керівництвом О. Новаківського та К. Присяжного (ДП “Інститут Укрзахідпроектреставрація”, 1985 р). Після 40 років експонування та експлуатації місцево утворилась патина на камені, відслідковуються процеси розшарування та вивітрювання елементів мурування, присутні вивали мурування у комунікаційному прорізі (Рис. 12.).

Рис. 10. Фіксація стану збереження оборонних споруд монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Оскарпування північно-західного бастіону кліщевої системи (світлина авт. 2018 р.)

Рис. 11. Фіксація стану збереження оборонних споруд монастиря оо. Домініканів у Підкамені. Вигляд на в'їздний оборонний вузол з вежі костелу (світлина авт. 2014 р.)

Задовільний технічний стан виявлено у Дерманському, Львівському (оо. Реформаторів) та Лаврському монастирях. До прикладу, відслідковуються локальні просідання основи мурів монастиря оо. Реформаторів у Львові. Такі процеси потребують наукового втручання задля їхнього нівелювання.

Незадовільний стан оборонних споруд монастирів виявлено у Львові (оо. Кармелітів босих (Рис. 13), сс. Бенедиктинок), Підкамені (перша оборонна лінія), Сусідовичах, Бесідах, Добромилі, Кам'янці-Подільському. Перелічені об'єкти потребують негайного реставраційного втручання задля збереження автентичної субстанції. Невпорядковані процеси забудови у міському середовищі негативно впливають на стан збереження оборонних споруд. У 2012 році було розібрано частину північного прясла муру монастиря оо. Кармелітів, після чого було частково відремонтовано, проте автентична субстанція втрачена. Виявлено, що оборонні споруди монастиря оо. Домініканів у Підкамені, одного з найбільших монастирів України, також перебувають у незадовільному стані спричинені відсутністю реставраційних робіт. Востаннє такі реставраційні заходи на об'єкті проводились польськими архітекторам у 1936-1939 роках. Експлуатація у воєнний та совітський періоди привели до упадку оборонні мури, башти та браму монастиря. Інститутом Укрзахідпроектреставрація було розроблено проект реставрації першої лінії оборони укріплень, проте не реалізовано. В результаті заселені ченці-студити власними силами та на власний розсуд провадили ремонтні роботи на частині пам'ятки архітектури національного значення. Такі дії зупиняють частково руйнівні природні процеси, проте нефаховий підхід у застосуванні будівельних матеріалів, не дотримання технології спричиняє антропогене нищення автентичної субстанції. Архітектурний образ також зазнає негативних впливів таких робіт.

Рис. 12. Фіксація стану збереження оборонних споруд монастиря оо. Бернардинів у Львові. Внутрішній фасад оборонного муру. Виявлено чорна патина та відшарування каменю, деградація цегляного мурування. (світлина авт. 2016 р.)

Рис. 13. Фіксація стану збереження оборонних споруд монастиря оо. Кармелітів босих у Львові. Виявлено заволодження муру та відшарування тиньку XIX ст. (світлина авт. 2018 р.)

Технічний стан у руїні першої лінії оборони виявлений у Підгорі, Бесідах, Щеплотах, Сокалі (оо. Бернардинів та сс. Бригідок), другої лінії оборони – Уневі і Підкамені, у монастирів середмість – Луцьку (оо. Домініканів), Лешневі, Староконстантиневі, Христинополі (суч. Червонограді). Такі об'єкти перебувають у найгіршому технічному стані та найближчі до повного руйнування і зникнення. Серед них унікальні елементи оборонного зодчества – кліщева система у Підкамені, змішана – баштова з бастіонами у Сокалі. Експлуатація монастиря оо. Бернардинів у Сокалі за періоду радянської влади та незалежності, як в'язниці суворого режиму, абсолютно негативно позначилась на стані збереження комплексу. Особливо важко монастир переніс пожежу у 2012 році, коли згоріли всі дахові конструкції костелу та келій після чого триває нищення пам'ятки під впливом атмосферних опадів, вивітрювання та біонаростів.

До категорії повністю знищених оборонних споруд монастирів належать монастирі у Белзі (оо. Домініканів), Варяж, Самбір, Чортків, Мостиська, Кам'янці-Подільському (оо. Кармелітів). Всі можливі залишки оборонних споруд об'єктів даної категорії знаходяться у археологічному шарі. Останні дослідження проведені під час розробки проекту антиаварійних заходів костелу Св. Марка монастиря оо. Піярів (ПП «Белзький мур», 2017b), підтвердили залишки муру оборонного характеру, проте для підтвердження даної гіпотези необхідні додаткові археологічні дослідження.

Збережена планувальна структура і елементи є у монастирів у Межирічі-Острозькому, Крехові і Маняві, де були проведені реставраційні роботи. Частково збережена планувальна структура і оборонні елементи виявлено у Львівських (Св. Онуфрія, оо. Кармелітів босих, Капуцинів і Реформаторів), Тереховлі, Дермань, Летичеві. Белзі (сс. Домініканок), Збаражі; II-а лінія оборони: Уневі, Підкамені. До третього типу збереження варто віднести оборонні споруди комплексів у Крилосі, Сусідовичах, Підгорі, Бесідах та Монастирку. Частково збережені оборонні елементи виявлено у Сокальських (оо. Бернардинів, сс. Бригідок), Львова (сс. Бенедиктинок), Щеплотах, Лаврова, Добромиля, Мукачева. Камеральним методом виявлено після проведених натурних досліджень наявність давніх мурів у південно-східному пряслі частині комплексу сс. Бригідок у Львові. Прослідковуються у топографії тільки планувальна структура у монастирях Черниляви та Єзуполя в котрих окремо виражених оборонних елементів не виявлено. Повністю зруйновані оборонні структури виявлено у Ізяславі, Язлівці, Почасві, Підгірцях, Віціні, Перемишлянах, Львові (оо. Кармелітів черевичкових, сс. Кармеліток босих, сс. Кларисок, оо.

Єзуїтів, Св. Юра), Сатанові, Белзі (оо. Домініканів), Варяжі, Самборі (оо. Домініканів, сс. Бригідок, Чорткові, Мостиськах, Кам'янці-Подільському (оо. Кармелітів), Більшивцях, Гусятині та Кременці. Дані об'єкти потребують додаткового вивчення на основі археологічних розкопок.

Рис. 14. Фіксація стану збереження оборонних споруд монастиря оо. Бернардинів у Лешневі. Оборонні вали міста та руїна костелу (світлина авт. 2017 р.).

Значно важча ситуація з оборонними спорудами міста, якими боронилися монастирі. До нашого часу у задовільному часі дійшли елементи першої лінії оборони північно-західного наріжника міста Жовкви біля монастиря оо. Домініканів. У незадовільному стані перебувають вали смт. Лешнів, що оточували монастир оо. Бернардинів (Рис.14). У стані руїни виявлені укріплення Межиріча-Острозького, Острога і Дубно. Оборонні лінії міст, як і Львова були розібрані у період нової Австрійської влади, інші – зруйновані.

За технічним станом оборонних споруд першої ліній монастирів за середмістям виокремлено: 1) у відмінному (4 об.); 2) у доброму (3 об.); 3) у задовільному (3 об.); 4) у незадовільному (7 об.); станах та 5) у руїні (6 об.); повністю знищених (11 об.). Опис технічного стану об'єкту є першим етапом дослідження, що проводиться методами натурних обстежень, фотофіксації та аналізом наявного стану збереження. Наявні оборонні споруди другої лінії перебувають у руїні (2 об.) інші (7 об.) знищені повністю.

Виокремлено стани структурного збереження оборонних споруд монастирів за середмістям: 1) збережена планувальна структура та оборонні елементи (2 об.); 2) частково збережена планувальна структура і оборонні елементи (8 об.); 3) прослідковується у топографії планувальна структура та частково збережені оборонні елементи (5 об.); 4) частково збережені оборонні елементи (7 об.); 5) прослідковується у топографії тільки планувальна структура (1 об.); 6) Повністю зруйновані (11 об.).

За технічним станом власних оборонних споруд монастирів у середмісті виокремлено: 1) у відмінному (2 об.); 2) у доброму (2 об.); 3) у задовільному (0 об.); 4) у незадовільному (1 об.); станах та 5) у руїні (4 об.). Повністю знищені оборонні споруди монастирів виявлено у 12 об.

За технічним станом міських оборонних споруд монастирів у середмісті виокремлено: 1) у відмінному (0 об.); 2) у доброму (0 об.); 3) у задовільному (1 об.); 4) у незадовільному (2 об.); станах та 5) у руїні (2 об.). Повністю знищених оборонних споруд міста виявлено 24 об.

Виокремлено стани структурного збереження оборонних споруд монастирів у середмісті: 1) збережена планувальна структура та оборонні елементи (1 об.); 2) частково збережена планувальна структура і оборонні елементи (3 об.); 3) прослідковується у топографії планувальна структура та частково збережені оборонні елементи (0 об.); 4) частково збережені оборонні елементи (5 об.); 5) прослідковується у топографії тільки планувальна структура (1 об.); 6) Повністю зруйновані (11 об.)

Дослідженням виявлено, що монастирські комплекси Західної України XVII-XVIII ст. перебувають у різному стані збереження та експлуатації. Функціональне використання колишніх споруд і територій монастирських комплексів часто визначає стан збереженості. У найкращому технічному стані перебувають споруди, де залишилися їхні автентичні функції, до прикладу монастирі, у яких і надалі живе чернече життя. На стан збереження впливає також наявність пам'ятко-охоронного статусу у об'єкта. Цікавим фактом є те, що найбільший відсоток збереженої автентичної субстанції оборонних споруд залишився у монастирів, що віддалені від адміністративних центрів.

Принципи збереження оборонних укріплень монастирів XVII –XVIII століття Західного регіону України

Серед інших архітектурних пам'яток, комплекси оборонного зодчества вирізняються вагомим статусом, що обумовлений історичними та архітектурними особливостями. Такі об'єкти є найбільшими за розмірами історичними спорудами у структурі забудови населених пунктів та формують свій особливий фасад міста. Оборонні монастирі потребують особливого ставлення у реставрації оборонних споруд, оскільки несуть культурну цінність. Реставрація та збереженість монастирських фортифікацій ускладнена втратою первісної – оборонної функції, яку вже не можливо відновити. Проте як зазначає Хосе Вісенте Вальденебро Гарсія: *«Фортифікаційна спадщина є невід'ємною частиною історичного міського ландшафту, в якому вона розташована. Дії слід проводити з максимальною повагою до майна та його обстановки. Включення видів використання та діяльності, пов'язаних із власними традиціями території, допоможе зміцнити цю інтеграцію»*. (José-Vicente V. G., 2020)

На основі розроблених підходів збереження історичної спадщини попередніми дослідниками (Прибега, 2000; Каплінська, 2015; Рибчинський) визначено принципи збереження оборонних споруд монастирів.

Оборонні монастирі, згідно з визначенням у Законі «Про охорону культурної спадщини» є об'єктами містобудування, а отже вимагають відповідного підходу щодо їхньої реставрації. Задля забезпечення гармонійної цілісності монастиря та середовища, при підході до опрацювання необхідно вибрати один з засобів роботи у містобудівній структурі – ревалоризацію чи регенерацію. Згідно з дослідженнями Л.В. Прибеги визначено кілька методів збереження об'єктів містобудування: 1) містобудівельна ревалоризація та 2) містобудівельна регенерація. Містобудівельна ревалоризація передбачає собою систему дій, спрямованих насамперед на збереження й виявлення історичних та мистецьких особливостей історично успадкованого просторового устрою містобудівного утворення, що по-суті є містобудівельною консервацією (Прибега, 2015).

Містобудівна регенерація є більш широким терміном і як показують дослідження М. Каплінської є методом втручання в історичне архітектурно-містобудівне середовище з

метою його збереження з акцентом на відновлення історичної розпланувально-просторової структури (Каплінська, 2015). Комплексні містобудівельні заходи щодо монастирів співзвучні до заходів, які стосують до інших пам'яток містобудування і мають на меті: виявлення та збереження історично-сформованої просторової схеми обителі, інтеграція монастирів у сучасне середовище (міста чи поселення за наявності), визначення містобудівної ролі монастиря та подальшому його функціональна адаптація, формування транспортного забезпечення та формування внутрішнього наповнення пам'ятки.

Рис. 15. Фрагмент креслення зон охорони пам'яток історико-архітектурного опорного плану Підкаменя, виконаного за участі автора (ГАП - к. арх., доц. Петрик В.М.)(ПП "Белзький мур", 2015)

Монастирські комплекси є значними кластерами у містобудівній структурі, або часто самі формують містобудівну тканину. Такі об'єкти потребують цілісного підходу від історико-архітектурного опорного плану, паспортизації та до проектно-реставраційних робіт. Важливим етапом у збереженні оборонних споруд монастирів є правильне визначення історичних меж обителі, які часто формували фортифікаційні лінії, у межах історико-архітектурного опорного плану. Методом вивчення структурного збереження оборонних ліній визначено максимально можливі історичні межі монастиря оо. Домініканів у процесі розробки Історико-архітектурного опорного плану смт. Підкамінь на основі магістерської роботи автора розробленої у Львівській політехніці у 2014 році. На основі аналізу картографічного матеріалу та будівельних етапів розвитку монастиря визначено історичні межі кліщової системи: конфігурації бастионів, рavelіну, ровів та гласісу. Результати камеральних досліджень підтверджено натурними обстеженнями з виявленням реліктів мурованих оскарпувань бастионів, фрагментів контрескарпу гласісу. Такий підхід дав змогу,

враховуючи сучасний стан визначити максимально можливі території пам'ятки для подальшої охорони.

При дослідженні статусу в пам'ятко охоронному аспекті виявлено, що у склад пам'яток включено храми та келії, натомість оборонні споруди часто випущені уваги, а тому де-юре і де-факто не охороняються відповідними структурами. У ІОАП смт. Підкамін'я запропоновано включити кліщеву (тенальну) систему як складової пам'ятки архітектури національного значення ох. №407 (ПП «Белзький мур», 2015).

При розробці паспорта пам'ятки архітектури необхідно враховувати результати ІОАП при наявності, або проводити окрім вивчення технічного стану споруд також стан структурного збереження. Результати типології монастирів розробленої у дослідженні впроваджені при розробці паспорта на присвоєння пам'яткового номера костелу монастиря оо. Бернардинів у Лешневі. Проаналізовано розташування обителі у структурі колишнього містечка, на основі камеральних досліджень визначено тип оборони, наявність міських та власних оборонних споруд. Реставраційно-проектні повинні опиратись на попередні дослідження історико архітектурних опорних планів та паспорти пам'яток.

Оборонні споруди є складним елементом для функціональної адаптації. Особливо завдання ускладнює минула сакральна функція комплексу, що обмежує певні види діяльності у таких об'єктах. Загалом znana практика перепрофілювання оборонних споруд замків та міст важко переноситься на оборонні споруди монастиря з причин функціональної невідповідності та обмеженої внутрішньої габаритності: як виявлено дослідженням монастирі XVII-XVIII століть у своїй обороні використовували переважно стінову чи баштову оборонні системи. Фортифікації міст, замків, фортець були значно розвиненіші у свій час. До прикладу варто навести реставраційні реконструкції міських укріплень у Замості (Польща), відбудова фортеці у Памплоні (Іспанія) (José-Vicente V. G., 2020) чи влаштування галереї «Бастіон» на місці втраченого оборонного елемента колишньої фортеці Станіславів (Івано-Франківськ). Окрім того, на вибір функціональної адаптації впливає економічний та соціальний фактор. Обмеженість корисного використання площі зменшує привабливість для інвестора.

Сучасні технічний монастирських комплексів показує що, оборонні споруди є найменш збережені, натомість сакральні об'єкти чи келії, у більшості випадків, у доброму стані і не потребують термінових реставраційних втручань. З огляду на це виникає потреба підходу реставраційного проектування з акцентом на оборонні споруди для забезпечення комплексного збереження об'єкту, а не тільки його частин. Проте визначенню реставраційного підходу та подальшого використання пам'ятки повинні передувати детальні історико-архітектурні дослідження: *«Як попередній крок до плану сталого управління фортифікованою спадщиною, необхідно ретельно з ним ознайомитись. Попередні дослідження та документація є інструментом успішного втручання. Глибоке знання також дозволить правильно тлумачити та уникнути дій, які приховують цінність будівлі та ускладнюють читання»* (José-Vicente V. G., 2020). Такий підхід дає чітко вибрати один з принципів у підході збереження оборонних споруд монастирів: 1) консервація; 2) музеєфікація та 3) комплексна реставрація (Рис. 16.)

Перший принцип – консервації, передбачає проведення невідкладних антиаварійних та консерваційних заходів. Такі заходи варто застосовувати для реліктів оборонних споруд, що не є придатними до функціональної адаптації чи для цілісної реставрації, з огляду на обмеженість ресурсів чи перебувають у руїні.

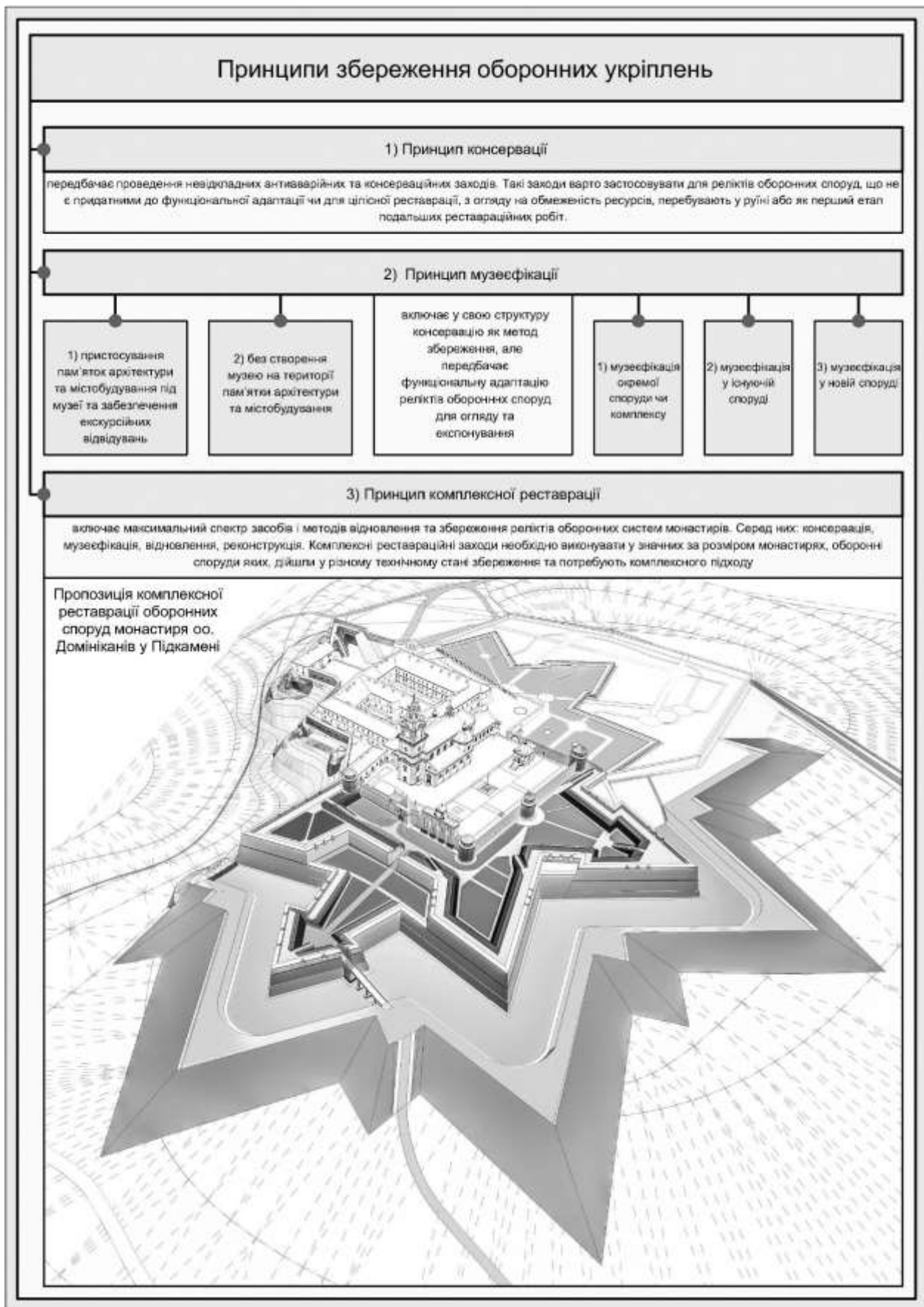

Рис. 16. Принципи збереження оборонних укріплень (авт.).(Хохонь, 2018)

Це поодинокі релікти оборонних споруд монастирів, розташованих за населеними пунктами, або у місцях малоперспективним екскурсійним відвідуванням. Застосовувати метод консервації

варто після проведення натурних обстежень з точними обмірами та фотофіксацією. Рекомендовано застосовувати 3D-сканування при обмірах з пізнішим його опрацюванням у відповідних програмах та розробки проектних рішень. Консерваційні рішення повинні опиратись на попередні детальні інженерні дослідження території.

На основі аналізу технічного стану, консерваційні заходи рекомендовано провести щодо оборонних споруд монастирів у Львові (сс. Бенедиктинок) та Христинополі – для забезпечення збереження окремих реліктів оборонних систем. Натурні обстеження залишку оскарпування оборонного валу монастиря оо. Бернардинів у Христинополі виявили ймовірне просідання основи з численними тріщинами та втратами цегляного мурування у куртині. Релікт валу сильно заволожений та засолений, пошкоджений біонаростами. Після геологічних досліджень варто розчистити від біонаростів, вжити заходів щодо стабілізації основи, забезпечити водовідвід від об'єкту та провести консерваційні заходи щодо подальшого збереження давнього релікту.

Принцип музеєфікації включає у свою структуру консервацію як метод збереження, але доповнюється створенням із фортифікаційних елементів об'єктів музейного експонування. Такий принцип передбачає функціональну адаптацію реліктів оборонних споруд, як територію для огляду та експонування. Під час музеєфікації можна виділити два напрями: пристосування пам'яток архітектури та містобудування під музеї та забезпечення екскурсійних відвідувань без створення музею на території пам'ятки (Брич, 2015). Залежно від місця розташування експонованого релікта метод музеєфікації має три види: 1) музеєфікація окремої споруди чи комплексу; 2) музеєфікація у існуючій споруді; 3) музеєфікація у новій споруді. Вони можуть застосовуватись окремо чи змішано в залежності від ситуації.

Музеєфікація з влаштуванням музею під відкритим небом рекомендовано влаштовувати у монастирських урочищах з відзнакуванням втрачених споруд та консервацією реліктів оборонних систем. Вибір напрямку музеєфікації залежить від багатьох факторів: соціальної зацікавленості, економічної доцільності, історичної та архітектурної привабливості, габаритної та функціональної спроможності влаштування таких музеїв. До прикладу монастирі у Щеплотах та Черниляві можуть бути пристосовані для лапідарію у внутрішньому периметрі давньої території чи створення просторів для відвідування прочан, оскільки територія кожного монастиря має давнє сакральне наповнення. Релікти оборонних споруд монастирських урочищ мають велику історичну цінність, оскільки відкривають нову сторінку у існуванні Василянських монастирів. Такі об'єкти варто вважати нововиявленою пам'яткою та внести у відповідний реєстр. Окрім того релікти потребують музеєфікації збережених валів та відзнакування втрачених монастирських споруд. Оборонні вали слід розчистити від кущів та дерев. На вершині валу відзнакувати доріжками місце втраченого частоколу. По лінії частоколу рекомендується насадити кущі самшиту з подальшим доглядом. Також передбачити освітлення території втраченого монастиря елементами що не дисгармоніюватимуть у середовищі.

Музеєфікація у іншій споруді є унікальним видом музеєфікації та результатом історично-будівельних нашарувань. До таких об'єктів необхідно підходити обережно, особливо якщо різночасові частини є історично цінними. Рекомендовано використовувати прийоми зондажних розкриттів для експонування цінних історико архітектурних елементів. У результаті натурних досліджень обстеження оборонних споруд монастиря оо. Кармелітів босих у Львові виявлено, що частина північного прясла є стіною першого поверху житлових історичних будинків, які є пам'ятками архітектури місцевого значення. У таких випадках,

при закритій території та функціонування монастиря як духовної обителі, пропонується провести консервацію обох частин споруди та проводити тимчасових екскурсій зі створенням лапідарію біля мурів монастиря.

Метод музеєфікації у новій споруді не часто використовується в українській практиці, проте практикується закордоном. Рекомендовано застосовувати для об'єктів у середмісті та для реліктів, після детального обстеження яких виявлено технічну неможливість функціонування під відкритим небом.

Серед засобів музеєфікацію, особливо для повністю втрачених об'єктів, варто застосовувати елементи відзнакування з інформаційним поясненням, макетами з гіпотетичними чи точними реконструкціями, трасуванням зруйнованих об'єктів, створення голографічних реконструкцій на місці існування оборонних споруд. Всі роботи та доповнення, які необхідні для належного музеєфікаційного функціонування слід виконувати з максимальною обережністю, оскільки головне завдання – зберегти автентичну субстанцію.

Принцип комплексної реставрації включає максимальний спектр засобів і методів відновлення та збереження реліктів оборонних систем монастирів. Серед них: консервація, музеєфікація, відновлення, реконструкція. Такий принцип необхідно використовувати значних за розміром монастирів, оборонні споруди яких дійшли у різному технічному стані збереження та потребують комплексного підходу.

Венеціанська хартія зазначає, що пам'ятка повинна розглядатись як документ історії і творчості мистецтва, а тому будь які штучні нашарування не припустимі. Виключенням є: «коли реконструкція необхідна для продовження існування визначного місця; коли визначне місце має незавершений вигляд у результаті руйнувань чи привнесених змін; коли реконструкція повертає визначному місцю його культурну значимість або має компенсувати трагічні втрати, що сталися у висліді стихійних чи скоєних людьми лих» (Прибега, 1964). Практика відтворення або реставраційних реконструкцій в Україні набула особливого поширення після указу Президента України Л. Д. Кучми від 9 грудня 1995 р. «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії і культури» (Прибега, 2008). З огляду на спрямованість реставраційних заходів на повні реконструкції мало збережених об'єктів культурної спадщини, та внаслідок втрати їхньої історичної цінності у 2000 році було прийнято Ризьку хартію. У документі зазначаються умови при яких реконструкція є допустима: «у виняткових випадках реконструкція культурної спадщини, втраченої в результаті стихійних чи спровокованих людьми лих, може бути прийнятною, коли для історії та культури відповідного регіону конкретна пам'ятка становить надзвичайну художню цінність, має символічне значення чи особливо важлива для збереження історичного середовища (як міського, так і сільського)» (Прибега, 2000). Зважаючи на умови Ризької хартії рекомендовано застосовувати метод реконструкції для відтворення втрачених об'єктів за умов: 1) наявності обмірів та відповідної історичної документації (включаючи іконографічні, архівні свідчення та матеріальні рештки), що відображає функціонування оборонних споруд монастирів у певний час; 2) реконструкція оборонних споруд не спотворюватиме містобудівне і ландшафтне середовище в якому знаходиться об'єкт; 3) при реконструкції оборонних споруд монастирів не завдається шкоди існуючій історичній забудові; 4) необхідність реконструкції оборонних споруд монастирів повинне визначатися шляхом відкритих і вичерпних обговорень і консультацій з державними та місцевими уповноваженими органами та громадськістю.

Прикладом якісної функціональної адаптації у результаті принципу цілісної реставрації варто вважати реставрацію південно-східного оборонного прясла монастиря оо. Бернардинів у Львові під офісні приміщення інституту «Укрзахідпроектреставрація» у 1976-1977 роках. В

результаті реставраційних дій було відновлено Глинську браму з шатровим накриттям, відреставровано оборонний мур з відтворенням бойових галерей та пристосовано до використання господарські приміщення, що примикали до куртини.

Метод реконструкції необхідний для збереження пласту історії України XVII-XVIII ст. Серед відреставрованих таким методом комплексів варто відзначити Скит Манявський, обителі у Крехові, Зимному, Уневі, у яких надалі продовжується чернече життя.

На основі аналізу монастирів за критеріями: статус об'єкта, структурне збереження оборонних ліній, технічний стан оборонних споруд, роль у просторі рекомендовано піддати комплексній реставрації оборонні споруди у Жовкві (оо. Домініканів, ЧСВВ), Кам'янець-Подільському (сс. Домініканок, оо. Єзуїтів, оо. Францисканів, оо. Кармелітів), Межирічі-Острозькому (оо. Францисканів), Збаражі (оо. Бернардинів), Тереховлі (оо. Кармелітів), Підкамені (оо. Домініканів), Дермані (ЧСВВ), Сусідовичах (оо. Кармелітів), Підгорі (ЧСВВ), Монастирку (ЧСВВ), Лаврові (ЧСВВ), Мукачеві (ЧСВВ), Сокалі (оо. Бернардинів), Старому Константину (оо. Домініканів), Лешневі (оо. Бернардинів) та Ізяславі (оо. Бернардинів). Дані об'єкти є визначними пам'ятками у історії України, технічний стан та рівень збереження субстанції, роль домінанти у просторі (монастирі за середмістям) або важливого композиційного елемента (у міському середовищі) вимагає проведення комплексних заходів збереження.

Відтворення та консервація оборонних споруд має спиратись на: 1) проведення детальних камеральних, натурних та археологічних досліджень перед проектно-реставраційними роботами; 2) мінімальне пошкодження автентичної субстанції; 3) повне відтворення елемента проводити за функціональної та економічної доцільності; 4) при неможливості повного відтворення проводити музеєфікацію реліктів оборонних систем з реверсивних матеріалів.

Висновки. Розроблено рекомендації оцінки стану збереженості оборонних споруд, що складаються з двох етапів: 1) оцінка технічного стану наявних оборонних споруд та 2) оцінка структурного збереження первісного стану:

- за технічним станом оборонних споруд першої лінії монастирів виокремлено: 1) у відмінному (6 об.); 2) у доброму (5 об.); 3) у задовільному (3 об.); 4) у незадовільному (8 об.); станах та 5) у руїні (10 об.); повністю знищених (23 об.). Наявні оборонні споруди другої лінії перебувають у руїні (2 об.) інші (7 об.) знищені повністю.

- виявлено, що стан наявних міських оборонних споруд монастирів у середмісті: 1) у відмінному (0 об.); 2) у доброму (0 об.); 3) у задовільному (0 об.); 4) у незадовільному (1 об.); станах та 5) у руїні (3 об.). Повністю знищених оборонних споруд міста виявлено 24 об.

- визначено стани структурного збереження оборонних споруд монастирів: 1) збережена планувальна структура та оборонні елементи (3 об.); 2) частково збережена планувальна структура і оборонні елементи (11 об.); 3) прослідковується у топографії планувальна структура та частково збережені оборонні елементи (5 об.); 4) частково збережені оборонні елементи (12 об.); 5) прослідковується у топографії тільки планувальна структура (2 об.); 6) Повністю зруйновані (22 об.).

Дослідженням виявлено, що монастирські комплекси Західної України XVII-XVIII ст. перебувають у різному стані збереження та експлуатації. Функціональне використання колишніх споруд і територій монастирських комплексів часто визначає стан збереженості. У найкращому технічному стані перебувають споруди, де залишилися їхні автентичні функції, де надалі живе чернече життя. На стан збереження впливає також наявність пам'ятко-охоронного статусу у об'єкта. Виявлено, що найбільше збереженої автентичної субстанції оборонних споруд залишилося у монастирів, що віддалені від адміністративних центрів.

На прикладі монастиря у Щеплотах розроблено методику оцінки структурного збереження ліній оборони з опрацюванням гіпотетичних реконструкцій обителів. Для монастирів з багатою будівельною історією окрім гіпотетичної реконструкції рекомендовано розробляти етапи розвитку та занепаду монастирів на зразок монастирів Львова, Межиріча-Острозького, Сокаля, Почасва, Унева, Сатанова, Ізяслава та Підкаменя.

Вибір принципу реставрації повинен обумовлюватись загальним проектом ревалоризації чи регенерації монастирського комплексу. На основі теоретичних напрацювань попередніх дослідників сформульовано три основні принципи щодо збереження оборонних споруд монастирів: 1) консервація, 2) музеєфікація та 3) комплексна реставрація:

- принцип консервації передбачає проведення невідкладних антиаварійних та консерваційних заходів. Такі заходи варто застосовувати для реліктів оборонних споруд, що не є придатними до функціональної адаптації чи для цілісної реставрації, з огляду на обмеженість ресурсів чи перебувають у руїні чи як перший етап подальших реставраційних робіт.
- принцип музеєфікації включає у свою структуру консервацію як метод збереження, але доповнюється створенням із фортифікаційних елементів об'єктів музейного експонування. Такий принцип передбачає функціональну адаптацію реліктів оборонних споруд, як територію для огляду та експонування. Під час музеєфікації можна виділити два напрями: пристосування пам'яток архітектури та містобудування під музеї та забезпечення екскурсійних відвідувань без створення музею на території пам'ятки. Залежно від місця розташування експонованого релікта метод музеєфікації має три види: 1) музеєфікація окремої споруди чи комплексу; 2) музеєфікація у існуючій споруді; 3) музеєфікація у новій споруді.
- принцип комплексної реставрації включає максимальний спектр засобів і методів відновлення та збереження реліктів оборонних систем монастирів. Серед них: консервація, музеєфікація, відновлення, реконструкція. Такий принцип необхідно використовувати значних за розміром монастирів, оборонні споруди яких дійшли у різному технічному стані збереження та потребують комплексного підходу.

Список використаної літератури:

- Betlej, A. and Krasny, P. (Eds.) (2006), *Sztuka kresów wschodnich*, Impuls, Kraków.
- Bogdanowski, J. (1996), *Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte*, Nauk. PWN., Warszawa, Kraków.
- Chlebowski, B., Sulimierski, F. and Walewski, W. (Eds.) (1889), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Druk "Wieku", Warszawa.
- Jakubowski M., Sas, M. and Walczyna, F. (Eds.) (2016), *Miasta wielu religii: Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, I, Alnus, Warszawa.
- José-Vicente V. G. (2020), "A living military heritage: The resurgence of the fortifications of Pamplona", *ICOMOS / International scientific committee on fortifications and military heritage*.
- Krasny, P. (2007), "Kościół p.w. wniebowzięcia najśw. panny Marii i Podwyższenia Krzyża sw. Oraz klasztor oo. Dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkaminie", in Ostrowski, J.K. and Betlej, A. (Eds.), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowe Centrum Kultury, pp. 123–192.
- Ostrowski, J.K. and Betlej, A. (Eds.) (2002), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowe Centrum Kultury.

Ostrowski, J.K. and Betlej, A. (Eds.) (2007), *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowe Centrum Kultury.

Бевз, М.В. (2012), “Оборонні споруди середмість Львова: завдання інвентаризації, дослідження і збереження”, *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій збірник наукових праць за результатами 4-ої Міжнародної конференції молодих науковців/Кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів*, No. 4, pp. 6–13.

Берест, Р. (2008), “Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині”, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, No. 12, pp. 360–367.

Бойко, О. and Семенюк, А. (2012), “Монастир отців Бернардинів у Сокалі: історія та архітектура”, *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій збірник наукових праць за результатами 4-ої Міжнародної конференції молодих науковців/Кафедра реставрації та реконструкції архітектурних комплексів*, No. 4, pp. 133–140.

Бойко, О.Г. and Слободян В. М. (2006a), “Монастир отців францисканів, первісно отців капуцинів”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 16, pp. 54–58.

Бойко, О.Г. and Слободян В. М. (2006b), “Монастир сестер бенедиктинок”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 16, pp. 39–43.

Бойко, О.Г. and Хохонь, М.П. (2014), “Етапи формування та розвитку оборонного монастиря оо. Домініканів у Підкамені”, *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій збірник наукових праць за результатами 6-ої Міжнародної конференції молодих науковців*, No. 6, pp. 60–65.

Брич, М. (2015), “Музеєфікація пам’яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини”, *Historical and cultural studies*, Vol. 2 No. 1, pp. 31–35.

Вечерський, В.В. (2002), *Втрачені об’єкти архітектурної спадщини України*, НДІТІАМ: Головкиївархітектура, Київ.

Вечерський, В.В. (2003), “Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.)”, *Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць*, No. 3.

Вуйцик, В.С. (2004a), “Бернардинський монастир у Львові”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 14, pp. 82–94.

Вуйцик, В.С. (2004b), “Дерманський монастир-фортеця”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 14, pp. 292–298.

Вуйцик, В.С. (2004c), “Монастир св. Миколи ЧСВВ у Крехові”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 14, pp. 200–211.

Вуйцик, В.С. (2004d), “Монастир св. Онуфрія у Львові”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 14, pp. 48–59.

Вуйцик, В.С. (2004e), “Монастир Святого Миколи у Струсові”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 14, pp. 242–243.

Вуйцик, В.С. (2004f), “Святоуспенська Унівська Лавра монахів-студитів”, *Вісник Укрзахідпроектреставрація*, No. 14, pp. 251–264.

Вуйцик, В.С. (2012a), Володимир Вуйцик. *Leopolitana I: Бернардинський монастир у Львові*, Vol. 1, ВНТЛ–Класика, Львів.

Вуйцик, В.С. (2012b), Володимир Вуйцик. *Leopolitana I: Фортифікатори Львова XV–XVII*, Vol. 1, ВНТЛ–Класика, Львів.

ДП “Інститут Укрзахідпроектреставрація” (1983), *Скит Манявський. Проект реставрації.*, Том 2. Книга 1. Шифр 2. No. Архітектурно-ландшафтний комплекс Свято-Успенської Почаївської Лаври охор. №672. Тернопільська обл. Кременецький р-н. м. Почаїв. Історична довідка, Львів.

ДП “Інститут Укрзахідпроектреставрація” (1985 р), *Пам’ятка архітектури XVII ст. Ансамбль колишнього монастиря Бернардинів в м. Львові. Архітектурні обміри колишньої брами в монастирі. Обстеження*, Том – 2. Книга I No. Архітектурно-ландшафтний

комплекс Свято-Успенської Почаївської Лаври охор. №672. Тернопільська обл. Кременецький р-н. м. Почаїв. Історична довідка, Львів.

Каплінська, М.В. (2015), *Архітектурно-містобудівні принципи регенерації ринкових площ історичних міст Західного регіону України: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури*.

Лукомський, Ю.В. and Крупа, А.С. (2014), “Проблеми дослідження, збереження і реставрації об’єктів культурної спадщини.”, *Збірник наукових праць кафедри реставрації і реконструкції архітектурних комплексів*, No. 6, pp. 151–163.

Мартинюк-Медвецька, А.М. (2001a), “Архітектурні дослідження монастиря бенедиктинок у Львові”, *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура., No. 429, pp. 191–203.

Мартинюк-Медвецька, А.М. (2001b), “Бастіонні фортифікації в ансамблі церкви св. Юра у Львові”, *Записки наукового Товариства імені Шевченка праці комісії архітектури та містобудування*, No. CCXLI, pp. 524–535.

Оконченко, О.М. (2015), “Архітектура фортифікацій замків Західної України середини XVI – кінця XVII століть”, Автореферат дисертації, Інститут архітектури, Національний університет “Львівська політехніка”, Львів, 2015.

Оконченко, О.М. and Окунченко, І.В. (2013), “Організація бастіонних споруд території середмістя та передмість Львова у XVII ст.”, *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура., No. 757, pp. 41–46.

Петрик, В.М. (2008), “Крилоський катедральний монастир XVI–XVIII століть”, *Архітектурна спадщина. Пам’ятки України: Історія та Культура*, No. 1, pp. 9–18.

Пламєницька, О.А. (2005), *Сакральна архітектура Кам’янець на Поділлі*, Абетка, Кам’янець-Подільський.

Пламєницька, О.А. (2010), “Костьол Босих кармелітів у Кам’янці-Подільському. До питання авторства та будівельної періодизації”, *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, No. 7, pp. 164–175.

ПП «Белзький мур» (2015), *Історико-архітектурний опорний план смт. Підкамінь*, Львів.

ПП «Белзький мур» (2017a), *Костел Св. Матея монастиря Бернардинів у Лешневі*, Львів.

ПП «Белзький мур» (2017b), *Пам’ятка архітектури національного значення костел Св. Марка монастиря Піярів у с.Варяж Сокальського р-ну Львівської обл. (Ох.№495). Протиаварійні та невідкладні консерваційні роботи (перша черга)*, Львів.

Прибега, Л.В. (Ed.) (1964), *Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів*, АртЕк.

Прибега, Л.В. (Ed.) (2000), *Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів*, АртЕк.

Прибега, Л.В. (2015), *Архітектурна спадщина України: пам’яткоохоронний аспект: монографія*, Інститут культурології НАМ України Київ.

Рибчинський, О.В., *Формування і ревіталізація середмість історичних міст України: Дисертація на здобуття наукового ступеня: доктора архітектури*, 2017.

Ричков, П.А. (1995), “До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври”, *Архітектурна спадщина України*, No. Т.2, pp. 78–89.

Ричков, П.А. and Луц, В.Д. (Eds.) (2000), *Почаївська Свято-Успенська лавра: Національні святині України*, Техніка, Київ.

Рудницький, А.М. and Чень, Л.Я. (2008), “Роль монастирів Чину св. Василя Великого в архітектурі міст та сіл України”, *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура., No. 632, pp. 85–91.

Слободян В.М. (1998), *Церкви України: Перемиська єпархія*, Львів.

Тарас, В.Я. (2000), “Монастирський сад (термінологічний та змістовий аспекти)”, *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія: Архітектура., No. 410, pp. 44–46.

Тарас, В.Я. (2002), “Монастирський статут у визначенні ландшафтно-планувальної організації монастирського саду Галичини”, *Вісник НУ «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.*, No. 439, pp. 291–293.

Тарас, В.Я. (2004), “Філософсько-світоглядні уявлення в ландшафтно-планувальній організації монастирського саду”, *Вісник НУ «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.*, No. 505, pp. 331–337.

Тарас, В.Я. (2006), *Монастирські сади Галичини (X - середина XIX ст.)*, Інститут народознавства НАН України, Львів.

Тарас, В.Я. (2011), “Витоки західноєвропейського середньовічного монастирського саду”, *Вісник НУ «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.*, No. 716, pp. 283–287.

Тарас, Я.М. (2009), “Монастир народної пам'яті”, *Народознавчі зошити*, No. 3-4, pp. 515–519.

Топилко, С.І. (2001), “Методологічна послідовність дослідження мілих міст і містечок Галичини, закладених у період Ренесансу”, *Науково-технічний збірник КНУБА “Містобудування та територіальне планування”*, No. 10, pp. 218–222.

Хіхляч Б.М. (2009), “Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття”, *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.*, No. 16, pp. 65–78.

Хохонь, М.П. (2017), “Методика дослідження та графічної реконструкції оборонних укріплень Василіанських монастирів XVII-XVIII ст. Західної України на прикладі монастиря у Щеплотах”, in Хохонь, М.П. (Ed.), *Тези доповідей молодіжної секції Комісії архітектури та містобудування підготовані до участі в XXVIII Науковій сесії Наукового товариства ім. Шевченка, 24 березня 2017, Львів*, ПП "Ощипок М. М.", Львів, pp. 28–32.

ЦДІАЛ, “Василиянський монастир у Щеплотах”, ф. 146, оп. 13, спр. 10079, арк. 10.

Чень, Л.Я. (2007), “Архітектура монастирів чину Святого Василя Великого в Україні та їх місце в розвитку української архітектури XVII-XX століття”, Автореферат дисертації, Інститут Архітектури, Національний університет “Львівська політехніка”, Львів, 2007.

Чень, Л.Я. (2009), “Визначні монастирі Бойківщини”, *Вісник НУ «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.*, No. 656, pp. 201–207.

Чень, Л.Я. (2011), “Монастирі в силуеті міст і сіл України”, *Вісник НУ «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.*, No. 716, pp. 307–310.

Чень, Л.Я. (2012), “Еволюція розвитку монастирського комплексу св.Онуфрія у Львові”, *Вісник Державного університету „Львівська політехніка” — Архітектура*, No. 728, pp. 315–320.

References:

Betlej, A. and Krasny, P. (Eds.) (2006), *Sztuka kresów wschodnich*, Impuls, Kraków.

Bogdanowski, J. (1996), *Architektura obronna w krainie polski: Od Biskupina do Westerplatte*, Nauk. PWN., Warszawa, Kraków.

Chlebowski, B., Sulimierski, F. and Walewski, W. (Eds.) (1889), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Druk "Wieku", Warszawa.

Jakubowski M., Sas, M. and Walczyna, F. (Eds.) (2016), *Miasta wielu religii: Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, I, Alnus, Warszawa.

José-Vicente V. G. (2020), “A living military heritage: The resurgence of the fortifications of Pamplona”, *ICOMOS / International scientific committee on fortifications and military heritage*.

Krasny, P. (2007), “Kościół p.w. wniebowzięcia najśw. panny Marii i Podwyższenia Krzyża sw. Oraz klasztor oo. Dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkamieniu”, in Ostrowski, J.K. and Betlej, A. (Eds.), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowe Centrum Kultury, pp. 123–192.

Ostrowski, J.K. and Betlej, A. (Eds.) (2002), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowe Centrum Kultury.

Ostrowski, J.K. and Betlej, A. (Eds.) (2007), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Międzynarodowe Centrum Kultury.

Bevs, M.V. (2012), "Defensive structures in the center of Lviv: tasks of inventory, research and preservation", Problems of research, preservation and restoration of historical fortifications, a collection of scientific works based on the results of the 4th International Conference of Young Scientists/Department of Restoration and Reconstruction of Architectural Complexes, No. 4, pp. 6–13.

Berest, R. (2008), "Investigation of the monastery in the village of Pidkamin in the Lviv region", Materials and research on the archeology of Carpathians and Volyn, No. 12, pp. 360–367.

Boyko, O. and Semeniuk, A. (2012), "Monastery of the Bernardine Fathers in Sokal: history and architecture", Problems of research, preservation and restoration of historical fortifications, a collection of scientific works based on the results of the 4th International Conference of Young Scientists/Department of Restoration and Reconstruction architectural complexes, No. 4, pp. 133–140.

Boyko, O.G. and V. M. Slobodian (2006a), "Monastery of the Franciscan Fathers, originally of the Capuchin Fathers", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 16, pp. 54–58.

Boyko, O.G. and V. M. Slobodian (2006b), "Monastery of the Benedictine Sisters", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 16, pp. 39–43.

Boyko, O.G. and Khokhon, M.P. (2014), "Stages of formation and development of the defensive monastery o.o. Dominicans in Pidkamen", Problems of research, preservation and restoration of historical fortifications, a collection of scientific papers based on the results of the 6th International Conference of Young Scientists, No. 6, pp. 60–65.

Brych, M. (2015), "Museification of monuments of architecture and urban planning as a means of preserving historical and cultural heritage", Historical and cultural studies, Vol. 2 No. 1, pp. 31–35.

Vecherskyi, V.V. (2002), Lost objects of the architectural heritage of Ukraine, NDIITAM: Holovkyivarkhitektura, Kyiv.

Vecherskyi, V.V. (2003), "Architectural layout of Ukrainian monasteries of the Hetman's era (mid-17th-18th centuries)", Materials for Ukrainian art history. Collection of scientific works, No. 3.

Vuytsyk, V.S. (2004a), "Bernardinsky Monastery in Lviv", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 14, pp. 82–94.

Vuytsyk, V.S. (2004b), "Dermansky monastery-fortress", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 14, pp. 292–298.

Vuytsyk, V.S. (2004c), "Monastery of St. Mykola ChSVV in Krehov", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 14, pp. 200–211.

Vuytsyk, V.S. (2004d), "Monastery of St. Onufria in Lviv", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 14, pp. 48–59.

Vuytsyk, V.S. (2004e), "St. Nicholas Monastery in Strusov", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 14, pp. 242–243.

Vuytsyk, V.S. (2004f), "Svyatouspenska Univska Lavra of Study Monks", Visnyk Ukrzakhidproektrestavratsiya, No. 14, pp. 251–264.

Vuytsyk, V.S. (2012a), Volodymyr Vuytsyk. Leopoldina I: Bernardine Monastery in Lviv, Vol. 1, VNTL-Klasyka, Lviv.

Vuytsyk, V.S. (2012b), Volodymyr Vuytsyk. Leopoldina I: Fortifiers of Lviv XV-XVII, Vol. 1, VNTL-Klasyka, Lviv.

SE "Institute of Ukrzakhidproektrestavratsiya" (1983), Skit Manyavskyi. Restoration project., Volume 2. Book 1. Cipher 2. No. Architectural and landscape complex of the Holy Dormition Pochaiv Lavra okhor. #672. Ternopil Region Kremenets district Pochaiv. Historical reference, Lviv.

SE "Institute of Ukrzakhidproektrestavratsiya" (1985), Monument of architecture of the 17th century. Ensemble of the former Bernardine Monastery in Lviv. Architectural dimensions of the former gate in the monastery. Examination, Volume - 2. Book I No. Architectural and landscape complex of the Holy Dormition Pochaiv Lavra okhor. #672. Ternopil Region Kremenets district Pochaiv. Historical reference, Lviv.

- Kaplinska, M.V. (2015), Architectural and urban planning principles of regeneration of market squares of historical cities of the Western region of Ukraine: Dissertation for obtaining a scientific degree of candidate of architecture.
- Lukomskyi, Yu.V. and Krupa, A.S. (2014), "Problems of research, preservation and restoration of objects of cultural heritage.", Collection of scientific works of the Department of Restoration and Reconstruction of Architectural Complexes, No. 6, pp. 151–163.
- Martyniuk-Medvetska, A.M. (2001a), "Architectural studies of the Benedictine monastery in Lviv", Bulletin of the Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 429, pp. 191–203.
- Martyniuk-Medvetska, A.M. (2001b), "Bastion fortifications in the ensemble of the Church of St. Yura in Lviv", Papers of the Shevchenko Scientific Society of the Commission of Architecture and Urban Planning, No. CCXLI, pp. 524–535.
- Okonchenko, O.M. (2015), "Architecture of castle fortifications of Western Ukraine in the middle of the 16th - end of the 17th centuries", Dissertation abstract, Institute of Architecture, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2015.
- Okonchenko, O.M. and Okonchenko, I.V. (2013), "Organization of bastion structures of the territory of the city center and suburbs of Lviv in the 17th century.", Bulletin of the Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 757, pp. 41–46.
- Petryk, V.M. (2008), "Krylos Cathedral Monastery of the XVI-XVIII Centuries", Architectural Heritage. Sights of Ukraine: History and Culture, No. 1, pp. 9–18.
- Plamenytska, O.A. (2005), Sacred architecture of Kamianets on Podil, Abetka, Kamianets-Podilskyi.
- Plamenytska, O.A. (2010), "Church of the Barefoot Carmelites in Kamianets-Podilskyi. To the question of authorship and construction periodization", Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage, No. 7, pp. 164–175.
- PE "Belzkyi Mur" (2015), Historical and architectural reference plan of the village of Pidkamin, Lviv.
- PE "Belzkyi Mur" (2017a), Church of St. Matthew of the Bernardine Monastery in Leshniv, Lviv.
- PE "Belzkyi Mur" (2017b), Architectural monument of national significance of the church of St. Mark of the Piyariv monastery in the village of Varyaz, Sokal district, Lviv region. (Oh. No. 495). Emergency and emergency conservation works (first phase), Lviv.
- Prybyeha, L.V. (Ed.) (1964), Protection of Cultural Heritage: Collection of International Documents, ArtEc.
- Prybyeha, L.V. (Ed.) (2000), Protection of Cultural Heritage: Collection of International Documents, ArtEc.
- Prybyeha, L.V. (2015), Architectural heritage of Ukraine: monument preservation aspect: monograph, Institute of Cultural Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.
- Rybchynskyi, O.V., Formation and revitalization of the centers of historical cities of Ukraine: Dissertation for obtaining a scientific degree: Doctor of Architecture, 2017.
- Rychkov, P.A. (1995), "To the history of the formation of the architectural ensemble of the Pochaiv Lavra", Architectural Heritage of Ukraine, No. Volume 2, pp. 78–89.
- Rychkov, P.A. and Luts, V.D. (Eds.) (2000), Pochaiv Holy Dormition Lavra: National Shrines of Ukraine, Technika, Kyiv.
- Rudnytskyi, A.M. and Chen, L.Ya. (2008), "The role of monasteries of the Order of St. Basil the Great in the architecture of cities and villages of Ukraine", Bulletin of Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 632, pp. 85–91.
- Slobodian V.M. (1998), Churches of Ukraine: Peremysk Diocese, Lviv.
- Taras, V.Ya. (2000), "Monastery garden (terminological and content aspects)", Bulletin of the Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 410, pp. 44–46.
- Taras, V.Ya. (2002), "Monastery charter in determining the landscape-planning organization of the monastery garden of Galicia", Bulletin of the Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 439, pp. 291–293.
- Taras, V.Ya. (2004), "Philosophical and worldview ideas in the landscape-planning organization of the monastery garden", Bulletin of the Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 505, pp. 331–337.
- Taras, V.Ya. (2006), Monastery Gardens of Halychyna (10th - mid-19th century), Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv.
- Taras, V.Ya. (2011), "Origins of the Western European medieval monastic garden", Bulletin of Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 716, pp. 283–287.
- Taras, Y.M. (2009), "Monastery of Folk Memory", Ethnological Notebooks, No. 3-4, pp. 515–519.

Topylko, S.I. (2001), "Methodological sequence of the study of small cities and towns of Galicia, established during the Renaissance", Scientific and technical collection of KNUBA "Urban planning and territorial planning", No. 10, pp. 218–222.

Khikhlach B.M. (2009), "Architecture of Basilian monasteries of Podillia of the 18th century", Proceedings of the Center for Monument Studies: Collection. of science Ave., No. 16, pp. 65–78.

Khokhon, M.P. (2017), "Methodology of research and graphic reconstruction of the defensive fortifications of the Basilian monasteries of the XVII-XVIII centuries. of Western Ukraine on the example of the monastery in Shcheplyot", in Khokhon, M.P. (Ed.), Abstracts of reports of the youth section of the Architecture and Urban Planning Commission prepared for participation in the XXVIII Scientific Session of the Scientific Society named after Shevchenko, March 24, 2017, Lviv, PP "Oshchypok M.M.", Lviv, pp. 28–32.

TsDIAL, "Basilian monastery in Shcheplyot", f. 146, Op. 13, reference 10079, sheet 10.

Chen, L. Ya. (2007), "Architecture of monasteries of the order of Saint Basil the Great in Ukraine and their place in the development of Ukrainian architecture of the 17th-20th centuries", Dissertation abstract, Institute of Architecture, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2007.

Chen, L. Ya. (2009), "Notable monasteries of Boykivshchyna", Bulletin of Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 656, pp. 201–207.

Chen, L. Ya. (2011), "Monasteries in the silhouette of cities and villages of Ukraine", Bulletin of Lviv Polytechnic University. Series: Architecture., No. 716, pp. 307–310.

Chen, L. Ya. (2012), "Evolution of the development of the monastery complex of St. Onufry in Lviv", Bulletin of the State University "Lviv Polytechnic"— Architecture, No. 728, pp. 315–320.

PROBLEMS OF PRESERVING DEFENSE STRUCTURES OF 17th-18th CENTURY MONASTERIES IN WESTERN UKRAINE

Mychailo Khokhon

The research examines the issue of preservation of defensive structures of monasteries. The state of conservation of the research objects was systematized and analyzed on the basis of camera and field studies. On the example of individual monasteries, the methodology of the study is considered, the problems and recommendations for the preservation of important elements of monastery complexes - defensive structures are outlined.

Recommendations for assessing the state of preservation of defense structures have been developed, consisting of two stages: 1) assessment of the technical condition of existing defense structures and 2) assessment of the structural preservation of the original state:

- according to the technical condition of the defense structures of the first line of monasteries, the following are distinguished: 1) excellent (6 volumes); 2) in the good (5 vol.); 3) in satisfactory (3 vol.); 4) in unsatisfactory (8 vol.); states and 5) in ruins (10 volumes); completely destroyed (23 volumes). The existing defensive structures of the second line are in ruins (2 buildings), others (7 buildings) were completely destroyed.*

- it was found that the condition of the existing urban defense structures of the monasteries in the middle of the city is: 1) in excellent condition (0 vol.); 2) in good condition (0 vol.); 3) in satisfactory condition (0 vol.); 4) in unsatisfactory (1 vol.); states and 5) in the ruin (3 vols.). 24 volumes of completely destroyed defensive structures of the city were discovered.*

- the state of structural preservation of defensive structures of monasteries is determined: 1) preserved planning structure and defensive elements (3 vols.); 2) partially preserved planning structure and defensive elements (11 volumes); 3) the planning structure and partially preserved defensive elements are traced in the topography (5 volumes); 4) partially preserved defensive elements (12 volumes); 5) only the planning structure is followed in the topography (2 volumes); 6) Completely destroyed (22 volumes).*

The research revealed that the monastery complexes of Western Ukraine of the XVII-XVIII centuries. are in various states of preservation and operation. The functional use of former buildings and territories of monastic complexes often determines the state of preservation. The buildings are in the best technical condition, where their authentic functions have remained, where monastic life continues. The state of preservation is also influenced by the presence of the object's monument protection status. It was found that the most preserved authentic substance of defensive structures remained in monasteries that are far from the administrative centers.

Using the example of the monastery in Shcheploty, a methodology for assessing the structural preservation of defense lines was developed with the development of hypothetical reconstructions of monasteries. For monasteries with a rich construction history, in addition to hypothetical reconstruction, it is recommended to develop the stages of development and decline of monasteries, such as the Lviv, Mezhyrich-Ostrozki, Sokal, Pochayev, Unev, Satanov, Izyaslav, and Pidkamen monasteries.

The choice of the restoration principle should be determined by the general project of revaluation or regeneration of the monastery complex. Based on the theoretical work of previous researchers, three main principles were formulated regarding the preservation of defensive structures of monasteries: 1) conservation, 2) museification, and 3) complex restoration:

- the conservation principle provides for immediate emergency and conservation measures. Such measures should be applied to the relics of defense structures that are not suitable for functional adaptation or for integral restoration, given the limited resources or are in ruins or as the first stage of further restoration works.*

- the principle of museification includes conservation as a preservation method in its structure, but is complemented by the creation of museum display objects from fortification elements. This principle provides for the functional adaptation of the relics of defense structures as a territory for inspection and exhibition. During museification, two directions can be distinguished: adaptation of architectural monuments and urban planning for museums and provision of sightseeing visits without creating a museum on the territory of the monument. Depending on the location of the exhibited relic, the museification method has three types: 1) museification of a separate building or complex; 2) museification in the existing building; 3) museification in the new building.*

- the principle of complex restoration includes the maximum range of means and methods of restoring and preserving the relics of the defense systems of monasteries. Among them: conservation, museification, restoration, reconstruction. Such a principle should be used in large monasteries whose defensive structures are in a different technical state of preservation and require a comprehensive approach.*

Key words: monastery, defensive structures, preservation, technical century, principle, conservation, museification, restoration.

6.6. ГІПОТЕТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ ФОРТЕЦІ КІЛІЯ ЗА ІКОНОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ 1770-1794 РОКІВ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНОГО СЕРЕДОВИЩА МІСТА

Юлія Фролова

Опис архітектурно просторового планування укріплених міст є частиною міждисциплінарного дослідження історико - містобудівного, культурно - соціального та економіко-географічного розвитку південного регіону сучасної України. Мистецтво фортифікації упродовж XVI-XIX століть було основним чинником впливу на розвиток місцевості, фактором просторового та архітектурного змін міського середовища, соціального та культурного різноманіття, та символізувало міліарну та політичну міць країн. Великі міста північно-західного узбережжя Чорного моря за соціально-економічних та політичних обставин мали фортифікаційні системи. Кілія упродовж 7 століть, починаючи з XIII століття, була опорним торгівельним пунктом, чиє географічне розташування спрягло швидкому розвитку, також слугувало приводом для рохв'язування мілітаристичних конфліктів, адже володіння Кілією гарантувало контроль над крупнішим торгівельним та транспортним кородором Європи – річкою Дунай.

Систематичне дослідження історії та топографії міста Кілії ведеться з кінця XX століття, коли питання історичної спадщини та культурного надбання суспільства актуалізуються державними законами та постановами (Закон України про охорону культурної спадщини). Місто Кілія входить до переліку історичних міст України як одне з найдавніших поселень західного узбережжя Чорного моря (Постанова Кабміну України від 26 липня 2001р №878, «про затвердження Списку історичних начелених міст»), з початковою межею заснування поселення ще у IV столітті до нашої ери. на терені якого наразі відсутні залишки об'єктів які підлягають охороні. Опис міста можливий лише завдяки історіографічним джерелам, наративним документам та археолгічним дослідженням. Залишки середньовічних фортифікації були наявні лише до початку 1990-х років, які були зафіксовані М.Є.Шлапак та опубліковані у авторських монографіях (Şlapac, 2004).

Історія поселення та укріпленого міста Кілія добре освітлена у публікаціях В.Остапчук та К.Фінкель (Finkel and Ostapchuk, 2005), М.Є.Шлапак (Şlapac, 2004, 2016b) С.В.Паламарчук (2008), Остапчук В. та С.Біляєвої (Ostapchuk, V , Bilyaeva S. 2009), С.О.Біляєвої (2012), А.І.Киссе (ред., 2014), Ertekin,I. (2015), В.В.Сапожнікова (2016), А.Красножен (2018,2019), Сакір Батмаз (Sakir Batmaz, 2016), окреслюють послідовність та історичну обґрунтованість змін теренів фортифікацій та укріплених міст Півдня України доби політичних протирич, ХУІІІ -ХІХ ст.. Археологічні дослідження останніх 20 років, які проводять міждисциплінарні програми УАН Археології під керівництвом С.О.Біляєвої (2012) та В.В.Сапожнікова (2016) публікують детальні матеріальні свідчення: залишки будівель, предметів побуту та промислової діяльності. Накопичено достатню кількість джерел, проектних матеріалів та архітектурно-обмірних креслень, щоб почати процес моделювання фортифікаційних споруд, відходячи від норративно описового методу до проективного моделювання, інтеграції споруди у візуальний простір сучасного міста.

Метою даної роботи є ознайомити професійну аудиторію фортифікаторів з моделю просторової організації кілійської фортеці та середмістя, надати опис етапів розбудови

фортеці до кінця 1790-х років. За наявними опублікованими літографічними та наративними джерелами було створені карто-схеми різночасового планування фортеці та її елементів.

Проблематика. На загальний огляд поки що представлено єдину спробу моделювання простору середньовічної фортеці Кілія. Зображення проекту автора Е.Гостинського було опубліковано М.Шлапак у монографії 2016 року (Şlapac, 2016b). Автор тривимірної моделі ставив за мету відтворення конфігурації фортеці з прив'язкою до терену сучасного міста Кілія. Ним також були розроблені деякі фрагменти споруди. Через брак проектної документації та джерельної бази підхід до моделювання виявився хибним, з накладанням різночасових елементів фортифікаційної розбудови, стилістично та просторово невірних. Також в загальному доступі є декілька зображень з літографій, які були попередньо зухвало редаговані задля підкріплення псевдоісторичних подій. Такі ілюстрації слугують розповсюдженню викривленої історії розвитку фортеці Кілія та передусім стимулюють нас поглиблювати дослідження архітектури фортеці.

Періодизація просторової структури фортеці Кілія.

Про найдавніші часи існування поселення на території сучасної Кілії відомо не досить багато. Відлік археологічного датування починається від пізнього заліза, а перші адміністративні згадки існування торгівельного порту та середмістя вже датуються серединою XIV століття. Існує делька теорій, щодо дати заснування поселення та кожна теорія радить за власну етнічну та політичну приналежність (Şlapac, 2004; Паламарчук, 2008; Біляєвої, 2012). Найбільш вирогідною та обгрунтованою періодизацію надають останні мультикультурні дослідження, з рештою, вони враховують загальні тенденції у політичному житті тої території.

Ординський період існування до початку XV століття.

Про Кілію раннього періоду існування відомо не так багато, документальні джерела вказують на Гуєзьське підпорядкування, розвинену адміністративну та інфраструктурне наповнення поселення. Джерела XIV століття вказують на існування генуєзьської комуни, її лоджія – відкрита галерея для торгівлі, порту, ринку, ремісничі майстерні, банківські споруди, будинки містян, весова та інші об'єкти, нотаріальні контори. Припускається існування двох християнських храмів (Кіссе, А.І., ред., 2014, стр. 61). Поселення знаходилось по правому березі Дунаю на острові, та мало незначні укріплення. Саме розташування та віддаленість поселення від підконтрольної території змушує наступних «володарів» Кілії будувати нове місто на іншому, протилежному березі. Якщо розташування сучасного міста Кілія співпадає з молдавським поселенням XV століття, то знаходження найпершого кілійського поселення генуєзьського підпорядкуванню наразі є питанням дискусійним, адже прямої планувальної спадковості село Kili Vese немає.

Посилання на острівне розташування поселення є достатньо чітким, але при розгляді еволюції річної мережі дельти Дунаю постає питання на якому саме острові вона розташовувалась, чи що можна назвати саме «островом». Адже рівень річки з XIV століття в значній мірі змінився, впав рівень води, з'явилися нові піщані наноси, порушились зв'язки з лиманами та озерами. (Рис. 1). Окремо необхідно піднімати як дискусійне питання, чи є Кілія генуєзьським містом-колонією Локостромо?

За свідченням колонія знаходилась нижче по течії Дунаю на відстані 25 км від згаданого поселення Кілія, та мала наступні споруди: генуєзьське консульство, лоджія, дві латинські церкви, замок-цитадель. Джерела перестають згадувати цей фортпост з XV століття. На карті Г.Меркатора генуєзьський порт розташований південніше уздовж іншого рукава дельти Дунаю. Так само і на пізнішій карті 1739 року (Рис. 4), дельта Дунаю утворює

систему з декількох островів, та саме поселення Стара Кілія знаходиться нижче за течією. Якщо взяти за увагу топонімічні помилки, то дана карта не може розглядатись об'єктивним відображенням, але суто географічне зображення острівної частини дельти річки є сутєвим.

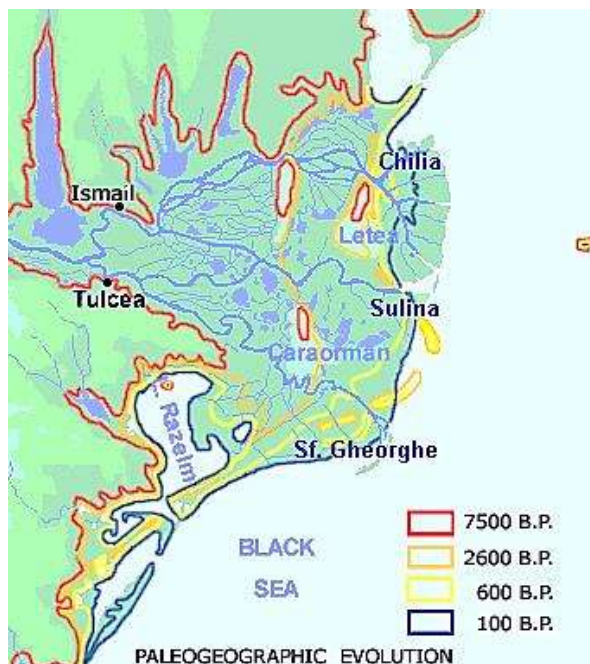

Рис.1. Палеонтологічна еволюція гирла Дунаю.

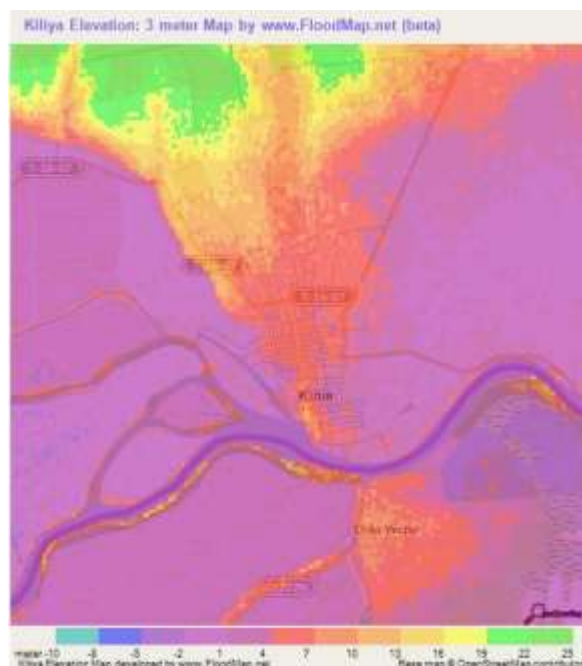

Рис.2. Теплова схема рівня рельєфу міста Кілія.

Рис.3. Фрагмент карти Г.Меркатора, 1595 рік.

Рис.4. Карта турецьких та татарських провінцій. Фрагмент, 1739 рік.

Рис.5. Мапа русла Дунаю. Фрагмент, початок 1800-х років.

Рис.6. Фрагмент плану 1860=х років

На сучасній схемі палеонтологічного розвитку дельти виділяються три найвищі точки між рукавами - Кілія, Суліна та Св.Георгій. Останній найкрупніший з них. Він розташований навпроти сучасного міста Кілія та формував отрог, який в свій час розділила річка (Рис. 1). Також це підвищення прослідковується на карті 1850х років. Острівні утворення Летея та Караогман прослідковуються в історичному водному басейні дельти Дунаю (Рис. 6).

Можливо припустити що місто-колонія Локостромо розташовувалось на острівній частині Летеа, сьогодні навпроти сучасного містечка Вілково, а попередник Кілії - на острівній частині навпроти але з південно-східною орієнтацією.

Молдавський період. Короткий проміжок 10 років.

На мапах XVI – XVII століття зустрічаються топоніми як Стара Кілія, через топографічну абстрактність зображення також постає питання локалізації попереднього поселення. Поселення продовжує своє існування будучи підконтрольним Візантії. Жодних джерел підкріплюючих розташування та планувальний розвиток в період XIV століття не оприлюднено, тому питання є дискусійним (Кіссе, А.І., ред., 2014, стр. 65). Автори монографії присвяченому історії Буджаку вказуть на доцільну гіпотезу, що на лівому березі Дунай на початок XV століття можливе існування окремого молдавського поселення, попередника Нової Кілії, на основі якого у 1479 році була побудована цитадель та повністю переміщено населення Кілії. Задля безпеки нового міста, старі укріплення були розібрані та поселення розорено. Імовірно, що нова фортеця не має нічого спільного з топонічним попередником, і є зовсім окремим містобудівним утворенням берегової лінії Дунаю.

Місто мало фортифікаційні укріплення, які з оглядом на опубліковане джерело (Кіссе, А.І., ред., 2014, стр. 66), були побудовані навколо вже існувавшого середмістя – посаду. Чи була побудована цитадель в той самий час, які мають ознаки середньовічні молдавські «гради» залишимо на майбутнє. Також з описових джерел відомо, що місто - «град» Кілія Нова, - було укріплені другою смугою оборонних споруд під час османської загрози.

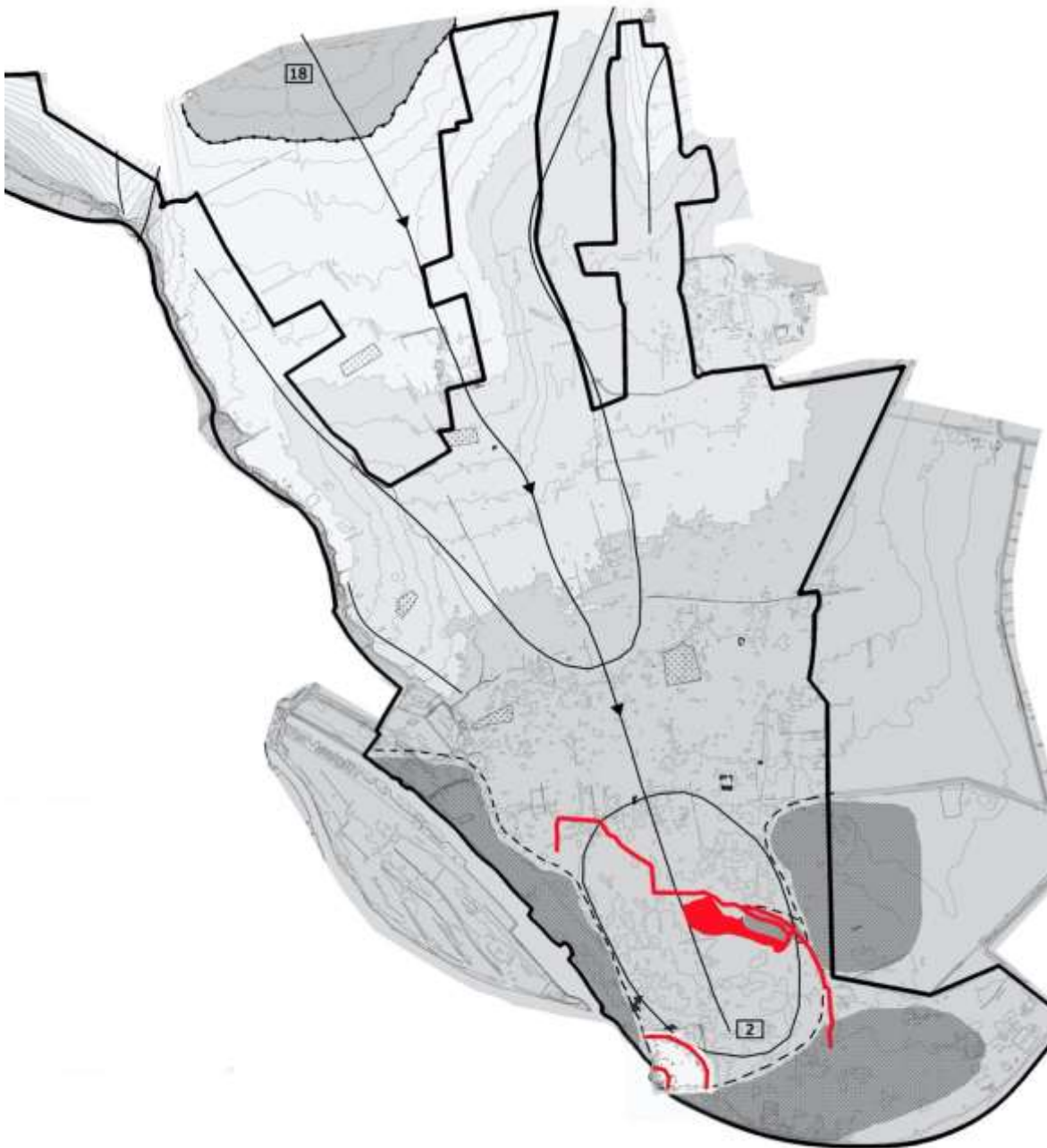

Рис. 7. План рел'єфу території сучасного міста Кілія з суміщенням схеми середньовічної фортеці Кілія Нова та обводненням території.(оригінал плану рел'єфу з ІАОП Кілії, автор – Томілович Л.В. та Вара Б.Б.; Схема середньовічної фортеці Кілія Нова розроблена автором статті)

Евлія Челебі, мандрівник та султанський розвідник, за 100 років до створення відомого аксонометричного планування міста 1790 року, відвідав Кілію та занотував її стан (Челеби, 1961). Серед опису середньовічного стану є важлива і цікава примітка, що в середині фортеця поділена на 150 ділянок у шаховий порядку. Вуличний настил зроблено з колод, а під вулицями прориті в усю довжину глибокі, у зріст людини, широкі круті рви, зверху вкриті мостовинами. Під час облоги мостовини розбирались мешканцями, рви заповнювались водою з Дунаю. У рвах містились амбразури з пушками та рушниці. Кутові вуличні будівлі використовувались як оборонні споруди та були укріпленими. З чотирьох брам фортеці Цехова брама, Тютемна башта та брама, яка веде у посад, панує завжди пожвавлення, через

те що вони розташовані зі сторони суші. А що стосується двох брам, які розташовані на березі Дунаю, то це маленькі Водяні брами». На думку автора статті така система є унікальною за планувальним рішенням та оборонним значенням, та не має на даний момент аналогів серед відомих середньовічних поселень материкової частини дельти Дунаю. Відсутність аналогів може свідчити про приналежність даного просторового рішення до попереднього етапу розвитку міста, можливо до молдавського часу, а розбудова та укріплення даної мережі внутрішніх каналів міста вже було за часів османського панування. Є незначні збіжності у конструктивному рішенні сучасного селища Вілково та середньовічного міста Кілія Нова. Вілково має розгалужену мережу водних каналів, які слугували транспортними артеріями поселення, а також забезпечували відведення значного об'єму води від житлових та господарських споруд, нині майже вся історична частина селища є плавучою, штучно насипаною на рухові берегові ґрунти. Також Збіжність є і з Венецією, зрозуміло що вагомих матеріальних доказів саме такого вирішення поки що не існує, але ми можемо припустити спорудження схожих конструкцій за часів генуезьського панування. Така гіпотеза може бути підтверджена лише археологічними дослідженнями терену Кілія Нова.

На момент перебування Евлея Челебі у Кілії у другій половині XVII століття, водні канали були частково засипані, можливо лишались як релікти та використовувались як транзитні шляхи. Але прикладів будівництва схожих споруд Османською Імперією поки що не виявлено, хоча вони мають унікальний характер середньовічної інженерної думки.

Османський період, до кінці XVIII століття.

За джерелами XV та XVI століття (Кіссе, А.І., ред., 2014, стр. 72) місто Єні-Кілі перебудовувалось, ремонтувалась фортеця та розподілялись земляні ділянки серед османського населення. Також вказується що функціонувало дві Кілії: Єні-Кілі – місто, та Ескі-Кілі – таможня та порт дислокації османських військових кораблів. Евлея Челебі також вказує на островне поселення Ескі-Кілі, розташоване на Тульчинському острові, одна частина якого з трьома стоянками відносилась до Тульчі, друга – до Ізмаїлу. За описом фортеці мала схожу з Ізмаїлом та Аккерманом планувальну форму – коло; складалась з двох частин: великої фортеці та цитаделі; північна сторона фортеці, мала трирядну укріплену стіну, південна – дворядна; згадані башти на фундаменті: башта Візира, Червона башта, башта Коменданта, Тюремна башта, Плоска башта, башта-маяк, башта Мелека Ахмед-паши, башти мали гострі шапки та біли вкриті тесом чи дранкою (Челеби, 1961). «Зовнішня Велика фортеця мало 4 брами. З західної сторони – дворядні металеві, відкриваються в великий посад. З двох сторін брами - дві башти. Інші брами (три) потаємні і виходять у різних місцях до берега Дунаю.

Середньовічна фортеця Кілія є повністю знищеною, та територія її обмежена забудовою сучасного портового комплексу, майже не можливо оглянути залишки фундаментів історичних будівель. Портовий елеватор поглинув під своїми фундаментами залишки полігонального бастіону, де свого часу розташовувалась цитадель. На планувальних кресленнях портової ділянки збережена єдина споруда попереднього історичного періоду – дзвіниця Собору св. Єлизавети, перебудованої мечеті - , яка наразі є маркером для локалізації історичних планувань.

Орієнтуючись на опубліковані іконографічні джерела вдалось зробити попередню локалізацію згаданих просторових елементів фортеці Єні-Кілі. Попередньо були проаналізовані літографічні панорамні зображення міста, доступні до загального доступу.

Дані літографії також неодноразову перепубліковувались та завдяки ретуші іноді втрачали свою автентичність та об'єктивність.

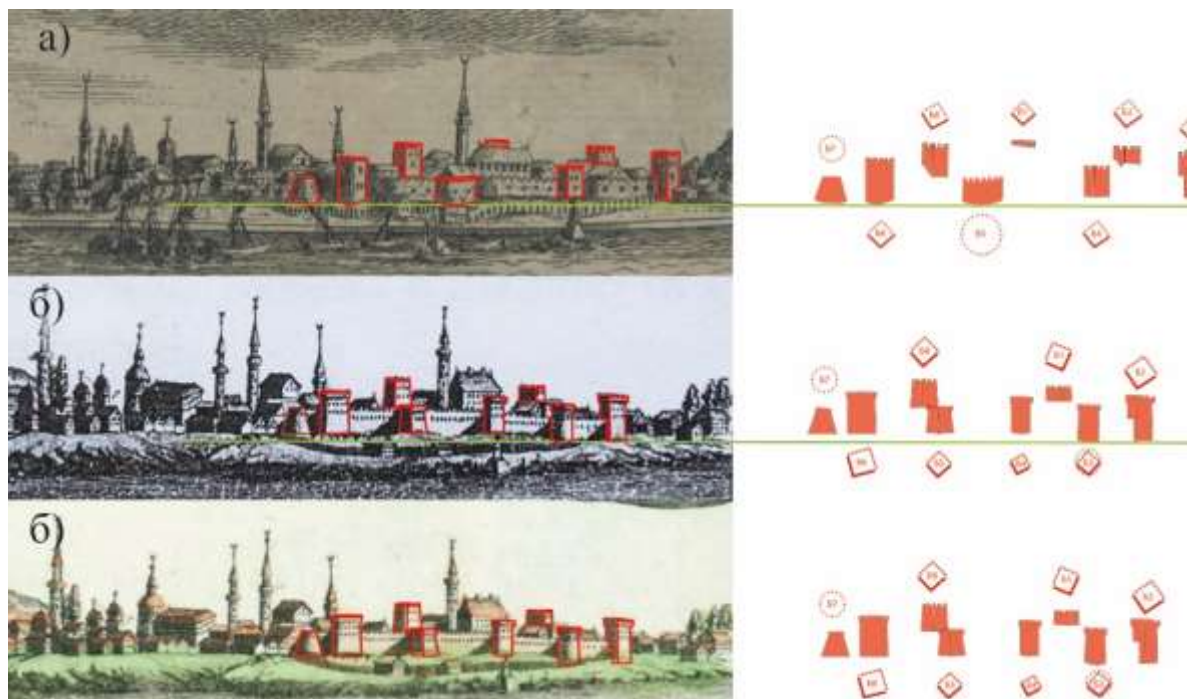

Рис. 8. Порівняння Літографії №1 (а) та Літографії №2 (б, чорно-біла та кольорова). Схематичне зображення башт для порівняння.

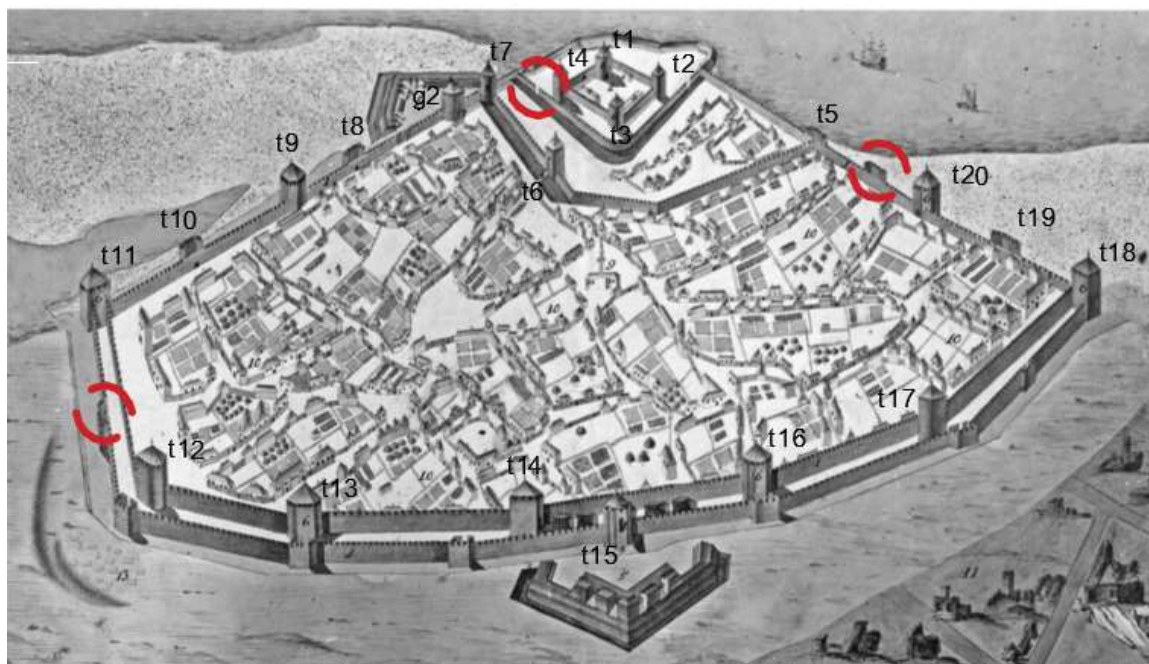

Рис.9. Аксонометричне зображення фортеці Кілія 1770 року з маркуванням башт та брам.

Аналіз літографій. У цифровому архіві SLUB опубліковано перше видання «Reisen von Wien uber Belgrad bis Kilianova» (Kleemanns, 1774) авторства Ніколаса Ернста Клеманнса, який мандрував до Західного узбережжя Чорного моря, до Кілії у 1768-1770-х

роках. Повернувшись з подорожі, він у 1774 видає перший примірник книжки на голландській, а потім – на німецькій мові. Відомо, що ілюстрації були підготовлені вже після перевидання першої версії нарисів. Автором літографій був F.C.Berndt, який відобразив вигляд міста та фортеці за описом та чітким супроводом автора. Через те, що під час подорожі сам Н.Е.Клеманнс не замальовував панорамні види, отримані малюнки мають значні інтерпретації європейцем простору османського міста. Дана книжка була перекладена та надрукована у Санкт-Петербурзі у 1783-му році під назвою «Клеманово путешествие из Вены в Белград и новую Килию» (Клеман, 1783), але екземпляр, який зберігається у бібліотеці НУ ім.Мечнікова, не містить ілюстративного додатку, хоча оригінал містив великоформатні чорно-білі аркуші панорам 8 міст-портів, які побачив мандрівник.

На розвороті панорами (далі – літографія №1, рис.8а) зображено укріплене стінами та баштами ядро міста з домінантою громадської споруди та акцентом – збільшеним у просторі мінаретом. Відносно горизонту ядро розташоване на підвищенні та має огорожу уздовж берегової лінії, ймовірно, межі оборонного поля фортифікації. Високі башти - прямокутні, а ті, що по висоті пропорційні стінам, більше схожі на круглі бастей. Обороні стіни та башти мають зубці та бійниці у один та два рівні, співвідношення висот стін та башт $1 \div 2$. Споруди, які знаходяться у укріпленому ядрі міста, мають двосхилі дахи та фронтальні завершення на стріхах. Також, споруда, яка за масштабом є домінантною, має великі віконні отвори, що могли бути зовнішньою галерею громадської споруди (караван-сараю або палацу).

Друга частина панорами зображає середмістя, найбільше розбудована частина якої знаходиться з Заходу від фортифікації. Композиційно середмістя розташоване нижче фортифікаційного ядра, на плоскій береговій лінії. Середмістя щільно забудоване одно та двоповерховими будинками, які мають двосхатні дахи, та озеленене. Серед однорідних прямих ліній чітко відрізняються сферичні куполи громадських споруд та вертикальний ритм мінаретів. Купольні дахи з шпилем півмісяця, одно балконі мінарети, «олівці», - характерні елементи османського міського простору та традиційні споруди XVII- XVIII століття.

Композиційно ідентичним до вище згаданої літографії є зображення датоване 1790 роком (Şlapas, 2016b; Красножон, 2018), яке опубліковане разом із планом-схемою осади міста Кілія у двох варіантах кольоровому та чорно-білому (далі – літографія №2). Першим, що свідчить про значні художні зміни, є зміна положення глядача відносно об'єкту спостереження. Панораму розгорнуто на декілька градусів на Південь, таким чином візуально змінилась площа міста та фортеці. Було змінено архітектурні деталі башт, додані машикулі, два ряди потрібних бійниць; стіни збільшили кількість однорядних бійниць; просторові пропорції та плани башт майже не змінено, за винятком башти №5, яка має прямокутний план. Громадська споруда фортифікаційного ядра набула рис палацової архітектури (пропорції та кількість поверхів, ритм вікон).

Середмістя майже не змінило наповнення містобудівних елементів та домінант. Кількість мінаретів ідентична (8 в середмісті та 1 у фортифікації), але змінено висотні пропорції таким чином, що з трьох акцентних на Літографії №1, на Літографії №2 вже п'ять. Також змінена форма традиційної османської купольної споруди у центрі зображення: додано барочну сигнатурку та збільшено висоту шпиля з полу місяцем. Інші характерні риси панорами (ландшафт та рельєф місцевості) повністю взяті з Літографії №1. Таким чином, документ, зберігає мий в Румунському Державному Архіві, є інтерпретована копія попереднього документа, з наданням першому європейських архітектурних (рис.8б).

Оглянуті літографії мають художній «відтінок» османського культурного простору, наявні характерні елементи архітектурно-просторового наповнення міського простору та масштабність елементів. Дані ілюстрації створювались під впливом накопичених вражень людини, яка була присутня на терені огляду. Важливим також є часткове співпадіння з планувальним кресленням 1770 року, який розширює композиційні властивості фортеці Кілія. Н.Е.Клеманнс скоріш за все перебував на значній відстані від міста Кілія, що дало йому змогу роздивитись повну панораму фортеці та середмістя. Кількість зображених башт на літографіях співпадає з кількістю видимих башт переднього плану панорами, розташування одного акцентного мінарету в центральній частині фортеці (рис. 86).

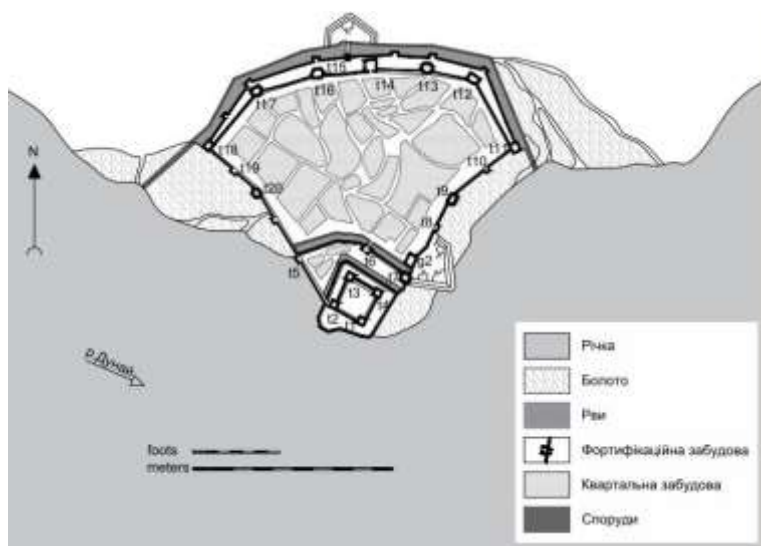

Рис.10. Планування фортеці: А – за плануванням 1770р.; Б – за плануванням 1794 року (автор Ф.Кауффер).

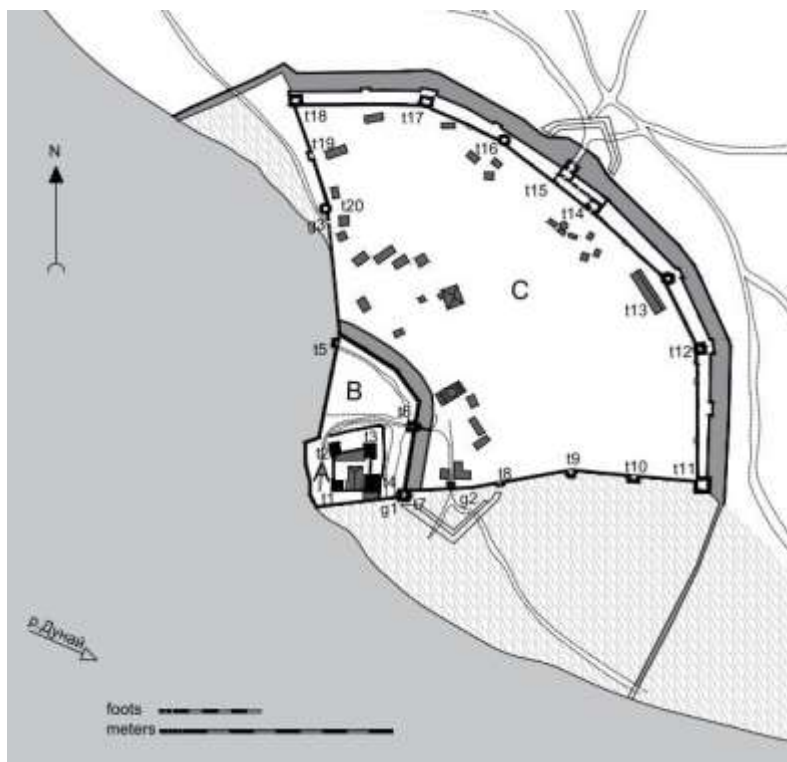

Рис.11. Планування фортеці 1794 року (автор обмірного креслення інженер Ф.Кауффер).

Суттєво відрізняється від літографічних зображень аксонометричний малюнок міста Кілія, датований ще 1770 роком, який надає більше інформації з архітектурно-просторової організації терену міста та його основних елементів (рис.9). Дане зображення опубліковано М.Е.Шлапак та детально проаналізовано (Şlapas, 2016b; Красножон, 2018). Документ містить план міста-фортеці та розрізи північно-західної кутової башти, розріз рву та башти цитаделі. Масштабування плану та співставлення його з пізнішою версією планування виявило значний розбіг параметрів елементів фортифікацій (було використано план фортеці автора інж. Ф.Кауффера датоване 1794 роком, рис.11). За планом 1770 року брами та башти є збільшеними у фактичних розмірах, відсутні дахи на баштах (t5, t8, t10, t19), також наявні два прямокутних бастіона, які відсутні на послідовних кресленнях (рис. 10). Основна перебудова фортеці проходила у 1768 році та здебільшого стосувалась перебудови башт під потреби гарнізону та зберігання пороху. Відомо, що на момент інвентаризації 1767 року 5 башт були в стані руїни та не підлягали використанню (Ertekin, 2015).

Локалізація даних об'єктів ускладнена також відсутністю прямого топонімічного наслідування назв у наступних планувальних кресленнях та розбіжності у тлумачні, адже не всі назви башт та брам походили від прямого їх призначення.

Спираючись на дослідження І.Карашевич присвяченому фортеці Аккерман (Карашевич, 2014), було зроблене маркування елементів фортифікації та їх прив'язка до топонімів. (рис.11)

Ще одним вагомим документом у відтворенні зовнішнього вигляду фортеці Кілія до перебудови її в 1790-х рр. є малюнки створені Михайлом Матвійовичем Івановим¹, який з 1780 року служив при генерал-аншефі Г.А.Потьомкіні та відвідав Бессарабію та Буджак (Капарулина, 2008; Філас, 2018). Він виконує поручення художньої документації оточення, ландшафтів та воєнних подій, збірки акварельних зображень публікуються у альбомах 1782², 1782-1790³, 1785 та 1787⁴, 1790 -1791⁵, які нині зберігаються у РМ та Третяковській галереї. М.М.Іванов -- представник класичної художньої школи, засоби якої є чіткі, ясні та виразні відображення оточення у поєднанні з документальною точністю ландшафтів, будівель та подій (Швец, Є.Г. та Солодова, 2016). Для відновлення зовнішнього вигляду фортеці Кілія будуть використані опубліковані малюнки з третього альбому датовані кінцем 1780-х років, (Şlapas, 2016a; Біляєва, 2012). Крім того, що малюнки передають просторову конфігурацію башт та брам, співвідношення висоти стіни та вежі, на них також чітко зображено висотне домінування цитаделі у загальному просторі фортифікації. З описів Евлія Челебі також відомо, що цитадель знаходилась на пагорбі, але фактично від даного опису важко передати композиційний характер фортеці. На одному з малюнків панорамного розкриття фортеці прослідковується залежність висот між баштами з Заходу та Півдня. Так башти t1 та t2 нижчі від башт t3 та t4, співвідношення параметрів плану до висоти 1:2 та 1:1.5 (10-12 та 8-10 м.). Також за зображенням можливо орієнтовно прийняти висоту стіни та башт Зовнішньої Фортеці. Водяна брама зі східної сторони не має башти і зображена отвором у стіні з незначним виступом від площини. Башта Vt7 циліндрична на прямокутному фундаменті.

¹ Пейзажист, воєнний документаліст та «художник мандрівник» 18 століття. Відомий документальними зображеннями Криму, Кавказу, Молдови, Туреччини та Швейцарії. Збережені три альбомні збірки малюнків та серія олійних полотен.

² Збірка альбомів, присвячені Вірменії та Грузії (ГРМ. Инв. № р30001–р30093.) (Капарулина, 2008)

³ Збірка пейзажних малюнків присвячені альбом видами обширних білоруських мастків Г.А.Потьомкіна, розташованих на початку р. Дніпра та Західної Двіни (ГРМ. Инв. №№ р30094–р30174) (Капарулина, 2008)

⁴ Дві серії дорожніх малюнків, які присвячено подорожі Катерини II по річці Мсті та Вишневолицькій водній системі та до Криму. Останній ймовірно втрачено (Капарулина, 2008).

⁵ 1790 Зображені молдавське місто Ясси, фортеця Бендери. 1791 – зображення Кілії, Ізмаїла, Галаца та Гуж.

Складність локалізації об'єктів пов'язана з прямим тлумаченням османських назв та обмеженими свідченнями, щодо перебудов та змін фортифікаційних укріплень. За описом Евлія Челебі відомо про існування 14 башт, які відображенні у планування 1770 року. Узагальнені назви надано у табл.1. за дисертаційною роботою Işık Ertekin (2015). Чотири назви локалізовано, інші мають розбіжності у тлумаченні та згаданих рисах, також фортеця з середини XVII століття двічі укріплювалась та окремі споруди перебудовувались. Імовірно, що опис османського мандрівника також може бути сумарним художнім враженням від перебування на терені фортеці. Інші мандрівники не лишали настільки детального художньо-архітектурного опису фортеці, хоча значна кількість маршрутів проходила повз середньовічне місто-порт.

Табл.1. Назви башт та брам, переклад, параметри та маркування.

№	Оригінальна назва споруди // За описом Евлія Челебі	Переклад на українську мову // та назва визначена на кресленні Ф.Кауффера	Параметри за кресленням 1794 року Ф.Кауффера	Маркування об'єкту на схемі плану 1794 року
1	Gedik Ahmed Paşa Kulesi// Medik Ahmed Paşa Kulesi	Вежа Гедіка Ахмеда-Паші // Kauffer – Ahmet pacha Koulessy Укріплена в 1768р.	План 7х7 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct11
2	Bab-ı Kebir (Büyük kapı kulesi): Kalenin zindanı bu kulenin içinde bulunmaktaydı. // Zindan Kulesi	Баб-і Кебір (Велика вежа-брама): Підземелля замку розташовувалося в цій вежі. Укріплена в 1768р.	План 8х6 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct15
3	İkinci Büyük Kapı Kulesi	Друга Велика Башта з брамою // Kauffer – Vişuk Karouni Укріплена в 1768р.	План 6х6 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct14
*	Yarağı Kulesi// Руїна на 1770р.	Шерстяна Башта	Не локалізована	
*	Cebel Kulesi	Башта Чебель (болгарське містечко)	Не локалізована	
4	Fener Kulesi // Fener Kulesi	Башта-маяк	План 4х4 м. Висота 8-10 м. Форма прямокутна	At1
*	Erzen Kulesi // Руїна на 1770р.	Башта Ерзен (албанська річка)	Не локалізована	
*	Arap Kulesi// Руїна на 1770р.	Арабська Башта	Не локалізована	
5	Bab-ı Sagir (Küçük Kapı Kulesi)	Баб-ь Сагір (Вежа – мала брама) // Kauffer - Kutchuk Kapı	План 6х5 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Bt6
6	Cephane Kulesi	Башта боєприпасів //	План 6х6 м. Висота 10-12 м.	At4

			Форма прямокутна	
7	Tophane Kulesi // Руїна на 1770р.	Башта Збройова // з пушками Відремонтовано в 1768-1769 гг.	План 5х4 м. Висота 10-12 м. Форма прямокутна	At3
*	Fil Kulesi //Руїна на 1770р	Башта слона	Не локалізована	
*	Daru (Darı) Kulesi	Дару (просо) башта	Не локалізована	
8	Ağa Kulesi: Ateşli silahlar ve topların konulduğu kuledir. the black gunpowder used for firearms and cannons	Башта Ага (де розміщена вогнепальна зброя та гармати) Перебудована 1768 році	План 5х3 м. Висота 8-10 м. Форма прямокутна	At2
9	Kanlı Kule	Кровава Башта // Тюремна	План 6х5 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct18
*	Kızıl Kule	Червона Башта	Не локалізована	
11	Dizdar Kulesi	Гарнізонна Башта	План 5х5 м. Висота ? м. Форма прямокутний бастіон	Bt5
*	Yassı Kule	Плоска (Яссі) Башта	Не локалізована	
13		Цехова вежа	План 5х5 м. Висота ? м.	Bt7
**		Водяна брама	-	Bg1
**	-	Водяна брама	-	Cg2
**	-	Водяна брама	-	Cg3
	-	Елемент куртини	План 1х3 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct8
	-	Елемент куртини	План 3х3х3 м. Висота ? м. Трапецевидний бастіон	Ct9
	-	Елемент куртини	План 2х5 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct10
	-	Башта	План 5х3х2х2х4 м. Висота ? м. Шестикутова вежа	Ct11

-	Башта	План габарит 5х5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct12
-	Башта	План габарит 5х5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct16
-	Башта	План 6х3х2х3х3 м. Висота ? м. Шестикутова вежа	Ct17
-	Елемент куртини	План 1х4 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct19
-	Башта	План габарит 5х5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct20

Локалізацію башт та прив'язку топомінів можливо провести по плану 1794 року інженера Ф.Кауффера, який запропонував проект перебудови та посилення османського опорного пункту на Дунаї, замінивши середньовічну фортецю на новий земляний полігональний форт.

На одному з перших варіантів креслення нанесена планувальна структура середньовічної Кілії, позначені деякі назви з голосовою транслітацією (не всі назви співвідносяться з їхнім оригінальним написанням) (Сапожников, 2016). План детальний, конфігурації башта та брам співпадають з попереднім документом 1770 року: наявні восьми та шестикутні башти, прямокутні бастіони та дві великі башти головної брами, трьохчасна оборона стіна, абрис рвів та дороги. Також можливо ідентифікувати три водні брами. На кресленні також фрагментарно присутні плани забудови та квартальна парцеляція. Фортеця мала бути повністю зруйнованою для подальшого оновлення, тому збережені споруди мали використовуватись для тимчасових потреб. Також на кресленні 1913 року, виконаному Кілійською інженерною командою, наявні деякі споруди середньовічного періоду: восьмикутна башта (Ct6) в подальшому використовувалась як сарай; перша та друга башти головної брами зовнішньої фортеці (Ct15, Ct14) які використовують як порохові погреба; башта Ct13 – так само; збережено також прохід до Дунаю Cg3; брамова вежа Bt6 імовірно була використана як фундамент до нової споруди; башти цитаделі At3, At1 та магазин в подальшому використовується як кам'яні порохові погреба.

Висновок. Сучасність фортеці Кілія – це руїна, залишки котрих була частково зафіксовані у 1999 році пані М.Шлапак та оприлюднені у 2004 і дисертаційні роботи та серії тематичних видань (Şlapas, M., 2004, 2016a). Зважаючи на недосконалість доступної топопідоснови важко проаналізувати якість матеріальних кам'яних залишків та виявити тип

кам'яної кладки, спробувати датувати її або визначити етнічну приналежність, тому змушені попередньо погодитись з М.Шлапак у висновках: що залишки кам'яних стін належать до молдавської фортифікаційної традиції. Заголом територія фортеці Кілія наразі є повністю забудованою комплексом елеватора та порту. Орієнтуючись на доступні літографічні на описові джерела вдалось підсумувати просторовий розвиток міста до кінця XVIII століття. Дискусійним є питання розташування поселень- попередників, завдяки яким топонім «Кілія» наразі присутній у назві сучасного міста. Досконало не підтверджено зв'язок з містом-колонією Генуї Локостромо, та як саме виглядало місто попередник Кілія Веке. Але стає зрозумілим, що поселення-попередник розташовувалось на південній частині острова між кілійськими та сулінським рукавом Дунаю, ближче по чорноморського гирла. Упродовж значного часу поселення переміщувалось ближче до течії русла Кілія, до середньовічного молдавського поселення. Можливо це природне розповсюдження щільності розселення, яке в даному випадку орієнтувалось на створення нового торговельного та адміністративного центру – молдавського міста «Кілія Нова». За часів Османської імперії поселення Ескі-Кілі є адміністративним супутником портового міста Ені-Кілі, селищного типу з досить незначним новим призначенням – портовою стоянкою. Мабуть у цей час населення повністю переміщується до берегів кілійського рукава Дунаю.

Місто Кілія Нова має такі етапи розбудови:

I – попереднє молдавське поселення селищного типу.

У межах десятиліття:

II - релокалізація міської функції та будівництво першої оборонної лінії та цитаделі, перебудова селищного поселення, надання статусу «град».

III – будівництво другої лінії оборонних споруд, включення новоутвореного посаду в межі міста.

IV – перебудова та упорядкування території османами, подальший процес укріплення території оточуючих селищ, перебудова фортифікаційних споруд.

Наявність індивідуального планувального рішення – мережі каналів, конструктивно схожих на плавучі міста Італії, описані Евлея Челебі, вказують на можливість ранішого датування заснування міста, осередка майбутньої Кілії Нова. Мабуть вірогідно, що «молдавське» поселення мало також попередника, імовірно венеціанського характеру, адже майстерність побудови плавучого міста на болотяних територіях поки що властива саме венеціанцям, але підтвердження або спростування можливе лише завдяки археологічним дослідженням. Описових джерел не вистачає аби створити об'єктивну модель, а матеріальні залишки конструктиву каналів, фундаменти все ще можуть бути присутні у субстраті берегової лінії, під сучасними спорудами комплексу елеваторів.

Використана література:

Біляєва, С., 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)* Київ: Університет "Україна".

Капарулина, О., 2008, Художник-академик при светлейшем князе. Путевые альбомы Михаила Матвеевича Иванова в собрании Русского музея. *Наше наследие*, 86.

Карашевич, І., 2014, Застосування ГІС-технологій для вивчення ансамблю аккерманської фортеці. *Наукові записки*, с.218-225.

Киссе А.І., Пригарин А.А., Станко В.Н.,ред. 2014. *БУДЖАК: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины*.Одеса: PostScriptUm – Смил. – 744 с.

Клеemann, H., 1783. *Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджакских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских.* / Переведенное с немецкаго на французский, а со онаго на российский язык Государственной Военной коллегии секретарем Иваном Одинцовым. Санкт-Петербург: при Государственной Военной коллегии.

Красножон, А., 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.

Красножон А. 2019.

Паламарчук, С., 2008. *Забываемая земля: историческая область Бессарабия*. Одесса: Астропринт.

Петрунь, Ф., 1928, Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу, *Східний світ*, 6, с.155–175.

Сапожников, И., 2016, Материалы для изучения крепостей Бессарабии (1807-1820 гг.), *TYRAGETIA*, с.97-116.

Філас, В., 2018. *Візуальне освоєння Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII, середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз*. Запоріжжя: Видавництво Хортицької національної академії.

Челеби, Э., 1961. *Книга путешествий*, т. 1, Москва: Издательство Восточной Литературы.

Швец, Є.Г. та Солодова, Е.А., 2016. «Виды местностей» - визуальный документ военных и научных экспедиций и эстетическая программа своего времени. Михаил Матвеевич Иванов, *Таверический научный обозреватель*, 2(7), с.142-145.

Batmaz Şakir, River on the crossroads: historical and geographical significance of Kilia for the Otoman Empire. *International Journal of Black Sea Studies*, pp.25-33

Ertekin, I., 2015. *KİLİ KALESİ (1767-1792)*. Edirne.

Finkel, C. and Ostapchuk, V., 2005. Outpost of Empire: An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özi. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 22, pp.150-188.

Ostapchuk, V , Bilyaeva S. 2009 The ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress^ he View from a Historical and Archeological Project. *The Frontiers of the Ottoman World*. (A.C.S. Peacock – red.), pp 137-170

Kleemanns, N., 1774. *Reisen von Wien uber Belgrad bis Kilianova*. Leipzig.

Şlapac, M., 2004

Şlapac, M., 2016a, Cetatea bastionară de la Chilia, *ARTA*, pp.16-24.

Şlapac, M., 2016b. *Cetaşile bastoinare din Moldova (sfârşitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*. Chisinau: Editura ARC.

References:

Bilyayeva, S., 2012. Slovo'yans'ki ta tyurks'ki svity v Ukrayini (z istoriyi vzayemyn u KHIII-KHVIII st.) Kyiv: Universytet "Ukrayina". [in Ukrainian].

Kaparylyna, O., 2008, Khudozhnyk-akademyk pry svetleyshem knyaze. Putevye al'bomy Mykhayla Matveevycha Yvanova v sobranyy Russkoho muzeya. Nashe nasledye, 86.

Karashevych, I., 2014, Zastosuvannya HIS-tekhnohohiy dlya vyvchennya ansamblyu akkermans'koyi fortetsi. Naukovi zapysky, s.218-225. [in Ukrainian].

Kysse A.I., Pryharyn A.A., Stanko V.N., red. 2014. BUDZHAK: ystoryko-étnohrafycheskye ocherky narodov yuho-zapadnykh rayonov Odesshchyny. Odesa: PostScriptUm – Smyl. – 744 s.

Kleeman, N., 1783. Kleemanovo puteshestvye yz Veny v Belhrad y Novuyu Kylyyu, takozh v zemly budzhat-skykh y nahayskykh tatar y vo ves' Krym, s vozvratom chrez Konstantynopol', Smyrnu y Tryest v Avstryyu v 1768, 1769 y 1770 hodakh, s pryobshchenyem dostopam'yatnostey krymskykh. / Perevedennoe s nemetskago na frantsuzskyy, a so onaho na rossiyskyy yazyk Hosudarstvennoy Voennoy kollehyi sekretarem Yvanom Odyntsovym. Sankt-Peterburh: pry Hosudarstvennoy Voennoy kolehyi.

Krasnozhon, A., 2018. Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ya (XV-XVIII st.). Odesa: Chornomor'ya. [in Ukrainian].

Krasnozhon A. 2019.

Palamarchuk, S., 2008. Zabytaya zemlya: ystorycheskaya oblast' Bessarabya. Odessa: Astroprint.

Petrin', F., 1928, Nove pro tatars'ku starovynu Boz'ko-Dnistrians'koho stepu, Skhidnyy svit, 6, s.155–175. [in Ukrainian].

Sapozhnykov, Y., 2016, Materyaly dlya yzuchennya krepostey Bessarabyi (1807-1820 hh.), TYRAGETIA, s.97-116.

Filas, V., 2018. Vizual'ne osvoyennya Pivnichnoho Prychornomor'ya v ostanniy chverti XVIII, seredyny KHIKH st.: dzhereloznavchiy analiz. Zaporizhzhya: Vydavnytstvo Khortyts'koyi natsional'noyi akademii. [in Ukrainian].

Cheleby, É., 1961. Knyha puteshestvyy, t. 1, Moskva: Yzdatel'stvo Vostochnoy Lyteratury.

Shvets, YE.H. ta Solodova, E.A., 2016. «Vydy mestnostey» - vyuzual'nyy dokument voennykh y nauchnykh ékspedytsyy y éstetycheskaya prohramma svoeho vremeny. Mykhayl Matveevych Yvanov, Tavrycheskyy nauchnyy obozrevatel', 2(7), s.142-145.

Batmaz Şakir, River on the crossroads: historical and geographical significance of Kilia for the Otoman Empire. *International Journal of Black Sea Studies*, pp.25-33

Ertekin, I., 2015. *KİLİ KALESİ (1767-1792)*. Edirne.

Finkel, C. and Ostapchuk, V., 2005. Outpost of Empire: An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özi. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 22, pp.150-188.

Ostapchuk, V, Bilyaeva S. 2009 The ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress^ he View from a Historical and Archeological Project. *The Frontiers of the Ottoman World*. (A.C.S. Peacock – red.), pp 137-170

Kleemanns, N., 1774. *Reisen von Wien uber Belgrad bis Kilianova*. Leipzig.

Şlapac, M., 2004

Şlapac, M., 2016a, Cetatea bastionară de la Chilia, ARTA, pp.16-24.

Şlapac, M., 2016b. *Cetațile bastoinare din Moldova (sfârșitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*. Chisinau: Editura ARC.

THE HYPOTHETICAL RECONSTRUCTION OF THE SPATIAL STRUCTURE OF THE KILIA FORTRESS ACCORDING TO ICONOGRAPHIC SOURCES OF THE YEARS 1770-1794 AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE PRESERVATION OF HISTORICAL AND TOWN PLANNING CITY ENVIRONMENT

Yulia Frolova

Abstract: Contemporaneity of Kiliya fortress is a ruin, the remains of it were partly photofixed by Mariana Șlapac in 1999, published in dissertations thesys 2004 and in a series of thematic publications (Șlapac, M., 2004, 2016 a). The available images are not readable and it's impossible to overview the stone structure and identify the type of masonry with the ethnic affiliation, so we have to agree with M. Șlapac in conclusions: the remains of stone walls belonged to the Moldavian tradition fortification. The territory of the fortress Kiliya is completely destroyed by the elevator and port complex. Looking at the available lithographic on the descriptive sources could sum spatial development of the city to the XVIIIth century. Discussion issue is where were previous settlements, due to which the toponym "Kiliya" is currently present in the name of the existing city. The link to the colony of Genoa - Lostromo,- is not perfectly confirmed as the origins of Kiliya Vecke settlements. But it becomes clear that this settlement was located on the southern part of the island between the Chilia and Sulina Danube branches, closer to the Black Sea. In the furthering time, the settlement has been moved closer to the Chilia branch, to the medieval Moldavian settlement. Perhaps, this is a natural migration, which in this case was focused on the creation of a new commercial and the administrative center - the Moldavian Kilia Nova. During the Ottoman time the settlement of Eski-Kili was the administrative companion of the trade port Yeni-Kili, a rural settlement by type with a rather insignificant purpose-port parking. Perhaps at this time the population has completely moved to the shores of Danube, the Chilia branch.

The city of Kiliya Nova has the stages of development:

I – The pre-Moldavian rural settlement.

Within 10 years:

II-Re-localization of the city function and construction of the first fortified line and citadel, rebuilding of settlement, granting the status of "Grad".

III-Construction of the second fortification line.

IV-Restructuring and streamlining the Ottoman territory, the further process of strengthening the territory surrounding settlements, restructuring fortifications structures.

The presence of individual planning solution – the network of channels, structurally similar to the floating cities of Italy, described by Euleya Chelebi, indicate the possibility of earlier dating of the city's founding. More likely "Moldavian" settlement was also a predecessor, presumably with Venetian character, because the skill of constructing floating structures in the swamp territory was still inherent by the venetian engineers, this purpose should be confirmed by archaeological research. Descriptive annals are not enough to create an objective model, but material remains of the channel structure could be possibly present in the substrate of the river coastline, under the modern buildings complex of elevators.

Keywords: fortress, fortified lines, Kilia fortress, Ottoman fortress, fortified cities.

ДОВІДКИ ПРО АВТОРІВ:

Микола Бевз

Д. арх., професор кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
Професор кафедри Консервації Пам'яток, Люблінська політехніка, Люблін, Польща
e-mail: bevmist@polynet.lviv.ua
orcid: 0000-0003-1513-7045

Mykola Bevz

ScD, prof., Department of Architecture and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
Department of Conservation of Built Heritage, Lublin University of Technology, Lublin 20-618, Poland
e-mail: bevmist@polynet.lviv.ua
orcid: 0000-0003-1513-7045

Олег Рибчинський

ЗД. арх., професор кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: oleg.v.rybchynskiy@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-9936-6122

Oleh Rybchynskiy

ScD, prof., Department of Architecture and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
e-mail: oleg.v.rybchynskiy@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-9936-6122

Юрій Дибя

Д. арх., проф., заступник директора ІАРД з науково-педагогічної роботи, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: yurii.r.dyba@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-7783-2284

Yuriy Dyba

ScD, prof., Department of Architecture and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
e-mail: yurii.r.dyba@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-7783-2284

Ярослав Тарас

Д.іст.н., професор кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: yaroslav.m.taras@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-7241-9466

Yaroslav Taras

ScD, prof., Department of Architecture and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine
e-mail: yaroslav.m.taras@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-7241-9466

Мирон Демків

К.т.н., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: myron.v.demkiv@lpnu.ua
orcid: 0000-0003-1833-4861

Myron Demkiv

Lviv Polytechnic National University, PhD, associate professor of Department of Architecture and Conservation
e-mail: myron.v.demkiv@lpnu.ua
orcid: 0000-0003-1833-4861

Юрій Лукомський

К. арх., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: yurii.v.lukomskiy@lpnu.ua
orcid: 0000-0002-2096-3272

Yuriy Lukomskiy

Lviv Polytechnic National University, PhD, associate professor of Department of Architecture and Conservation
e-mail: yurii.v.lukomskiy@lpnu.ua
orcid: 0000-0002-2096-3272

Юрій Дубик Доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна e-mail: yurii.y.dubyk@lpnu.ua orcid: 0000-0002-2096-3272	Yuriy Dubyk Lviv Polytechnic National University, associate professor of Department of Architecture and Conservation e-mail: yurii.y.dubyk@lpnu.ua orcid: 0000-0002-2096-3272
Оксана Бойко К. арх., старший викладач кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Україна e-mail: oksana.h.boiko@lpnu.ua orcid: 0000-0002-7440-0272	Oksana Boyko Lviv Polytechnic National University, PhD, associate professor of Department of Architecture and Conservation e-mail: oksana.h.boiko@lpnu.ua orcid: 0000-0002-7440-0272
Віктор Мельник К. іст. н., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна e-mail: viktor.a.melnyk@lpnu.ua orcid: 0000-0002-2340-3684	Viktor Melnyk Associate Professor of the Architecture and Conservation Department Lviv Polytechnic National University, Lviv e-mail: viktor.a.melnyk@lpnu.ua orcid: 0000-0002-2340-3684
Зоряна Лукомська Д. арх., завідувач кафедри архітектури та містобудування, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Україна e-mail: sorianalukomska@gmail.com orcid: 0000-0002-8769-1830	Zoriana Lukomska ScD, Professor of the Department of Architecture and Urban Planning, Ivano- Frankivsk National Technical University of Oil and Gas e-mail: sorianalukomska@gmail.com orcid: 0000-0002-8769-1830
Василь Петрик К. арх., начальник Управління охорони об'єктів культурної спадщини Львівської області e-mail: vasyi.m.petryk@lpnu.ua orcid: 0000-0001-7960-2239	Vasyl Petryk PhD, Head of the Department for the Protection of Cultural Heritage Objects of the Lviv Region e-mail: vasyi.m.petryk@lpnu.ua orcid: 0000-0001-7960-2239
Леся Чень К. арх., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна e-mail: lesia.y.chen@lpnu.ua orcid: 0000-0001-5594-2474	Lesya Chen Lviv Polytechnic National University, PhD, associate professor of Department of Architecture and Conservation email: lesia.y.chen@lpnu.ua orcid: 0000-0003-2496-4560

Олена Стасюк

К. арх., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: olena.stasyuk@gmail.com
orcid: 0000-0002-2986-6321

Olena Stasyuk

PhD, senior lecturer Department of Architecture and Conservation Lviv Polytechnic National University, Lviv
e-mail: olena.stasyuk@gmail.com
orcid: 0000-0002-2986-6321

Ірина Погранична

К. арх., асистент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: iryna.i.pohranychna@lpnu.ua
orcid: 0000-0002-4164-6110

Iryna Pohranychna

Ph.D. of Architecture, Assistant Department of architecture and restoration, Lviv Polytechnic National University, Lviv
e-mail: iryna.i.pohranychna@lpnu.ua
orcid: 0000 0002 4164 6110

Михайло Хохонь

К. арх., асистент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: mykhailo.p.khokhon@lpnu.ua
orcid: 0000-0003-4895-0817

Mykhailo Khokhon

Assistant Professor Department of architecture and restoration
Lviv Polytechnic National University
e-mail: mykhailo.p.khokhon@lpnu.ua
orcid: 0000-0003-4895-0817

Сергій Гетьманчук

К. мист., асистент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: serhij.v.hetmanchuk@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-8831-9750

Serhiy Hetmanchuk

Ph.D, lecturer, Department of Architecture and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Ukraine
e-mail: serhij.v.hetmanchuk@lpnu.ua
orcid: 0000-0001-8831-9750

Максим Ясінський

К. арх., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна
e-mail: maksym.r.yasinskyi@lpnu.ua
orcid: 0000-0002-8285-4522

Maksym Yasinskyi

PhD, associate professor, Department of Architecture and Conservation Lviv Polytechnic National University, Lviv
e-mail: maksym.r.yasinskyi@lpnu.ua
orcid: 0000-0002-8285-4522

Роксолана Ясінська

Департамент архітектури та розвитку містобудування, Управління охорони об'єктів культурної спадщини, начальник відділу обліку, паспортизації та збереження пам'яток, Львів, Україна
e-mail: roksolana1207@gmail.com

Roksolana Yasinska

Department of Architecture and Development of Urban Planning, Department of Protection of Cultural Heritage Objects, Head of the Accounting, Passporting and Preservation of Monuments Department, Lviv, Ukraine
e-mail: roksolana1207@gmail.com

Калина-Теодора Гаврилів Аспірант кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів e-mail: kalyna.gavryliv@gmail.com orcid: 0000-0001-7328-8349	Kalyna-T. Gavryliv Post-Graduate student of the Department of Architecture and Restauration Lviv Polytechnic National University, Lviv e-mail: kalyna.gavryliv@gmail.com orcid: 0000-0001-7328-8349
Юлія Фролова К. арх., асистентка, Кафедра архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська Політехніка» e-mail: yuliia.v.frolova@lpnu.ua ORCID: 0000-0003-0436-666X	Yuliia Frolova Ph.D, lecturer, Architecture and Conservation Department, Lviv Polytechnic National University, Ukraine e-mail: yuliia.v.frolova@lpnu.ua ORCID: 0000-0003-0436-666X
Володимир Гайдар Директор КП «Простір інноваційної творчості «Палац», м. Івано-Франківськ e-mail: gvgart@gmail.com ORCID: 0000-0002-1652-8104	Volodymyr Haydar Director of the Municipal Enterprise “Space of Innovative Creations “Palace”, Ivano-Frankivsk e-mail: gvgart@gmail.com ORCID: 0000-0002-1652-8104

Наукове видання

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ІНСТИТУТ АРХІТЕКТУРИ ТА ДИЗАЙНУ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ**

**КОМПЛЕКСНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ**

**COMPREHENSIVE SCIENTIFIC RESEARCH
IN THE CONSERVATION OF ARCHITECTURAL
MONUMENTS**

**Колективна монографія
Під ред. проф., д. арх. Миколи Бевза**

ISBN 978-617-8134-85-3

Підписано до друку 5 грудня 2022 р.
Формат 60X84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 21.3
Наклад 150 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1.
Тел. / факс: (032) 235 72 13. E-mail: rastr.sim@gmail.com
www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ №22 від 19.11.2002 р.